

Jozef Scheerder

Het Wonderjaar te Gent 1566-1567

VERHANDELINGEN VAN DE MAATSCHAPPIJ VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE TE GENT, NR. 36

Jozef Scheerder

Het Wonderjaar te Gent 1566-1567

Johan Decavele en Gustaaf Janssens (red.)

ACADEMIA
PRESS

Uitgeverij Academia Press
Prudens Van Duyseplein 8
9000 Gent
België

www.academiapress.be

Uitgeverij Academia Press maakt deel uit van Lannoo Uitgeverij, de boeken- en multimediativisie van Uitgeverij Lannoo nv.

ISBN 978 90 382 2641 5
D/2016/4804/113
NUR 693

Jozef Scheerder
Johan Decavele & Gustaaf Janssens (red.)
Het wonderjaar te Gent, 1566-1567
Gent, Academia Press, 2016, iv + 276 p.

Vormgeving cover: Press Point
Zetwerk binnenwerk: Punctilio

Afbeelding cover: De Beeldenstorm door de geuzen (1566), gravure. Rijksmuseum, Amsterdam.

© Erven Jozef Scheerder, Johan Decavele & Gustaaf Janssens
© Uitgeverij Lannoo nv, Tielt

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudstafel

Woord vooraf	1
Scheerders <i>Het Wonderjaar te Gent 1566-1567</i> na vijfenveertig jaar Johan Decavele en Gustaaf Janssens	
<i>Noten</i>	6
Inleiding	9
<i>Noten</i>	11
Lijst van afkortingen	13
Bibliografie	15
<i>Noten</i>	28
Hoofdstuk 1 Naar het Wonderjaar	29
Art. I. De gezagscrisis in de Nederlanden	29
§ 1. De oppositie van de hoge adel	29
§ 2. Zending van Egmont naar Spanje	31
§ 3. De ‘Brieven uit het Bos van Segovia’	32
§ 4. Het Eedverbond van de lagere adel	34
Art. II. De verspreiding van de hervorming in de Nederlanden	36
§ 1. Reformatorische stromingen	36
§ 2. Het verzet tegen de inquisitie en de plakkatens	38
Art. III. De invloed van economische en sociale factoren	39
<i>Noten</i>	41
Hoofdstuk 2 Van hagenpreken naar Beeldenstorm	47
Art. I. De hagenpredikers	47
Art. II. De organisatie van de hagenpreken	49
Art. III. De toehoorders op de hagenpreken	51

Art. IV.	De houding van de overheid tegenover de hagenpreken.	52
	§ 1. Een hagenpreek door de overheid verstoord	52
	§ 2. Het plakkaat van 3 juli 1566.	53
	§ 3. De bijeenkomst in Sint-Truiden.	54
	§ 4. De Gentse magistrat en de bevelen van de landvoogdes.	55
Art. V.	Maatregelen tegen kerkschennis en plundering	60
Art. VI.	Het graanoproer van 21 augustus 1566	62
	<i>Noten</i>	64
Hoofdstuk 3 De Beeldenstorm		69
Art. I.	Het verloop van de Beeldenstorm in Gent.	69
	§ 1. Houding van de hoogbaljuw.	69
	§ 2. Chronologisch verloop	72
	§ 3. De beeldenstormers	73
Art. II.	Het karakter van de Beeldenstorm.	74
	§ 1. De interpretatie van Daniël Jacobs, Victor Fris en Marcel Delmotte.	74
	§ 2. Nieuwe interpretatie van de Gentse Beeldenstorm	75
	<i>Noten</i>	93
Hoofdstuk 4 Balans van de Gentse Beeldenstorm		103
Art. I.	De parochiekerken.	103
Art. II.	De collegiale kerk van Sint-Veerle	107
Art. III.	De mannenkloosters	107
Art. IV.	De vrouwenkloosters.	111
Art. V.	Hospitalen en godshuizen	113
Art. VI.	Kapellen	115
Art. VII.	Langs de straten.	116
	<i>Noten</i>	116
Hoofdstuk 5 Beperkte tolerantie van de predicaties		121
Art. I.	De reacties op de Beeldenstorm	121
	§ 1. De reacties van de magistrat	121
	§ 2. Het akkoord van 23 augustus 1566.	123
	§ 3. Aanhouding van de beeldenstormers.	125
	§ 4. Terechtstelling van drie beeldenstormers.	127

§ 5. Het herstel van de rooms-katholieke religie	128
Art. II. De acte van submittie	129
§ 1. Het akkoord met Egmont en het gebod van de magistraat	129
§ 2. De ondertekening van het akkoord	133
§ 3. Interpretatie en toepassing van het akkoord	138
Art. III. Voortdurende onrust	139
§ 1. Animositeit tussen hervormden en katholieken	139
§ 2. De oktobersynode en het 3.000.000 goudguldens rekwest	141
§ 3. Ongeoorloofde openbare vergaderingen in de stad	147
<i>Noten</i>	149
Hoofdstuk 6 De hervormde gemeente te Gent	165
Art. I. De predikanten	165
Art. II. Het consistorie	169
Art. III. De diakens of aalmoezeniers	173
Art. IV. De hervormde tempel	176
Art. V. Getalsterkte van de hervormde gemeente	179
Art. VI. Een Vlaamse en een Waalse gemeente	186
<i>Noten</i>	187
Hoofdstuk 7 Naar het verbod van de predicaties	193
Art. I. De rekwesten van de vier leden van Vlaanderen	193
§ 1. Het eerste rekwest (oktober 1566)	193
§ 2. Het tweede rekwest (december 1566)	196
Art. II. De landvoogdes eist de strenge toepassing van het akkoord van 23 augustus	198
§ 1. De omzendbrief van de landvoogdes (4 december 1566)	198
§ 2. Het antwoord van de magistraat	199
§ 3. Egmont en de bevelen van Margaretha	200
§ 4. De hervormden en de bevelen van de landvoogdes	200
§ 5. Optreden van Egmont tegen de hervormden	201
§ 6. Voorzorgsmaatregelen van de magistraat tegen onlusten	203
§ 7. Zending van pensionaris Jan du Bois naar het hof te Brussel	204
§ 8. Optreden van de magistraat tegen de hervormden	205
Art. III. Het verbod van de predicaties	206
§ 1. Nieuwe omzendbrief van de landvoogdes (23 januari 1567)	206
§ 2. De uitvoering van de nieuwe bevelen van de landvoogdes	207

INHOUDSTAFEL

§ 3. Egmont in Gent	208
§ 4. Deputatie van schepenen naar Brussel.	209
§ 5. De eedaflegging	210
§ 6. De nederlaag van de rebellen te Oosterweel (13 maart 1567)	211
§ 7. De predicaties verboden en de tempel gesloten	213
<i>Noten</i>	214
Besluit	223
Bijlage I – Vonnis van de Raad van Beroerten – 29 maart 1568 (n.s.)	227
Bijlage II – Confessies van Filips Triest	231
Bijlage III – Visitatie en estimatie van de schade in de Sint-Baafskerk	233
Bijlage IV – Gentse beeldenstormers en protestanten, actief gedurende het Wonderjaar 1566-1567	241
Index	269

Woord vooraf

SCHEERDERS *HET WONDERJAAR TE GENT 1566-1567* NA VIJFENVEERTIG JAAR

Het gebeurt maar zelden dat een onuitgegeven historisch werk, dat meer dan twee generaties geleden tot stand kwam en waarvan de auteur zestien jaar geleden overleed, niet in de complete vergetelheid is geraakt. De voorliggende editie bewijst dat het voor een belangwekkende studie anders kan. Reeds in 2001, na het overlijden van dr. Jozef Scheerder, brak professor baron Raoul van Caenegem een lans voor ‘een postume publicatie van zijn levenswerk’.¹ De betreunde professor Jan Roegiers (1944-2013), in leven hoofdbibliothecaris, archivaris en hoogleraar Geschiedenis van de Nieuwe Tijd en Kerk en Religie in de Nieuwe Tijd aan de KU Leuven, lag aan de basis van het initiatief voor de uitgave van het proefschrift en heeft zich daar jarenlang daadwerkelijk voor ingezet. Het project wordt thans gerealiseerd, mee profiterend van de grote belangstelling voor de Beeldenstorm bij de 450ste verjaardag.

Aangemoedigd door de professoren jonkheer Léon van der Essen (1883-1963) en kanunnik Albert De Meyer (1887-1952), koos Jozef Scheerder (Gent, 29 mei 1911 – 3 december 2000) voor zijn licentiaatsverhandeling aan de Katholieke Universiteit Leuven een onderwerp over de Reformatie. De Gentenaar studeerde in 1937 af met de scriptie *Opkomst en verspreiding van het calvinisme te Gent*. Naast talrijke andere publicaties, werkte hij gestadig verder aan het onderwerp. Met het proefschrift *Het Wonderjaar te Gent 1566-1567* promoveerde hij in 1971 tot doctor in de Geschiedenis. Hij was toen al op rijpe leeftijd, maar hij had zijn opzoeken moeten doen tijdens zijn gevulde loopbaan (onderbroken door de Tweede Wereldoorlog) als leraar, achtereenvolgens in Eigenbrakel, Kortrijk, Sint-Niklaas en laatst, van 1949 tot 1971, aan het Koninklijk Atheneum van Genk. En vooral: het was voor de perfectionist die hij was, nooit goed genoeg, nooit volledig af. Tot de laatste dagen van zijn leven is hij er blijven aan doorwerken, hetgeen verklaart waarom de verhandeling nooit persklaar was en bijgevolg niet verschenen is. Bij onze bezoeken ten huize Scheerder in Sint-Martens-Latem toonde hij ons vaak mappen en steekkaarten met aanvullingen. Zijn voornemen om de tekst te laten nalezen door een bevriend germanist/neerlandicus, is helaas niet gerealiseerd.

Tot een herwerkt manuscript is het bijgevolg nooit gekomen, reden waarom thans beslist werd de versie van 1971 – weliswaar met talrijke redactionele aanpassingen, waarvoor ook de aantekeningen van Scheerder zijn gebruikt – uit te geven: als laat tribuut aan de onvermoeibare vorser (tevens vanaf 1982 toegewijd bestuurslid en ondervoorzitter

van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent), maar vooral ook om de schat aan gegevens die erin vervat is, ruim toegankelijk te maken.

Een toepasselijke beoordeling van *Het Wonderjaar te Gent 1566-1567* gaf professor Adriaan Verhulst (1929-2002) bij de uitreiking van de prijs Geschiedenis 1971 van de provincie Oost-Vlaanderen aan de laureaat: ‘Het werk van de heer Scheerder munt uit door zijn betrouwbaarheid: de feiten en gebeurtenissen werden met de grootst mogelijke nauwkeurigheid vastgesteld, zodat een zeer grote objectiviteit werd bereikt... Het werk van de heer Scheerder is voldragen en af. Bij de lectuur ervan merkt men dat de auteur jarenlang heeft geworsteld met de bronnen van de opstand en het opkomend protestantisme, dat hij lang nagedacht heeft over de problematiek, omdat hij stond tegenover een onderwerp waarover door generaties historici de meest uiteenlopende versies en interpretaties werden naar voren geschoven, waarbij beurtelings het accent werd gelegd op de religieuze, de politieke of de sociaal-economische factor. Indien de heer Scheerder voor de religieuze en deels ook politieke factor opteerde, dan deed hij dit niet dan na een genuanceerd tegen elkaar afwegen van al die factoren. Het werd aldus een gerijpt werk van jaren, dat de bekroning vormt van een lange loopbaan als historicus. We moeten de schrijver hulde brengen voor de moed die hij opbracht op zijn leeftijd, om over het onderwerp dat hem al heel zijn leven bezighield, tot klaarheid en tot een gefundeerd oordeel te komen.’

Daaraan kan nog worden toegevoegd dat Jozef Scheerder, meer dan ooit tevoren, de aandacht vestigde op het uitzonderlijke belang van het dagboek van de Gentse schrijver Marcus van Vaernewijck, *Van die Beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelijk in Gent 1566-1568*.² Geen auteur die zich bezighoudt met de geschiedenis van de Nederlanden in de zestiende eeuw kan er nog aan voorbij. Judith Pollmann noemt het het meest uitgebreide en fascinerende werk dat over die periode bestaat.³

De beperkte toegankelijkheid van Scheerders proefschrift (hoewel er exemplaren aanwezig zijn in de Universiteitsbibliotheek Leuven!) heeft ertoe geleid dat er maar weinig gebruik is van gemaakt. Wel heeft Johan Decavele er kunnen uit putten voor zijn synthetisch artikel ‘Het Wonderjaar’.⁴ Maar bijvoorbeeld Peter Arnade bestond het – in wat voor de rest zeker als het referentiewerk par excellence voor de betreffende periode mag worden beschouwd – een uitvoerig verhaal te doen over de Beeldenstorm in Gent zonder Scheerders dissertatie te noemen: *Beggars, iconoclasts, and civic patriots: the political culture of the Dutch Revolt* (Ithaca, 2008), p. 148-163. Wie daarin (en ook elders) wél vaak geciteerd wordt, is Marcel Delmotte, (‘Het calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent (1566-1567)’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 76 (1963), p. 145-176).

Delmotte legde bij manier van spreken Scheerder het vuur aan de schenen. Handelend over dezelfde gebeurtenissen in dezelfde stad, legde hij de nadruk op de sociaaleconomische beweegredenen, terwijl voor onze auteur de godsdienst primeert. Delmotte ging nochtans minder ver dan de Duits-Joodse marxist Erich Kuttner (1887 – vermoord in Mauthausen in 1942), die in zijn *Het Hongerjaar 1566* (postuum uitgegeven in Amsterdam, 1949) in de Beeldenstorm een uiting had gezien van proletarisch oproer: een hongeropstand, een aanval van het arme volk op de geldkisten van de rijken. De dualiteit: verzet uit wanhoop van de werkersklasse, versus de gloedvolle religieuze bezieling, was een *hot item* geworden in de pennenstrijd – en is dat tot vandaag deels gebleven.⁵

Ook Scheerder gaat daar in een afzonderlijk hoofdstuk op in. Het is jammer dat hij geen gebruik heeft gemaakt van de zeer gedegen, genuanceerde benadering van de

Hondschootenaar Émile Coornaert (1886-1980) in zijn *La Flandre française de langue flamande* (Ivry-sur-Seine, 1969), p. 99-140. Ook de productieve, maar jong overleden historicus Marcel Backhouse verdedigde in zijn talrijke publicaties over de troebelen in datzelfde gevoelige gebied, het Westkwartier, en de uitwijking naar Sandwich, steeds de stelling dat leden uit zowat alle sociale groepen toetraden tot de nieuwe religie. ‘Velen onder hen, zowel ongeschoolde en geschoolde arbeiders, als intellectueel geëmancipeerde sympathisanten, deden dit niet alleen uit hoofde van hun enthousiasme voor de calvinistische leer, maar ook uit onvrede met het sociaal, politiek en kerkelijk bestel dat zich uitte in afkeer en haat tegen de katholieke geestelijkheid.’⁶ Even omzichtig oordeelden Solange Deyon en Alain Lottin, *Les casseurs de l'été. L'iconoclasme dans le Nord de la France* (Parijs, 1981), die besluiten: ‘Ces réalités indéniables obligent donc à nuancer très sérieusement et même à rectifier les jugements attribuant l'iconoclasme aux ‘gens de basse qualité’ et ‘à la populace’ (p. 168), en aldus eigenlijk nauw aanleunen bij de stelling van Scheerder. Overigens is hun boek zo belangrijk, omdat ze het bij Hachette in Parijs uitgaven, waardoor ze de aandacht trokken van heel wetenschappelijk Frankrijk: de voorvaders van de vaak als melig afgeschilderde *Ch'tis du Nord* bleken in de zestiende eeuw strijdbare geuzen te zijn geweest, die in niets moesten onderdoen voor de hugenoten van Parijs of Orléans!

Begaan met het sociale niveau van zijn voornaamste hoofdrolspelers, gaf dr. Scheerder later een afzonderlijke bronnenstudie uit: ‘Documenten in verband met confiscatie van roerende goederen van hervormingsgezinden te Gent (1567-1568)’, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis – Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, CLVII (1991), p. 125-242. We krijgen gedetailleerde informatie over het bezit van 76 Gentse burgers, behorend tot de betere sociale klasse. De *have nots*, bij wie er dus helemaal niets te halen viel, komen hier uiteraard niet in voor. Die in alle opzichten voorbeeldige bijdrage dient door wie *Het Wonderjaar te Gent* raadpleegt, als een essentiële aanvulling te worden gebruikt.

Naast dat artikel van Scheerder moet een hoofdstuk worden gelegd van het standaardwerk van Johan Dambruyne over de Gentse ambachten in de zestiende eeuw. Die ging als het ware uit van een onbeschreven blad, om over de Beeldenstorm in Gent nieuw en origineel prosopografisch onderzoek te doen.⁷ In een beknopte, maar scherpe analyse van de bezits- en beroepsgegevens van veroordeelde beeldenstormers en calvinisten, kwam hij tot de conclusie dat de sociale middengroepen de drijvende kracht waren achter de gebeurtenissen van het Wonderjaar en dat er bijgevolg geen sprake was van een proletarische opstand.⁸ Daarmee trad Dambruyne – zonder hem te noemen – de stelling van Scheerder bij.

Een heel andere invalshoek koos Tom Van Ermen voor zijn masterscriptie *Beeldenstorm in het zestiende-eeuwse Gent* (Gent, 2008).⁹ In wat hij ‘een historisch-antropologische studie’ noemde, onderzocht hij de mechanismen van de aanwending van geweld en een verklaring voor de katholieke weerloosheid. Als een van de zeldzamen maakte hij daarbij gebruik van de onderzoeksresultaten van Scheeders proefschrift. Vandaag primeert bij academische historici doorgaans de mentaliteitsgeschiedenis – met haar gedragsanalyse volgens de definities van de sociologie en zelfs de antropologie – boven het blote feitenverhaal. Dat zou aan Jozef Scheerder waarschijnlijk niet besteed zijn geweest.

Naast andere onderzoeksthema's bleef Scheerder een bijzondere belangstelling koesteren voor de religieuze problematiek van de zestiende eeuw: het lutheranisme in Gent,

het protestantisme in Deinze, de inquisitie, predikant Nicasius van der Schueren, het Drie miljoen goudguldens rekwes, Gentenaars voor de Raad van Beroerten, schoolmeesters en schoolmeesteressen in de stad Gent tijdens het Wonderjaar, de Gentse kronieken (vooral van de zestiende eeuw) bewaard in de Universiteitsbibliotheek van Gent. Om zijn grote wetenschappelijke verdiensten werd hem in 1987 het *Liber Amicorum Dr. J. Scheerder* aangeboden door de Vereniging Historici Lovanienses, waarvan hij de stichter en eerste voorzitter (1936-1972) was.¹⁰

Maar de Beeldenstorm was bij hem nooit ver weg. In 1966 organiseerde hij in Leuven/Heverlee een internationaal colloquium, gewijd aan de gebeurtenissen van het Wonderjaar 1566, met als naamhebbende sprekers onder meer Juliaan Woltjer (1924-2012) en Otto J. de Jong (1926-2013). Zelf mocht Johan Decavele daar als jong academicus zijn eerste wetenschappelijke referaat houden, namelijk over de situatie op het platteland rond Gent. Scheerder had het uiteraard over Gent zelf, maar stelde verder dat de storm hoofdzakelijk plaatsvond in die gewesten van de Lage Landen waar de hervormde godsdienst de meeste aanhangers telde, op die plaatsen waar de inwoners de hagenpreken hadden bijgewoond.

Zijn belangstelling en onderzoek gingen inderdaad naar het geheel van de Nederlanden. Daaruit resulteerde zijn boek *De Beeldenstorm* (Bussum, 1974). Sindsdien verwijzen bijna alle auteurs die zich met de periode bezighouden – nu ook Peter Arnade – naar dat standaardwerk.¹¹ Het stond in Vlaamse en Nederlandse universiteiten enige tijd op de literatuurlijst voor studenten Geschiedenis van de Nieuwe Tijd (in Nederland ook in protestantse theologische hogescholen), reden waarom er spoedig een tweede druk diende te volgen (Haarlem, 1978). In 2008 werd het volledige boek door de Stichting Gihonbron uit Middelburg op het web geplaatst.¹²

Sinds *De Beeldenstorm* van Scheerder is er veel gepubliceerd over het onderwerp. Deyon-Lottin, Backhouse en Arnade zijn al genoemd. Nieuwe gegevens en inzichten zijn er ook in onder meer: Phyllis Mack Crew, *Calvinist Preaching and Iconoclasm in the Netherlands, 1544-1569* (Cambridge, 1978); Alastair Duke, 'De calvinisten en de 'paapse beeldendienst': de denkwereld van de beeldenstormers in 1566', in: *Mensen van de nieuwe tijd: een liber amicorum voor A.Th. van Deursen* (Amsterdam, 1996), p. 29-45; Guido Marnef, 'The dynamics of reformed militancy in the Low Countries: the Wonderyear', in: N. Scott Amos, Andrew Pettegree and Henk van Nierop (eds.), *The education of a Christian society* (Ashgate, 1999), p. 193-210; Juliaan Woltjer, *Op weg naar tachtig jaar oorlog: het verhaal van de eeuw waarin ons land ontstond. Over de voorgeschiedenis en de eerste fasen van de Nederlandse opstand* (Amsterdam, 2011), hoofdstuk XXII; Andrew Spicer, 'After iconoclasm: reconciliation and resacralization in the southern Netherlands, ca. 1566-85', in: *The sixteenth century journal: a journal for Renaissance and Reformation students and scholars*, 44 (2013), afl. 2, p. 411-433. Voor Zeeland is de Beeldenstorm uitmuntend gedocumenteerd door Clasiën Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland (1520-1572)* (Goes, 1996); voor Amsterdam door Henk van Nierop, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam 1566-1567* (Nijmegen, 1978).

Naar aanleiding van de 450ste verjaardag wijdde de BMGN – *Low Countries Historical Review*, aan de Beeldenstorm een bijzonder nummer, 131-1 (2016), onder redactie van Anne-Laure Van Bruaene, Koenraad Jonckheere en Ruben Suykerbuyk. Een aantal historici en kunsthistorici gaat in op de dialectiek tussen enerzijds de beeldenstormers

die de katholieke lekendevotie en de religieuze materiële cultuur aanvielen, en anderzijds degenen die die traditionele waarden verdedigden en herstelden.¹³

We gaan hier voorbij aan de talrijke lokale studies over de impact van de Beeldenstorm in diverse steden, dorpen en regio's.¹⁴

Vulgariserend is het boekje van Herman Kaptein, *De Beeldenstorm* (Nijmegen, 2005). Voor het grote publiek bestemd is er nu ook het omstandig verhalend, rijk geïllustreerde boek van Jan J.B. Kuipers, *De Beeldenstorm. Van oproer tot Opstand in de Nederlanden*, recent verschenen (Zutphen, 2015) bij De Walburg Pers, bekend om haar degelijke populair-wetenschappelijke publicaties. Daarbij is oordeelkundig gebruikgemaakt van het boek van Scheerder. Maar dat verliest daarom nog zijn betekenis niet. Ook voor een ruim lezerspubliek bestemd, is een bijzonder nummer gewijd aan de Beeldenstorm in de Nederlanden van *G-Geschiedenis. Historisch tijdschrift voor Nederland en Vlaanderen*, 2016-5.

De ondergetekenden hebben zich, als editors, ingespannen om de leesbaarheid van dr. Scheerders verhandeling te vergroten door zijn gedateerde taalgebruik naar hedendaags Nederlands te bewerken, evenwel zonder afbreuk te doen aan zijn eigen stijl. Bij het klaarmaken van de tekst, zoals die hier wordt gepresenteerd, hebben zij gebruikgemaakt van de door hem geannoteerde en gecorrigeerde versie van zijn proefschrift, dat in het Universiteitsarchief van de KU Leuven wordt bewaard (Bestand P 275, doos nr. 34: *Archief J. Scheerder*). Als bijlage IV werd toegevoegd de in juni 1998 door Scheerder opgemaakte prosopografie van personen die omwille van tijdens het Wonderjaar in Gent gepleegde feiten werden veroordeeld.

Zeker mag hier herhaald worden dat het professor Jan Roegiers is geweest die de definitieve concrete aanzet heeft gegeven tot dit project. Hij zorgde ervoor dat Tiemen Bosma in een eerste fase het hele manuscript, met de toegevoegde Bijlage IV, kon overtikken, zodat de tekst verder digitaal kon worden bewerkt.

Het ligt voor de hand dat dr. Scheerders proefschrift uitgegeven wordt in de *Verhandelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde* te Gent, een genootschap waarmee hij immers tientallen jaren lang een nauwe en trouwe band had. De ondergetekenden wensen, als editors, nadrukkelijk het bestuur van de Maatschappij, in het bijzonder voorzitter Marc Boone, Anne-Laure Van Bruaene en redactiesecretaris Tim De Doncker, te bedanken voor hun gulle steun.

In zijn reeds genoemde *In Memoriam* van 2001 voegde de toenmalige voorzitter van de Maatschappij, professor baron Raoul van Caenegem, aan de biografie van de overledene terecht ook een menselijke noot toe: 'Het zou verkeerd zijn te concluderen dat hij volledig in beslag werd genomen door zijn eigen onderzoekingen en zijn eigen *persona*. Hij was integendeel steeds bereid anderen, vakgenoten en liefhebbers, te helpen met inlichtingen, suggesties en daadwerkelijke hulp bij de redactie van hun pennenvruchten. Dr. Scheerder was een beminnelijk man en een graag geziene figuur in het Leie-dorp waar hij de laatste dertig jaar van zijn leven heeft doorgebracht. De Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent zal zijn aandenken piëteitsvol bewaren.' In een ander *In Memoriam* schreef een van de ondergetekenden, Gustaaf Janssens, toenmalig voorzitter van de Vereniging Historici Lovanienses: 'Jonge onderzoekers werden door dr. Scheerder steeds aangemoedigd en het deed hem zichtbaar genoeg wanneer zij voor hun werk in binnen- en buitenland erkenning kregen'.¹⁵ Zijn jarenlange loopbaan als leraar was aan die ingesteldheid zeker niet vreemd.

Alleszins blijft Jozef Scheerder een sleutelnaam in het onderzoek van de godsdienst-beroerten van de zestiende eeuw in de Lage Landen. Nu zijn doorwrochte proefschrift, gebaseerd op onderzoek van vele bronnen in Gentse, Brusselse, Rijksse en Spaanse (Archivo General Simancas) archieven, na 45 jaar in drukvorm verschijnt, zal het ongetwijfeld een nieuw en inspirerend leven gaan leiden. De betere kennis van die cruciale periode in onze geschiedenis kan er maar wel bij varen.¹⁶

Johan Decavele en Gustaaf Janssens

Noten

- 1 R.C. VAN CAENEGEM (2001), 'In memoriam dr. J. Scheerder', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r., LV, 2.
- 2 Ed. Ferdinand VANDERHAEGHEN, Gent, 1872-1881. Online toegankelijk op: http://www.dbnl.org/tekst/vaer003vand01_01/index.htm.
- 3 'Countering the Reformation in France and The Netherlands: clerical leadership and Catholic violence 1560-1585', in: *Past and Present*, 190 (2006), p. 94.
- 4 In Johan DECAVELE (Ed.) (1984), *Het eind van een rebelse droom*, 21-31, Gent.
- 5 Dat was ook de Duitse historicus Heinz Schilling niet ontgaan. Voor de tweedeling van de Europese historici in dat opzicht meende hij een verklaring te moeten zoeken in de invloed van actuele religieuze, politieke en ideologische vooroordelen: 'Catholics, Belgian centralists and Marxists tend to emphasize the economic motives, Protestants and Flemish regionalists the religious motives'. Geciteerd uit: 'Innovation through migration: the settlement of Calvinistic Netherlanders in sixteenth-century Central and Western Europe', in: *Histoire Sociale/Social History*, 16 (1983), 10. Op z'n minst een gewaagde stelling!
- 6 Geciteerd uit zijn postuum uitgegeven *The Flemish and Walloon Communities at Sandwich during the Reign of Elizabeth I (1561-1603)*, 205, Brussel, 1995. Over die auteur, zie: Ludo Vandamme (1995), 'In memoriam Marcel Backhouse', in: *Westboek*, 11, 85-91, met indrukwekkende bibliografie.
- 7 Johan DAMBRUYNE (2002), *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld*, 638-644, Gent (ook in *Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, dl. XXVIII). Zie vooral bijlage 33, 831-835, die een uitstekend overzicht bevat van 'Gentenaars veroordeeld wegens deelname aan de Beeldenstorm en/of hun calvinistische overtuiging in 1566', met vermelding van hun beroep, bezit en eventuele mandaten.
- 8 Voor de bespreking, o.m. van de spraakmakende stelling van Herman Van der Wee over de betekenis van de 'middengroepen' en haar toepasbaarheid op diverse grote Vlaamse steden, zie: Johan DECAVELE (1982), 'Historiografie van het zestiende-eeuwse protestantisme in België', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 62, 20-27. Hieraan dient de later verschenen dissertatie van Guido Marnef over Antwerpen te worden toegevoegd.
- 9 Online raadpleegbaar op de website http://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/315/120/RUG01-001315120_2010_0001_AC.pdf.
- 10 A. JANS, G. JANSSENS, e.a (Eds.) (1987), *Liber amicorum Dr. J. Scheerder. Tijdingen uit Leuven over de Spaanse Nederlanden, de Leuvense universiteit en Historiografie*, Leuven, 394 p.
- 11 Ietwat onbegrijpelijk is de recensie van Jozef Deleu in *Ons Erfdeel*, 18 (1975), 632: 'Dit boek voldoet m.i. niet aan de bestaande behoefte naar een totaalbeeld van die troebele periode... De lezer verdient te worden gewaarschuwd dat hij in dit boek slechts een vlot geschreven syntese zal vinden.' In zijn onlangs verschenen *De Opstand in de Nederlanden 1568-1648*

(Nijmegen, 2014) voegde Anton van der Lem in het hoofdstuk ‘De Beeldenstorm’ een voetnoot toe voor de academische rede van Otto J. de Jong uit 1964, niet voor Scheerder (staat wel opgenomen in de bibliografie achterin).

¹² <http://www.theologienet.nl/documenten/Scheerder-Beeldenstorm.pdf>.

¹³ Online raadpleegbaar op <http://www.bmgn-lchr.nl/577/volume/131/issue/1/>.

¹⁴ Een uitzondering maken we voor een stad gelegen buiten de eigenlijke Nederlanden, en niet in 1566, maar een jaar later: J.G.C. VENNER (1989), *Beeldenstorm in Hasselt 1567*, Leeuwarden-Maastricht. Hier ging het duidelijk om een rebelle tegen de prinsbisschop van Luik. Ook de vaak afwijkende perceptie van het begrip ‘Beeldenstorm’ bij sommige andere Noord-Nederlandse historici doet, wie beter vertrouwd is met het Zuiden, ietwat perplex staan. Zie bv. onze commentaar in: ‘Meer politiek dan diep religieus verzet. Boeiende studie Hageman over Beeldenstorm in Nijmegen’, in: *Protestants Nederland*, 1 augustus 2005, 9-16, ook online toegankelijk op <http://www.digibron.nl/search/detail/8a8626054c09c0-baf925d51649bf3376/meer-politiek-dan-diep-religieus-verzet>.

¹⁵ G. JANSSENS, ‘In memoriam Dr. Jozef Scheerder 1911-2000’, in: *Tijdingen uit Leuven*, nr. 123 (maart 2001), 7.

¹⁶ Nog zij vermeld dat op initiatief van Jan Roegiers na het overlijden van Jozef Scheerder zijn archief en zijn verzameling boeken en aantekeningen over de geschiedenis van de zestiende-eeuwse Nederlanden werden overgedragen aan het Universiteitsarchief en de Universiteitsbibliotheek van de KU Leuven.

Inleiding

Het Wonderjaar, 14 april 1566 – 29 maart 1567, is ongetwijfeld een markant jaar in onze geschiedenis. De onlusten die zich in dat jaar voordeden, zoals de ongeoorloofde hagenpredicaties, de gewelddadige Beeldenstorm en de gewapende opstand, deden Filips II besluiten de hertog van Alva naar de Nederlanden te zenden om de rebellen te straffen. Op aanraden van zijn spion fray Lorenzo de Villavicencio werd in de Nederlanden een uitzonderingsrechtbank opgericht, de Raad van Beroerten. Dit was een zware tactische fout van Filips II, die hem uiteindelijk het verlies zou kosten van een deel van de XVII Provinciën, door zijn vader Karel V verenigd, maar die aan de Verenigde Provinciën de onafhankelijkheid zou schenken.

Na vier eeuwen zijn de historici het nog niet eens over de oorzaken en het karakter van de troebelen van het Wonderjaar. Was het vooral en op de eerste plaats een sociale revolutie, een gewelddadige demonstratie van wrevel, verwekt door graanduurte, hongersnood en werkloosheid? Of was het vóór alles een godsdienstige revolutie, veroorzaakt door godsdienstige oorzaken? Was de ‘nieuwe godsdienst’ maar een masker waarachter het streven naar maatschappelijke hervorming schuilging? Of wensten de hervormden godsdienstvrijheid en deinsden de meest radicalen niet terug voor het gebruik van de uiterste middelen, gewelddadige zuivering van de kerken en gewapend verzet? Om tot bepaling te komen van het karakter van de troebelen van het Wonderjaar, is het nodig geduldig detailonderzoek op regionaal vlak in te stellen. Die studie is het resultaat van een detailonderzoek voor de stad Gent.

Voor de studie van het Wonderjaar te Gent staan de onderzoeker talrijke officiële en verhalende bronnen ter beschikking.

Drie weken na de Beeldenstorm in Gent besloten de schepenen van de Keure van dag tot dag alles te doen noteren wat er in hun college gebeurde, met het oog op een eventuele verantwoording van hun doen en laten. Dit belangrijke document is het *Discours des choses advenues en la ville de Gand*, opgesteld door secretaris Roeland van Hembyze. Toen de magistraat inderdaad zijn houding tijdens het Wonderjaar tegenover de hertog van Alva moest verantwoorden, werd gebruikgemaakt van het *Discours*, zoals blijkt uit de marginale aantekeningen. Waarschijnlijk maakte Roeland van Hembyze eerst een resumé van het uitvoerige *Discours*, namelijk het *Briefrecueil*. Het antwoord op de vragen van de onderzoekscommissie vind je in het *Verslag van 't magistraet van Gent*. Dit *Verslag* werd niet ingediend bij de Raad van Beroerten, wel een vierde document: *Justification du magistrat de Gand*. Bij dit document werd een groot aantal bewijsstukken gevoegd.

De brieven die landvoogdes Margaretha van Parma richtte aan Egmont, de pensionarissen en andere personen van de magistraat van Gent, benevens allerlei andere documenten, zoals rekwesten, verslagen van onderhandelingen tussen de magistraat en de hervormden en andere meer, werden in twee registers verenigd door stadsarchivaris Charles Parmentier. Enkele brieven zijn nog te vinden in de reeksen *Ontvangen brieven* en *Geschreven brieven*. In de *Zevenenveertig registers* werden ook enkele documenten overgeschreven, zoals het vonnis van Artus Bousse.

De *Keure-Resolutiën* zijn wel in een band ingebonden, maar dikwijls zijn het slechts minuten of nota's op blaadjes papier van allerlei formaat, zodat we niet kunnen spreken van een volledig bijgehouden en keurig geschreven register in de eigenlijke zin van het woord.

Het register van *Processen-verbaal van de Raad van Beroerten* biedt nog enkele inlichtingen over Gentenaars die bij de troebelen betrokken waren. De meer dan honderd brieven en rapporten van fray Lorenzo de Villavicencio werpen geen nieuw licht op de gebeurtenissen te Gent.

De officiële bronnen vertonen betreuenswaardige leemten. Er bestaat nog slechts één register van het *Bouc van den Crime*, namelijk van 1566-1567. Dit is echter van vóór de aanhouding en van vóór het onderzoek tegen talrijke personen na het Wonderjaar. Van de bekentenissen afgelegd voor de Raad van Beroerten, zijn alleen de confessies van de Gentse edelman Filips Triest bewaard gebleven. Niet alle vonnissen uitgesproken tegen Gentenaars zijn nog terug te vinden. De inventarissen van de schade door de beeldenstormers aangericht in kerken, kloosters en kapellen, ontbreken in het verslag van de onderzoekscommissie. Er is slechts een minuut van de 'Estimatie en Visitatie' voor de Sint-Baafskerk bewaard gebleven. Zij berust in het archief van het bisdom te Gent.

De gebeurtenissen in Gent tijdens het Wonderjaar werden ijverig opgetekend door verschillende kroniekschrijvers: Marcus van Vaernewijck, de gebroeders Cornelis en Filips van Campene en Jan van den Vivere. In de Universiteitsbibliotheek te Gent berust een belangrijke kroniek, *Ms. 159 Gendsche Geschiedenissen*, die veel gelijkenis vertoont met de *Chronycke van Ghendt* door Jan van den Vivere en andere aantekenaars, maar nog talrijke nieuwe details bevat.¹ Die kroniek werd niet geraadpleegd door Daniël Jacobs, Victor Fris, Alphonse Verheyden en Marcel Delmotte. In dezelfde bibliotheek bevinden zich nog, benevens een kopie van de *Chronycke van Ghendt* door Jan den Vivere, drieëntwintig kronieken van Gent of memorieboeken, die echter geen belangrijke nieuwe details over het Wonderjaar verstrekken.

Die studie is niet de eerste gewijd aan het Wonderjaar te Gent. In 1906 verscheen *Het Wonderjaar te Gent* door Daniël Jacobs. De Gentse stadsarchivaris Victor Fris vond dat dit werk zekere leemten vertoonde en dacht dat het nuttig zou zijn een volledige geschiedenis van het Gentse calvinisme te schrijven. Hij heeft dat plan echter nooit ten uitvoer gebracht. Fris publiceerde wel twee detailstudies, de ene over de leiders van de Beeldenstorm, *Les chefs de l'iconoclastie gantoise en 1566*, de andere over de schade door de beeldenstormers aangericht, *Een treurige bladzijde in de Gentsche kunstgeschiedenis*. Talrijke historici maakten dankbaar gebruik van zijn voorbereidende studie, *Notes pour servir à l'histoire des iconoclasts*.² In 1959 schreef Marcel Delmotte een licentiaatsverhandeling, *Sociale aspecten van het calvinisme te Gent*, waarin hij, zoals reeds blijkt uit de titel, uitsluitend één zijde van het probleem belichtte. Hij publiceerde in 1963 een resumé van zijn studie.³

Het is een aangename plicht allen te danken die tot de voltooiing van die studie hebben bijgedragen. Onze gedachten gaan hierbij in de eerste plaats naar Z.E.H. Kan. Prof. Dr. Mag. A. De Meyer, onze onvergetelijke meester, die voor ons steeds een wijze raadsman was. Een dankbare herinnering bewaren wij ook aan Prof. Dr. Jonkheer L. Van der Essen, de eminente kenner van de zestiende eeuw. Beiden begeleidden ons bij de aanvang van onze studie, zetten ons op het goede spoor en moedigden ons aan om naast onze leeropdracht ook het wetenschappelijk onderzoek te blijven beoefenen.

Mogen wij hier onze grote dank uitdrukken aan Z.E.H. Kan. Prof. Dr. J. De Smet, die wij zeer spontaan bereid vonden om, als opvolger van Z.E.H. Kan. Prof. Dr. Mag. A. De Meyer, die studie verder te leiden. Zijn talrijke aanmerkingen en raadgevingen hebben een ruim aandeel in de voltooiing van de studie.

Veel dank zijn wij ook verschuldigd aan wijlen Prof. Dr. J. Roelink, aan wijlen E.P. Dr. M. Dierickx en aan Dr. M. Van Durme, voor de uitwisseling van gegevens over de geschiedenis van de Nederlandse Opstand. Hoe vele uren hebben wij niet met elk van hen doorgebracht in gesprek en discussie over de zestiende eeuw?

Graag danken wij hier ook in het bijzonder Z.E.H. Prof. Dr. J. Steppe, die ons de verklaring schonk van archaische benamingen van voorwerpen die door de beeldenstormers werden beschadigd of vernield.

Veel dank zijn wij ook verschuldigd aan wijlen Mgr. Dr. E. van Cauwenbergh, bibliothecaris van de Leuvense Universiteitsbibliotheek, aan erehoofdbibliothecaris wijlen Prof. Dr. R. Apers, aan hoofdbibliothecaris Prof. Dr. K. van Acker van de Gentse Universiteitsbibliotheek aan de stadsarchivarissen van Gent, Dr. H. Nowé en Drs. A. Wyffels, aan Dr. J. Denys, ere-conservator, aan Prof. Dr. J. Buntinx, conservator van het Rijksarchief te Gent en aan Don Ricardo Magdaleno, directeur van het Archivo General de Simancas. Allen hebben zij steeds met de grootste dienstvaardigheid onze opzoekingen ondersteund.

Moge ik tevens en niet het minst, mijn zeer oprechte dank betuigen aan mijn goede echtgenote, die mij aanmoedigde om mijn vrije tijd grotendeels aan de studie te wijden. Ik draag haar dan ook dit werk op uit liefde en dankbaarheid.

Ten slotte danken wij het Studiecentrum voor de Kerkelijke Geschiedenis van België, voor de subsidie die het ons geschonken heeft om onze opzoekingen betreffende de geschiedenis van de Hervorming voort te zetten.

Noten

- ¹ Het is niet mogelijk met zekerheid te bepalen wie de schrijver van die kroniek was. Op f° 5r° schreef hij de uitnodiging over voor de vergadering van de superintenden, gedagtekend 8 augustus 1566. *'Ghelast bijMijnheer de hoogballu en scepenen van der Keure, Jan Meyntkens en Symoen Artsen als superintenden ...'* Onmiddellijk vóór het woord *'Extract'* lezen we: *'bij scepenen ons overghegeven'*.
- ² Zie J. SCHEERDER (1943), 'Gentenaars voor de Raad van Beroerten', *Bijdragen tot de Geschiedenis en de Oudheidkunde*, I, 131-141, met aanvullingen op V. FRIS, 'Notes pour servir à l'Histoire des Iconoclastes et des Calvinistes à Gand de 1566 à 1568', HMGOG, IX (1909; 1ste afl.), 1-150.
- ³ M. DELMOTTE (1963), 'Het calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent (1566-1567)', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXIX, 145-176. Graag willen wij hier onze beste dank uitdrukken aan de heer Marcel Delmotte, die ons zeer bereidwillig zijn licentiaatsverhandeling ter inzage gaf.

Lijst van afkortingen

AGN	<i>Algemene Geschiedenis der Nederlanden</i>
AGS	ARCHIVO GENERAL DE SIMANCAS
<i>Antwerpsch Archievenblad</i>	'Personen te Antwerpen in de XVI ^e eeuw voor het 'feit van de religie' gerechtelijk vervolgd. Lijst en ambtelijke bijhorende stukken (vervolg)', <i>Antwerpsch Archievenblad</i> , IX (z.d.), p. 1-471
ARA	ALGEMEEN RIJKSARCHIEF TE BRUSSEL
BMGN	<i>Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden</i>
BGN	<i>Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden</i>
BMGOG	<i>Bulletijn der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent</i>
BR	<i>Brief recueil de plusieurs choses passez en la ville de Gand, l'année XVe LXVI, pour le fait de la religion</i>
BVGBP	<i>Bulletin van de Vereniging voor de Geschiedenis van het Belgisch Protestantisme</i>
<i>Chronycke van Ghendt</i>	J. VAN DEN VIVERE e.a. (1885), <i>Chronycke van Ghendt</i> (uitg. F. DE POTTER), Gent, 1885
CFMA	<i>Correspondance française de Marguerite d'Autriche</i> (uitg. L.-P. GACHARD, J.S. THEISSEN, H.A. ENNO VAN GELDER)
<i>Corr. Guill. le Taciturne</i>	<i>Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange</i> (uitg. L.-P. GACHARD), 6 dln, Brussel, 1847-1857
<i>Corr. Ph. II</i>	<i>Correspondance De Philippe II sur les affaires des Pays-Bas</i> (uitg. L.-P. GACHARD), 5 dln. Brussel, 1848-1879
<i>Dagboek</i>	<i>Dagboek van C. en Ph. Van Campene</i> , Gent, 1870
<i>Diarium</i>	<i>Diarium rerum Gandavensium</i> (BRUSSEL. Koninklijke Bibliotheek Albert I, Hs. 6336)

LIJST VAN AFKORTINGEN

<i>Discours</i>	<i>Discours des choses advenues en la ville de Gand</i> (Stadsarchief Gent, reeks 94bis, nr. 10)
Doc. 1564-1566	<i>Documents concernant les troubles et religion nouvelle</i> (Stadsarchief Gent, reeks 94bis, nr. 8)
Doc. 1567-1579	<i>Documents concernant les troubles et religion nouvelle</i> (Stadsarchief Gent, reeks 94bis, nr. 9)
GACHARD, <i>Notice</i>	L.-P.GACHARD, <i>Notice historique et descriptive des archives de la ville de Gand</i> , Brussel, 1853
HMGOG	<i>Handelingen der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent</i>
<i>Informatie</i>	<i>Informatie ende bezouck begonnen houden in oogst 1567 bij ons Jacob Martens, president en Jan van der Burght, raedt extraordinaris</i> (ARA, Raad van Beroerten, nr. 76)
<i>Justification</i>	<i>Justification du magistrat de Gand</i> (ARA, Raad van Beroerten, nr. 76)
KBB	KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK ALBERT I TE BRUSSEL
Ms. 159	<i>Gendsche Geschiedenissen</i> (GENT. Universiteitsbibliotheek, Hs. 159)
MVV	MARCUS VAN VAERNEWIJCK, <i>Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelick binnen Ghendt. 1566-1568</i> , Gent, 1872-1881
NNBW	<i>Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek</i>
RAG	RIJKSARCHIEF TE GENT
RHE	<i>Revue d'histoire ecclesiastique</i>
SAG	STADSARCHIEF TE GENT
VERHEYDEN, <i>Liste</i>	A.L.E. VERHEYDEN, <i>Le Conseil des Troubles. Liste des Condamnés (1567-1673)</i> , Brussel, 1961
<i>Verslag</i>	<i>Verslag van 't Magistraet van Gent</i> , Gent, 1850
TVG	<i>Tijdschrift voor Geschiedenis</i>
UBG	UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK TE GENT

Bibliografie

I. BRONNEN

A. Onuitgegeven bronnen

BAZEL. KASTEEL VILAIN XIII¹

Chronycke van Ghendt, door Jan van den Vivere en andere XVIde- en XVIIde-eeuwse auteurs.

BRUSSEL. ALGEMEEN RIJKSARCHIEF

- ♦ *Archief van de Raad van Beroerten*²
  - Nrs. 1-3. Algemene briefwisseling.
  - Nr. 6. Vonnissen (1567-1575).
  - Nr. 55 (76). Gerechtelijke stukken, Gent.
  - Nrs. 158-160. Procesbundel van Egmont.
- ♦ *Fonds Rekenkamers*
  - Nrs. 18.877-18.886. Confiscatierekeningen betreffende Gent (1567-1576).
- ♦ *Papieren van Staat en Audiëntie*
  - Nr. 244/1. Correspondentie van Margaretha van Parma met de plaatselijke besturen (1566).
  - Nr. 244/4. Correspondentie van Matgaretha van Parma met de plaatselijke besturen (1567).
  - Nr. 1177/13. Inventarissen van geconfisqueerde goederen te Gent en elders (1566-1571).
- ♦ *Handschriftenverzameling ('Manuscripts Divers')*
  - Nr. 182. Documenten uit de XVIde eeuw ('Papieren H. de Bloyere').
- ♦ *Archief van L.-P. Gachard*
  - Nr. 664. Kopies van brieven van L. de Villavicencio (1564-1567) (voordien ARA, *Handschriftenverzameling*, nr. 186/2).

BRUSSEL. KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK ALBERT I

- Hs. 6.177. *Chronycke ofte Gheschiedenissen van Vlaanderen, principaelyck der stadt Ghent, beginnende den Jaere 1540.*
- Hs. 6.336. *Diarium rerum Gandavensium, ab anno 1566 ad annum 1585 per magistrum Philippum Campanaeum, regii provincialis Flandriae Concilii quondam causarum patronum.*
- Hs. 6.340. *Chronique de Gand.*

GENT. RIJKSARCHIEF

- ♦ *Archief van de kathedraal*
  - Ms. Breydel; nr. 80, carton N (oud nummer).
  - K. 5248.
- ♦ *Fonds Bisdom Gent*
  - B 363. Registrum consistoriale (25 september 1568 – 21 februari 1572).
  - B 3321. Officialiteit (onvolledig dubbel van B 363).
  - B 4960. Visitatie en estimatie.
- ♦ *Archief van de Raad van Vlaanderen*³
  - Nrs. 724-725. Briefwisseling en expedities van plakaten (1566-1567).
  - Nr. 2546. ‘Acten en Sententiën’ (10 november 1564 – 26 januari 1565).
  - Nr. 7546. ‘Sententiën’ (september 1566 – november 1568).
  - Nr. 7616. ‘Secrete Camere’ (1 december 1562 – 18 juli 1570).

GENT. STADSARCHIEF⁴

- ♦ Reeks 2 Ingekomen brieven, 1540-1578.
- ♦ Reeks 2ter Ingekomen brieven. Autografen. 1497-1794.
- ♦ Reeks 3 Uitgaande briefwisseling, 1550-1794.
- ♦ Reeks 93 De ‘Zevenenveertig Registers’. Registers M, C, DD, OO en PP.
- ♦ Reeks 94bis ‘Registres et recueils relatifs aux événements politiques et religieux du XVI siècle’.
  - Nr. 8. Documents concernant les troubles et religion nouvelle, Octobre 1564 – avril 1566.
  - Nr. 9. Documents concernant les troubles et religion nouvelle. Septembre 1566 – mars 1579.

BIBLIOGRAFIE

- Nr. 10. Relations concernant les troubles et religion nouvelle, 1566-1567. Rapports au duc d'Albe.
- Nr. 22. Doos Gereformeerden te Gent, 1566-1592.
- ♦ 107 Keure Resolutiën, 1549-1570.
- ♦ 214 Bouc van den Crime. 1566-1567.

GENT. UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK⁵

Handschriftenkabinet

- ♦ Hs. 159. *Gendsche Geschiedenissen*. 3 dln. 1566-1574. 1574-1580. 1580-1593.
- ♦ Hs. 2543. Jan VAN DEN VIVERE, *Chronyke van Ghendt 1372-1578*.
- ♦ Hs. 153, 531, 2337, 2338, 2339, 2476, 2477, 2487, 2488, 2489, 2542, 2544, 2545, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2562, 2563.⁶

SIMANCAS. ARCHIVO GENERAL⁷

- ♦ *Secretaría de Estado (Flandes)*
  - Legajos, nrs. 526-537.
- ♦ *Secretarías Provinciales*
  - Libro, nr. 1413. Processen-verbaal van de Raad van Beroerten (1567-1568).

B. Uitgegeven bronnen

- Bibliotheca reformatoria Neerlandica* (uitg. S. CRAMER en J. PIJPER), 10 dln., 's-Gravenhage, 1903-1914.
- P. BOR, *Oorsprongh, begin en vervolgh der Nederlandsche oorlogen*, 4 dln., Amsterdam, 1679-1684.
- G. BORLUUT, *Descriptio de origine conventus, postea abbatiæ Trunchiniensis ordinis Preaemonstratensis, de ejus fundatore et loco et omnibus circumstantiis cum annotatione temporum* (uitg. J. DE SMET), 4 dln., Brussel, 1837-1865.
- 'Brief recueil de plusieurs choses passez en la ville de Gand, l'année XV^cLXVI, pour le fait de la religion' (uitg. P.VAN DUYSE), *Annales de la société royale des Beaux-arts et de Littérature de Gand*, (1848-1850), p. 283-327.
- J. CRESPIN, *Histoire des Martyrs*, Genève, 1597.
- Ed. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux au XVIe siècle dans la Flandre maritime*, Brugge, 4 dln., 1876.
- B. DE JONGHE, *Gendtsche Geschiedenissen by forme van Maendt-Register*, Gent, 1746.
- B. DE JONGHE, *Gendsche Geschiedenissen ofte Kronyke der Beroerten en Ketterye binnen en ontrent de stad van Gend; sedert het Jaar 1566 tot het Jaar 1585* (3de vermeerderde en verbeterde uitgave door F.-M. DE MULIE), 2 dln., Gent, 1781.

- Ph. DE KEMPENARE, *Vlaemsche Kronyk, of Dagregister van al het gene gedenkweerdig voorgevallen is, binnen de stad Gent, sedert den 15 july 1566 tot 15 juny 1585; onderhouden in 't Latijn door Ph. DE KEMPENAERE*, overgezet door J.P. VAN MALE (uitg. Ph. B[LOMMAERT]), Gent, 1839.
- Mémoires de Pasquier de le Barre et de Nicolas de Soldoyer pour servir à l'histoire de Tournai*, 2 dln. (uitg. A. PINCHART), Brussel, 1859-1865.
- 'Personen te Antwerpen in de XVIe eeuw voor het "feit van de religie" gerechtelijk vervolgd. Lijst en ambtelijk bijhorige stukken (vervolg)', *Antwerpsch Archievenblad*, IX (z.d.), p. 1-471.
- F. DE POTTER, *Petit cartulaire de Gand*, Gent, 1885.
- F.A. F. DE REIFFENBERG, *Correspondance de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II*, Brussel, 1842.
- A.C. DE SCHREVEL, *Troubles religieux du XVIe siècle au quartier de Bruges (1566-1568)*, Brugge, 1894.
- G. DES MAREZ, 'Documents relatifs aux excès commis à Ypres par les iconoclastes (le 13 et le 16 août 1566)', *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 5de reeks, VII (1897), p. 547-582.
- L. DE VOS, *Het proces van Egmont*, 3 dln, Zottegem, 1973-1987.
- J. DE WESENBEKE, *Mémoires* (uitg. Ch. RAHLENBECK), Brussel, 1859.
- I.L. A. DIEGERICK, *Documents du XVIe siècle concernant les troubles religieux, faisant suite à l'inventaire des chartes*, 4 dln. Brugge, 1874-1877.
- J. EPINOY, *Chronique d'Elverdinghe*, Brugge, 1844.
- V. FRIS, 'Notes pour servir à l'Histoire des Iconoclastes et des Calvinistes à Gand, de 1566 à 1568', HMGOG, IX (1909; 1ste afl.), p. 1-150.
- L.-P. GACHARD, *Collection de documents inédits concernant l'histoire de la Belgique*, 3 dln., Brussel, 1833-1835.
- L.-P. GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, 6 dln. Brussel, 1867-1881.
- L.-P. GACHARD, J.S. THEISSEN, H.A. ENNO VAN GELDER, *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II*, dl. I-III, Brussel, 1867-1881; dln. IV-VI, Utrecht, 1925-1942.
- L.-P. GACHARD, *Précis de la correspondance de Philippe II*, 5 dln. Brussel, 1848-1879 (het VIde deel (*Index*), door J. LEFÈVRE, Brussel, 1936).
- V. GAILLARD, *Archives du conseil de Flandre*, Gent, 1856.
- GODEVAERT VAN HAECHT, *Kroniek over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*. 2 dln. (uitg. R. VAN ROOSBROECK), Antwerpen, 1929-1933.
- G. GROEN VAN PRINSTERER, *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*. 1ste reeks, 1552-1584, Leiden, 1835-1847 (8 dln.).
- J. HOPPERUS, 'Recueil et mémorial des troubles des Pays Bas du Roy', *Mémoires de Viglius et d'Hopperus sur le commencement des troubles des Pays-Bas* (uitg. A. WAUTERS), Brussel, 1858, p. 221-375.
- C.P. HOYNCK VAN PAPENDRECHT, *Analecta Belgica*, 3 dln. in 6 vols., 's-Gravenhage, 1743.
- E. HUBERT, *Table chronologique du 'Registre sur le fait des hérésies et inquisition'. Travaux du cours pratique d'histoire nationale de Paul Fredericq*, II, Gent, 1884.
- N. JAPIKSE, *Correspondentie van Willem den Eerste, Prins van Oranje*, I, 's-Gravenhage, 1934.

- F. JUNIUS, *Vita nobilis et eruditi viri Francisci Junii, S. Theologiae Doctoris, et in Academia Lugdunense Professoris dignissimi, ab ipso nuper conscripta* (uitg. P. MERULA), Leiden, 1595.
- ‘Justification du magistrat de Gand concernant les troubles religieux arrivés en cette ville du 30 juin 1566 au 7 mai 1567’ (uitg. D. VAN DE CASTEELE), *Annales de la Société d’Emulation de la Flandre Occidentale*, 3de reeks, IV, 1869.
- J. MARCUS, *Sententiën en indagingen van de hertog van Alva, uitgesproken en geslagen in zijnen Bloedtraedt (1567-1572)*, Amsterdam, 1735.
- Mémoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas, 1565-1580* (uitg. J.B. BLAES en A. HENNE), 5 dln., Brussel-Gent, 1859-1865.
- Mémoire justificatif du magistrat d’Audenaerde sur les troubles arrivés en cette ville en 1566* (uitg. D.J. VAN DER MEERSCH), Gent, 1842.
- Mémoires de Pasquier de la Barre et de Nicolas Soldoyer pour servir à l’histoire de Tournai* (uitg. A. PINCHART), I, Brussel, 1859.
- Memorieboek der Stad Ghendt, 1301-1793* (uitg. P.J. VAN DER MEERSCH), 4 dln., Gent, 1852-1861.
- Ch. PAILLARD, *Mémoires historiques sur l’arrondissement de Valenciennes*, VI, Valenciennes, 1879.
- E. POULLET en Ch. PIOT, *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, 12 dln., Brussel, 1877-1896.
- PONTUS PAYEN, *Mémoires (1559-1578)* (uitg. A. HENNE), I, Brussel, 1860.
- RENON DE FRANCE, *Histoire des troubles des Pays-Bas* (uitg. Ch. PIOT), 3 dln., Brussel, 1886-1891.
- J. SCHEERDER, ‘Documenten in verband met confiscatie van roerende goederen van hervormingsgezinden te Gent (1567-1568), *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CLVII (1991), p. 125-242.
- T. SEVENS, *Handvesten rakende de wederdoopers en de calvinisten der XVIe eeuw in de voormalige Kasselrij van Kortrijk*, Kortrijk, 1924.
- C. en Ph. VAN CAMPENE, *Dagboek van Cornelis en Philips van Campene. Verhaal der gebeurtenissen voorgevallen te Gent sedert het begin der godsdienstberoerten tot het jaar 1571* (uitg. F. DE POTTER), Gent, 1870.
- J. VAN DEN VIVERE e.a., *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), Gent, 1885.
- G. VAN DER HAEGHEN, T.J.I. ARNOLD en R. VAN DEN BERGHE, *Bibliographie des martyrologes néerlandais*, 2 dln., Den Haag, 1890.
- F. VAN DER HAER, *De initiis tumultuum Belgicorum*, Douai, 1587.
- A.C. VAN HAEMSTEDÉ, *De Historiën oft gheschiedenissen der vromer martelaren*, Delft, 1593.
- L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, *Audenaerdsche Mengelingen*, dln. II en III, Oudenaarde, 1846-1848.
- M. VAN VAERNEWIJCK, *Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelijk binnen Ghendt, 1566-1568* (uitg. F. VAN DER HAEGHEN), 5 dln., Gent, 1872-1881.
- A.L.E. VERHEDYEN, *Le Conseil des Troubles. Liste des condamnés (1567-1573)*. (Koninklijke Academie van België. Koninklijke Commissie voor Geschiedenis. Verzameling van onuitgegeven Belgische kronieken en van onuitgegeven documenten betreffende de Geschiedenis van België), Brussel, 1961.

- Verslag van 't Magistraet van Gent nopens de godsdienstige beroerten aldaer loopende van 30 juni 1566 tot den 30 april 1567.* (uitg. Ph. KERVIJN DE VOLKAERSBEKE), (*Maetschappij der Vlaemsche Bibliophielen* 2de reeks, nr. 11), Gent, 1850.
- VIGLIUS [ZUICHEMUS AB AYTITA], 'Discours sur le règne de Philippe II', *Mémoires de Viglius et d'Hopperus sur le commencement des troubles des Pays-Bas* (uitg. A. WAUTERS), Brussel, 1858, p. 1-157.
- Vita nobilis et eruditi Francisci junii* (uitg. P. MERULA), Leiden, 1595.

II. WERKEN

- E. AELBRECHT, *Gent onder de Calvinisten (1566-1585)*, Gent, 1894.
- J. ARTS, *De Predikheeren te Gent (1228-1854)*, Gent, 1913.
- A. AUTIN, *L'échec de la Réforme en France au XVIe siècle*, Parijs, 1918.
- J.N. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, *De Nederlandse Belijdenisgeschriften*, Amsterdam, 1940.
- R.C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, *Studiën en Schetsen*, II, 's-Gravenhage, 1913.
- A.J.N. BEENAKKER, *Breda in de eerste storm van de opstand, van ketterij tot Beeldenstorm 1545-1569*, Tilburg, 1971.
- P. BERGMANS, *Analectes Beligiques. Notices et documents*, Gent, 1896.
- J.W. BERKELBACH VAN DEN SPRENKEL, *Oranje en de vestiging van de Nederlandse Staat*, Amsterdam, 1946.
- P. BEUZART, *Les hérésies pendant le Moyen-Age et la Réforme jusqu'à la mort de Philippe II, 1598, dans la région de Douai, d'Arras et au pays de l'Alleu*, Le Puy, 1912.
- P. BEUZART, 'Pierre Titelman et l'inquisition en Flandre (1564-1567)', *Bulletin de la société d'histoire du protestantisme français*, LXIII (1914), p. 224-242.
- G. BIGWOOD, 'Gand et la Circulation des Grains en Flandre', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, IV (1906), p. 397-460.
- F. BLOCKMANS, *Het 'Wonderjaar' en het afsluiten van Antwerpen's 'Gouden Eeuw'*, Antwerpen 1946 (overdruk uit *Baekelmans ter eere*).
- P.J. BLOK, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, 4 dln., Leiden 1923-1926 (3de uitg.).
- P.J. BLOK, *Willem de Eerste, Prins van Oranje*. 2 dln. Amsterdam, 1919-1920.
- P. BLOMMAERT, *De Nederduitsche schrijvers van Gent*, Gent, 1861.
- G. BONNEVIE-NOËL, 'Liste critique des signataires du compromis des Nobles', AVGBP, reeks V, afl. 3. (1968), p. 80-110.
- E.M. BRAEKMAN, *Guy de Brès. I. Sa vie*, Brussel, 1960.
- E.M. BRAEKMAN, 'Recherches récentes (1960-1965) sur Guy de Brès', AVGPB, reeks IV (1967), p. 433-439.
- G. BRANDT, *Historie der Reformatie en andere Kerkelijke Geschiedenissen in en omtrent de Nederlanden*, 4 dln., Amsterdam, 1677-1704 (2de uitg.).
- J. BROUWER, *Montigny, afgezant der Nederlanden bij Philips II*, Amsterdam, 1941.
- W. BRULEZ, 'De opstand van het industriegebied in 1566', *Standen en Landen*, IV (1952), p. 79-101.
- E.C.G. BRÜNNER, 'Die dänische Verkehrssperre und der Bildersturm in den Niederlanden im Jahre 1566', *Hansische Geschichtsblätter*, LIII (1928), p. 97-109.

- G.J. BRUTEL DE LA RIVIERE, *Het leven van Hermannus Moded, een der eerste calvinistische predikers in ons vaderland*, Haarlem, 1879.
- J.B. CANNAERT, *Bijdrage tot de kennis van het oude strafrecht in Vlaanderen*, Gent, 1835 (3de uitg.).
- A. CASSIMAN, 'Geschiedenis der stad Deinze', *Bijdragen tot de geschiedenis der stad Deinze en van het land van Leie & Schelde*, XX-XXI (1953-1954), p. 1-301.
- R. COLLINET, *La réformation en Belgique au XVIe siècle* (Collection *Histoire du Protestantisme en Belgique et au Congo Belge* Nr. 1), Brussel, 1958.
- F. W. CUNO, *Franciscus Junius der Ältere, Professor der Theologie und Pastor (1545-1602)*, Amsterdam, 1891.
- Ch. DE BAVAY, *Le proces du comte d'Egmont, avec pièces justificatives*, Brussel, 1854.
- J.P. DE BIE en J. LOOSJES, *Biographisch Woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, IV, Leiden, 1931.
- J. DE BROUWER, *Bijdrage tot de geschiedenis van het godsdienstig leven en de kerkelijke instellingen in het land van Aalst, volgens de verslagen van de dekanale bezoeken*, Aalst, 1961.
- E. DE BUSSCHER, *Recherches sur les peintres et les sculpteurs à Gand aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles*, Gent, 1866.
- J. DECAVELE, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 76), Brussel, 1975.
- J. DECAVELE, 'De geschoeide karmelieten te Gent. Historische studie', *Het pand van de geschoeide karmelieten in de wijk 'Het Patershol' te Gent*, Gent, 1974, p. 5-37.
- J. DECAVELE, 'Jan Hendrickx en het Calvinisme in Vlaanderen (1560-1564)', *Handelingen van het Genootschap 'Société d'Emulation' te Brugge*, CVI (1969), p. 17-32.
- J. DECAVELE, 'Katharina van Boetselaer, een merkwaardige figuur in het protestantse verzet tijdens het "Wonderjaar" (1566)', *AVGB*, reeks V, afl. 5, 1969, p. 151-171.
- J. DECAVELE, 'De reformatische beweging te Axel en Hulst (1556-1566)', *BGN*, XXII (1968-1969), p. 1-42.
- O.J. DE JONG, *Beeldenstormen in de Nederlanden* (Openbare les), Groningen, 1964.
- O.J. DE JONG, *De Reformatie in Culemborg*, Assen, 1957.
- M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent (1566-1567)', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXIX (1963), p. 145-176.
- M. DELMOTTE, *Sociale aspecten van het Calvinisme te Gent (1566-1567)*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling. Rijksuniversiteit Gent, Gent, 1959.
- J. DELUMEAU, *Naissance et affirmation de la Réforme* (Nouvelle Clio, 30), Parijs, 1968 (2de uitg.).
- E. DE MOREAU, 'Le clergé des Pays-Bas méridionaux à l'époque des Troubles (1566-1585)', *Bulletin de l'Académie royale de Belgique. Classe des Lettres*, XXXIII (1941), p. 195-214.
- E. DE MOREAU, *Histoire de l'Eglise en Belgique*, dl. IV 1378-1559 en dl. V. 1559-1633, Brussel-Leuven, 1949-1952.
- F. DE POTTER, *Gent van den Oudsten Tijd tot Heden. Geschiedkundige beschrijving der stad*, 8 dln., Gent, 1883-1901.
- F. DEPREZ, 'Graanprijzen te Gent en te Deinze in groten Vlaams 1555-1795', *Documenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant* (Universi-

- reit Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit der Wijsbegeerte en Letteren, 125), Brugge 1959, p. 62-66.
- A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire de Bruges*, 2 dln., Brugge, 1883-1885.
- J. DESILVE, *Le protestantisme dans la seigneurie de Saint-Amand de 1562 à 1584*, Valenciennes, 1910.
- A. DESPLANQUE, 'Notes pour servir à l'histoire du con vent de Steenvoorde', *Annales du Comité flamand de France*, VII (1863-1864), p. 152-181.
- B. DE TROYER, *Lamoraal van Egmont, een critische studie over zijn rol in de jaren 1559-1564 in verband met het schuldvraagstuk* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 40), Brussel 1961.
- A. DE VOS, 'Godsdienstberoerten te Eeklo tijdens de XVIe eeuw', *Appeltjes van het Meetjesland*, XII (1961), p. 57-136.
- H. DE VRIES DE HEEKELINGEN, *Genève, pépinière du Calvinisme hollandais*, 2 dln., 's-Gravenhage, 1918-1924.
- S. DEYON en A. LOTTIN, *Les 'casseurs' de l'été 1566. L'iconoclasme dans le Nord*, Parijs, 1981.
- E. DHANENS, 'Het klooster van de geschoeide karmelieten te Gent. Monumentenbescherming', *Het pand van de geschoeide karmelieten in de wijk 'Het Patershol' te Gent*, Gent, 1974, p. 41-110.
- E. DHANENS, *Sint-Niklaaskerk Gent*, Gent, 1960.
- M. DIERICKX, 'De Beeldenstorm in de Nederlanden in 1566', *Streven*, XIX (1966), p. 1040-1048.
- M. DIERICKX, 'De Beeldenstorm in Frans-Vlaanderen', *Ons Erfdeel*, X, nr. 2 (1966), p. 12-20.
- M. DIERICKX, *De eerste jaren van Filips II, 1559-1567, Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IV, Utrecht-Antwerpen, 1952, p. 305-349.
- M. DIERICKX, *De oprichting van de nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II, (1559-1570)*, Antwerpen-Utrecht, 1950.
- J.P. DUGNOILLE, 'Quelques recherches récentes sur l'histoire du Protestantisme en Belgique', *Revue belge de philologie et d'histoire*, XXXIII (1955), p. 158-163.
- A.C. DUKE en D.H.A. KOLFF, 'The time of troubles in the county of Holland, 1566-1567', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXII (1969), p. 316-337.
- P. EECKHOUT, *Gemeentelijke kunstschaten – Vijftig kunstschaten*, Brussel, 1960.
- H.A. ENNO VAN GELDER, *Van Beeldenstorm tot Pacificatie*, Amsterdam-Brussel, 1964.
- L. FEBVRE, *Au coeur religieux du XVIe siècle*, Parijs, 1957.
- V. FRIS, 'Een treurige bladzijde in de Gentsche Kunstgeschiedenis', *BMGOG*, XIX (1911), p. 97-120.
- V. FRIS, 'Les chefs de l'iconoclasme gantoise en 1566', *BMGOG*, XVI (1908), p. 263-268.
- V. FRIS, *La citadelle de Charles-Quint et le château des espagnols à Gand*, Antwerpen, 1922.
- V. FRIS, *Histoire de Gand*, Gent, 1930 (2de uitg.).
- R. FRUIN, *Het voorspel van de Tachtigjarige Oorlog*, 's-Gravenhage, 1908.
- L.-P. GACHARD, *Don Carlos et Philippe II*, I, Brussel, 1863.

- P. GEYL, *Geschiedenis van de Nederlandsche Stam*, Amsterdam 1930.
- P. GUILLAUME en J.-P. POUSSOU, *Démographie historique*, Parijs, 1970.
- M. GYSSELING, *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen – Brussel – Gent – Leuven, 1954.
- L.-E. HALKIN en A.L.E. VERHEYDEN, 'De Hervorming in het Zuiden. Staat en Kerk tegenover de ketters', *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, IV, Utrecht-Antwerpen, 1952, p. 250-263.
- L.-E. HALKIN, *Les martyrologes et la critique (Mélanges historiques offerts à M. Jean Mey-Hoffer)*, Lausanne, 1952, p. 52-72.
- L.-E. HALKIN, *La Réforme en Belgique sous Charles-Quint*, Brussel, 1957.
- H. HAUSER, *Etudes sur la Réforme française*, Parijs, 1909.
- H. HAUSER, *La naissance du Protestantisme*, Parijs, 1962 (2de uitg.).
- B. IBEAS, *El espionaje en el Imperio. (El Padre Lorenzo de Villavicencio)* (Publicaciones de la Sociedad de Estudios Historicos Jerezanos, Primera Serie, 2), Tanger, 1941.
- D. JACOBS, 'Het Wonderjaar te Gent, juni 1566 – april 1567', *Tijdspiegel*, 1906 (overdruk).
- H.Q. JANSSEN, *De Kerkhervorming in Vlaanderen*, 2 dln., Arnhem, 1868.
- H.Q. JANSSEN, *De Kerkhervorming te Brugge*, 2 dln., Rotterdam, 1856.
- A. JOURNEZ, 'Notices sur Fray Lorenzo de Villavicencio, agent secret de Philippe II', *Université de Liège. Travaux du cours pratique d'histoire nationale de P. Fredericq*, II, Gent, 1884, p. 41-77.
- J. KAUFMANN, *Über die Anfänge des Bundes der Adelichen und des Bildersturmes*, Bonn, 1889.
- KERVYN DE LETTENHOVE, *Les Huguenots et les Gueux*, I, Brugge, 1883.
- N.C. KIST, 'De synoden der Nederlandsche hervormde kerken onder het kruis in de jaren 1563-1577', *Archief voor Kerkelijke geschiedenis*, XX (1849), p. 113-208.
- N.C. K[IST], 'Verbloemde namen der Nederlandsche hervormde kerken onder het kruis', *Archief voor Kerkelijke geschiedenis*, XIX (1848), p. 261-264.
- M.E. KRONENBERG, *Verboden boeken en opstandige drukkers in de Hervormingstijd*, (Patria-reeks, 44) Amsterdam, 1948.
- W.J. KÜHLER, *Geschiedenis van de Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw*, Haarlem, 1961 (2de uitg.).
- E. KUTTNER, *Het Hongerjaar 1566*, Amsterdam, 1949.
- F. LE CORNU, *Origines des Eglises réformées wallonnes des Pays-Bas*, Utrecht, z.d.
- E.G. LEONARD, *Histoire générale du Protestantisme*, dln. I en II, Parijs, 1961.
- J. LINDEBOOM, *De confessionneele ontwikkeling der Reformatie in de Nederlanden* (Kerkhistorische studiën behorende bij het Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, 3). 's-Gravenhage 1946.
- G. MARECHAL, *Ch. d'Assonleville en zijn rol tijdens den opstand tegen Spanje*. Onuitgegeven licenciaatsverhandeling. Katholieke Universiteit Leuven, Leuven, 1945.
- G. MARNEF, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool. 1550-1577*, Antwerpen-Amsterdam, 1996.
- J. MEYHOFFER, *Le martyrologe protestant des Pays-Bas (1523-1597). Etude critique*, Nessonvaux, 1907.
- J. MEYHOFFER, 'Note sur le temple calviniste de Gand (1566-1567)', BSHPB, 2de reeks, I (1914), p. 25-31.

- J. MEYHOFFER, 'Le passé d'un bourgeois de Lausanne: Etienne Mermier', *Mélanges d'histoire et de littérature offerts à Monsieur Ch. Gilliard*, Lausanne, 1944 (overdruk).
- E. MONSEUR, 'Contribution à l'histoire des inquisiteurs des Pays-Bas', *Travaux du cours pratique d'histoire nationale de P. Fredericq*, II, Gent, 1884, p. 79-112.
- P.G. MORAN, 'De fratribus Laurentio de Villavicentio et Bartholomaeo de los Rios, vitae curriculum et documenta', *Analecta Augustiniana*, XXIII (1954), p. 102-121.
- P. LEFEVRE, 'Le problème du comte d'Egmont', *Miscellanea historica in honorem Alberti De Meyer*, II, Brussel, 1946, p. 914-919.
- G. MOREAU, *Histoire du Protestantisme à Tournai jusqu'à la veille de la Révolution des Pays-Bas* (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, 167), Parijs, 1962.
- W.J. NUYENS, *Geschiedenis van den oorsprong en het begin der Nederlandsche Beroerten in de XVIe eeuw*, 6 dln., Amsterdam, 1865-1868.
- Ch. PAILLARD, 'Les grandes prêches calvinistes de Valenciennes (juillet-août 1566)', *Bulletin de la Société d'Histoire du Protestantisme français*, XXVI (1877), p. 33-43, p. 73-90 en p. 121-133.
- Ch. PAILLARD, *Histoire des troubles religieux de Valenciennes*. 4 dln. Brussel, 1874-1876.
- L. PAPELEUX, 'Lamoral d'Egmont et le début des troubles religieux au XVIe siècle', Extrait de l'*Annuaire du Cercle Pédagogique de l'Université de Louvain*, z.d.
- L. PAPELEUX, 'Lamoral d'Egmont', *Revue générale*, 1939 (overdruk).
- L. PFANDL, *Philippe II: Une époque, un homme, un roi* (vert. uit het Duits door M.E. LEPOINTE), Parijs 1942.
- F. PIJPER, *Martelaarsboeken*, 's-Gravenhage, 1924.
- H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, III, Brussel 1923 (3de uitg.); IV, Brussel, 1927 (3de uitg.).
- J.W. PONT, *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1648*, Haarlem, 1911.
- J. PRESSER, *De Tachtigjarige oorlog*, Amsterdam-Brussel, 1963 (2 dln., 4de uitg.).
- F. PRIMS, *Antwerpiensia 1940. XVIe reeks*, Antwerpen, 1941.
- F. PRIMS, *Het Wonderjaar (1566-1567)*, Antwerpen, 1940.
- F. RACHFAHL, *Wilhelm von Oranien und der Niederländische Aufstand*, 3 dln., Halle – 's-Gravenhage, 1906-1924.
- J. REITSMA, *Franciscus Junius*, Groningen 1864.
- J. REITSMA en J. LINDEBOOM, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, 's-Gravenhage, 1949 (5de uitg.).
- L. ROBIJN, *Historie van den oorsprong, voortgang en ondergang der ketterije binnen en omtrent Audenaerde*, Gent, 1721.
- J. ROELINK, 'Bij de herdenking van het Wonderjaar 1566-1966', *BGN*, 20 (1965-1966), p. 1-14.
- J. ROELINK, 'Het Calvinisme', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IV, Utrecht-Antwerpen, 1952, p. 281-304.
- J. ROELINK, 'Een drietal vragen bij de geschiedenis van het vroegste Nederlandse Calvinisme', *BGN*, III (1960), p. 222-230.
- J. ROELINK, 'De Nederlandse Opstand een klassenstrijd?', *Kritisch kwintet, Historische Opstellen*, Amsterdam, 1964, p. 49-70.

- J. ROELINK, 'Reformatorische stromingen in het Noorden', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IV, Utrecht-Antwerpen, 1952, p. 264-280.
- P. ROGGHÉ, 'De tempelridders en hun Hof te Gent', *Appeltjes van het Meetjesland*, XXII (1970), p. 133-157.
- L.J. ROGIER, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, I, Amsterdam, 1947 (2de druk).
- H.Th.M. ROOSENBOOM, 'Fray Lorenzo de Villavicencio, een geheim rapporteur in de Nederlanden en zijn invloed op Filips II, 1563-1565', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, XXI (1979), p. 146-174.
- F.L. RUTGERS, *Calvijns invloed op de Reformatie in de Nederlanden*, Leiden, 1899.
- Th. RUYLS jr., *Petrus Dathenus*, Utrecht, 1919.
- M. RYCKAERT, 'Een Beeldenstorm in de kerk van Oostwinkel op 23 augustus 1566', *Appeltjes van het Meetjesland*, VIII (1957), p. 109-112.
- J. SCHEERDER, *De Beeldenstorm*, Bussum, 1974 (2de uitg.: 1978).
- J. SCHEERDER, 'Les condamnés du Conseil des Troubles', *RHE*, LIX (1964), p. 90-100.
- J. SCHEERDER, 'Enige nieuwe bijzonderheden betreffende het 3.000.000 goudgulden rekwest (1566)', *Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen*, I, Brussel, 1947, p. 559-566.
- J. SCHEERDER, 'Gentenaars voor den Raad van Beroerten', *Bijdragen tot de Geschiedenis en de Oudheidkunde*, I (1943), p. 131-141.
- J. SCHEERDER, 'De Hervorming te Deinze (1534-1569)', *Bijdragen tot de Geschiedenis der stad Deinze*, XLVIII (1980), p. 25-88.
- J. SCHEERDER, *De inquisitie in de Nederlanden in de XVIe eeuw (De Seizoenen)*, 48, Antwerpen, 1944.
- J. SCHEERDER, 'Le mouvement iconoclaste en 1566 fût-il spontané ou prémédité?', *Annales du 33e Congrès de la Fédération archéologique et historique de Belgique*, II, Doornik, 1952, p. 67-74.
- J. SCHEERDER, 'Nicasius van der Schuere, een aanvoerder van de Beeldenstorm in Turnhout', *Taxandria*. Nieuwe Reeks, XXXV (1981), p. 115-128.
- J. SCHEERDER, 'Schoolmeesters en schoolmeesteressen te Gent tijdens het Wonderjaar', *HMGOG*, Nieuwe Reeks, XXXV (1981), p. 115-128.
- E. SCHOLLIERS, *Loonarbeid en Honger. De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen*, Antwerpen 1960.
- H. SEE en A. REBILLON, *Le XVIe siècle* (Collection Clio), Parijs, 1950.
- W. SIMONS, G.J. BRAL, J. CAUDRON en J. BOCKSTAELE, *Het Pand. Acht eeuwen geschiedenis van het dominicanenklooster te Gent*, Tielt, 1991.
- B.H. SLICHER VAN BATH, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)*, Utrecht-Antwerpen, 1960.
- J. STEPPE, *Het koordoksaal in de Nederlanden* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten, 7), Brussel, 1952.
- W. TE WATER, *Historie der hervormde kerk te Gent*, Utrecht 1756 (met supplement door J.W. TE WATER, Utrecht, 1794).
- J.W. TE WATER, *Historie van het Verbond en de Dmeekschriften der Nederlandsche edelen*, 4 dln., Middelburg, 1776-1779.

- E. VALVEKENS, *De Inquisitie in de Nederlanden der XVIe eeuw*, Brugge, 1949.
- E. VAN AUTENBOER, *Het Wonderjaar te Mechelen*. Onuitgegeven proefschrift Katholieke Universiteit Leuven, Leuven, 1942.
- L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse, prince de Parme, gouverneur général de Pays-Bas (1452-1592)*, I, Brussel, 1933.
- L. VAN DER ESSEN, *Een punt van methode betreffende de studie van de opstand der Nederlanden in de XVIe eeuw* (Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België. Klasse der Letteren. Jaargang X, nr. 10), Antwerpen, 1948.
- F. VANDERHAEGHEN, Th.-J. ARNOLD en R. VANDENBERGHE, *Bibliographie des Martyrologes protestants* (Bibliotheca Belgica, Eerste reeks, dl. 19) 2 delen, Den Haag, 1890.
- F. VAN DER HAEGHEN, *Bibliographie gantoise*, 7 dln., Gent, 1858-1879.
- V. VAN DER HAEGHEN, *La corporation des peintres et des sculpteurs de Gand*, Brussel, 1906.
- H. VAN DER WEE, 'De economie als factor bij het begin van de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, LXXXIII (1969), p. 15-32.
- H. VAN DER WEE, 'La Réforme protestante dans l'optique de la conjoncture économique et social des Pays-Bas méridionaux au XVIe siècle', *Sources de l'histoire religieuse de la Belgique. Moyen Age et Temps modernes. Actes du Colloque de Bruxelles* (Bibliothèque de la Revue d'Histoire ecclésiastique, 47), Leuven, 1968, p. 303-315.
- M.L. VAN DEVENTER, *Het jaar 1566*, 's-Gravenhage, 1856.
- M. VAN DURME, *Antoon Perrenot bisschop van Atrecht, kardinaal van Granvelle, minister van Karel V en van Filips II (1517-1586)* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 18), Brussel, 1953.
- P.J. VAN HERWERDEN, *Bij den oorsprong van onze onafhankelijkheid*, Groningen-Batavia, 1947.
- J.A. VAN HOUTTE, *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen*, Zeist-Antwerpen, 1964.
- L.A. VAN LANGERAAD, *Guido de Bray*, Zierikzee, 1884.
- H. VAN NIEROP, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam (1566-1567)*, Nijmegen, 1978.
- R. VAN ROOSBROECK, *Emigranten. Nederlandse vluchtelingen in Duitsland (1550-1600)*, Leuven, 1968.
- R. VAN ROOSBROECK, *Het Wonderjaar te Antwerpen (1566-1567)*, Antwerpen, 1930.
- R. VAN ROOSBROECK en H. VAN WERVEKE, *Geschiedenis van Vlaanderen*, IV, Antwerpen, 1937.
- A.A. VAN SCHELVEN, 'Het begin van het gewapend verzet tegen Spanje in de 16^e-eeuwsche Nederlanden', *Handelingen en Mededelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, Leiden, 1915, p. 126-156.
- A.A. VAN SCHELVEN, *Marnix van Sint Aldegonde*, Utrecht, 1939.
- A.A. VAN SCHELVEN, *De Nederduitse vluchtelingkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitsland*, 's-Gravenhage 1909.
- A.A. VAN SCHELVEN, 'Het verzoekschrift der drie miljoen goudgulden (october

- 1566)', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, VIde reeks, IX (1930), p. 1-42.
- A.A. VAN SCHELVEN, *Willem van Oranje*, Haarlem, 1933.
- J. VAN VLOTEN, *Nederlands opstand tegen Spanje, in zijn beginselen, aard en strekking geschetst (1564-1567)*, Haarlem, 1856.
- J. VAN VLOTEN, *Nederlands opstand tegen Spanje, in zijn wording en eerste ontwikkeling (1567-1572)*, Haarlem, 1858.
- A. VAN WERVEKE, 'Het H. Graf van Willem Huyghe in Sint-Baafs', *Kunst*, I (1930), p. 33-38.
- A. VAN WERVEKE, *De namen der straten van Gent*, Gent, 1919.
- H. VAN WERVEKE, *Gand, Esquisse d'histoire sociale* (Collection *Notre Passé*), Brussel, 1946.
- H. VAN WERVEKE, 'De historiografie der stad Gent in de laatste dertig jaren', *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde*, Gent, 1943.
- A.L.E. VERHEYDEN, 'Aard en karakter der XVIe eeuwse vervolgingen, bijzonder in de Zuidelijke Nederlanden', *Annalen van het 35e Congres van de Federatie van archeologische en historische Kringen van België*, II, Kortrijk, 1955, p. 493-505.
- A.L.E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, Brussel, 1944.
- A.L.E. VERHEYDEN, 'Een episode uit de Gentsche Kerkhervorming (juni 1566 – 26 februari 1567) naar een kroniek van Jan van den Vivere', *BVGGB*, 3de reeks (1945), p. 335-354.
- A.L.E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium (1530-1595)* (Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Fakulteit van de Wijsbegeerte en Letteren, 96), Brugge, 1946.
- A.L.E. VERHEYDEN, *Geschiedenis der Doopsgezinden in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 36), Brussel, 1959.
- A.L.E. VERHEYDEN, *De Hervorming in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw*, Brussel, 1949.
- A.L.E. VERHEYDEN, *Le martyrologe courtraisien et le martyrologe bruxellois*, Vilvoorde, 1950.
- A.L.E. VERHEYDEN, *Le martyrologe Protestant des Pays-Bas du Sud au XVIme Siècle*, (Collection *Histoire du Protestantisme en Belgique*, 8), Brussel, 1960.
- A.L.E. VERHEYDEN, 'Les martyrs anabaptistes en Flandre et dans le Brabant méridional', *Annales du 33e Congrès de la Fédération archéologique et historique de Belgique*, Doornik, 1952, p. 314-320.
- J. VIENOT, *Histoire de la Réforme française des origines à l'édit de Nantes*, Parijs, 1926.
- J. WALTERS, *Geschiedenis der Zusters der Bijloke te Gent*, 3 dln., Gent, 1929.
- F. WILLOCX, *L'introduction des décrets du Concile de Trente dans les Pays-Bas et dans la principauté de Liège* (Université de Louvain. Recueil de travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie. 2e série, fasc. 14), Leuven, 1929.
- T. WITTMAN, *Les gueux dans les 'bonnes villes' de Flandre*, Budapest, 1969.
- A. WYFFELS, 'De graankrisis en de houding van stad en staat in Vlaanderen, op de vooravond van de Beeldenstorm', *De Leiegouw*, XII (1970), p. 223-230.

Noten

- ¹ Zie J. SCHEERDER (1939), 'La "Chronycke van Ghendt" de J. van den Vivere et autres annotateurs', *RHE*, XXXV, 533-538.
- ² A. JAMEES (1958), *Inventaris van het Archief van de Raad van Beroerten*, Brussel. Herwerkte editie: A. JAMEES (1980), *Inventaris van het Archief van de Raad van Beroerten* (met verbeteringen en een concordans door B.A. VERMASEREN), Brussel.
- ³ J. BUNTINX (1964-1970), *Inventaris van het Archief van de Raad van Vlaanderen*, 5 dln., Brussel.
- ⁴ V. VAN DER HAEGHEN (1896), *Inventaire des archives de la ville de Gand. Catalogue méthodique général*, Gent.
- ⁵ J. DE SAINT-GENOIS (1849-1852), *Catalogue méthodique et raisonné des Manuscrits de la Bibliothèque de la Ville et de l'Université de Gand*, Gent. In die catalogus wordt slechts een deel van de rijke verzameling handschriften van de Universiteitsbibliotheek beschreven.
- ⁶ De hier vermelde handschriften zijn kronieken of memorieboeken. Voor het Wonderjaar bevatten ze geen nieuwe inlichtingen. Zie J. SCHEERDER (1976), 'De handschriften van Gentse kronieken en memorieboeken bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Gent', *HMGOG*, Nieuwe Reeks, XXX, 15-60.
- ⁷ J. PAZ (1946), *Archivo General de Simancas, Catalogo III, Secretaria de Estado, Documentos de las negociaciones de Flandes*, Madrid; M. VAN DURME (1964-1990), *Les archives de Simancas et l'histoire de la Belgique (IXe-XIXe siècles)*, Brussel, 4 dln. in 5 volumes.

HOOFDSTUK I

Naar het Wonderjaar

De troebelen van het Wonderjaar, inzonderheid de ongeoorloofde hagenpreken, de Beeldenstorm en het gewapend verzet, kunnen niet door één enkele oorzaak verklaard worden. De *dramatis personae* werden niet allen door een en hetzelfde motief bewogen. Zij hadden evenmin een en hetzelfde doel.

Na het vertrek van Filips II uit de Nederlanden ontwikkelde zich een gezagscrisis, waardoor de vervolging van de ketters verzwakte en het calvinisme meer en meer veld won. De invloed van de ongunstige economische en sociale toestanden mag evenwel niet opgedreven worden tot de alles determinerende oorzaak van die *'Beroerlicke Tijden'* in de Nederlanden.

ART. I. DE GEZAGSCRISIS IN DE NEDERLANDEN

§ 1. DE OPPOSITIE VAN DE HOGE ADEL

Bij haar benoeming tot landvoogdes, ontving Margaretha van Parma van Filips II een geheime instructie, die onder meer bepaalde dat zij zich moest laten leiden, niet alleen door het advies van de Raad van State en de Geheime Raad, maar door *'la plus saine et meilleure opinion'* van hen die zij zou raadplegen voor een bijzondere zaak.¹ Het duurde niet lang of de hoge edelen voelden zich achteruit gesteld, omdat in de Raad van State, ondanks de stellige belofte van de Koning, belangrijke zaken achter hun rug werden afgehandeld. Op 23 juli 1561 boden Oranje en Egmont aan de Koning hun ontslag aan als raadsleden, voorgevend dat zij niet langer de verantwoordelijkheid wilden dragen voor maatregelen die door Granvelle zonder hun voorkennis waren getroffen.²

Meerdere historici aanvaardden dat de belangrijke beslissing, die buiten weten van Oranje en Egmont genomen werd, de oprichting van de nieuwe bisdommen was.³ Door de hervorming van de kerkelijke hiërarchie waren de zonen van hoge edelen voortaan uitgesloten van bisschopszetels.⁴ Dat Granvelle, de nieuwe aartsbisschop van Mechelen, als abt van de abdij van Affligem, in de Staten van Brabant leider zou worden van het eerste lid, de geestelijkheid, deed de maat vollopen.⁵ In 1562 nam het verzet tegen Granvelle toe en ontstond de Liga van de hoge edelen ('de Groten'): Oranje, Egmont, Horn, Bergen, Montigny, Mansfeld en Megen. Het was niet uitsluitend een persoonlijke strijd

die zij tegen Granvelle voerden. In de persoon van de kardinaal haatten zij het regeringsstelsel waarvan hij de bekwame vertegenwoordiger was.⁶

Op 11 maart 1563 vroegen Oranje, Egmont en Horn aan de Koning Granvelle te willen ontslaan, anders zouden zij de Raad van State verlaten.⁷ De Koning weigerde op hun verzoek in te gaan.⁸ Door pamfletten en spotprenten werd het verzet tegen de kardinaal onder het volk aangewakkerd.⁹

Onverhoopt kregen de edelen een bondgenoot in de persoon van landvoogdes Margaretha van Parma, die Granvelle ervan verdacht de familiale belangen van de Farneses niet gediend te hebben inzake teruggave van Piacenza en het huwelijk van haar zoon Alexander met een dochter van de keizer.¹⁰ Half augustus zond Margaretha haar secretaris Tomas Armenteros naar Spanje om de Koning over de toestand in de Nederlanden in te lichten: de verbreiding van de ketterij, de financiële nood van de regering en, niet het minst, het geschil tussen de adel en de kardinaal. Het behoud van Granvelle, tegen de wil in van de hoge heren, kon de zwaarste gevolgen hebben, ja zelfs een opstand ontketenen.¹¹

Na maandenlange aarzeling en nadat de landvoogdes begin januari 1564 nogmaals aangedrongen had op een spoedige regeling¹², besloot de Koning eindelijk tot verwijdering van de kardinaal. Het vertrek van Granvelle in maart 1564 luidde *'la phase du triomphe des seigneurs'* in.¹³ Er kwam een nieuw bestuur, 'het slechtste dat mogelijk was', dat 'een staatkunde voerde van radeloosheid, van volstreckte stelselloosheid'.¹⁴ In de Raad van State wilden de hoge edelen zich met alles inlaten, ook met de zaken die behoorden tot het domein van de twee andere collaterale raden.¹⁵ Er ontstond een onbeschrijflijke wanorde, die de goede gang van het bestuur ten zeerste belemmerde. Favoritisme en willekeur tierden weelderig, de kracht van de wetten verzwakte gaandeweg, zonder nochtans helemaal op te houden. De strijd tegen de protestantse propaganda verminderde.

Kenschetsend voor die tijd waren de moeilijkheden die de uitvoering van de besluiten van het Concilie van Trente in de weg gelegd werden.¹⁶ Eind april 1564 verzocht Filips II de landvoogdes de besluiten van Trente te doen onderzoeken in de Nederlanden. Van meet af aan oefende de Raad van State vinnige kritiek uit. Evenals de Geheime Raad was hij van mening dat men de geestelijke en wereldlijke overheden moest raadplegen. De bisschoppen en de universiteiten drongen aan op de integrale aanvaarding, zowel van de leerstellige beslissingen als van de disciplinaire maatregelen. De provinciale raden, daarentegen, stapelden opwerpingen en restricties op tegen de hervormingsdecreten die de oude vrijheden beperkten. De Raad van State steunde natuurlijk de aanspraken van de provinciale raden. De Koning wachtte niet op de uitslag van de raadplegingen. Op 30 juli verzond hij een decreet van uitvaardiging van de besluiten van het Concilie. Het bevel van de Koning misnoegde de edelen omdat het niet geschiedde volgens de gebruikelijke procedure, d.w.z. voorafgaande raadpleging van de landvoogdes, van de Geheime Raad en van de Raad van State. Zolang en zo moeizaam hadden zij zich ingespannen om Granvelle uit de Nederlanden te verwijderen en zijn benijde macht naar zich toe te halen. Zou de Koning, na de uitschakeling van de gehate minister, thans verder zonder hen proberen te regeren?

De Geheime Raad adviseerde de bevelen van de Koning onverwijld uit te voeren, maar de Raad van State protesteerde. Margaretha van Parma deed de twee raden samen vergaderen. Besloten werd de publicatie van de decreten te verdagen, totdat de Koning een aantal restricties zou hebben aangebracht.¹⁷ Aldus werden dringende en heilzame

hervormingen op de lange baan geschoven, en werden efficiënte maatregelen om de wan-toestanden op godsdienstig gebied te doen ophouden, afgewezen.

§ 2. ZENDING VAN EGMONT NAAR SPANJE

Eind december beraadslaagde de Raad van State over de hervorming van het landsbestuur, de verbetering van de financiële toestand en de maatregelen op godsdienstig gebied.¹⁸ Egmont zou naar Spanje reizen, om de Koning mondeling in te lichten over de toestand van het land en over de wensen van de raadsleden.

Viglius stelde een gematigd project van instructie op voor de gezant, maar Oranje stemde er niet mee in. Hij eiste klare taal. De Koning moest onbewimpeld worden meegedeeld dat het nodig was het gezag van de Raad van State uit te breiden en dat er enkele nieuwe mannen van gezag moesten bij komen. Men moest bewerken dat de Koning zijn strengheid tegen de ketterij zou laten varen. Het was niet langer mogelijk in een land met zoveel ketters, te midden van landen met godsdienstvrijheid, door plakkat en inquisiteurs de ketterij te bestrijden. Zoals elders zou men ook hier veel moeten toelaten. Hoezeer hij aan het katholieke geloof gehecht was, Oranje kon niet dulden dat vorsten over het geweten van hun onderdanen wilden heersen en hen de vrijheid van geloof en godsdienst wilden ontnemen.¹⁹

Na de merkwaardige rede van Oranje werd de instructie van Egmont gewijzigd. Hoewel zij vermeldde dat het aantal hervormden in de Nederlanden geweldig was toegenomen en dat het volk afkerig was van de plakkat, repte de instructie toch niet uitdrukkelijk over een matiging ervan.²⁰

Op 18 januari 1565 vertrok Egmont naar Spanje. Een schitterende ontvangst viel hem te beurt vanwege de Koning en het Hof, zoals hij opgetogen naar de Nederlanden berichtte. De Koning, nooit gehaast om belangrijke beslissingen te treffen, week ook ditmaal geenszins van zijn gewone gedragsregel af. Hij wilde eerst het advies inwinnen van de landvoogdes, zo luidde het officieel. De rapporten van zijn geheime agent fray Lorenzo de Villavicencio bewijzen evenwel dat hij zich ook van andere zijden liet inlichten.²¹ Heeft Egmont, in zijn ijdelheid gevleid door het genoten onthaal, zich werkelijk ingebeeld dat de Koning even gul zou zijn met toegevingen als hij zich mild getoond had om hem persoonlijke gratificaties en prebenden te schenken? Eind april kwam de graaf te Brussel terug, als de gelukkigste man ter wereld.

De instructie die de Koning aan Egmont meegegeven had, wettigde allerminst het optimisme van de graaf. Daarin verklaarde de Koning dat hij geen enkele wijziging kon toestaan inzake de kettervervolgving, liever zou hij honderdduizend levens verliezen, indien hij ze had.²²

Gedurende zijn verblijf aan het Hof had Egmont aan de Koning voorgesteld om een soort 'nationaal concilie' samen te roepen om over de godsdienstaangelegenheden te beraadslagen. Filips II stemde er slechts in toe aan Margaretha van Parma toe te staan in de Raad van State een commissie te ontbieden, bestaande uit enkele bisschoppen, theologen en raadsleden. De commissie, 'het klein concilie van negen wijze mannen', zou erover delibereren hoe het volk het best kon worden onderricht in de godsdienst, hoe degelijke scholen konden worden opgericht en bovendien onderzoeken of er geen doelmatiger middelen waren om de ketters te bestraffen.²³ De commissie was van mening dat het beste middel om de godsdienstige toestanden te saneren, erin bestond de discipli-

naire maatregelen door het Concilie van Trente voorgesteld, kordaat toe te passen. Nopens de kettervervolgving waren de drie bisschoppen van oordeel dat er niets diende te worden veranderd. Het driemanschap, Oranje, Egmont en Horn, meende echter dat de nieuwe toestanden wel een wijziging vereisten van de antireformatorische wetgeving. Ten slotte kwam de vergadering overeen om aan de Koning een geringe verzachting van de plakكاتen voor te stellen. Aan de berouwhebbenden zouden, na hun verzoening met de Kerk, tijdelijke straffen worden opgelegd. Degenen die alleen maar de plakكاتen overtreden hadden zonder aan het katholieke geloof te verzaken, zouden een lichtere straf krijgen.²⁴

Hoe gering de voorgestelde toegevingen ook waren, Margaretha van Parma aarzelde dagen lang om het proces-verbaal aan de Koning over te maken. Filips' onverdraagzaamheid op godsdienstig gebied was nog ten overvloede gebleken uit de instructie die hij aan Egmont had meegegeven en uit de brieven die hem later waren toegestuurd.²⁵ Voor de landvoogdes, echter, die te midden van de hetze tegen de inquisitie leefde, was het duidelijk dat de omstandigheden een soepeler houding ten opzichte van de hervormden vereisten. In een brief van 22 juli 1565 stelde zij aan de Koning voor om de instructies van de inquisiteurs te herzien en aan te passen.²⁶ Drie maanden zou zij op het antwoord van de Koning moeten wachten.

§ 3. DE 'BRIEVEN UIT HET BOS VAN SEGOVIA'

De Koning, die aan Egmont verklaard had geen beslissingen te kunnen treffen zonder eerst het advies van de landvoogdes ingewonnen te hebben, hield in de praktijk meer rekening met de raadgevingen van de ultra's van rechts.

Einde mei 1565 vertrok Villavicencio naar Spanje.²⁷ Om zijn persoonlijke adviezen te staven, had de geheime agent zich gewapend met een aantal brieven en verzoekschriften van zijn voornaamste medestanders, de inquisiteurs Michaël Baius, Judocus Tiletanus en Petrus Titelmans, alsook de theologische faculteit van de Leuvense Universiteit. De inquisiteurs beklagden zich over de tegenwerking die zij ondervonden bij de uitoefening van hun ambt. De theologische faculteit schreef de groei van de ketterij toe aan het verwaarlozen van de toepassing van de plakكاتen.²⁸ Villavicencio werd herhaaldelijk door de Koning in audiëntie ontvangen. Volkomen in overeenstemming met de aansporingen van zijn geheim agent, van de inquisiteurs en de theologische faculteit, gebood de Koning in zijn beruchte 'Brieven uit het Bos van Segovia' van 17 en 20 oktober 1565 dat de inquisitie moest behouden blijven en dat de plakكاتen moesten worden toegepast zoals het sinds de tijd van zijn vader altijd was gebeurd. Van amnestie voor berouwhebbende ketters wilde Filips niet horen.²⁹

De strakke houding die de Koning op godsdienstig gebied voorschreef, kon onmogelijk doorgezet worden wegens de onwil van talrijke gerechtelijke en stedelijke magistraten. Die bleven de antireformatorische wetgeving saboteren, hetzij uit godsdienstige onverschilligheid, hetzij uit ketterse gezindheid, hetzij uit politieke voorzichtigheid.

De landvoogdes was zo ontsteld door de inhoud van de brieven, dat zij daarover gedurende verschillende dagen niets aan haar raadsleden durfde zeggen. Daarna vroeg zij het advies van de Geheime Raad. Die was van oordeel dat het raadzaam was de inhoud van de brieven niet aan de ambtenaren en aan de steden mede te delen. Het advies was hen slechts te verzoeken de plakكاتen toe te passen, zonder te gewagen van bijstand aan

de inquisiteurs. In de Raad van State waren de meningen verdeeld. Enige raadsheren gingen akkoord met het gematigde advies van de Geheime Raad, maar Oranje, Egmont en Horn dreigden hun stadhoudersambt neer te leggen. Hardst van al schreeuwde Egmont, die zich volledig uit de staatsleiding wilde terugtrekken. Onder impuls van Oranje besloot de Raad van State de brieven integraal bekend te maken. De toekomst zou spoedig uitwijzen hoe scherpzinnig de woorden van Oranje waren die hij iemand in het oor fluisterde: 'Wij zullen weldra een grote tragedie zien beginnen'.³⁰ Zes maanden later begonnen de troebelen van het Wonderjaar.

Margaretha legde zich neer bij het advies van het driemanschap. Op 18 december stuurde zij een omzendbrief aan alle gouverneurs en aan alle provinciale justitieraden om hen mee te delen dat de Koning wenste dat de plakكاتen, die door zijn vader waren uitgevaardigd en door hemzelf waren bevestigd, integraal zouden worden toegepast, dat de besluiten van het Concilie van Trente en de provinciale synodes streng zouden worden nageleefd en dat zij de inquisiteurs bij de uitoefening van hun ambt op alle manieren zouden begunstigen en helpen.³¹

Op last van de Raad van Vlaanderen, liet de magistraat van Gent op 24 december de brief van de landvoogdes afkondigen vanaf de pui van het stadhuis, samen met de daaraan toegevoegde uittreksels uit de 'Brieven van Segovia'.³² Ten onrechte meende Felix Rachfahl dat de brief van Margaretha en de uittreksels 'door kwaadwilligen' te Gent in druk gegeven werden om ze grotere verspreiding te geven en daardoor de verbittering van het volk te doen toenemen.³³ Het was de Raad van Vlaanderen zelf die de tekst in handen gaf van Jan van den Steene³⁴, gezworen drukker, die een speciaal octrooi van de Koning ontvangen had om de voorschriften, plakكاتen en statuten gepubliceerd door de Raad van Vlaanderen uit te geven en te verkopen. Zestig exemplaren van de oplage werden door de Raad, samen met een begeleidend schrijven, overgemaakt aan de magistraat van de voornaamste steden van Vlaanderen, opdat zij zich zouden schikken naar de voorschriften van de brief van de landvoogdes. De Raad oordeelde zulks te moeten doen, omdat hij dagelijks vernam dat sommige magistraten beweerden onwetend te zijn van de plakكاتen en decreten.³⁵

Ook de Raad van Brabant bracht de brief van Margaretha ter kennis van de stedelijke magistraten, zonder enige bedenking, maar met uitdrukkelijk bevel dat zij er hun handelwijze zouden naar richten.³⁶ De bekendmaking van de koninklijke bevelen verwekte dus zeker geen oppositie in de justitieraden van de twee belangrijkste gewesten uit de Nederlanden.³⁷

Anders verliep het in de steden. De omzendbrief aan de stedelijke magistraten werd in Brabant later meegedeeld dan in Vlaanderen. Volgens Jacob van Wesenbeke werd hij eerst op 9 januari 1566 aan de Antwerpse magistraat overhandigd.³⁸ Enkele dagen later, op 14 januari 1566, tekenden de afgevaardigden van de vier Brabantse hoofdsteden bij de Raad van Brabant protest aan tegen de beslissing van de Koning.³⁹

In Vlaanderen kwam het verzet van de Vier Leden drie maanden later dan in Brabant. Bovendien was het eigenlijk minder een protest tegen de koninklijke besluiten, dan tegen de uitvoering zoals zij voorgestaan werd door de bisschop van Brugge, Petrus Curtius en inquisiteur Petrus Titelmans.⁴⁰

De beroering in het land werd aangewakkerd door aanplakbrieven, pamfletten en paskwillen, die onder meer het gerucht verspreidden dat de Koning de beruchte Spaanse Inquisitie in de Nederlanden wilde invoeren. Alleen in Brabant zou sprake kunnen zijn

geweest van een inbreuk op de rechten van de inwoners, omdat er in dat gewest sinds 1550 geen inquisitie meer bestond.

Nog vóór de officiële bekendmaking van de koninklijke bevelen aan de stedelijke magistraten in Brabant, werden in de nacht van 23 op 24 december 1565 in Antwerpen reeds de eerste aanplakbrieven aangebracht. Volgens Charles Rahlenbeck was de opsteller ervan Lodewijk van Nassau of Gilles le Clercq⁴¹: allebei mannen die een belangrijke rol zouden spelen in de gebeurtenissen van het Wonderjaar.

§ 4. HET EEDVERBOND VAN DE LAGERE ADEL

In de zomer van 1565 hadden in Spa besprekingen plaats tussen Lodewijk van Nassau, de vurige calvinistische edelen Jan van Marnix, heer van Thoulouze, Nicolas de Hames en de voornoemde Gilles le Clercq. Zij handelden over de oprichting van een Verbond, met het doel gewetensvrijheid te verkrijgen.⁴² Voordat ze tot de eigenlijke vorming van een Verbond konden overgaan, moesten ze evenwel wachten op het uiteindelijke antwoord van de Koning op de mondelinge vragen van Egmont en op de schriftelijke remonstrantiën van de Commissie.

De 'Brieven uit het Bos van Segovia' zetten het sein op groen om over te gaan tot de stichting van het Compromis of Verbond van de lage adel. Eind november vergaderde een aantal edelen in Brussel ten huize van Hendrik van Brederode, graaf van Culemborg.⁴³ Nadat de Franse predikant Franciscus Junius⁴⁴ een gebedsstonde gehouden had, werd er gehandeld over de stichting van een verbond van edelen tegen de inquisitie en de plakaten. De stichtingsvergadering had plaats op 1 of 2 december 1565, ten huize van Nicolas de Hames. Een paar dagen later werd besloten het Verbond te versterken door het rekruteren van nieuwe leden.

Het doel van de verbonden edelen werd uitgedrukt in een manifest, volgens Rachfahl opgesteld door Thoulouze, volgens Pirenne door Gilles le Clercq.⁴⁵ Het manifest was een knap stuk.⁴⁶ 'Een hoop vreemdelingen'⁴⁷ heeft de Koning overgehaald om de plakaten niet te milderen en de (Spaanse) inquisitie in de Nederlanden in te voeren. Moest zulks geschieden, dan zou dit de ondergang betekenen van de Nederlanden. Derhalve, betuigend dat zij '*la sainte foy catholique*' wilden behouden, het gezag van de Koning hooghouden en iedere verstoring van de orde wilden beletten, verbonden de ondertekenaars zich plechtig onder eed om uit alle macht te verhinderen dat de inquisitie, in welke vorm ook, zou worden ingevoerd.

De verbonden edelen slaagden erin een indrukwekkend aantal ondertekenaars bijeen te brengen, onder wie ook talrijke katholieken. In de tekst kwam immers niets voor dat een katholiek edelman niet kon onderschrijven.

Het is niet bekend wanneer precies de Oranje- en de andere leden van de Liga bekend raakten met de plannen van de verbonden edelen. Er was een grondig verschil tussen de Liga en het Eedverbond: de eerste verenigde hoofdzakelijk katholieke edelen, het tweede, althans oorspronkelijk, hoofdzakelijk calvinistische edelen. De enen waren gematigd, de anderen radicaal, sommigen zelfs niet afkerig van aanwending van geweld. Tot dit uiterste waren in de Nederlanden zeker nog niet velen bereid. Toen de oprichters van het Verbond in Breda met Oranje over hun inzichten kwamen spreken, keurde die het gebruik van geweld uitdrukkelijk af. Na het bezoek van de stuwende elementen van het Verbond, voerde de prins van Oranje besprekingen met enkele leden van de Liga in

Breda en Hoogstraten. Het kwam niet tot een versmelting, ook niet tot een samengaan tussen de Liga en het Verbond der Edelen.⁴⁸

Oranje zou aan de verbonden edelen de raad gegeven hebben een mars op Brussel te organiseren om aan de landvoogdes een smeekschrift te overhandigen. Egmont en Megen, die kordaat elk samengaan met het Eedverbond hadden afgewezen, lichtten Margaretha van Parma in over de samenzwering van de verbonden edelen. Uit haar lood geslagen door die onthulling, ontbood de landvoogdes dringend alle raadsleden, de stadhouders en de Vliesridders. De vergadering sprak zich uit voor de handhaving van de bisschoppelijke inquisitie, maar tegen de invoering of zelfs het behoud van de pauselijke inquisitie. De plakكاتen moesten niet totaal afgeschaft, maar toch verzacht worden. De Geheime Raad werd belast met het ontwerpen van een moderatie. Nadat de aanwezigen zich machteloos verklaard hadden om de komst van de edelen naar Brussel te verhinderen, stemde de landvoogdes ermee in de verbonden edelen te ontvangen, op voorwaarde dat zij zich ongewapend zouden aanbieden.⁴⁹

Op 5 april 1566 had de aanbieding plaats van het beroemde rekwest, het Smeekschrift der Edelen. Het hield een tweevoudig verzoek in: ten eerste de zending van een bijzondere gezant naar de Koning, met de bede de plakكاتen af te schaffen en de bijeenroeping van de Staten-Generaal toe te staan teneinde het godsdienstige vraagstuk te bespreken, en ten tweede de onmiddellijke schorsing van de inquisitie en de opheffing van de plakكاتen.⁵⁰

De landvoogdes stemde er gewillig mee in een gezantschap naar Spanje te sturen. De aangezochte Bergen en Montigny waren echter niet opgetogen met die opdracht.

Op het tweede verzoek van de verbonden edelen antwoordde Margaretha dat zij de bestaande wetten niet kon opheffen voordat er nieuwe gereed waren. In overleg met de bevoegde instanties had zij reeds besloten aan de Koning een verzachting van de plakكاتen voor te stellen. In afwachting dat het ontwerp van moderatie van de plakكاتen klaar zou zijn, beloofde zij de inquisiteurs en de magistraten te verzoeken met gematigdheid op te treden.⁵¹

Het antwoord van de landvoogdes voldeed niet aan de verwachtingen van de verbonden edelen. Het is moeilijk te aanvaarden dat de promotoren van het Eedverbond zich werkelijk inbeeldden dat de zending van een tweede gezant naar de Koning zoveel meer zou uithalen dan de eerste. Het resultaat van de zending van Egmont moest hen toch nog vers in het geheugen liggen. Het zal wel veeleer geweest zijn om de argwaan van de katholieken niet te wekken en om hun toetreding tot het Eedverbond te verkrijgen, dat dit verzoek in het rekwest werd geformuleerd. Door hun mars op Brussel wilden de bezielers van het Eedverbond de landvoogdes intimideren en haar dwingen dadelijk toe te staan wat zij voorwendden door het sturen van gezanten van de Koning te willen verkrijgen. De verbonden edelen werden met vage beloften afgescheept. Welke verzachting van de plakكاتen zou de moderatie inhouden? Het zou toch nooit de gewenste afschaffing zijn. Een bescheiden optreden betekende geen schorsing van de inquisitie.

Waren er ook Gentse edelen die het Smeekschrift ondertekenden en naar Brussel meegingen? Hierover ondervraagd, verklaarden twee Gentse edelen, Jan de Vos en Nicolaas Triest, dat zij hadden horen zeggen dat jonkheer Karel de Gruutere, heer van Wallebeke, het rekwest zou hebben ondertekend en zou meegegaan zijn om het aan te bieden. Volgens Triest zou bovendien ook de tweede zoon van jonkheer Jan van Cauwenhove, die toentertijd bij de graaf van Hoogstraten inwoonde, het rekwest ondertekend heb-

ben.⁵² J.W. te Water acht het waarschijnlijk dat Filips Triest, een vriend van Brederode, die in 1568 in Friesland zou worden gevangen genomen, het Smeekschrift ondertekende en naar Brussel meeing.⁵³

De ongetwijfeld spectaculaire mars op Brussel van de verbonden edelen deed de volksverbeelding op hol slaan. Nadat er ook een verdichte ‘Verklaring van de Vliesriders’ verspreid was, meenden de hervormingsgezinden dat zij voortaan godsdienstvrijheid zouden genieten. Volgens dit document zouden de Vliesridders bevestigd hebben dat de magistraten en de inquisiteurs voortaan niet meer zouden overgaan tot aanhoudingen, confiscaties of verbanning omwille van de godsdienst.⁵⁴ Talrijke ballingen verstoutten zich naar hun vaderland terug te keren.⁵⁵ De landvoogdes zag zich verplicht tegen hen een plakkaat uit te vaardigen⁵⁶, maar niemand hield er rekening mee, noch de ballingen, noch de magistraten. Mensen die geleden hebben voor hun opinie, zijn een machtig ferment voor opstandige bewegingen. De gebeurtenissen van het Wonderjaar zouden het spoedig bewijzen.

Op 10 mei, enkele weken na het begin van het Wonderjaar, had in Gent de samenkomst plaats van de Staten van Vlaanderen, om het project tot moderatie van de plakkaaten te bespreken.⁵⁷ In dat document was er absoluut geen sprake van godsdienstvrijheid. De predicatie en de uitoefening van de nieuwe godsdienst bleven verboden, evenals elk dispuut over de Heilige Schrift, ‘en alles wat anderen tot dwaling zou kunnen leiden’. Verkoop en bezit van ketterse boeken bleef nog steeds strafbaar. De moderatie stelde slechts voor dat de kettters die geen schandaal verwekten, niet meer zouden worden verontrust. De doodstraf zou niet meer op de brandstapel, maar aan de galg voltrokken worden. Nadat Egmont het project aan de vergadering meegedeeld had, vroegen de Vier Leden een kopie om verslag te kunnen uitbrengen in hun colleges en die aldus in de gelegenheid te stellen alles rijpelijk te overwegen. De bespreking door de Staten kon dan ook eerst plaatsvinden op 23 mei. Slechts onder voorbehoud stemden zij in met het project.

Eind mei vertrok Montigny alleen naar Spanje. Bergen, aan de voet gewond, volgde een maand later. In Madrid vonden eindeloze deliberaties plaats over de voorstellen van Margaretha en haar Raad.⁵⁸ Ten slotte stond de Koning toe dat de inquisitie zou worden geschorst, op voorwaarde nochtans dat de bisschoppen hun jurisdictie vrij zouden kunnen blijven uitoefenen. Hij stemde in met een verzachting van de plakkaaten, maar het project van moderatie dat hem voorgelegd werd, diende te worden herzien.⁵⁹ Toen de landvoogdes de brief van de Koning ontving, woedde de Beeldenstorm reeds in de Nederlanden.

ART. II. DE VERSPREIDING VAN DE HERVORMING IN DE NEDERLANDEN

§ 1. REFORMATORISCHE STROMINGEN

Reeds vóór de zestiende eeuw was er in de Nederlanden een verlangen naar hervorming op godsdienstig gebied waar te nemen. Oorspronkelijk werd er niet aan gedacht die door te voeren zonder de leiding of goedkeuring van Rome. De hervorming betrof niet alleen het zo wenselijke herstel van de kerkelijke tucht, ook op dogmatisch gebied werden nieuwe inzichten verspreid – inzonderheid nopens de avondmaalleer – die afweken van de roomse leer.

In de zestiende eeuw onderscheiden we in de Nederlanden verschillende reformatorische stromingen. De nationaal-reformatorische richting, het sacramentarisme en het zwinglianisme waren individualistische stromingen die de massa niet beroerden. Hun aanhang bleef beperkt tot individuen of intellectuele kringen.⁶⁰

Hoewel Luthers optreden in de Nederlanden bekend was en zijn geschriften er verspreid waren⁶¹, speelde het lutheranisme er slechts een ondergeschikte rol. Van een lutheranisering van die gewesten kan geen sprake zijn. Het voorbeeld van Luther was een steun en een aanmoediging voor de hervormingsgezinden, een opwekking tot openbaar optreden. Luther wakkerde het reformatorische proces aan, maar er ging geen blijvende invloed van hem uit in de Nederlanden.⁶² Ten onrechte werden talrijke hervormingsgezinden als lutheranen gebrandmerkt door tijdgenoten die niet voldoende onderscheidten tot welke belijdenis de ketteren behoorden.

Zeer belangrijk door haar omvang en betekenis was de doperse beweging (revolutionaire anabaptisten en vreedzame mennisten). Het grootste aantal slachtoffers van de inquisitie in de Lage Landen waren doopsgezinden. Hoewel het ledenaantal in de periode 1560-1565 nog zienderogen steeg, speelden zij toch geen noemenswaardige rol in de troebelen van het Wonderjaar. 'Nergens kon er een Mennist op grond van de Beeldenstorm vóór het gerecht getrokken worden, nergens zetten de Doopsgezinden een predicatie met ophitsend karakter op touw'.⁶³

De belangrijkste hervormingsbeweging in de Nederlanden was het calvinisme. Het drong in onze gewesten voor het eerst door via het zuidwesten, in de aan Frankrijk grenzende gebieden: Artesië, Vlaanderen en Henegouwen. De verspreiding geschiedde door predikanten die in Genève, Metz, Straatsburg en Sedan hun kennis van de nieuwe leer hadden opgedaan.⁶⁴

Van grote betekenis voor de verspreiding van het calvinisme waren ook de vluchtelingenkerken in Londen en Emden. Zij hielpen de kerken in de Nederlanden met personen en geld, met kerkelijke leer- en dienstboeken, met adviezen. Emden was een drukkersoord waar de eerste vertaling van Calvijns *Institutio*, bijbelvertalingen, de psalmvertaling van Jan Utenhove en tal van theologische en polemische geschriften in het Nederlands van de pers kwamen.⁶⁵

Tot de eerste predikanten behoorden Pierre Brully, Guy de Brès en Pieter Hazaert. Pierre Brully was een uitgetreden dominicaan, die Calvijns opgevolgd had aan het hoofd van de hervormde gemeente van Straatsburg. In 1544 kwam hij naar Doornik. Hij was ook werkzaam in Valencijn, Dowai, Atrecht en Rijsel. Reeds op 19 februari 1545 stierf hij in Doornik op de brandstapel.⁶⁶ Guy de Brès was geboren in Bergen, Henegouwen. In 1550 nam hij de wijk naar Londen. Drie jaar later kwam hij terug naar zijn geboorteland en was hij enige tijd predikant in Rijsel. In 1559 kwam hij naar Doornik, waar hij de leiding van de hervormde gemeente op zich nam. In 1561 moest hij nogmaals op de vlucht gaan. Hij was de opsteller van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Tijdens het Wonderjaar was hij terug in de Nederlanden en toonde hij zich zeer actief.⁶⁷ Pieter Hazaert, ca. 1518 in Vlaanderen geboren, was in 1557 werkzaam als predikant bij de 'kerken onder het kruis' in Vlaanderen. In 1560 of 1561 week hij uit naar Engeland, maar in 1562 was hij terug in Vlaanderen. Hij nam deel aan een vergadering waar de bevrijding van gevangenen met aanwending van geweld besproken werd. Tijdens het Wonderjaar was hij de aanvoerder van een troep van tweehonderd man die de Beeldenstorm uitvoerde in de kerk van Wulpen. Hij was ook aanwezig op de vergaderingen

waar de werving besproken werd van troepen die uiteindelijk in Wattrelos en in Oosterweel verslagen zouden worden.⁶⁸

Na 1560 maakte het calvinisme in de Nederlanden grote vorderingen. In september 1561 schreef de Raad van Vlaanderen aan Margaretha van Parma dat de ketterij zich in het Westkwartier zo had uitgebreid, dat de uitvoering van de plakkatens er ontvolking zou meebrengen.⁶⁹ De volgende maand drong de ijverige inquisiteur Petrus Titelmans bij de landvoogdes aan op beschikbaarstelling van een gewapende macht om doelmatiger de verbreiding van de ketterij te kunnen bestrijden.⁷⁰ Twee jaar later, in 1563, hielden de gereformeerden reeds provinciale synoden in Doornik, Armentiers en Antwerpen.⁷¹

Het is niet mogelijk een grafiek op te stellen van het stijgend aantal hervormden na 1560. P.J. Blok schatte het aantal calvinisten in Artesië, Vlaanderen, Brabant, Henegouwen, Holland en Zeeland omstreeks 1565 op slechts enige duizenden.⁷² In Valenciën, waar de bevolking omstreeks 1566 op 30.000 zielen werd geschat, waren de calvinisten een tijdlang in de meerderheid.⁷³

§ 2. HET VERZET TEGEN DE INQUISITIE EN DE PLAKKATEN

Vóór zijn vertrek uit de Nederlanden riep Filips II in Gent een vergadering van de Staten-Generaal bijeen. Bij monde van Granvelle verzocht hij de afgevaardigden de godsdienst te beschermen en ijverig de door keizer Karel uitgevaardigde plakkatens toe te passen.⁷⁴ In een brief aan de Grote Raad van Mechelen en de provinciale justitieraden gaf hij het bevel toezicht te houden op de strenge toepassing van de plakkatens.⁷⁵

De bevelen van de Koning stuitten echter op een groeiende tegenstand. Stedelijke magistraten toonden zich nalatig in de toepassing van de plakkatens en belemmerden zelfs het optreden van de inquisiteurs. Het volk verzette zich soms gewelddadig tegen de ketterverbranding. Een half jaar na het vertrek van de Koning moest de landvoogdes aan de magistraat van Gent bevelen de terechtstelling van twee ter dood veroordeelde doopsgezinde vrouwen niet langer uit te stellen.⁷⁶ Drie maanden later moest zij nogmaals aandringen op de bespoediging van de uitvoering van het vonnis.⁷⁷ Nadat zij meer dan een jaar in de gevangenis doorgebracht hadden, werden de twee vrouwen, Tanneken Gressy en Mijnkin 's Duucs, met toestemming van de Raad van Vlaanderen in het geheim binnen het Gravensteen onthoofd en, tegen de gewoonte in, aanstonds begraven.⁷⁸ De gevangenen werden niet altijd streng bewaakt. Op Pinksteren 1560 ontsnapten in Gent vijf doopsgezinden.⁷⁹

In 1561 liet de uitvoering van de plakkatens door de Gentse magistraat opnieuw te wensen over. Eind juni verzocht Margaretha van Parma de Raad van Vlaanderen te onderzoeken waarom elf anabaptisten, die in januari en maart door de inquisiteur aan de Gentse magistraat waren overgeleverd, hun straf nog niet ondergaan hadden.⁸⁰ Het was zeker niet in Gent alleen dat de magistraten zich nalatig toonden. Eind november richtte de Raad van Vlaanderen een omzendbrief tot de *'officieren en justiciers'* van vierentwintig plaatsen, om hen te verzoeken de plakkatens streng toe te passen.⁸¹ De omzendbrief bleef niet zonder resultaat. In 1562 werden in Gent vijftien anabaptisten terechtgesteld.⁸²

Terechtstellingen verwekten soms hevige beroerten. In januari 1562 werden in Valenciën twee bekende calvinisten, Philippe Maillart en Simon Fauveau, aangehouden. De magistraat durfde het niet aan de plakkatens toe te passen en de doodstraf uit te voeren. Nadat de landvoogdes het bevel gegeven had het vonnis te voltrekken, werden in

herbergen redevoeringen gehouden waarin met verzet bedreigd werd. De magistraat zond een pensionaris en een schepen naar Brussel om Margaretha over de toestand in te lichten. In de Raad van State werd voorgesteld dat de markgraaf van Bergen, gouverneur van Henegouwen, zich ter plaatse zou begeven om de terechtstelling persoonlijk te leiden. Bergen vond de zaak niet gewichtig genoeg om naar Valencijs te gaan. Hij vond het voldoende dat hij in de buurt, in Bergen of Kamerijk, ging verblijven en dat zulks in Valencijs zou worden bekendgemaakt. Na de terugkomst van de afgevaardigden aarzelde de magistraat nog enkele dagen. Ten slotte besloot hij de terechtstelling te doen plaatsvinden op 27 april. Die dag vergaderden enkele honderden calvinisten op de markt. Nadat zij geknield geluisterd hadden naar de gebeden van Guillaume Cornu, een lid van het consistorie, rukten zij op naar de gevangenis. Zij bevrijdden de twee tot de vuurdood veroordeelden en leidden hen in triomf door de straten van de stad. Maillart en Fauveau konden de vlucht nemen naar Frankrijk en vandaar naar Engeland.⁸³

In 1564 weigerde de magistraat van Brugge het gerechtelijke dossier van de gevangenen aan de bisschop mee te delen en ontzegde hij aan de geestelijke overheid het recht om de gevangenen te ondervragen.⁸⁴ Hij aarzelde zelfs niet om de promotor van de inquisiteur en zijn dienaren aan te houden en in de gevangenis op te sluiten omdat zij een burger hadden gearresteerd die van ketterij verdacht was.⁸⁵ Onder impuls van het Brugse lid boden de Vier Leden van Vlaanderen aan de landvoogdes een rekest aan, waarin zij zich heftig beklagden over inquisiteur Titelmans, die zich in weerwil van de privileges van burgers veroorloofde huiszoekingen te verrichten en over te gaan tot aanhoudingen.⁸⁶

Na het vertrek van Granvelle begonnen de hoge edelen die in Brussel de wet stelden, te ijveren voor het verzachten van de plakaten, het afschaffen van de inquisitie en het tolereren van de protestantse religie.⁸⁷ Hoezeer ook oppositioneel gezind, toch waren zij niet zinnens de weg van de legaliteit te verlaten. Onder de lagere edelen, die het Eedverbond oprichtten, waren er wél die het gebruik van geweld overwogen.⁸⁸ Vóór het Wonderjaar gingen zij echter niet verder dan tot het aanbieden van een Smeekschrift.

ART. III. DE INVLOED VAN ECONOMISCHE EN SOCIALE FACTOREN

Na gewezen te hebben op de godsdienstige motieven die het volk bewogen om zeer talrijk naar de sermoenen te gaan luisteren, merkt de Gentse patriciër Marcus van Vaerne-wijck in zijn bekende dagboek op dat ook de algemene werkloosheid ertoe bijdroeg. Er was toen immers maar weinig werk.⁸⁹

Economische en sociale factoren hebben ongetwijfeld invloed gehad op de gebeurtenissen van het Wonderjaar. Onderwerp van discussie is echter de vraag of die factoren aan de basis van de troebelen lagen en of de godsdienst slechts een voorwendsel was.⁹⁰

Sinds de opkomst van het marxisme trachten sommige historici de reformatie vrijwel uitsluitend door economische oorzaken te verklaren. Categorijsch loochent Corrado Barbagallo dat de Reformatie verwekt zou zijn door godsdienstige oorzaken.⁹¹ Voor hem is het onbegrijpelijk dat je je kunt inbeelden dat een massa mensen in een of ander land in staat was interesse te krijgen in theologische subtiliteiten van Luther, Zwingli, Melancton of Oecolampadius.⁹² Het zou inderdaad moeilijk te aanvaarden zijn dat de massa interesse zou hebben gehad in theologische subtiliteiten.

In zijn pertinente kritiek op de marxistische interpretatie was het voor Jean Delumeau onmogelijk alle argumenten aan te halen die die interpretatie tegenspreken. Derhalve is het niet overbodig hier nog enkele objecties te formuleren. Het volstaat een *'Bouc van den Crime'* open te slaan en een of ander vonnis te lezen om tot de overtuiging te komen dat de eenvoudige handarbeiders uit de volksmassa zich geenszins konden hebben ingelaten met theologische subtiliteiten om als ketters veroordeeld te worden. Het was voldoende dat iemand hardnekkig vasthield dat de roomse en apostolische Kerk niet de waarachtige Kerk van Christus was; dat de paus van Rome niet de stadhouder van Christus op aarde was; dat je door het doopsel geen zaligheid verkreeg; dat de kinderdoop zonder nut en van geen waarde was; dat Christus 'niet waarachtig in het sacrament des altaars aanwezig was'; dat je om vergiffenis te verkrijgen, je zonden niet voor een priester moest biechten; dat het afgoderij was Maria de Moeder van Christus of andere heiligen te aanroepen; dat er geen vagevuur bestond, enzovoort.⁹³ Al die overtuigingen waren redenen om door de inquisiteur aan de wereldlijke macht overgeleverd te worden en gestraft te worden zoals bepaald door de plakkatens.

De duizenden die uit de stad en van het platteland naar de hagenpreken kwamen, kenden maar weinig van de Heilige Schrift en van de kerkleraars. Zij begonnen te denken dat pas nu de waarheid en het echte evangelie verkondigd werden. De hagenpredikanten brachten hen voortdurend de teksten onder ogen en lieten aldus het volk zien dat zij het waren die oprecht het Nieuwe Testament verklaarden. God, zo zegden zij, 'beveelt aan allen zijn Woord te verkondigen en niet de bedoelingen en verbeeldingen van de mensen, zoals de papisten dat doen'. Met die en dergelijke uitspraken trokken zij de eenvoudige lieden met zich mee.⁹⁴

Godsdienstige onlusten kunnen zeker niet altijd verklaard worden door economische en sociale oorzaken. In 1561 hadden in Doornik de bekende *'chanteries'* plaats. Ondanks het verzet van de predikant Guy de Brès en van een ouderling, Jean de Lannoy, trokken duizenden calvinisten psalmen zingend door de straten van de stad. In dat jaar waren de lonen in Doornik zeer hoog en heerste er geen werkloosheid.⁹⁵

Door het bestuderen van de grafieken van de graanprijzen komen we tot de vaststelling dat de graancrisis van 1565/66 absoluut van ondergeschikt belang was. 'Qua intensiteit komt zij slechts op de tiende of elfde plaats'.⁹⁶ De economisch-sociale invloeden alleen kunnen derhalve de zeer ernstige godsdienstige troebelen van het Wonderjaar niet verklaren.

Nadat hij sinds jaren de economische geschiedenis van de Nederlanden in de zestiende eeuw bestudeerde, beklemtoonde de Leuvense hoogleraar Herman Van der Wee zeer terecht: 'De beginfase van de Nederlandse Opstand, de troebele onrustperiode die zich tussen 1566 en 1568 situeert, werd, afgezien van de politieke omstandigheden, beheerst door een complex geheel van religieuze, intellectuele, sociale en economische factoren. In dat complex geheel was de economie geen exclusieve, doch wel een zeer belangrijke factor'.⁹⁷

Noten

- 1 'Instruction secrète pour la duchesse de Parme', 8 augustus 1559: *CFMA*, I, LXX-LXXIII.
- 2 Brief van Oranje en Egmont aan Filips II, 23 juli 1561: *Corr. Ph. II*, I, 195-196; N. JAPIKSE (1934), *Correspondentie van Willem den Eerste, Prins van Oranje*, I, D311-315, Den Haag.
- 3 F. RACHFAHL, *Wilhelm von Oranien*, Den Haag, II, 157-158; A.A. VAN SCHELVEN (1933), *Willem van Oranje*, 81-82, Haarlem; M. DIERICKX (1952), 'De eerste jaren van Filips II, 1555-1557', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IV, 317, Utrecht-Antwerpen.
- 4 M. DIERICKX, *De oprichting van de nieuwe Bisdommen in de Nederlanden onder Filips II (1559-1570)*, 117-120, Antwerpen-Utrecht.
- 5 M. DIERICKX, 'De eerste jaren van Filips II, 1555-1567', 317-318.
- 6 M. VAN DURME (1953), *Antoon Perrenot, kardinaal van Granvelle, bisschop van Atrecht, kardinaal van Granvelle, minister van Karel V en van Filips II (1517-1586)* (Verhandelingen der Koninklijke Vlaamse Akademie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, Jg. XV, nr. 18), 209, Brussel.
- 7 Brief van Oranje, Egmont en Horn aan Filips II, 11 maart 1563: *Corr. Ph. II*, I, 247; *Corr. Guill. le Taciturne*, II, 35-39.
- 8 Brief van Filips II aan Oranje, Egmont en Horn, 6 juni 1563: *Corr. Ph. II*, I, 251; *Corr. Guill. le Taciturne*, II, 41-42.
- 9 M. VAN DURME, *Antoon Perrenot*, 180-181.
- 10 L. VAN DER ESSEN (1933), *Alexandre Farnèse, prince de Parme gouverneur général des Pays-Bas (1545-1592)*, I, 307-313, Brussel; A.A. VAN SCHELVEN (1933), *Willem van Oranje*, 87, Haarlem.
- 11 Instructie voor Armenteros: *Corr. Ph. II*, I, 266.
- 12 Brief van de landvoogdes aan Filips II, 5 januari 1564: *Corr. Ph. II*, I, 280.
- 13 *Archives et correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, uitg. G. GROEN VAN PRINSTERER, 1ste reeks, 1835, I, XXXIII, Leiden.
- 14 R.C. BAKHUIZEN DEN BRINK (1913), *Studiën en Schetsen*, II, 343, Den Haag.
- 15 VIGLIUS [AB AYTITA ZUICHEMUS] (1858), 'Discours sur le règne de Philippe II', in: *Mémoires de Viglius et d'Hopperus sur le commencement des troubles des Pays-Bas* (uitg. A. WAUTERS), 76-81, Brussel.
- 16 Over de invoering van de besluiten van het Concilie van Trente in de Nederlanden: F. WIL-LOCX (1929), *L'introduction des décrets du concile de Trente dans les Pays-Bas et dans le principauté de Liège*, Leuven.
- 17 De clausule die men wilde toevoegen, luidde: 'Le tout sous préjudice de nos droiciz, haulteurs, prééminences, régales et jurisdiction de nos vassaubx et des aultres nos subjectz séculiers, auxquels par ledict saint concille n'entendons estre dérogeé': *CFMA*, III, 457, noot 3.
- 18 J. HOPPERUS, 'Recueil et mémorial des troubles des Pays-Bas du Roy', 266.
- 19 F. VAN DER HAER (1587), *De initiis tumultuum Belgicorum*, 185, Douai.
- 20 Instructie voor Egmont: *CFMA*, III, 542-552.
- 21 Eind mei 1565 begaf Villavicencio zich naar Spanje. De Koning ontving hem verschillende malen in audiëntie gedurende zijn maandenlange verblijf in het land. Het lijkt geen twijfel dat de monarch zijn agent wilde raadplegen over het gevolg dat hij zou geven aan de desiderata van de edelen. Villavicencio was niet vreemd aan de brieven uit het Bos van Segovia (oktober 1565), waarin de Koning zijn eindresolutie bekendmaakte: 'En el mes de octubre del año pasado de 1565, mando a V. Md. despechar un correo para sus Estados Baxos, el qual levava ultima resolution de la voluntad de V. Md. tocante a las cosas que aquellos principes demandaban acerca de la abolicion de la inquisicion, y moderacion de los placartes del Emperador de

- gloriosa memoria* ('Advertimiento de las cosas de Flandes que le dio Fray Lorenzo de Villavicencio y le vio S. Md. en el Bosque de Segovia, martes primero de octubre de 1566'): AGS, *Estado*, leg. 531, f° 88. Fray Lorenzo de Villavicencio was een Spaanse augustijnnermonnik, aalmoezenier van de Spaanse handelaars te Brugge en geheim agent van Filips II. In het Archivo General te Simancas berusten een honderdtal brieven, rapporten, *advertimientos* en *avisos* van Villavicencio, rechtstreeks aan de Koning of aan zijn secretarissen gericht. L.-P. Gachard was de eerste om de aandacht van de historici te vestigen op die belangrijke documenten. Hij liet er een vijftigtal kopiëren. Die afschriften ('Recueil de lettres et mémoires de Fray Lorenzo de Villavicencio: 25 juin 1564 – 30 mars 1567') bevinden zich in ARA, *Archief L.-P. Gachard*, nr. 664 (voordien ARA, *Handschriftenverzameling*, nr. 186/2). Over Villavicencio: *Corr. Ph. II*, II, XVI-L; A. JOURNEZ (1884), 'Notices sur Fray Lorenzo de Villavicencio, agent secret de Philippe II', in: *Université de Liège. Travaux du cours pratique d'histoire nationale de P. Fredericq*, II, 41-47, Gent; B. IBEAS, *El espionaje en el Imperio, El padre Lorenzo de Villavicencio* (Publicaciones de la Sociedad de Estudios Historicos Jerezanos, Iste reeks, deel 11), Tanger, s.d.; P.G. MORAN (1954), 'De fratribus Laurentio de Villavicencio et Bartholomaeo de los Rios, vitae curriculum et documenta', in: *Analecta Augustiniana*, XXIII, 102-121 en H. Th. M. ROOSENBOOM (1979), 'Fray Lorenzo de Villavicencio, een geheim rapporteur in de Nederlanden en zijn invloed op Filips II, 1563-1565, in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, XXI, 146-174.
- 22 Instructie van de Koning aan Egmont, 2 april 1565: *Corr. Ph. II*, I, 346-347.
- 23 De leden van de commissie waren: Martinus Rythovius, bisschop van Ieper, Antonius-Josephus Havet, bisschop van Namen, Gérard Haméricourt, bisschop van Sint-Omaars, Judocus Tiletanus en Cornelius Jansenius, professoren in de theologie aan de Leuvense universiteit, Vulmarus Bernaerts, professor in kerkelijk recht aan de Leuvense universiteit, Jacob Martens, president van de Raad van Vlaanderen, Hippoliet Persijn, president van de Raad van Utrecht en Antoon Meulenaere, lid van de Grote Raad van Mechelen. Lijst uitgegeven in *CFMA*, IV, 51.
- 24 '*Brevis narratio eorum quae jussu regiae majestatis ab Ducissa ... super religione tractata sunt*': AGS, *Estado*, leg. 627, f° 1. Een uitgave van die tekst, met annotaties door Filips II: *CFMA*, V, 93-100 (volgens een kopie in het Staatsarchief te Wenen). Over de conferentie, zie: F. WILLOCX *L'introduction des décrets du concile de Trente*, 119 e.v.
- 25 Brieven van Filips II aan Margaretha van Parma, 7 april 1565: *Corr. Ph. II*, I, 347-349; 13 mei 1565: *CFMA*, IV, 40-49.
- 26 Brief van Margaretha van Parma aan Filips II, 22 juli 1565: *CFMA*, IV, 53-60.
- 27 B. IBEAS, *El espionaje*, 7.
- 28 Brief van Judocus Tiletanus en Michaël Baius aan de Koning, 11 mei 1565; Brief van Titelmans aan de Koning, mei 1565 en brief van de theologische faculteit aan de Koning, 14 mei 1565: AGS, *Estado*, leg. 528, f° 3, f° 12 en f° 85. Antwoorden van de Koning: 4 oktober 1565: AGS, *Estado*, leg. 527, f° 122-124.
- 29 Brief van de Koning aan Margaretha van Parma, 17 oktober 1565: *CFMA*, IV. Brief van de Koning aan Margaretha van Parma, 20 oktober 1565: *Colección de documentos inéditos para la historia de España*, IV, 1844, 326-336, Madrid.
- 30 J. HOPPERUS, 'Recueil et mémorial des troubles des Pays-Bas du Roy', 287-289.
- 31 P. BOR (1679), *Oorsprongh, begin ende vervolgh van de Nederlandsche oorlogen*, I, 32-33, Amsterdam.
- 32 *Discours*, f° 1v^o – 2r^o.
- 33 F. RACHFAHL, *Wilhelm von Oranien*, II, 553.
- 34 Over Jan van den Steene de Oudere: F. VANDERHAEGHEN (1858), *Bibliographie gantoise*, I, 121-122, Gent.

- 35 Brief van de Raad van Vlaanderen aan Margaretha van Parma, 21 januari 1566: RAG, *Raad van Vlaanderen*, Briefwisseling 1566, reg. 34, f° 3.
- 36 J. DE WESENBEKE (1859), *Mémoires* (uitg. Ch. RAHLENBECK), 131, Brussel (tekst van de brief in de *Pièces justificatives*, 328).
- 37 In een rapport van 7 januari 1566 schreef Villavicencio: '*Ya se ha publicado en todos los consejos provinciales, la determinación que S.M.d. ha tomado en la punición de los hereges, que es que se guarden los edictos de la magestad imperial. Hasta ahora no sabemos que alguna villa haya reclamado*' ('Relación de cosas que se pasan en los estados de Flandes', gevoegd bij een brief van Villavicencio aan Gonzalo Pérez, 7 januari 1566: AGS, *Estado*, leg. 526, f° 140).
- 38 J. DE WESENBEKE, *Mémoires*, 131.
- 39 J. DE WESENBEKE, *Mémoires*, 138; P. BOR, *Oorsprongh*, I, 25.
- 40 Over het verzet van de Vier Leden van Vlaanderen, zie verder.
- 41 J. DE WESENBEKE, *Mémoires*, 312, n.l. Gilles le Clercq, rechtsgeleerde uit Doornik, gewoonlijk betiteld als 'secretaris-generaal der rebellen'. Zie L.A. VAN LANGERAAD (1884), *Guido de Bray. Bijdrage tot de geschiedenis van het Zuid-Nederlandsch Protestantisme*, XXXIX, noot 1, Zierikzee.
- 42 J. VAN VLOTEN (1856), *Nederlands opstand tegen Spanje*, I, 11, Haarlem; R. FRUIN (1939), *Het voorspel van den Tachtigjarige Oorlog*, 141, 's-Gravenhage; F. RACHFAHL, *Wilhelm von Oranien*, II, 560.
- 43 Over de graaf van Culemborg: O.J. DE JONG (1957), *De Reformatie in Culemborg*, Assen.
- 44 Over Junius: *Vita nobilis et eruditi viri Francisci Junii*, edita ab Paulo Merula, 1595, Leiden (autobiografie); F.W. CUNO (1891), *Franciscus Junius der ältere, Professor der Theologie und Pastor (1545-1602)*, Amsterdam.
- 45 F. RACHFAHL, *Wilhelm von Oranien*, II, 564; H. PIRENNE (1923), *Histoire de Belgique*, III, 3de uitg., 455, Brussel.
- 46 Tekst van het manifest, uitg. G. GROEN VAN PRINSTERER, *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, 1ste reeks, II, 2-7.
- 47 Wellicht een zinspeling op fray Lorenzo de Villavicencio.
- 48 F. RACHFAHL, *Wilhelm von Oranien*, II, 573 e.v.
- 49 Brieven van Margaretha van Parma aan Filips II, 24 maart 1566 en 3 april 1566: *CFMA*, IV, 128-132 en 132-138.
- 50 De tekst van het Smeekschrift: RENON DE France (1886), *Histoire des Troubles des Pays-Bas* (uitg. C. PIOT), I, 85-88, Brussel.
- 51 Brief van de landvoogdes aan de gouverneurs (9 april 1566), brief aan Tiletanus en Baius (8 april 1566), brief aan Titelmans en Bonhomme (10 april 1566): *Corr. Ph. II*, II, 554-555.
- 52 *Informatie*, f° 295r° en 296v°. G. BONNEVIE-NOËL, 'Liste critique des signataires du Compromis des Nobles', *AVGBP*, reeks V, afl. 3 (1968), vermeldt een Jacques de Coudenhove (p. 86, nr. 140), Philippe Triest (p. 104, nr. 491) en G. de Walbecque (p. 106, nr. 515).
- 53 J.W. TE WATER (1776-1777), *Historie van het Verbond en de Smeekschriften der Nederlandse edelen*, I, 256, Middelburg en III, 339-340, Middelburg.
- 54 R. FRUIN, *Het Voorspel*, 156, noot 2.
- 55 *Justification*, 377, § XI.
- 56 Het plakkaat dat de teruggekeerde ballingen het land uitwijst (27 april 1566): RAG, *Raad van Vlaanderen*, nr. 724, f° 33r° (expeditie). De publicatie geschiedde te Gent op 30 april 1566.
- 57 *Discours*, f° 10r°-11r°. *Project van moderatie*: I.L.A. DIEGERICK, *Documents du XVIe siècle*, III, 47-70; *Avis des Etats de Flandre sur la modération des placards*: *Corr. de Ph. II*, II, 565.
- 58 J. HOPPERUS, 'Recueil et mémorial des troubles', 320-321.
- 59 Brief van Filips II aan Margaretha van Parma, 31 juli 1566: *CFMA*, V, 269-274.

- 60 Over die reformatorische stromingen: J. LINDEBOOM (1946), *De confessioneele ontwikkeling der Reformatie in de Nederlanden*, Den Haag, en J. ROELINK, 'Reformatorische stromingen in het Noorden', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IV, 271-274 en 277-280.
- 61 M.E. KRONENBERG (1948), *Verboden boeken en opstandige drukkers in de Hervormingstijd*, Amsterdam.
- 62 J.W. PONT (1911), *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618*, Haarlem. J. LINDEBOOM, *De confessioneele ontwikkeling*, p. 5, meent dat we aan het lutheranisme in de Nederlanden enige grotere betekenis moeten toekennen dan Pont dit in zijn conclusies en samenvattingen doet.
- 63 A.L.E. VERHEYDEN (1959), *Geschiedenis der Doopsgezinden in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw*, 95 en 100, Brussel.
- 64 J. LINDEBOOM, *De confessioneele ontwikkeling*, 55.
- 65 A.A. VAN SCHELVEN (1909), *De Nederduitse Vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitschland*, 205 en 207, 's-Gravenhage.
- 66 G. MOREAU (1962), *Histoire du Protestantisme à Tournai jusqu'à la veille de la Révolution des Pays-Bas*, 92-118, Parijs.
- 67 L.A. VAN LANGERAAD (1884), *Guido de Bray*, Zierikzee; E.M. BRAEKMAN (1960), *Guy de Brès, I. Sa vie*, Brussel; IDEM, 'Recherches récentes (1960-1965) sur Guy de Brès', AVGBP, reeks IV (1967), 433-439.
- 68 E. DE COUSSEMAKER (1876), *Troubles religieux du XVIe siècle dans la Flandre maritime*, I, 55-56, Brugge.
- 69 Brief van de Raad van Vlaanderen aan Margaretha van Parma, 4 september 1561: V. GAILLARD (1856), *Archives du Conseil de Flandre*, 216-219, Gent.
- 70 Brief van Titelmans aan Margaretha van Parma, 27 oktober 1561: V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, 224.
- 71 J. LINDEBOOM (1946), *De Confessioneele ontwikkeling der Reformatie in de Nederlanden*, 71, 's-Gravenhage.
- 72 P.J. BLOK (1924), *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, II, 27, Leiden.
- 73 Ch. PAILLARD (1877), 'Les grandes prêches calvinistes de Valenciennes', *Bulletin de la Société d'Histoire du Protestantisme français*, XXVI, 43.
- 74 L-P. GACHARD (1833), *Collection de documents inédits concernant l'histoire de la Belgique*, I, 313-322, Brussel.
- 75 Brief van Filips II aan de Grote Raad van Mechelen: L.-P. GACHARD, *Collection de documents inédits*, 332-339.
- 76 Brief van Margaretha van Parma aan de magistraat van Gent, maart 1560: *Corr. de Phil. II*, II, 473-479.
- 77 Brief van Margaretha van Parma aan de magistraat van Gent, juni 1560: L-P. GACHARD, *Corr. de Phil. II*, 479-480.
- 78 A.L.E. VERHEYDEN (1946), *Het Gentsche Martyrologium (1530-1595)*, 26 (nrs. 73-74), Brugge.
- 79 *Chronijcke van Ghendt*, hs., in dato 2 juni 1560.
- 80 Brief van Margaretha van Parma aan de Raad van Vlaanderen, 30 juni 1561: V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, 206-207.
- 81 Omzendbrief van de Raad van Vlaanderen, 29 november 1561: V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, 243-244.
- 82 A.L.E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, XV en 27-29, nrs. 80-94.
- 83 Ch. PAILLARD (1874), *Histoire des troubles religieux de Valenciennes*, II, 188-216, Brussel.
- 84 A.C. DE SCHREVEL (1883), *Histoire du Séminaire de Bruges*, I, 696-697, Brugge. Meer informatie over Brugge: J. DECAVELE (1975), *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen*

- (1520-1565), 179-183, Brussel. Zie ook rapporten van L. de Villavicencio in AGS, *Estado*, leg. 526.
- 85 L.-P. GACHARD (1863), *Don Carlos et Philippe II*, I, 308, Brussel.
- 86 A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du séminaire de Bruges*, I, 700-702.
- 87 M. DIERICKX, 'De eerste jaren van Filips II', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IV, 335.
- 88 J. LINDEBOOM, *De confessoneele ontwikkeling*, 89.
- 89 MVV, I, 53.
- 90 J. DELUMEAU (1962), *Naissance et affirmation de la Réforme, Débats d'historiens. Les causes de la Réforme*, 257-280, Parijs.
- 91 Zie citaat uit C. BARBAGALLO (1962), *Storia Universale*, in H. HAUSER, *La naissance du Protestantisme*, 2de uitg., II, Parijs.
- 92 Citaat uit C. BARBAGALLO, *Storia Universale*, in J. DELUMEAU, *Naissance et affirmation de la Réforme*, 257-280.
- 93 SAG, *Bouc van den Crime, 1561-1563*, bij voorbeeld f° 117-122r°.
- 94 MVV, I, 13.
- 95 G. MOREAU, *Histoire du Protestantisme à Tournai*, 388.
- 96 A. WYFFELS, 'De graankrisis en de houding van stad en staat in Vlaanderen, op de vooravond van de Beeldenstorm', *De Leiegouw*, XII (1970), 230.
- 97 H. VAN DER WEE (1969), 'De economie als factor bij het begin van de opstand in de Zuidelijke Nederlanden', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, LXXXII, 15-32.

HOOFDSTUK 2

Van hagenpreken naar Beeldenstorm

De hagenpreken rond Gent begonnen in de tweede helft van de maand juni, ‘omtrent Sint-Jansmesse’ (24 juni). Zij werden door geschoolde en ongeschoolde predikanten gehouden. De predicaties werden steeds beter georganiseerd en zelfs door een stadsomroeper aangekondigd. Het aantal toehoorders, overtuigde calvinisten, sympathisanten en louter nieuwsgierigen, nam verbazend snel toe. Weldra gingen de toehoorders, ‘gestokt en gestaafd’, naar de bijeenkomsten. De pogingen van de overheid om die ongeoorloofde vergaderingen zonder gebruik van geweld te beletten, bleven vruchteloos. Weldra stelden de hervormden zich niet meer tevreden met de verkondiging van het ‘Woord Gods’ in open lucht buiten de stadsmuren. Zij verzochten om een kerk in de stad. Wat zij niet goedwillig konden verkrijgen, trachtten zij door geweld te bemachtigen.

ART. I. DE HAGENPREDIKERS

Een van de eerste hagenpredikers rond Gent was Nicasius Van der Schuere, een Gentenaar. Nadat hij enige tijd in Leuven geneeskunde had gestudeerd, was hij naar Frankrijk getrokken, waar hij tot het calvinisme overging. Marcus Van Vaernewijck schreef met lof over zijn levenswandel en zijn predicaties, maar merkte toch op dat hij niet welsprekend was. Van der Schuere haperde dikwijls en bleef soms steken in zijn woorden.¹ Cornelis van Campene, daarentegen, noemde hem ‘*idiot ende ongheleert*’.² Toen hij op 4 juli op de Stalendries (een wijk van Wondelgem) preekte, werd hij bijna aangehouden door stadsofficieren en hellebaardiers. Hij werd gered door de gebroeders Mayaert, die erin slaagden hem ijlings weg te brengen naar hun nabij gelegen buitenverblijf.³ Het is niet bekend of Van der Schuere zich nog verstoutte rond Gent te prediken. Zeker is dat hij zijn geboortestad verliet. Op 23 juli predikte hij in Turnhout en een maand later was hij een van de leiders van de Beeldenstorm aldaar.⁴ In november kwam Van der Schuere terug naar Gent en bleef er als predikant van de hervormde gemeente tot het einde van het Wonderjaar. In 1568 werd hij bij verstek verbannen.⁵

Einde juni hield een kruidenier of apotheker van Oudenaarde, zeer waarschijnlijk Jan Poerkin of de Pourc, een hagenpreek buiten de Sint-Lievenspoort. Hij bleef echter niet in Gent, maar werd predikant in Deinze.⁶

De voornaamste hagenprediker rond Gent was ongetwijfeld de zeer roerige Herman de Strijcker, beter bekend onder zijn gehebraïseerde naam Moded. Hij studeerde in Keu-

len, waar hij tot reformatorische inzichten kwam. Niettemin droeg hij als priester zijn eerste mis op in 1556. In 1558 werd hij omwille van zijn opvattingen over de eucharistie in Zwolle uit zijn ambt ontzet. Daarna was hij gedurende enige tijd hofpredikant bij de Deense Koning Christiaan III. In 1560 diende hij als vaste predikant de Antwerpse gemeente. Van daaruit werkte hij ook in Breda, 's Hertogenbosch en Gorinchem. In 1563 bezocht hij Genève. Daarna verbleef hij in Culemborg en in Batenburg. Het was door toedoen van Diderik van Batenburg dat hij in 1566 naar Vlaanderen kwam. Half juni predikte hij in de buurt van Oudenaarde. Van juli tot november trad hij herhaaldelijk op in Gent, als predikant en als woordvoerder van de hervormde gemeente.⁷

Een heel ander figuur, 'wel meer agitator dan evangelie-dienaar'⁸, was de Franse predikant Franciscus Junius of du Jon, 'wel echt de calvinistische gereformeerde theoloog'.⁹ Na zijn studies in Genève van 1562 tot 1565 werd hij predikant van de gemeente onder het kruis van Antwerpen. Junius predikte herhaaldelijk in Gent, in juli en augustus. Tweemaal werd hij bijna aangehouden, maar telkens ontsnapte hij op het nippertje. De eerste keer, toen de hoogbaljuw, de heer van Wakken, op een avond naar het huis kwam waar hij verbleef, was hij net naar Brussel vertrokken. De andere keer had de hoogbaljuw op een ongewoon ogenblik een bevel uitgevaardigd, waarbij het verboden was zich per schip naar het klooster van de kartuizers op Rooigem te begeven, in de buurt waar de Waalse gemeente haar vergaderingen hield. Junius was te gast bij Pieter de Rijcke, advocaat bij de Raad van Vlaanderen en leidende figuur van de Gentse calvinisten. Zij hadden reeds een schip besteld toen zij ingelicht werden over het verbod. De Rijcke wilde er geen geloof aan hechten en raadde zijn gast aan toch maar in te schepen. Aan de stadswallen botsten zij op de hoogbaljuw, die op de oever de wacht hield. Zodra zij dichterbij gekomen waren, riep die hen toe of zij zijn verbod dan niet kenden. Hij gaf hen het bevel hun schip te verlaten. Onverschrokken stapte Junius aan wal tussen de wachten en groette zelfs de heer van Wakken, die steeds maar naar het schip bleef staren. Volgens zijn autobiografie zou Junius gepoogd hebben Lieven Onghena te doen afzien van zijn voornemen om in Gent de Beeldenstorm te organiseren.¹⁰

Op 10 en 11 augustus hadden er belangrijke hagenpreken plaats in Zevekote en in Sint-Kruis bij Brugge, georganiseerd door de hervormden van Oudenaarde, Gent en Doornik.¹¹ Er werd door Etienne Mermier, predikant van de hervormde gemeente van Doornik, ook in het Frans gepreekt.¹² Op zijn terugtocht van Sint-Kruis hield hij een hagenpreek buiten de Brugse poort te Gent, op de heerlijkheid Vaernewijck.¹³

Het is niet bekend wanneer Petrus Carpentier in Gent zijn eerste predicatie hield. Hij was geboren in Mesen en van zeer nederige afkomst. Omstreeks 1560 week hij uit naar Engeland. Volgens Junius zou hij zich verzet hebben tegen het gewelddadig vernielen van de beelden.¹⁴ Het is mogelijk dat Carpentier, evenals Junius, gekant was tegen een Beeldenstorm die niet geschiedde op bevel of met de goedkeuring van de overheid. In elk geval poogde hij na de Beeldenstorm in de 'gezuiverde' kerk van Sint-Pieters te prediken. Dit werd hem echter door de baljuw belet.¹⁵

Vóór de tolerantie van de predicaties werd er nog buiten de stad gepredikt door Joris Wybo, ook Joris Sylvanus of Joris de Vlaeminck genoemd. Hij was een gewezen schoolmeester uit Tiel, die in 1559 predikant werd en als zodanig aan de hervormde gemeente van Antwerpen verbonden was. Het is niet bekend wanneer en hoe dikwijls hij in Gent predikte.¹⁶

ART. II. DE ORGANISATIE VAN DE HAGENPREKEN

Hoe zijn de hagenpreken te Gent ontstaan en door wie werden zij beschermd en gesteund? Alleen Nicasé van der Schuere was een Gentenaar. Zoals reeds gezegd, kwam Herman Moded naar Vlaanderen door toedoen van Diderik van Batenburg, een onder-tekenaar van het Smeekschrift der Edelen. Wel acht maanden vóór het begin van de hagenpreken reisde Lieven Onghena, een toekomstige leider van de Beeldenstorm, naar Duitsland, om vandaar predikanten naar de Nederlanden te brengen.¹⁷ Jan de Vettere, advocaat bij de Raad van Vlaanderen, ging naar Duitsland of naar Frankrijk om predikanten uit te nodigen.¹⁸ Er kwamen ook predikanten uit Antwerpen door toedoen van een andere advocaat bij de Raad van Vlaanderen, Cornelis Teymont, of door bemiddeling van Gillis Dierix en Joos Seys.¹⁹ De rijke lakenhandelaar Lieven de Smet bracht verschillende predikanten naar Gent.²⁰ Ten slotte werd een – verder onbekende – Waalse beeldenstormer ervan beschuldigd een calvinistische predikant uit Dieppe naar Gent te hebben gebracht.²¹

In de stad ging de mare dat de predikanten gesteund werden door belangrijke gezaghebbende personen. Joris Wybo zou hebben verklaard dat de predikanten *'consent ende part hadden van groote meesters'*.²² Ook Pieter de Rijcke zou hebben gezegd dat *'de predikanten gedragen waren van groote meesters'*.²³ Volgens de rijke poorter Frans Heuriblocq deden de predikanten niets *'dan bij ghedooghe van eenige groote heeren van herwaertsovere, o.a. de prins van Oranje, de graaf van Egmont, de graaf van Horne en graaf Lodewijk van Nassau'*.²⁴ Die verklaringen strookten voorzeker niet met de waarheid. De volksverbeelding was wellicht op hol geslagen door de aanwezigheid van *'joncheeren te peerde'*²⁵, onder wie de graaf van Batenburg, op de hagenpreek op de Stalendries.

Getuigen verklaarden dat de predikanten de steun genoten van verscheidene rijke en voorname ingezetenen: de edelman Jacob van der Haeghen, heer van Gottem; de advocaten Pieter de Rijcke, Willem Mayaert, Jan Ruytinck, Cornelis Teymont; de procureurs bij de Raad van Vlaanderen Jan de Coninck en Jan Pijls; de procureur bij de schepenen van de Keure Lieven Moenins; de handelaars Lieven Heindricx, Dirk Jooris, Jan der Leure, Marc de Mil, Maarten Volckaert, en de klerk van de graanhandelaars, Jacob Loberjoos.

De predikanten logeerden vooral bij Antoon van der Meulene, waard *'In de Cluse'* aan de Hoogpoort, en bij Lieven der Wynckele, brouwer *'In den Tinnen Pot'*, eveneens aan de Hoogpoort.²⁶

Het is niet mogelijk nauwkeurig de juiste datum te bepalen van de eerste hagenpreek rond Gent. Omstreeks half juni werd in de stad verteld dat men een predikant had zien prediken in de buurt van Mariakerke en nog eens bij Sint-Amandsberg.²⁷ Verscheidene verhoorde personen verklaarden dat de hagenpreken begonnen *'omtrent Sint-Jan-smesse'*.²⁸

De eerste met zekerheid te dateren predicatie werd op 30 juni buiten de Sint-Lievenspoort gehouden. De predikant was een man van ongeveer dertig jaar oud en klein van gestalte. Gezeten op enkele kappen en mantels die zijn toehoorders hem hadden geleend, las hij soms uit een boek, sloot het daarna en predikte dan verder. Hij verklaarde het evangelie van die dag, sprak bestraffend over de zonden en deed bidden voor de overheid, de Koning en de paus, *'opdat God hun verstand zou willen verlichten en het Woord Gods vrij zou mogen verkondigd worden'*. De toehoorders zaten in drie

groepen, mannen, vrouwen en meisjes. Ieder had een boekje in de hand, waaruit zij psalmen zongen. Rondom verdrongen zich heel wat nieuwsgierigen.²⁹ De preek, die om 14 uur begonnen was, werd omstreeks 16 uur gestoord door het optreden van de overheid. Na heftige incidenten verlieten de aanwezigen de plaats. Volgens Marcus van Vaerne-wijck werd er dezelfde avond om 21 uur buiten de Heuvelpoort opnieuw gepredikt. De vergadering duurde tot in de vroege morgen, aangezien verscheidene predikanten er het woord voerden.³⁰

De eerstvolgende bijeenkomsten, op 4, 7 en 10 juli, hadden plaats op de Stalendries, een wijk van Wondelgem.³¹ Naar het voorbeeld van andere plaatsen begonnen mensen ook in de omgeving van Gent gewapend ter predicatie te gaan. Dit gebeurde voor het eerst op 14 juli bij de hagenpreek in Landuit.³²

De volgende dag kwam er weer een grote menigte samen voor een preek buiten de Kortrijkse poort. 's Morgens werd een huwelijk gecelebreerd en in de namiddag een kind gedoopt. De toehoorders waren voorzien van stokken, handbussen en zwaarden. Gewapende ruiters hielden de wacht aan de uithoeken van de vergaderplaats. Tot hun aanvoerders behoorden Gillis Coorne, Lieven Onghena, hun aanvoerder, en zijn broer Jan Onghena.³³ Een trio dat eveneens een leidende rol zou spelen tijdens de Beeldenstorm een maand later.

De materiële organisatie van de hagenpreken werd verbeterd door het opslaan van tenten tegen zon of regen en het aanvoeren van tonnen bier en keukengerei, zodat het veeleer op een veldlegerkamp dan op een veldpredicatie geleek.³⁴

Tijdens de hagenpreken werden er boekjes verkocht. Op 30 juni waren het boekjes *'daer die psalmen in stonden gheprent als liedekins'*. Zeer waarschijnlijk betreft het de *Psalmen Davids* van Lucas D'Heere, in 1565 gedrukt te Gent bij Ghelein Manilius.³⁵ Enkele dagen later werden voor twaalf groten boekjes verkocht, waarin, *'met noch meer andere leughenen ende groote blasfemiën'*, geleerd werd dat er maar twee sacramenten waren, namelijk de doop en het avondmaal.³⁶ Op de predicatie in Sint-Pieters-Aalst van 21 juli stonden er wagens met boeken, *'daer heurlieder fenijn inne ghestroyt ende ghesaydt was'*. De boeken zouden aan de aanwezigen zijn uitgedeeld.³⁷ De vage beschrijving maakte het niet mogelijk de boekjes te identificeren.

Hagenpreken rond Gent					
Maand en dag	Plaats	Toehoorders	Bron MVV	Bron Dag-boek	Bron Chron. van Ghendt
Juni Ca. 15 juni	omtrent Mariakerke	'cleen kuddekin' 200 of minder (UBG, Hs. 153, Varia de rebus Gandavensis, f° 238 r.)	p. 1		
Enkele dagen later	omtrent St.-Amands-berg		p. 1-2		
Omstreeks dezelfde tijd	onbekend		p. 2		
Zondag 30	buiten de St. Lievens-poort		p. 2-5		
's Avonds	buiten Heuvelpoort		p. 6		

Hagenpreken rond Gent					
Maand en dag	Plaats	Toehoorders	Bron MVV	Bron Dagboek	Bron Chron. van Ghendt
Juli Donderdag 4	Stalendries (Wondelgem)	5 à 6.000	p. 6	p.3	<i>in dato</i>
Zondag 7	Stalendries (Wondelgem)	duizenden	p. 13		
Woensdag 10	Stalendries (Wondelgem)	8 à 9.000	p. 20		
Zondag 14	Landuit-Eke	5 à 6.000 (uit Gent)	p. 24-25		<i>in dato</i>
Maandag 15	buiten de Kortrijkse poort		p. 28-30		
Zondag 21	St. Pieters-Aalst (2 predikanten)	8 à 9.000	p. 31	p. 7	<i>in dato</i>
Maandag 22	buiten de Heuvelpoort (2 predikanten)		p. 31-32	p. 7	<i>in dato</i>
Woensdag 24	Petegem bij Deinze	10.000 14.000	p. 35-36	p. 7	27 juli
Donderdag 25	rond Gent – Stalendries		p. 36		
Zondag 28 a.m. p.m	buiten Heuvelpoort (3 predikanten)		p. 43		<i>in dato</i>
Augustus Donderdag 1	buiten Heuvelpoort		p. 43	p. 8	
Zondag 4 a.m. p.m.	buiten Heuvelpoort		p. 46		
Donderdag 8	St. Pieters- Aalst			p. 8	
Zaterdag 10 Zondag 11	St. Kruis-Brugge		p. 56		<i>in dato</i>
Donderdag 15	Lederdries		p. 66		<i>in dato</i>
Zondag 18	Rooigem, bij het Kartuizerklooster		p. 80		<i>in dato</i>

ART. III. DE TOEHOORDERS OP DE HAGENPREKEN

Van belang voor de verklaring van het karakter van de troebelen van het Wonderjaar is het antwoord op de vraag: welke was de maatschappelijke positie van de toehoorders op de hagenpreken?

Marcus van Vaernewijck, die meende dat door de hagenpreken *'een groot quaet ende perijkel aenstaende was'*, noteerde dat de allereerste toehoorders slechts *'een cleen cuddekin volcx van lichten levne'* waren, jeugdige en armtierige leerjongens, vreemde gezellen, die te Gent hun ambacht leerden.³⁸ Begin juli groeide de menigte toehoorders aan tot duizenden, meestal mensen van lage stand die weinig te verliezen hadden³⁹: veel *'lieden van kwaad leven'*, zoals vrouwen wier levenswijze schandaal verwekte, of mannen die zich door hun gedrag geruïneerd hadden. De Gentse kroniekschrijver voegde er echter dadelijk aan toe: *'maar om de waarheid te zeggen, later zag men onder de toehoorders ook veel godvrezende mensen van onberispelijk gedrag, zodat het menigeen onmogelijk scheen dat zulke personen daar naar toe gingen'*.⁴⁰

Een paar weken na het begin van de hagenpreken zouden de toehoorders nog meestal jonge mensen en eenvoudige lieden geweest zijn, op driehonderd nauwelijks één persoon van aanzien. Daarbij dient evenwel te worden opgemerkt, dat je nauwelijks één rijke poorter of koopman van betekenis vond op honderd mensen *'middelbaer ende magher ghestelt'*. Personen van aanzien die men op de prediking opmerkte, waren de rijke advocaten Christoffel de la Becque, Lucas en Willem Mayaert. Zelfs Jacob Martens, de zoon van de president van de Raad van Vlaanderen, een zeer geleerde jonge man die in Frankrijk gestudeerd had, woonde de hagenpreken bij.⁴¹

Einde juli gingen bijna alle inwoners van de Lange Munt, de Vrijdagmarkt en de Leertouwersgracht, meestal handelaars, naar de predicatie.⁴² Ook dames, met zware gouden halskettingen, namen plaats onder de toehoorders.⁴³

Uit de inlichtingen verstrekt door Marcus Van Vaernewijck, mogen we besluiten dat de hagenpreken werden bijgewoond door mensen uit alle maatschappelijke lagen. De aanwezigheid van edelen werd reeds hoger vermeld.

Het aantal toehoorders werd door de kroniekschrijvers op verschillende duizenden geschat.⁴⁴ Die getallen kunnen moeilijk zonder voorbehoud aanvaard worden. Dat de toehoorders dan toch zeer talrijk waren, moge blijken uit het feit dat de menigte drie à vier uren nodig had om langs de Heuvelpoort en de Kortrijksepoort weer in de stad te geraken.⁴⁵ De preken werden ook bijgewoond door toehoorders uit andere steden, zoals Oudenaarde, Eeklo, Ronse, Deinze, Tielt, Kaprijke en de Vier Ambachten.⁴⁶ Anderzijds gingen ook de mensen uit Gent elders hagenpreken bijwonen, bijvoorbeeld in Deinze⁴⁷ en in Sint-Kruis bij Brugge.⁴⁸

ART. IV. DE HOUDING VAN DE OVERHEID TEGENOVER DE HAGENPREKEN

§ 1. EEN HAGENPREEK DOOR DE OVERHEID VERSTOORD

De allereerste hagenpreken gebeurden telkens op een andere plaats, wat het optreden van de overheid tegen die bijeenkomsten bemoeilijkte.

Tijdig ingelicht door Cornelis Croes, baljuw van Gentbrugge, dat buiten de Sint-Lievenspoort werd gepreekt, besloten de procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen met enige deurwaarders, de baljuw van Gent⁴⁹ met zijn officiers en hellebaardiers, alsook de baljuws van de Oudburg en van Sint-Pieters, de ongeoorloofde vergadering uiteen te drijven. Zij zouden de namen optekenen van de aanwezigen en zo mogelijk de predikant arresteren. Bij de aankomst van de overheidspersonen en hun gewapende assistenten en dienaren was de hagenpreek grotendeels afgelopen. Hun optreden werd niet weinig gehinderd door de vele nieuwsgierigen, die hen bij hun uittocht uit de stad gevolgd waren. Zodra de toehoorders van de preek de naderende ruiters en de gewapende voetknechten opgemerkt hadden, zorgden de meest koelbloedige aanwezigen onmiddellijk voor de veiligheid van de predikant en slaagden erin hem te laten ontsnappen. Bij velen sloeg de schrik over in paniek, wanneer de baljuw van Gentbrugge met de wapens in de hand op hen aanstormde. De dappersten vermaanden de anderen tot weerstand, roepend: *'Broeders, staet, ende en wilt niet wijcken'*. Nadat een zekere Jan Laute, bode van het consistorie, het paard van de baljuw bij de toom gegrepen had, begonnen anderen naar Cornelis Croes met stenen te gooien en met al wat hen onder handen viel. De overheids-

dienaren verzochten het volk rustig te blijven en kalm uiteen te gaan; zij waren immers niet gekomen om iemand kwaad te doen, wel om een samenscholing te beletten. Ten slotte ging de menigte zonder verdere incidenten naar huis.⁵⁰

De hervormden waren absoluut niet zinnens hun predicaties te staken. Zij verkondigden dat zij op de eerstvolgende preken in groten getale zouden opkomen en dreigden zelfs dat zij zich zouden wapenen om weerstand te bieden aan degenen die hun vergaderingen zouden willen beletten.⁵¹

Na overleg met de Raad van Vlaanderen besloten de schepenen van de Keure een afvaardiging naar Brussel te zenden om aan de landvoogdes en de graaf van Egmont als gouverneur van Vlaanderen raad en bijstand te vragen. Op 1 juli vertrokken de procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen, de onderbaljuw van Gent, de baljuw van de Oudburg, twee schepenen en pensionaris Borluut naar het Hof. De landvoogdes ontving de afgevaardigden in aanwezigheid van verschillende leden van de Raad van State en van de Geheime Raad. Nadat zij het verslag van de afgevaardigden met haar raadslieden had besproken, dankte de landvoogdes hen en de overheden die zo goed hun plicht hadden gedaan. Zij vermaanden hen zo voort te doen en gaf hun de raad *'modestelijk te procederen ende te wachtene, dat daeromme gheene bloetsturtynghe gheschieden zoude'*. Over enkele dagen, zo verklaarde Margaretha, zou de magistraat een plakkaat ontvangen waardoor *'totte zelve zake gheremedieert zijn zoude'*.⁵² De afgevaardigden waren niet overtuigd dat zij alleen door *'modestelijk te procederen'* een einde zouden kunnen maken aan de hagenpreken. De volgende dag gingen zij Egmont opzoeken om te vernemen hoe zij zouden moeten optreden indien de *'sectarissen heurlieder predicatiën met wapenen souden sustineren'*. Zouden zij toch niet met geweld weerstand mogen bieden aan de kwaadwilligen? Egmont antwoordde in dezelfde zin als de landvoogdes: geen geweld. Nadat de afgevaardigden de gouverneur nog hadden doen opmerken dat de stad sinds 1540 over geen bewapening meer beschikte en aan alle kanten open en onverdedigd was, gaf Egmont ten slotte de raad te trachten de predikanten aan te houden en *'dielven van stonden an te executeren'*.⁵³

§ 2. HET PLAKKAAT VAN 3 JULI 1566

Op 6 juli werd te Gent het nieuwe plakkaat afgekondigd, dat een aantal sancties tegen de predikanten en hun aanhangers uitvaardigde. Het verbod nogmaals alle ongeoorloofde vergaderingen, zowel in het geheim als in het openbaar. Het eiste de doodstraf met de galg voor de predikanten en confiscatie van hun goederen of, bij gebrek daaraan een som van 600 lb. ten voordele van de verklikkers. Wie zijn huis of zijn hof ter beschikking stelde voor een ongeoorloofde vergadering, wie de predikanten huisvestte of begunstigde, verdiende dezelfde straf. Voor de toehoorders werden verzachtende omstandigheden in acht genomen. Er zou rekening mee gehouden worden of zij alleen uit nieuwsgierigheid, dan wel gewapend naar de prediking waren gegaan. Ouders en familieleden werden verantwoordelijk gesteld voor hun kinderen, meesters voor hun dienaren. Verklikkers zouden niet vervolgd worden, op voorwaarde dat zij beloofden niet meer naar de bijeenkomsten te zullen gaan. Magistraten en gerechtsdienaren werden aangezet om de predicaties te beletten en de voorziene straffen ongenadig toe te passen.⁵⁴

Margaretha van Parma geloofde niet in de doelmatigheid van het plakkaat. In een brief aan de Koning schreef zij dat er volgens haar maar één middel was om onlusten te

voorkomen: het verzachten van de plakkat en het schorsen van de kettervervolging.⁵⁵ Met andere woorden, indien de hervormden zich beperkten tot het belijden van hun godsdienst in het geheim, zouden ze met rust moeten worden gelaten. Het is waar dat de landvoogdes oorspronkelijk aan het gebruik van geweld had gedacht. In een Italiaanse brief deelde zij aan de Koning mee dat zij aan Egmont gevraagd had zijn ordonnantiebende in te zetten tegen de predicaties. De graaf verklaarde echter dat hij slechts de wapens zou opnemen indien ook de *'sectarissen'* het deden. Hij wilde niet de eerste zijn om geweld te gebruiken. Arenberg, Berlaymont en de andere heren beweerden dat hun optreden weinig zou baten indien Egmont niet het voorbeeld gaf.⁵⁶

Daags na de publicatie van het plakkaat werd een nieuwe predicatie gehouden op de Stalendries, helemaal aangepast aan de omstandigheden. Aan de hand van citaten uit de Heilige Schrift drukte de predikant zijn toehoorders op het hart dat zij meer gehouden waren aan God te gehoorzamen dan aan de mensen. Waar die op lijfstraf verboden naar de predicatie te gaan, 'moesten zij hen niet vrezen die het lichaam kunnen nemen, maar Hem die vermag lijf en ziel te werpen in het eeuwig vuur van de hel (Mt. 10, 28) (...). Laten zij niet verwonderd zijn over de vervolgingen, Christus heeft immers voorspeld dat Zijn Woord, als 't naakt en bloot gepredikt wordt, zal vervolgd worden zolang de wereld bestaat'. Die woorden maakten zulke diepe indruk op de toehoorders, dat velen zich bereid verklaarden voor het Woord Gods en de naam van Christus niet alleen hun goed, maar ook hun leven te geven.⁵⁷

§ 3. DE BIJENKOMST IN SINT-TRUIDEN

Half juli had in Sint-Truiden een belangrijke bijeenkomst plaats van de verbonden edelen. Zij werd ook bijgewoond door afgevaardigden van de consistories en van het calvinistisch verbond der kooplieden. Oranje was zeer bekommerd over het verloop van de besprekingen. Hij wilde absoluut verhinderen dat de edelen hun steun zouden toezeggen aan de calvinisten om ongehinderd hun predicaties te kunnen voortzetten.

De verbonden edelen, ingelicht over het feit dat de hertog van Brunswijk in Duitsland troepen voor rekening van de Koning lichtte, vreesden dat Filips II weldra aan het hoofd van een leger naar de Nederlanden zou komen. In Sint-Truiden wilden zij besprekingen voeren over de te nemen maatregelen van verweer. De kooplieden stelden voor om, als tegenprestatie voor bescherming door het Eedverbond, het nodige geld ter beschikking te stellen van de edelen teneinde hen in staat te stellen laten eveneens in Duitsland, of elders, troepen te werven.

Na een bespreking in beperkt comité werd in een algemene vergadering het antwoord van het Eedverbond aan de afgevaardigden van de consistories en de handelaars voorgelezen. De verbonden edelen beloofden de consistories te zullen beschermen indien zij, vóór een beslissing van de Staten-Generaal, omwille van de uitoefening van hun godsdienst zouden worden vervolgd. Verder reikende toegevingen werden aan de hervormden niet toegestaan.

Mogelijk was er in Sint-Truiden sprake van de Beeldenstorm. Die gedachte werd echter verworpen door de verbonden edelen⁵⁸. Aandacht verdient toch wel het feit dat verschillende edelen die deelgenomen hadden aan de bijeenkomst van Sint-Truiden, later tijdens de Beeldenstorm een actieve rol hebben gespeeld⁵⁹.

In Gent werd de uitslag van de besprekingen in Sint-Truiden met spanning verwacht op de hagenpreek buiten de Heuvelpoort op 22 juli.⁶⁰ Moded, die in Gent buiten de stad predikte, was een van de afgevaardigden van de consistories in Sint-Truiden.

§ 4. DE GENTSE MAGISTRAAT EN DE BEVELEN VAN DE LANDVOOGDES

Na de afkondiging van het plakkaat van 3 juli 1566 zetten de hervormden hun predicaties door. De toehoorders werden steeds talrijker. Na 14 juli waren velen voorzien van wapens. Nergens vinden we enige vermelding dat de magistraat enige poging zou aangewend hebben om het prediken buiten de stadspoorten te beletten. Het zou trouwens niet mogelijk geweest zijn zonder machtsvertoon en zonder gebruik van geweld, en dit zou in strijd geweest zijn met het bevel *'modestelijk te procederen'*.

Ter gelegenheid van de zeer druk bijgewoonde predicaties van 21 en 22 juli trof de magistraat toch voorzorgsmaatregelen om eventueel te kunnen beletten dat er in de stad gepreekt zou worden. De schepenen lieten vanaf de eerste nachtklok tot vijf uur 's morgens de poorten sluiten die toegang verleenden tot de weg naar Sint-Pieters-Aalst. Zij stelden twee schepenen, een officier, twintig man uit de nering van de vrije visverkopers en evenveel uit de nering van de schippers als bewakers op aan de Heuvelpoort. Aan de Petercellepoort vatten ook twee schepenen en een officier post, met twintig man uit de Sint-Antoniusgilde en het ambacht van de vleeshouwers. Op het schepenhuis waakten veertig man uit de grote schuttersgilden van Sint-Joris en Sint-Sebastiaan, samen met vier schepenen en twee secretarissen. De baljuw, zijn officieren en hellebaardiers patrouilleerden door de stad. Al die voorzorgsmaatregelen werden gedurende twee nachten onderhouden, totdat de schepenen zeker waren dat de samenkomst op Sint-Pieters-Aalst volledig uiteengegaan was.⁶¹ Enkel de wacht op het stadhuis en ook de patrouilles door de stad werden behouden.⁶²

Terwijl een Gentse bode naar Brussel op weg was met brieven waarmee de magistraat de landvoogdes en Egmont over de gebeurtenissen en de getroffen maatregelen wilde inlichten⁶³, waren boden van het Hof onderweg met een omzendbrief bestemd voor de magistraat van de voornaamste steden.⁶⁴ In die brief zette Margaretha van Parma de stadsmagistraat aan om, na overleg met vooraanstaande personen, gehecht aan de oude godsdienst, de gehoorzaamheid aan de Koning en de rust van het land, enerzijds dag en nacht wachten in te stellen en het volk in compagnieën in te delen zoals zij gewoon waren te doen voor hun veiligheid in beroerde tijden; anderzijds te trachten het volk, hetzij door overreding, hetzij door geweld, van de predicaties af te houden.

Voordat de magistraat enig gevolg kon geven aan die concrete bevelen, stopte een onbekende gereformeerde een rekwes in de hand van een secretaris van de schepenen. Daarin stond dat de ingezetenen van stad en omliggende plaatsen, die *'naer de reformatie des helegben evangeliums'* wilden leven, ten onrechte beschuldigd werden, namelijk ten eerste dat hun predicaties tot oproer en opstand leidden, ten tweede dat zij valse leerstellingen verkondigen. Zij wensen evenwel niets anders dan dat iedereen in rust en welvaart zou mogen leven, zij zelf volgens hun geweten en de leer van het evangelie. In al hun vergaderingen zetten zij de toehoorders aan tot vrede, eendracht en lijdzaamheid. Zij doen de toehoorders bidden voor de overheid, die ze niet alleen uit vrees voor straffen, maar ook in geweten moeten onderdanig zijn. Het overtreden van de plakaten is volgens hen geen opstand, omdat de plakaten zouden moeten worden geregeld naar het

Woord des Heren, dat beveelt dat je God meer onderdanig moet zijn dan de mensen. Zij zijn geen ketters, ‘tenzij men als zodanig aanziet degenen die zich in alles onderwerpen aan de Heilige Schrift, de enige regel van waarheid’. In hun geloofsbelijdenis is er geen enkel artikel te vinden dat strijdig is met het Woord Gods en de Heilige Schrift of niet overeenstemt met de bepalingen van de eerste vier oecumenische en universele concilies. Zij zijn bereid een dispuut aan te gaan. Zij verzoeken de overheid hun vergaderingen, die zij niet met een gerust geweten zouden kunnen nalaten, niet te beletten. Zij zijn bereid de overheid alle hulp en bijstand te verlenen om weerstand te bieden aan de oproerlingen. Ten slotte vragen zij dat de magistraat hen een plaats zou toewijzen waar zij, in het bijzijn van iedereen, hun leer openbaar zouden mogen verkondigen. De overheid zal dan merken dat zij geen nieuwe leer verkondigden, maar wel de apostolische en katholieke leer die door de apostelen en de kerkvaders was overgeleverd.⁶⁵

Mogelijk was het uit vrees voor uitbraak, zoals Marcus Van Vaernewijck veronderstelt, dat op 24 juli, daags na het aanbieden van het rekwest, enkele ketters door de Raad van Vlaanderen zonder verdere straf uit de gevangenis ontslagen werden. Het ging om diegenen die vooraf afstand hadden gedaan van hun ketterse opvattingen.⁶⁶

Als gevolg van de omzendbrief van de landvoogdes ontboden de schepenen op 25 en 26 juli de edellieden, poorters en notabelen van de stad. Na voorlezing van de brief, verzochten zij de aanwezigen trouw te blijven aan de Koning en zich bereid te verklaren zo nodig tegen de kwaadwilligen op te treden.⁶⁷

Volgens Marcus van Vaernewijck, die de tweede vergadering bijwoonde, stelden de schepenen ook voor Egmont naar Gent uit te nodigen en hem te verzoeken de stad onder zijn bescherming te willen nemen. De aanwezigen stemden met dit voorstel in en ook met de voorstellen van de landvoogdes.⁶⁸

Nog op 26 juli en ook de volgende dag ontbood de magistraat enkele inwoners die de vorige dagen predicaties begunstigd of bijgewoond hadden.⁶⁹ Een vijftal personen hadden Gentenaars op hun schip naar de prediking in Deinze gebracht, enkele anderen hadden voor hetzelfde doel paarden verhuurd of geleend. Na vermaning beloofden zij gehoorzaamheid. Het waren lieden die aldus gehandeld hadden om iets te verdienen, ‘mits de sobere neerynghe’.

Enkele andere gedaagden waren rijke ingezetenen. Jan de Grave, een brouwer, beloofde de preken voortaan niet meer bij te wonen, ‘zo hij ook deed’.⁷⁰ Gillis Coorne beloofde hetzelfde, zeggende liever elders te gaan wonen, waar het toegelaten was de prediking bij te wonen. Hij bleef echter in Gent en werd er een van de leiders van de Beeldenstorm. Goris vanden Bogaerde, oud-schepen van Gedele (1565) en Lieven Heindrick, oud-schepen van de Keure (1558), beiden lakenhandelaars, weigerden te gehoorzamen. Alle twee zouden ze op 29 maart 1568 door de Raad van Beroerten bij verstek verbannen worden.⁷¹ Smid Pieter van den Berghe reageerde niet op de vermaning van de magistraat, terwijl chirurgijn Jacob van Buckstaele, of Bocstaele, antwoordde dat hij meende niets misdaan te hebben, ‘vermits men op de predicatie het waarachtige Woord Gods verkondigde’.

De schepenen ontboden ook enkele stadsdienaren. Joes de Bault⁷², die beweerde de predicaties niet te hebben bijgewoond, maar slechts tot in de buurt geweest te zijn, en een zekere Gijselbrecht, hellebaardier. Beiden kregen een strenge vermaning. Nog een derde, stadsomroeper Lieven ‘den crehierder’, die ervan beschuldigd werd de predicatie te

Deinze in de stad aangekondigd te hebben, gaf geen gevolg aan zijn dagvaarding. Hij werd aangehouden, maar reeds op 30 juli weer in vrijheid gesteld.

Op 27 juli ontbood de magistraat de hoofdmannen, de gezworenen en enkele notabelen van de neringen. Om ze tot eerbied en gehoorzaamheid aan te sporen, bracht de magistraat hen de gevaren van het organiseren van ongeoorloofde vergaderingen onder ogen. Hij herinnerde hen aan de beruchte Gentse opstand van 1539 en aan het verbod dat in 1540 aan de Gentenaren was opgelegd om nog gewapende bijeenkomsten te houden. Evenals de overheid moesten zij hun eed van trouw aan de vorst en de belofte naleven de Carolijnse Concessie te onderhouden. Indien zij de ongeoorloofde vergaderingen duldden, zouden zij de woede van de vorst op hun stad, hun vrouw en hun kinderen doen neerkomen. De woordvoerder van de magistraat besloot zijn toespraak met de oproep: 'Weest getrouw aan de vorst, staat de magistraat bij, verzet u tegen de ongeoorloofde vergaderingen, houdt er uw huisgenoten en vrienden vanaf, door hen te wijzen op het ongelijk dat zij hebben en op de straf die hen te wachten staat'.⁷³

De vertegenwoordigers van de neringen verklaarden bereid te zijn aan de Koning te gehoorzamen en de magistraat 'met lijf en goed' bij te staan, *'hoe wel men opentlyck ghenouch verstondt dat goede partye vande ghemeente nyet en verstondt de wapenen anne te nemen, om de prekynghen ende feit vande nyeuwe religie te beletten'*.⁷⁴

Over de organisatie van de wacht overdag en 's nachts, zoals Margaretha van Parma in haar brief van 21 juli had aanbevolen, zijn geen nauwkeurige gegevens te vinden. De magistraat schreef wel dat hij wachters had aangesteld⁷⁵, maar in de *Keure-Resolutiën* komt geen bevel voor. Vaernewijck spreekt alleen van een versterking van de nachtwacht. Poorters, edelen, sommige kooplieden en leden van de neringen hielden beurtings de wacht in het schepenhuis.⁷⁶

Terwijl de magistraat volgens de richtlijnen van het Hof probeerde de ingezetenen van de predicaties af te houden, kwam een afvaardiging uit Ieper zich beklagen over de toestand in hun kwartier. Zij spraken hun vrees uit voor mogelijke plunderingen indien daar niet snel passende maatregelen tegen zouden worden genomen. De magistraat van Ieper stond erop dat de Vier Leden van Vlaanderen naar de landvoogdes zouden gaan om de toestand uiteen te zetten en Egmont te verzoeken naar Vlaanderen te komen.⁷⁷ De magistraat van Gent stelde dadelijk een deputatie aan om samen met die van Ieper naar Brussel te gaan. Terzelfder tijd verzocht hij de magistraat van Brugge en die van het Brugse Vrije om zo spoedig mogelijk hetzelfde te doen.⁷⁸

Nog vóór de aankomst van de gedeputeerden uit Brugge en het Brugse Vrije, moesten die van Gent Egmont opzoeken om hem er nog eens op te wijzen dat de stad aan alle kanten open lag en onverdedigd was. Zij moesten zijn advies inwinnen nopens de doeltreffendste middelen om de predicaties te beletten en hem ook in kennis stellen van de maatregelen die zij reeds hadden getroffen. Ten slotte moesten zij hem verzoeken spoedig naar Gent te komen om door zijn aanwezigheid het volk van het bijwonen van de predicaties af te houden.⁷⁹

Egmont was op dat ogenblik zeer misnoegd wegens het wantrouwen dat jegens hem werd getoond. Hij was gegriefd in zijn eigenliefde omdat het bevel over de in Duitsland aangeworven troepen aan royalist Arenberg en aan condettiere Erik van Brunswijk werd toevertrouwd. Aan Oranje liet hij horen dat hij onvoldoende geraadpleegd werd en dat het lichten van troepen aan hem had moeten worden overgelaten. Was de Prins vergeten dat hij in het begin van de maand aan de landvoogdes had verklaard niet de eerste te

willen zijn om gewapend op te treden? Egmont onthield zich ervan enig advies te geven aan de Gentse deputatie, onder het voorwendsel dat de afgevaardigden van Brugge en het Brugse Vrije nog niet aanwezig waren en omdat hij herhaaldelijk, tevergeefs, aan Magaretha toestemming gevraagd had om naar Vlaanderen te gaan.⁸⁰

Op 29 juli overhandigden de Vier Leden een rekwes in de zin zoals voorgesteld door de magistraat van Ieper. Zij moesten echter tot 4 augustus op antwoord wachten. Hoewel de regeringszaken nog steeds moeilijk een afwezigheid van Egmont toelieten, stemde de landvoogdes ermee in dat hij, zodra het enigszins mogelijk zou zijn, in zijn ambtsgebied een rondreis zou maken om ter plaatse de te nemen maatregelen te bespreken. In afwachting moesten de stadsmagistraten Egmont op de hoogte blijven houden en hun best doen om de predicaties te beletten. Margaretha van Parma verzekerde nogmaals dat zij, voor zover het in haar macht lag, geen steun aan de predicaties zou toelaten.⁸¹ Alleen de belofte van de zending van Egmont was een concreet gegeven, de rest van het antwoord was weinig meer dan literatuur, die in de oren van de afgevaardigden wel als een afgezaagd deuntje moest klinken. Het was waarachtig niet nodig naar Brussel te komen om nog eens te horen zeggen dat ze de predicaties moesten beletten. Wat zij wilden vernemen, was hoe en met welke middelen. Margaretha van Parma verschuilde zich achter het excuus dat zij op het antwoord en de besluiten van de Koning op het rekwes van de edelen en op de zending van Bergen en Montigny wachtte.

In feite was de inquisitie buiten werking gesteld en werden de plakkatens nog nauwelijks toegepast. De landvoogdes had geen toelating gevraagd voor de predicaties. Zij wist goed genoeg dat de Koning die nooit zou dulden.

Begin augustus, drie maanden na de eerste hagenpreken, was het zonder groot risico van het ontketenen van een burgeroorlog, niet meer mogelijk de predicaties met wapengeweld te doen ophouden.

Terwijl de afgevaardigden van de Vier Leden in afwachting van het antwoord van Margaretha in Brussel waren, besloot de magistraat van Gent, zoals voorgesteld in de brief van de landvoogdes van 21 juli, de stad in te delen in 'XVII *quartieren*'. De indeling zag er als volgt uit: de Sint-Jansparochie: vier kwartieren; de Sint-Jacobsparochie: twee kwartieren; de Sint-Niklaasparochie: twee kwartieren; de parochies van Sint-Michiel, Ekkerghem (Sint-Martinus) en Sint-Veerle: vijf kwartieren; de Onze-Lieve-Vrouw-op-Sint-Pietersparochie: twee kwartieren; de Heilig Kerstparochie: twee kwartieren. Aan het hoofd van elk kwartier kwamen twee superintendenten, gekozen uit de edelen en de notabelen. Onder de superintendenten stonden de '*vingteniers*', die elk negentien man, soms zelfs meer, onder zich hadden. Het doel van de oprichting van die stedelijke militia was de inwoners tegen mogelijke onlusten te beschermen.⁸²

De superintendenten werden door de magistraat aangeduid. Eén enkele werd naderhand door de Raad van Beroerten ter dood veroordeeld en onthoofd: François Heuriblock, een van de superintendenten van het eerste kwartier van de Sint-Niklaasparochie. Misschien was hij begin augustus nog niet, of althans nog niet openlijk, tot het calvinisme overgegaan. Gedurende de Beeldenstorm in de Sint-Niklaaskerk zouden hij en zijn broer immers getracht hebben de schade tot het minimum te beperken, zoals de twee pastoors van die kerk later getuigden. De belangrijkste feiten die hem ten laste werden gelegd, zijn zeker na augustus gebeurd.⁸³

De superintendenten moesten, elk in hun kwartier, een voldoende aantal personen optekenen en per twintig man een *vingtenier* aanstellen. Hier schijnt er niet overal een

streng selectie doorgevoerd te zijn geweest. Op 2 augustus deelden de superintendentes aan de schepenen van de Keure mee hoeveel *vingteniers* zij hadden aangesteld.⁸⁴ Vijf dagen later gelastten de hoogbaljuw en de schepenen van de Keure de superintendentes van hun suppoosten een eed van trouw aan de Koning en bijstand aan de magistraat af te nemen. Die toonden zich niet altijd gewillig.⁸⁵ Het zou nog erger worden toen zij op 20 augustus moesten verklaren of zij bereid waren ook de geestelijkheid te beschermen.

Eindelijk, op 9 augustus 's avonds, arriveerde Egmont in Gent. Hij liet zich inlichten over de toestand van de stad en over de getroffen voorzorgsmaatregelen. Zonder enige commentaar verzocht hij de magistraat alle inlichtingen schriftelijk aan de landvoogdes over te maken. Er staat in dat verslag weinig nieuws te lezen. Steeds opnieuw wees de magistraat erop dat de stad niet voldoende munitie had en dat zij aan alle zijden onverdedigd was. Het was onmogelijk alle plaatsen af te sluiten waarlangs 'kwaadwilligen' zowel te water als te land, en dit op alle uren van de dag en van de nacht, in de stad konden binnendringen. De hulp die de magistraat van de ingezetenen kon verwachten, zou ontoereikend zijn om aan een grote bende indringers weerstand te bieden. De magistraat had gedaan wat hij kon: de nog bestaande poorten werden gesloten gehouden vanaf de eerste avondklok tot 3-4 uur 's ochtends, elke nacht was er een wachtpost op het stadhuis, tot vijftig man sterk, die in contact stond met de wacht in de straten. Om de inzichten van het volk te kennen, had de magistraat de voornaamste notabelen, de hoofdmannen, de gezworenen en acht of negen suppoosten van ieder ambacht ontboden. Allen verklaarden zich bereid om de overheid bij te staan, niettegenstaande zij vernomen hadden dat enigen van de gemeente niet bereid waren zich in te zetten om het verbod op de predicaties te doen naleven. Zij hadden de stad ingedeeld in zeventien kwartieren en in elk kwartier mannen aangeworven om de magistraat bij te staan in geval van nood. In het verslag stond ook te lezen dat er besloten was een nieuwe poort te laten maken op de Dam, langs het Nieuw Kasteel, en de wacht op het stadhuis te versterken. Ten slotte vroeg de magistraat om drie- à vierhonderd man te mogen lichten, gekozen uit diegenen die, bij gebrek aan werk, tot plundering geneigd zouden kunnen zijn.⁸⁶ Margaretha van Parma bedankte de magistraat voor zijn verslag en beloofde het met Egmont na diens terugkeer te bespreken.⁸⁷

Nadat de hervormden reeds verschillende avonden, tussen 20 en 21 uur, met een groep binnen de stad op de Wijdenaard⁸⁸ vergaderd hadden om psalmen te zingen, ontbood de magistraat de voorzanger, een zekere Thijs van de Woestyne, en verbood hem daar of elders nog te zingen. Indien hij God wilde danken, kon hij dat evengoed thuis doen.⁸⁹ Ten slotte werden die '*chanteries*' belet door de hoogbaljuw en zijn manschappen.⁹⁰ Volgens Van Vaernewijck was het niet alleen op de Wijdenaard dat er psalmen werden gezongen, dat gebeurde ook vóór het schepenhuis, op de Minderbroeders- en op de Predikherenbrug, en op veel andere plaatsen in de stad. Mannen en vrouwen gingen er arm in arm terwijl zij de psalmen op diverse melodieuze zongen. Kinderen deden het op klaarlichte dag en in de huizen werden beurtzangen gezongen.⁹¹

De Gentse kroniekschrijver vergiste zich wellicht waar hij het over '*liedekens van Luther*' had. Waarschijnlijk waren het de psalmen, door Dathenus in het Nederlands vertaald volgens de Franse versie van Théodore de Bèze en Clément Marot, of de vertaling van de Gentse schilder en humanist Lucas d'Heere (volgens Marot), die in Gent verschenen waren⁹² en die in 1570 op de index der verboden boeken werden geplaatst. De Gentenaars, die gaarne schertsen, hadden er een woordspeling op gevonden: '*die sal-*

men zullen nu zeer goeden coop zijn jeghen den vastenen, mits dat mer nu alzo achter straten mede loopt.⁹³ Er werden ook spotprenten verspreid, waarop een overheellende kerk stond afgebeeld. Drie personen trokken eraan; daarbij stond gedrukt: *'de Lutheranen in Duijtschlandt, de Hughenoisen in Vranckrijck en de Gues in Nederlandt, die trecken nu die Roomsche keercke int zant'*. Bij de geestelijken die de kerk wilden staande houden, stond te lezen: *'blijven die treckende alle drie, adieu de Roomsche keercke met al haar creemerie'*.⁹⁴

De aanhoudende vrees voor onlusten waarin de magistraat verkeerde, blijkt uit het verbod de processie ter ere van Onze-Lieve-Vrouw te laten uitgaan. Sinds onheuglijke tijden was het in Gent de gewoonte om de zondag na Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart een ommegang te houden. Ondanks de troebele tijd, had de pastoor van de Onze-Lieve-Vrouwekerk op Sint-Pieters toch nog graag die traditie in ere gehouden. De schepenen waren echter van oordeel dat het, gezien de tijdsomstandigheden, verkieslijker was de processie uit te stellen. Dat was ook de mening van de Raad van Vlaanderen, de deken der christenheid en de prelaat van de Sint-Pietersabdij.⁹⁵

ART. V. MAATREGELEN TEGEN KERKSCHENNIS EN PLUNDERING

Margaretha van Parma had de magistraat van Gent bevolen al het mogelijke te doen om het volk te doen afzien van het bijwonen van de predicaties, waar tot opstand, tot verwoesting van kerken en kloosters en tot algemene plundering werd opgehitst. Zij had ook een aantal concrete bevelen gegeven, die de magistraat een voor een had uitgevoerd.⁹⁶ Desondanks werden de predicaties steeds drukker bijgewoond. De hervormden verstoutten zich zelfs in de stad *'chanteries'* te houden, die de hoogbaljuw en zijn manschappen *'met forise'* moesten beletten.⁹⁷

Nauwelijks was er aan de *'chanteries'* een einde gemaakt, of het gerucht deed de ronde dat de hervormden op 16 augustus op het buitengoed van Dierik Jooris te Wondelgem besprekingen gevoerd hadden met predikant Herman Moded nopens *'de voorderynghe van heurlieder secte'*. Om de plannen van de hervormden te dwarsbomen, besloot de magistraat tot nader order drie stadspoorten (de Heuvelpoort, de Sint-Lievenspoort en de Rabotpoort) gesloten te houden.⁹⁸

Dezelfde dag, 17 augustus, raakte in Gent bekend dat 'een zeer grote hoop sectariërs', die in verschillende kwartieren en parochies in West-Vlaanderen de kerken verwoest had, in heel Vlaanderen hetzelfde schikte te doen en reeds naar Gent afzakte.⁹⁹ Onmiddellijk zond de magistraat pensionaris Borluut naar Brussel, teneinde de regentes en Egmont om raad en bijstand te vragen. De regentes verklaarde dat zij geen middelen had *'om in een zaeke zo subitelyck upcommende, zo haestelick te voorsiene'*. De 'goedwilligen' van de stad moesten maar hun best doen om te beletten dat 'de grote hoop sectariërs' de stad zou binnendringen en er zijn kwade voornemens ten uitvoer zou brengen.¹⁰⁰

Intussen groeide de vrees voor een verwoesting van de Gentse kerken. In de ochtenduren van 18 augustus verzamelden hervormden die van heinde en ver waren gekomen, onder de muren van het kartuizerklooster te Rooigem om daar de predicaties bij te wonen die er in de voormiddag en de namiddag werden gehouden. Onder de aanwezigen bevonden zich veel Gentenaars. Zij waren nog meer gewapend dan voordien. Om vrij in en uit de stad te kunnen gaan, was er een schipbrug gemaakt op de Leie, op de plaats die *'Thende-Weerelt'* (Einde Were) werd genoemd. Aanwezigen op de predicatie verklaarden dat toehoorders zinnens waren om na de middag het kartuizerklooster en de

nabijgelegen kerk van Ekkergem aan te vallen. De al geprikkelde gemoederen werden nog meer opgehitst door het bericht dat een vreemde groep, die in Deinze en omstreken de kerken plunderde, zinnens was naar Gent te komen.¹⁰¹ Radeloos, omdat hij slecht voorzien was van wapens en vermoedde dat de vijand zich ook binnen de stad bevond, verzocht de magistraat zijn pensionaris te Brussel nogmaals aan te dringen op hulp.¹⁰²

Gent vreesde vooral een aanval op de kerken. Zulke aanval zou dan wel eens op een algemene plundering kunnen uitdraaien. Jacob Hessels, raadsheer bij de Raad van Vlaanderen, waarschuwde de pastoor en de kerkmeesters van Sint-Martinus te Ekkergem dat een groep vreemdelingen naar de predicatie gekomen was om vervolgens de altaren in de kerk van de kartuizers te vernielen. Dadelijk brachten de pastoor en de kerkmeesters de kostbaarste ciboriën en ornamenten van de kerk in veiligheid.¹⁰³ De volgende dag gingen broederschappen en ambachten in verschillende kerken de kostbaarheden uit hun kapel wegnemen en verbergen. De hervormden hadden er hun plezier in dat de katholieken nu zelf de kerken begonnen te 'ruimen'.¹⁰⁴

Die voorzorgsmaatregelen werden door sommige katholieken verkeerd geïnterpreteerd. Zij dachten dat kwaadwilligen aan het werk waren gegaan. De Raad van Vlaanderen zond Gerard Rym en Robert du Cellier naar de magistraat om te beraadslagen over de middelen om de kwaadwilligen te weerstaan.¹⁰⁵ De magistraat verklaarde dat hij ten einde raad was. Hij had enkel gedaan wat de landvoogdes had voorgeschreven. Misschien zouden de wet van Sint-Baafs en die van Sint-Pieters nog nieuwe maatregelen kunnen voorstellen. Die raadden aan om zowel 's nachts als overdag de wacht aan de stadspoorten en op andere plaatsen te verscherpen. De baljuw en de schepenen van Sint-Baafs drongen aan om een poort op te richten op de Dam en grachten te graven door de Reke. De plaatsvervanger van de proost was bereid bij te dragen in de onkosten van de wacht. De baljuw van Sint-Pieters beloofde de abt over diens bijdrage te spreken.¹⁰⁶

Na de middag ondervroeg de magistraat ook de pastoors van Sint-Niklaas, van Sint-Jacobs en van Sint-Michiels over het wegnemen van beelden in hun kerken. Zij verklaarden dat het zonder hun toelating geschied was. De pastoors van Sint-Jacobs voegden er zelfs aan toe dat zij de onderkoster die buiten hun weten drie beelden weggedragen had, bevolen hadden die terug te plaatsen. De magistraat verzocht de pastoors hun kerken om 11 uur te sluiten, ze weer te openen voor de vespers en ze na het lof opnieuw te sluiten.¹⁰⁷ Nadat de magistraat vernomen had dat het verwijderen van voorwerpen uit de kerken door de ambachten en broederschappen met goede bedoelingen was geschied, verzocht hij zijn pensionaris in Brussel het gerucht te logenstraffen dat in Gent sommige kerken waren geplunderd. Het wegnemen van altaren en sieraden was immers gebeurd om hun vernieling te voorkomen.¹⁰⁸

Zodra de magistraat van pensionaris Borluut vernomen had, in antwoord op zijn tweede brief van 18 augustus, dat er absoluut geen hulp te verwachten viel van de regering¹⁰⁹, ontbood hij de superintendenten en de vingteniers en gebood hij hen een nieuwe eed van hun manschappen af te nemen. Die moesten opnieuw trouw aan de Koning en aan de magistraat beloven en ditmaal ook aan de godsdienst en aan de geestelijkheid. De magistraat wenste de namen te kennen van al degenen die gewillig en zonder enig voorbehoud de eed afgelegd hebben. Een veeg teken was dat de superintendenten van het eerste kwartier van de Sint-Niklaasparochie slechts het globale aantal en niet de namen van de 'goeden' en van de 'kwaadwilligen' wensten te noteren.¹¹⁰

In zijn verdediging schreef de magistraat *'dat eene groote partye van de gheënrolleerde den eedt, in der vormen ende manieren zo voorseyt is, gheweyghert hadden te doene, als gheenssins verstaende eenighe gheestelicheden ofte cloosteren ghebouden te wesen te preserve-rene, ofte de nyeuwe predicatien te belettene'*.¹¹¹ Wanneer we die bewering toetsen aan de bewaard gebleven rapporten van de vingteniers, moeten we besluiten dat de toestand nog slechter was. Slechts ca. 330 man op ca. 1770 verklaarden zich bereid ook de geestelijkheid te willen verdedigen, dus niet alleen een groot deel, maar werkelijk het grootste deel weigerde. Exact honderd vingteniers beantwoordden de oproep van de magistraat. Enkel-en hadden niet al hun mannen kunnen bereiken. Zeven antwoordden schriftelijk, maar van die geschriften is er maar één tot ons gekomen, zodat we over minder dan de helft van de rapporten – 93 op 189 – beschikken.¹¹²

We moeten uiterst voorzichtig zijn met het trekken van conclusies uit het voorhanden zijnde statistisch materiaal. Er zijn rapporten van vingteniers uit alle stadsdelen, maar voor de Sint-Jacobsparochie zijn er slechts drie op negentien. In de Sint-Jacobsparochie woonden heel wat personen die later door de Raad van Beroerten vervolgd werden, zodat we geredelijk mogen aannemen dat het zeker niet allemaal gunstige rapporten waren die ontbreken. Bij het aanwerven van manschappen voerden de vingteniers blijkbaar geen strenge selectie door. Een vijftal vingteniers waren zelfs aanhangers van de nieuwe religie: Simon Goethals, Cornelis Reiable, Lieven van Wynckle, François Hueriblocq en Lieven Tocq. In de Leertouwersgracht was er op honderd mannen geen enkele die wilde beloven de geestelijkheid te beschermen.

Het is onmogelijk uit te maken of alle rapporten van de vingteniers objectief zijn. Werden de manschappen niet beïnvloed? In hoeverre werden allen werkelijk ondervraagd? Zes man van vingtenier Jan van den Bossche, die de clerus wilden beschermen, verklaarden nooit ondervraagd geweest te zijn. De rapporten leren niets nauwkeurig nopens het aantal gereformeerden te Gent. Sommige ondervraagden weigerden uit antiklerikalisme de geestelijkheid te beschermen, andere weigerden omwille van hun overtuigde hervormingsgezindheid. Omdat iemand niet bereid was zijn leven te wagen voor de geestelijkheid, was hij echter nog geen antiklerikaal of hervormingsgezinde. Het enige wat vaststaat, is dat de magistraat slechts op een gering aantal daadwerkelijk bereidwilligen kon rekenen. Er moest dus dringend naar andere middelen worden uitgekeken om aan het dreigende gevaar van een plundering van de kerken en van algemeen oproer het hoofd te kunnen bieden.

Na overleg met de Raad van Vlaanderen besloot de magistraat *'in alder diligencien'* zeshonderd soldaten, inwoners van de stad, te lichten en in vier compagnieën in te delen onder het opperbevel van de hoogbaljuw. Hij moest de lichte en de indeling zelf organiseren.¹¹³ De magistraat verzocht ook veertien edelen en aanzienlijke personen, poorters van de stad, zo gauw mogelijk naar Gent te komen om met andere goedwilligen de magistraat met raad en daad bij te staan.¹¹⁴

ART. VI. HET GRAANOPROER VAN 21 AUGUSTUS 1566

Het bericht van de verwoestingen in de kerken in West-Vlaanderen, in Gent bekend geworden op zaterdag 17 augustus, verwekte een kunstmatige stijging van de graanprijs. Op de graanmarkt van maandag 19 augustus ging de prijs één schelling per zak omhoog.

Op de volgende markttag, woensdag 21 augustus, was er een soortgelijke prijsstijging.¹¹⁵ Die plotse duurte verwekte grote misnoegdheid onder het volk, dat de handelaars ervan beschuldigde het graan dat naar de markt gebracht werd, onderweg op te kopen om de prijs te kunnen opdrijven.

De magistraat vreesde dat de golf van misnoegdheid om de graanduurte zou samengaan met de onlusten om godsdienstige redenen. Hij verzocht de Raad van Vlaanderen aan Margaretha van Parma te vragen het plakkaat van 15 september 1565 voor drie maanden of langer te willen bekrachtigen, teneinde de voorkoop door de graanhandelaars te beletten.¹¹⁶

Op 21 augustus brachten de boeren maar weinig koren naar de markt. Het volk, vooral de vrouwen, verspreidde het gerucht dat Jan Doens, een graanhandelaar wonende op de Korenlei, met zijn zonen verschillende wagens met graan had opgekocht en de lading onderweg in een huis had doen lossen. Volgens Van Vaernewijck was dit een vals gerucht, aangezien Doens zich al geruime tijd niet meer met graanhandel bezighield. Bovendien werd achteraf bewezen dat hij onschuldig was aan alles wat hem ten laste was gelegd. Oproer brak los toen een broeder van het Rijke Gasthuis als naar gewoonte omstreeks 11 uur met zijn lepel op de markt verscheen om uit elke zak ten bate van de armen een schep te nemen. Onmiddellijk werd hij door vrouwen en kinderen uitgewouwd en verhinderd het lepelrecht uit te oefenen. Elk bewijs ontbreekt om dit optreden toe te schrijven aan de hervormden. Hoogstens zouden we hierin een uiting van vijandigheid tegen de geestelijkheid kunnen zien, een uitbarsting van antiklerikalisme dat zijn oorsprong vond in de privileges van de geestelijkheid en de uitdagende weelde van sommigen onder hen. Mogelijk was het slechts menselijk egoïsme, spontaan verzet uit instinctieve drang tot zelfbehoud op een ogenblik van voedselschaarste op de markt.

Ondertussen waren andere vrouwen op zoek gegaan naar Jan Doens. Die kwam toevallig van Sint-Pieters richting binnenstad. Toen hij van ver een opgewonden troep volk zag, vluchtte hij in *'De Belle'*, een huis dat hij aan de Walpoort bezat. Om hem uit de handen van de opgehitste menigte te redden, gingen enkele sergeanten tot zijn aanhouding over. Dood van schrik had hij zich verborgen tussen de hanenbalken op de zolder. Onderweg naar de gevangenis riepen de vrouwen hem nog achterna en bekogelden hem met stenen. Op de Korenmarkt, waar de stadsgevangenis gelegen was, konden de gerechtsdienaren hun gevangene slechts met grote moeite verdedigen tegen de menigte, die hem met dolken wilde te lijf gaan.

Om het oproer te bedaren, waren de hoogbaljuw en de schepenen naar de Korenmarkt gegaan. Zij beloofden het volk dat de volgende markttag alles beter zou gaan, want zij verwachtten een plakkaat van het Hof, dat de voorkoop van graan op het platteland zou verbieden. De aanhouding van een graanhandelaar kalmeerde het volk echter veel meer dan alle mooie woorden van de magistraat.¹¹⁷

De woede tegen de opkopers was de oorzaak van de onlusten op 21 augustus. De graanopstand had rechtstreeks geen uitstaans met de nieuwe religie of met de Beeldenstorm van de volgende dag. De stoutmoedigheid der opstandelingen was ongetwijfeld aangewakkerd door het diskrediet waarin de overheid door haar machteloosheid om de hagenpreken te verhinderen, was geraakt. Ook in vroegere jaren was er in tijden van graancrisis tegen opkopers gereageerd. Het volk schreeuwde zowel tegen calvinistische als tegen katholieke graanhandelaars. Zij werden allen over dezelfde kam geschoren, hun godsdienstige gezindheid kwam niet ter sprake.

De godsdienstige en sociale onlusten bundelden zich niet op 21 augustus. Indien je in de honger en de graanduurte de oorzaak wilt zien van de Beeldenstorm in Gent, is het onverklaarbaar waarom de opgehitste paupers en hongerlijders, die op 21 augustus op straat waren gekomen, die dag de kerken niet bestormden. De Sint-Niklaaskerk staat op de Korenmarkt, vlak daartegenover stond de stadsgevangenis, op zeer geringe afstand verrijzen de Sint-Baafs- en de Sint-Michielskerk. Een andere oorzaak en andere personen moeten dus aan de basis liggen van de Beeldenstorm, wat niet uitsluit dat paupers en hongerlijders eraan deelnamen.

Zeër bevreesd dat de misnoegdheid van het volk omwille van de graanduurte aanleiding zou kunnen geven tot een aanval tegen de rijken en een plundering van hun huizen, stelden de schepenen alles in het werk om op de volgende markttag, 23 augustus, de markt degelijk van laag geprijsd graan te voorzien. Zij ontboden de stapelheren en de graanhandelaars om te weten hoeveel graan er in de stad, op de schepen en op de zolders aanwezig was. Er werden dertig mudden¹¹⁸ nieuwe rogge aangeslagen. Judocus Bonenuyct, een calvinistische graanhandelaar, beloofde zesentachtig mudden tarwe op de markt te brengen aan de prijs die de magistraat zou bepalen. De stapelheren verklaarden dat zij op de Korenlei een schip in beslag genomen hadden met omtrent veertig mudden nieuwe rogge. De magistraat gaf bevel een goede hoeveelheid graan beneden de aankoop-prijs op de markt te brengen. Het tekort zou door de stadskas bijgelegd worden. Bovendien zond de magistraat ook boden uit naar het Land van Aalst en de omliggende parochies om de pachters te verzoeken de markt op de volgende markttagen rijkelijk van koren te voorzien. De prijzen die de magistraat had vastgesteld, waren lager dan die voorgesteld door de stapelheren, zodat het niet mogelijk was die te behouden. Buiten de toeslag voor het graan, moest de magistraat ook veertig pijnders en meters betalen. De 'beerieleggers' wilden immers niet op de markt verschijnen omdat er op de vorige markttag hevig tegen hen werd geroepen. Al die maatregelen, die de woensdagnamiddag en de donderdagvoormiddag in beslag namen, veroorzaakten een extra uitgave van wel honderd kronen.¹¹⁹ Twee uur later brak de Beeldenstorm los.

Noten

- 1 MVV, I, 6. Over Nicasius Van der Schuere: J. SCHEERDER (1985), 'Nicasius van der Schuere, een aanvoerder van de Beeldenstorm te Turnhout', *Taxandria*, Nieuwe Reeks, LVII, 51-64.
- 2 *Dagboek*, 107.
- 3 *Verslag*, 6; MVV, I, 2, vermeldt hetzelfde, maar zonder datum.
- 4 *Informatie ghenomen tot Tyrnhout door den Drossaert van Brabant, raeckende de belstormerye*, mei 1568 (kopie) en *Verklaringen afgelegd door de schepenen van Turnhout voor de drossaard van Brabant*, z.d. (minuut). Een afschrift van die documenten, die berusten op het stadsarchief te Turnhout, werd ons zeer vriendelijk ter hand gesteld door Dr. E. Van Autenboer.
- 5 Vonnis in Bijlage I.
- 6 *Informatie*, f° 287v° en f° 304r°; A.L.E. VERHEYDEN (1961), *Le Conseil des Troubles. Liste des condamnés (1567-1573)*, 147 (nr. 3247), Brussel, vermeldt een 'Jan de Pourc' van Oudenaarde; MVV, I, 7 ('ende eenen quijdam van Audenaerde oft daar ontrent quam bij Ghendt de nieuwe religie preken'). Zie ook J. SCHEERDER (1980), 'De Hervorming te Deinze', *Bijdragen tot de Geschiedenis der stad Deinze*, XLVII, 43.

- 7 G.J. BRUTEL DE LA RIVIERE (1879), *Het leven van Hermannus Moded*, Haarlem; V. FRIS (1909), 'Notes pour servir à l'Histoire des Iconoclastes et des Calvinistes à Gand de 1566 à 1568', *HMGOG*, IX, 81; A.A. VAN SCHELVEN (1914), 'Moded', *NNBW*, II, kol. 862-874, Leiden; O.J. DE JONG (1957), *De Reformatie in Culemborg*, Assen; A.J.M. BEENAKKER (1971), *Breda in de eerste storm van de Opstand*, 40, Tilburg. Over Modet ook J. DECAVELE, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen*, 161.
- 8 J. LINDEBOOM, *De confessioneele ontwikkeling*, 97.
- 9 J. LINDEBOOM, *o.c.*, 60.
- 10 *Vita nobilis et eruditi viri Francisci Junii, ab ipso conscripta*, uitg. door P. MERULA (1595), 49, Leiden. Over Junius, zie F.W. CUNO (1891), *Franciscus Junius der Aeltere*, Amsterdam; J.P. DE BIE & J. LOOSJES (1931), *Biographisch Woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, IV, 604-616, Leiden.
- 11 MVV, I, 54-55; *Chron. van Ghendt*, hs., *in dato*; A.C. DE SCHREVEL (1894), *Troubles religieux du XVIe siècle au quartier de Bruges (1566-1568)*, 39-41 en 381, Brugge; IDEM, *Histoire du Séminaire de Bruges*, I, 769-771.
- 12 *Mémoires de Pasquier de la Barre et de Nicolas Soldoyer pour servir à l'histoire de Tournai* (uitg. A. PINCHART), I, 1859, 241, Brussel; J. MEYHOFFER (1944), 'Le passé d'un bourgeois de Lausanne: Etienne Mermier', in: *Mélanges offerts à Monsieur Charles Gilliard*, Lausanne, 5 (overdruk).
- 13 MVV, I, 56; *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), Gent, 1885, p. 208.
- 14 Junius vermeldde dit niet in zijn *Vita Junii*; het staat echter te lezen in de nota's van Junius, uitgegeven door G. BRANDT (1677), *Historie der Reformatie en andere Kerkelijke Geschiedenissen in en omtrent de Nederlanden*, I, 'Bijvoegselen', 54, Amsterdam.
- 15 V. FRIS, 'Notes', 80.
- 16 *Informatie*, f° 287 v°, f° 292 r° en f° 299 r°; A.A. VAN SCHELVEN (1914), 'Joris Wybo', *NNBW*, III, kol. 1494-1497, Leiden.
- 17 *Informatie*, f° 295v°.
- 18 *Informatie*, f° 297r°.
- 19 *Informatie*, f° 309r°.
- 20 V. FRIS, 'Notes', 108.
- 21 V. FRIS, 'Notes', 99.
- 22 *Informatie*, f° 292v°.
- 23 *Informatie*, f° 292v°.
- 24 *Informatie*, f° 297r°.
- 25 MVV, I, 8.
- 26 *Informatie*, f° 287v°, f° 288r°, f° 289v°, f° 291r°, f° 292v°, enz.
- 27 MVV, I, 1-2.
- 28 *Informatie*, f° 287r°, f° 290v°, f° 292r°, f° 293v°, f° 299r°, f° 303r° en f° 309v°. Enkel Jan Martins, pastoor van Sint-Michiels, zegde dat de predicaties 'begonnen 's avonds Sint-Pieters en Sint-Pauwels dag': *ibidem*, f° 289r°.
- 29 MVV, I, 2-6. Volgens de *Chron. van Ghendt*, hs., *in dato*, zou de predikant Nicasius van der Schuere geweest zijn.
- 30 MVV, I, 6. Over het optreden van de overheid, zie verder Art. III.
- 31 MVV, I, 6, 13 en 20.
- 32 MVV, I, 24-25; *Chron. van Ghendt*, hs., *in dato*. Landuit is ten oosten van Gent gelegen, tussen De Pinte en Eke.
- 33 MVV, I, 28-30.
- 34 MVV, I, 30-31.
- 35 MVV, I, 3. F. VANDERHAEGHEN, *Bibliographie gantoise*, I, 185-185 (nr. 222) vermeldt: *Psalmes Davids. Na d'Ebreuwsche waerheyt, en d'alder beste exemplaires, oft translatien, Lie-*

- dekins-wijs in dichte ghestelt: op de voysen ende mate, van Clemens Marots Psalmen* (Gent: Gh. Manilius, 1565).
- 36 *Chron. van Ghendt*, hs., in dato 3 juli 1566; KBB, Hs. 6177: *Chron. ofte Ghesch. van Vlaenderen*, f° 26v° (6 juli 1566); KBB, Hs. 6340, *Chron. de Gand*, 3 juli, f° 9 r° (3 juli 1566).
- 37 *Dagboek*, 7.
- 38 MVV, I, 1 en 5.
- 39 MVV, I, 8.
- 40 MVV, I, 9
- 41 MVV, I, 32. over de gebroeders Mayaert, V. FRIS, 'Notes', 125; *Vonnis*, zie Bijlage I. Het globale vermogen van Lucas Mayaert werd op 3.531 lb. geschat, dat van Willem Mayaert op 7.124 lb. 3 s. 4 d.: M. DELMOTTE (1963), 'Het Calvinisme in de verschillende bevolkingsslagen te Gent (1566-1567)', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXIX, 167. Over Christoffel de la Becque: V. FRIS, 'Notes', 112; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 167, schatte het vermogen van die rijke advocaat op 9.060 lb. Zie ook J. SCHEERDER (1991), 'Documenten in verband met confiscatie van roerende goederen van hervormingsgezinden te Gent (1567-1568)', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CLVII, 125-242.
- 42 MVV, I, 43.
- 43 MVV, I, 43.
- 44 MVV, I, 8, 13, 20 en 35; *Chron. van Ghendt*, hs., in dato 3, 4, 21, 22 en 26 juli 1566.
- 45 MVV, I, 32.
- 46 MVV, I, 29; *Discours*, f° 13v°; *Verslag*, p. 9; *Justification*, p. 382.
- 47 MVV, I, 35.
- 48 MVV, I, 54.
- 49 De hoogbaljuw, Adolf van Bourgondië, verbleef op dat ogenblik te Goes, in Zeeland: *Verslag*, 204-205 (brief van de magistraat aan de hoogbaljuw, 3 juli 1566).
- 50 MVV, I, 3-6; *Chronijcke van Ghendt*, hs., in dato 30 juni; *Discours* f° 12r°; *BR*, p. 292. *Verslag*, 2-3; *Justification*, 378.
- 51 Verslag van de gedeputeerden naar het Hof (5 juli 1566): L.-P. GACHARD, *Notice*, 112.
- 52 *Ibidem*, 113.
- 53 *Ibidem*, 113.
- 54 Plakkaat tegen ongeoorloofde predicaties en gebedssamenkomsten (3 juli 1566): *Verslag*, 85-89 en RAG, *Raad van Vlaanderen*, nr. 724, f° 66r°.
- 55 Brief van Margaretha van Parma aan de Koning, 6 juli 1566: *CFMA*, V, p. 244-249.
- 56 Brief van Margaretha van Parma aan de Koning, 7 juli 1566 (Italiaans): *Corr. de Ph. II*, I, 428-430.
- 57 MVV, I, 13-14.
- 58 *Discours*, f° 14r°; *Verslag*, 20; *Justification*, 382-383. Over de bijeenkomst te Sint-Truiden: F. RACHFAHL, *Wilhelm von Oranien und der Niederländische Aufstand*, II, 679-691.
- 59 Er bestaat geen lijst van de edelen die deelnamen aan de bijeenkomst in Sint-Truiden. J.W. TE WATER, *Historie van het Verbond*, vermeldt herhaaldelijk in zijn notities de onderteekenaars van het Smeekschrift 'aanwezig te Sint-Truiden'. J. KAUFMANN (1889), *Über die Anfänge des Bundes der Adlichen und des Bildensturmes*, Bonn, somt een aantal edelen op die aan de Beeldenstorm deelnamen.
- 60 *Discours*, f° 14r°; *Verslag*, 10; *Justification*, 382-383.
- 61 *Discours*, f° 14r°, *BR*, 293; *Verslag*, 10-11; *Justification*, 383; MVV, I, 33.
- 62 *Discours*, f° 14r°; *Verslag*, 12-13.
- 63 Brief van de magistraat aan Egmont, 22 juli 1566: *Verslag*, doc. V, 91-92; Brief van de magistraat aan Margaretha van Parma, 22 juli 1566: *Verslag*, Doc. VI, 92-94; *Discours*, f° 13v°-14r°; *BR*, p. 293; *Verslag*, 11; *Justification*, 384.

- 64 Brief van Margaretha van Parma aan de magistraat, 21 juli 1566: *Verslag*, doc. VII, 95-97; *Discours*, f° 14r°-f° 14v°; *Verslag*, 13; *Justification*, 384.
- 65 Het rekwest is uitgegeven: L.-P. GACHARD, *Notice*, 114-115. Het is vermeld in *Discours*, f° 15 r°; *BR*, 293-294; *Verslag*, 17-18; *Justification*, 387.
- 66 MVV, I, 34; *Dagboek*, 7; *Diarium*, f° 3v°; *Chronijcke van Ghendt*, hs., in dato 26 juli 1566 (de vrijlating geschiedde daags tevoren).
- 67 *Discours*, f° 15v° – 16 r°; *BR*, 294; *Verslag*, 13-14; *Justification*, 385.
- 68 MVV, I, 39-41.
- 69 Enkele inwoners van Gent worden door de magistraat ontboden en ondervraagd (26-27 juli 1566): *Verslag*, doc. X, 103-106; *Keure Resolutiën 1549-1570*, f° 361r° – 362v°; *Verslag*, p. 15-16; *Justification*, 386. MVV, I, p. 46-48, vermeldt dit feit op 4 augustus 1566.
- 70 MVV, I, 47.
- 71 Zie vonnis in Bijlage I.
- 72 Op 22 september 1568 werd Joos de Bault, dienaar van de schepenen, op bevel van de Raad van Beroerten aangehouden. Hij werd beticht van deelname aan de Beeldenstorm: MVV, I, 105; III, 39 en IV, 246-247. Zie ook AGS, *Secretarias Provinciales*, libro, nr. 1413, f° 459r°.
- 73 ‘Vertooch ghedaen den hooftmannen, ghezwozene ende zekere Notabelen vande Neerynghe dier stede, den 27^m july 1566’: *Verslag*, doc. IX, 99-103; *Keure Resolutiën 1549-1570*, f° 363r° – 364v°; *Discours*, f° 16r° – f° 16v°; *BR*, 294; *Verslag*, 14-15; *Justification*, 385-386; MVV, I, 41-42.
- 74 *Verslag*, 73; *Discours*, f° 16v°.
- 75 Brief van de magistraat van Gent aan de magistraat van Kortrijk, 26 juli 1566 (minuut): *Doc. 1564-1566*, f° 210v°; Instructies voor de afgevaardigden van de stad Gent: *Verslag*, 110.
- 76 MVV, I, 56-57.
- 77 *Discours*, f° 16v°-17r°; *Verslag*, 16-17.
- 78 Brief van de magistraat van Gent aan de magistraat van Brugge en aan die van het Brugse Vrije: *Verslag*, doc. XI, 107-108.
- 79 De instructies: *Verslag*, 110-111.
- 80 Brief van de gedeputeerden aan de magistraat van Gent, 28 juli 1566: *Doc. 1564-1566*, f° 224r°.
- 81 *Requête des quatre membres de Flandre à la duchesse de Parme, et apostille de la gouvernante*: L.-P. GACHARD, *Notice*, doc. III, 116-117; *Discours*, f° 17 r° – 18 v°; *BR*, 295; *Verslag*, p. 17; *Justification*, 386.
- 82 Indeling van de stad in zeventien kwartieren, met de namen van de superintendenten, 2 augustus 1566: *Keure Resolutiën 1549-1570*, f° 365r° – 366r°; *Discours* f° 18 v°; *BR*, p. 295-296; *Verslag*, 18; *Justification*, 387; MVV, I, 157.
- 83 Over François (Frans) Heuriblock, zie Bijlage IV, nr. 48.
- 84 MVV, I, 57.
- 85 MVV, I, 57.
- 86 *Verslag* van de magistraat aan Egmont, 10 augustus 1566: *Verslag*, 116-119; *Discours*, f° 19r°-20r° *BR*, 296; *Verslag*, 19-20; *Justification*, 388.
- 87 Brief van Margaretha van Parma aan de magistraat, 14 augustus 1566: L.-P. GACHARD, *Notice*, doc. VI, p. 119; *Discours*, f° 20v°.
- 88 ‘Wijdenaard’, nu Bisdomplein.
- 89 Thijs van de Woestijne, *filius* Gabriels, gedagvaard voor de baljuw en de schepenen van de Keure: *Keure Resolutiën 1549-1570*, f° 366r°.
- 90 *Discours*, f° 20r°-f° 20v°; *BR*, 296; *Verslag*, p. 20-21; *Justification*, 388-389.
- 91 MVV, I, 66.
- 92 Uitgever was G. Manilius: F. VANDERHAEGHEN, *Bibliografie gantoise*, I, 185 (nr. 222).

- 93 MVV, I, 66-67.
- 94 MVV, I, 68.
- 95 Rekwesl aan fchepenen van de Keure door dekenen en provisoren van de O.-L.-Vrouwekerk op Sint-Pieters: *Doc. 1564-1566*, f° 236r°.
- 96 Brieven van Margaretha van Parma aan de magistraat, 21 en 25 juli 1566: *Verslag*, doc. VII en VIII, 95-98.
- 97 *Verslag*, 21.
- 98 *Discours*, f° 21r°; BR, p. 296-297; *Verslag*, 21; *Justification*, 389.
- 99 *Discours*, f° 21v° – 22r°; BR, 297; *Verslag*, 21; *Justification*, 398.
- 100 *Discours*, f° 21v° – 22r°; BR, 297; *Verslag*, 22; *Justification*, 390. Brief van Borluut aan de magistraat, 18 augustus 1566: *Verslag*, doc. XVIII, 120-125.
- 101 *Discours*, f° 22r° – f° 22v°; BR, 297-298; *Verslag*, 22-23; *Justification*, 390-39; Brief van de kartuizers aan de magistraat, 18 augustus 1566: *Verslag*, doc. XIX, 125-126.
- 102 Brief van de magistraat aan Borluut, 18 augustus 1566: *Verslag*, doc. XX, 127-128.
- 103 Pastoor en kerkmeesters van Ekkergerm bij de magistraat: *Keure Resolutiën 1549-1570*, f° 366r° – f° 366v°; *Discours*, f° 23r°.
- 104 MVV, I, 87-88, 91-92 en 146.
- 105 Besprekingen tussen de magistraat en afgevaardigden van de Raad van Vlaanderen: *Keure Resolutiën 1549-1570*, f° 366v° – 367r°; *Discours*, f° 23r° – 24r°; *Verslag*, 24-26.
- 106 Advies van de baljuws en fchepenen van Sint-Baafs en van Sint-Pieters: *Keure Resolutiën 1549-1570*, f° 367v°.
- 107 Pastoors van de kerken van Gent worden ontboden en ondervraagd: *Verslag*, p. 130-131; *Discours*, f° 23r°; BR, 298-299; *Verslag*, 24.
- 108 Brief van de magistraat aan Borluut, 19 augustus 1566 (minuut): SAG, *Geschreven brieven 1550-1584* (map 1566); *Discours*, f° 24r°.
- 109 Brief van Borluut aan de magistraat, 19 augustus 1566: *Verslag*, doc. XXI, 128-129.
- 110 *Discours*, f° 24v°-25r°; BR, 299; *Verslag*, p. 26-27; *Justification*, 391. Ook elders, bv. in Sint-Winoksbergen, was de burgerwacht niet erg ijverig. Zie *Mémoire justificatif des Haut-Balli, Poort-Balli, vicomte, Poort-meestre et échevins de la ville de Berghe's*: E. DE COUSSEMAKER (1876), *Troubles religieux au XVIe siècle dans la Flandre maritime*, III, 138, Brugge.
- 111 *Verslag*, 27.
- 112 Vingteniersrapporten in *Keure Resolutiën 1549-1570*, f° 367v° – 373r°.
- 113 *Discours*, f° 25 r° – f° 25v°; BR, p. 300; *Verslag*, p. 27-28; *Justification*, 391.
- 114 Brief van de magistraat van Gent aan enkele Gentse vooraanstaanden en edelen: *Verslag*, doc. XXIII, 131-133; *Discours*, f° 25v°; BR, 300; *Verslag*, 28.
- 115 MVV, I, 93.
- 116 *Keure Resolutiën 1549-1570*, 20 augustus 1566, f° 367v°; *Discours*, f° 2 r° – f° 24v°; BR, 299; *Verslag*, 26.
- 117 MVV, I, 93-97; *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 210-213; *Dagboek*, 10-11; *Diarium*, f° 4v°; *Discours*, f° 25v° – 26v°; BR, 300-301; *Verslag*, 29-31; *Justification*, 392; brief van de magistraat aan Borluut, 21 augustus 1566: *Verslag*, doc. XXIV, 133-135.
- 118 1 mud = 6 hectoliter en 33 liter: G. BIGWOOD, 'Gand et la Circulation des Grains en Flandre', *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, IV (1906), 437.
- 119 *Keure Resolutiën 1549-1570*, f° 379r°; *Discours*, f° 26v° – 27r°; BR, 301; *Verslag*, 31-32; *Justification*, 393; MVV, I, 189-192; Ms. 159, f° 9r°. Een 'berrielegger' is een persoon die de hoeveelheid graan bij verkoop met een 'berrieleggersmaat' afmeet.

HOOFDSTUK 3

De Beeldenstorm

Op 10 augustus 1566, na een prediking van Sebastiaan Matte in de buurt van Steenvoorde, verwoestten zijn toehoorders het klooster van Sint-Laurentius onder leiding van Jacob de Buysere, een uitgetreden augustijn. Daarmee was de Beeldenstorm begonnen.¹ Hij zou van het zuidwesten tot het noordoosten als een orkaan over de Nederlanden wervelen. In een groot aantal steden en dorpen werden kerken en kloosters zwaar beschadigd. Waar de beeldenstormers optraden, ondervonden zij zelden tegenstand.

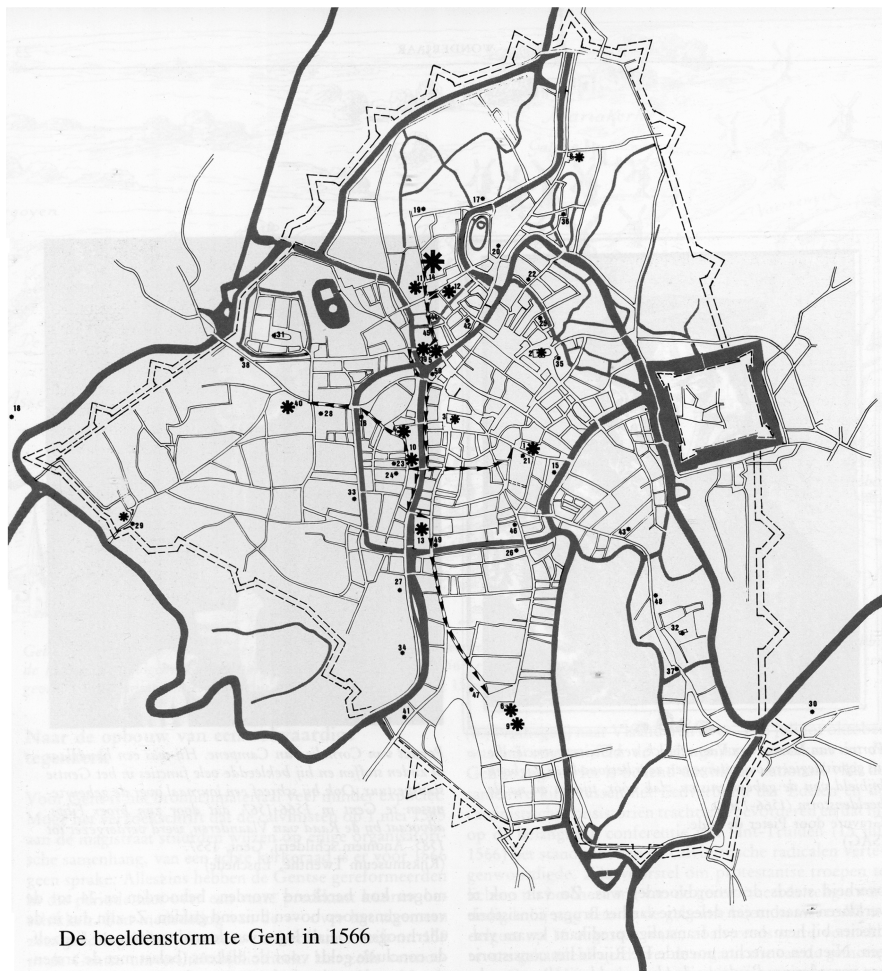
De historici zijn het niet eens over het karakter en de oorzaken van de Beeldenstorm. Was het een spontane uiting van volkswoede of een beraamde aanslag?² Was het een godsdienstige of veeleer een sociale beweging? Waren het graanduurte, hongersnood en werkloosheid die het lompoproletariaat aanzetten tot plundering van de rijken, die dan behendig de aanval op hun goederen wisten af te leiden naar kerken en geestelijke goederen?³ Of waren het godsdienstige motieven, zoals het verwijderen van de 'afgodsbeelden', het zuiveren van de kerken om er naderhand de hervormde eredienst te kunnen houden, die de Beeldenstorm veroorzaakten? Om die uiteenlopende verklaringen op hun juistheid te toetsen, zouden op regionaal vlak een groot aantal gedetailleerde studies moeten worden verricht. In wat volgt, bestuderen wij wat er in 1566-1567 in Gent is gebeurd.

Drie historici handelden reeds uitvoerig over de Beeldenstorm te Gent.⁴ Elk van hen interpreteerde de gebeurtenis op een verschillende wijze. Victor Fris probeerde aan de hand van de literaire bronnen een inventaris op te maken van de beschadigingen en de vernielingen aangebracht aan de kunstwerken te Gent.⁵

ART. I. HET VERLOOP VAN DE BEELDENSTORM IN GENT

§ 1. HOUDING VAN DE HOOGBALJUW

De Beeldenstorm begon in Gent op donderdag 22 augustus 1566. Tussen 12 en 14 uur trokken groepjes 'kwaadwilligen', voorzien van stokken, bussen, smidshamers en ander gereedschap, naar het Tempelhuis.⁶ Terzelfder tijd ging Lieven Onghena, vergezeld van zijn broer Jan en van edelman Claude Goetghebuer, als leider en afgevaardigde van de kwaadwilligen naar de hoogbaljuw, om hem te verwittigen dat de 'gemeente' vergaderd bij het Tempelhuis, 'al de beelden en de afgoderij in de stad wilde tenietdoen, zoals zij gepland en besloten had'.⁷

De beeldenstorm te Gent in 1566

“De Beeldenstorm te Gent in 1566”, kaartje uit: J. Decavele, *Het eind van een rebelse droom (Gent, 1984)*, p. 24.

Parochiekerken: Sint-Baafs (1), Sint-Jacobs (2), Sint-Niklaas (3), Sint-Michiels (4), Sinte-Veerle (5), Onze-Lieve-Vrouw op Sint-Pieters (6), Sint-Martinus (7), Heilig-Kerst (8).

Kloosters en abdijen: Sin-Pieters (9), predikheren (10), augustijnen (11), karmelieten (12), minderbroeders (13), Tempelhof (14), hiëroymieten (15), cellebroers (16), Sint-Franciscus Meerhem (17), kartuizers Rooigem (18), Groenenbriel (19), filledieusen (20), grauwezusters Sint-Baafs (21), clarissen Vrijdagmarkt (22), grauwezusters Onderbergen (23), zwartzusters Onderbergen (24), grauwezusters Sint-Jacobs (25), Sint-Barbara (26), Sint-Agneten (27), Galilea (28), klooster van Deinze Ekkergem (29), clarissen Gentbrugge (30).

Begijnhoven: Sint-Elisabeth (31), Onze-Lieve-Vrouw ter Hoyen (32), Poortakker (33).

Godshuizen en hospitalen: Bijloke (34), Sint-Jan ten Dulle (35), Sint-Jansgodshuis (36), Sint-Jorisgodshuis (37), Sint-Jan en Sint-Pauwel / Leugemeete (38), Wenemaer (39), Rijke Gasthuis (40), Hebberechts / Schreiboorn (41), Kinderen Alijns (42), Sint-Christoffel (43), Sint-Elooijskapel (44), Muntkapel (45), Wolweverskapel (46), Sint-Kwintenskapel (47), Sint-Catharinakapel (48), kapel Vrije Schippers (49), kapel Groot Vleeshuis (50).

Over de reactie van de hoogbaljuw op dit bezoek bestaan er twee tegenstrijdige versies. Volgens de magistraat verbood de hoogbaljuw formeel de Beeldenstorm, volgens de kroniekschrijvers liet hij hem toe. In zijn rechtvaardiging beweerde de magistraat dat de hoogbaljuw aan Onghena had verklaard dat hij en de 'gemeente' zeer slecht handelden. Hij zou uitdrukkelijk aan Onghena het bevel gegeven hebben om van zijn voornemen af te zien en de vergadering te ontbinden. Zo niet, zouden zij als rebellen worden gestraft. Omdat Onghena in zijn voornemen bleef volharden, zond de hoogbaljuw Artus Bousse met enkele van zijn officieren en hellebaardiers naar het Tempelhuis om de vergadering te doen ophouden.⁸ De kroniekschrijvers, daarentegen, bevestigden eensgezind dat Onghena verklaarde een 'commissie' te hebben om de beelden te vernielen. De onthutste hoogbaljuw stond de Beeldenstorm toe en willigde het verzoek van Onghena in om hem enkele dienaren mee te geven, 'teneinde erger te voorkomen'⁹ en op voorwaarde dat de beeldenstormers *'int afdoen der beelden zouden willen zurghe draghen, dat mer eerlic mede leven zoude, ja, alzoo zoetelic alst moghelic ware'*.¹⁰

De versie van de magistraat strookt niet met de werkelijkheid. Het is een zelfverdediging *post factum*. Eerst en vooral moeten we opmerken dat de magistraat door de hoogbaljuw ingelicht werd na het vertrek van Onghena. Na het onderhoud van zijn afgevaardigden met de hoogbaljuw zond de magistraat een brief naar Egmont. Van die brief is geen minuut bewaard. Het oudste relaas, van de hand van stadssecretaris Roeland van Hembyze, vinden we in het *Discours* en dateert van na 11 september 1566.¹¹ De kroniekschrijvers hebben zeker niet zolang gewacht om de gebeurtenissen op te tekenen. Wanneer we het relaas in het *Discours* vergelijken met de latere versies in het *Verslag* en in de *Justification*, komen we tot de vaststelling dat de tekst van het *Discours* helemaal doorgestreept is. Dit is een bewijs dat hij werd gewijzigd. In het *Discours* komen echter inlichtingen voor die we vruchteloos in de latere versies zoeken. Tweemaal is er daarin sprake van 'de commissie' waarop Onghena zich beriep. Noch in het *Brief Recueil*, noch in het *Verslag* wordt daar enige melding van gemaakt. In de *Justification* wordt evenmin uitdrukkelijk gezegd dat Onghena zich op een machtiging beriep.¹² De magistraat poogde echter de weinig dappere houding van de hoogbaljuw te verdoezelen door er terloops aan toe te voegen: *'joinct que lesdits sectaires se disoient favorisez et estre en la protection des gentilshommes confédérez, voire avoir d'eulx expresse commission et charge'*.¹³

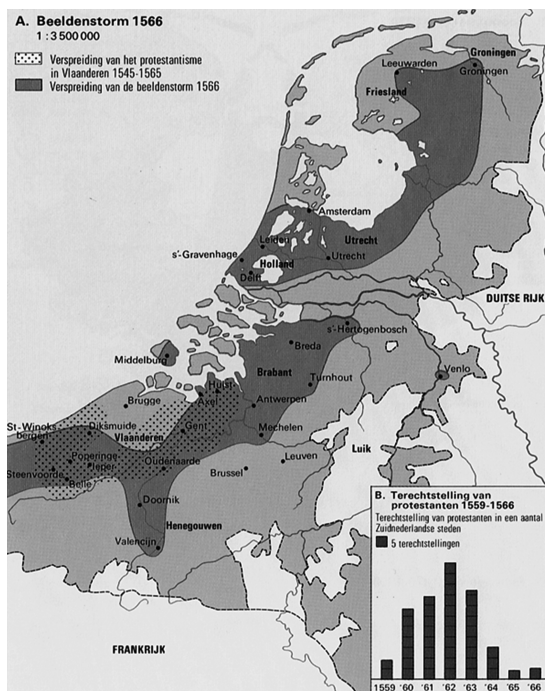
De versie van de kroniekschrijvers wordt bevestigd door Maximilien Morillon, die aan Granvelle schreef dat de hoogbaljuw van Gent zich had laten beetnemen door een valse commissie en twee dienaren had afgevaardigd om bij de Beeldenstorm aanwezig te zijn, *'dont il se mange maintenant le cueur du ventre'*.¹⁴

Op 18 september 1568 werd Artus Bousse aangehouden. Na uitgebreid onderzoek door de magistraat en door de Raad van Beroerten, werd hij op 11 augustus 1569 te Gent op het Sint-Veerleplein vóór het Gravensteen onthoofd. In zijn vonnis lezen we dat hij tweemaal verklaarde dat de hoogbaljuw de Beeldenstorm toestond: *'Goede mannen, ghy zyt hier vergadert omme breken, den hoochbailliu ontbiet Ulieden dat ghy alleenlic gaet, 30 of 40 tsamen, in elcke keercke ofte cloostere om de afgoderie te brekene'*. Omdat de beeldenstormers zich niet in kleine groepen wilden verdelen, ging Bousse terug naar de hoogbaljuw. Weer aangekomen bij de 'kerkbrekers', verklaarde hij: *'Wel, ghoede mannen, het es Ulieden gheconsenteert de afgoden te brekene, zonder te commene an sloten ofte coffers, ende dat nyemandt en stele op den hals, ende esser yemandt die nyet sien en mach dat hy thuswaert gae, want tes zo gbelast ende moet ghedaen zyn zoot blyct, zeggende bovendien dat*

hem nyemandt en vervoordere yevers an te commene dan de ghuene daertoe ghecommiteert van 's Coninx weghe'. Het vonnis bevestigt uitdrukkelijk dat de hoogbaljuw de Beeldenstorm toestond en onrechtstreeks dat de beeldenstormers zich op een commissie beriepen. Werd Bousse echter niet ter dood veroordeeld omdat hij zou gezegd hebben dat de Beeldenstorm toegelaten was, hoewel de hoogbaljuw hem integendeel verboden had? Toch niet, Bousse beperkte er zich niet toe aan de beeldenstormers te verklaren dat de Beeldenstorm toegelaten was, het vonnis zegt dat hij 'zelve aldaer [in het Tempelhuis] brake ghecommiteert' had en tot de beeldenstormers had gezegd 'dat dielve plaetse dienen zoude om te prekene oft om brulocht te houdene'.¹⁵ Hij vergezelde de beeldenstormers naar het klooster van de augustijnen in de Sint-Margrietstraat en dat van de karmelieten in de Lange Steenstraat. Bij zijn terugkeer bij de hoogbaljuw verklaarde hij dat hij de beeldenstormers aan het werk gezet had. Bousse ging dus zijn opdracht te buiten en juist dat kostte hem het leven. De hoogbaljuw kon niet meer als getuige worden opgeroepen. Hij was reeds op 6 of 7 juli 1568 te Middelburg plots overleden.¹⁶

§ 2. CHRONOLOGISCH VERLOOP

Er zijn onvoldoende inlichtingen bewaard om de Beeldenstorm in Gent van het begin tot het einde op de voet te volgen. Aan de hand van de kronieken kunnen we nochtans een fragmentair tijdschema reconstrueren.¹⁷

Uitbreiding van de Beeldenstorm in de Nederlanden, met aanduiding van de gebieden waar de vervolging tot aan de opschorting van de ketterplakkaten (mei 1566) het hevigst was geweest.

Van het Tempelhuis begaven de beeldenstormers zich naar de vlakbij gelegen kloosters van de augustijnen en de karmelieten. Daarna gingen zij naar het Sint-Veerleplein, waar zij de collegiale kerk van Sint-Veerle en het Sint-Laurenhuis (het Wenemaershospitaal) bestormden. In groepen van vijf trokken ze vervolgens naar het dominicanenklooster. Nergens wordt uitdrukkelijk gezegd dat zij eerst nog de kerk van Sint-Niklaas op de Korenmarkt zouden hebben aangevallen, zodat zij waarschijnlijk langs de Hoofdbrug over de Lieve en zo verder langs de Leie hun tocht verderzetten. Terwijl het gros van de beeldenstormers het dominicanenklooster grondig verwoestte, was ook al een groep in de aangrenzende parochiekerk van Sint-Michiel bezig. Op beide plaatsen was de Beeldenstorm omstreeks 17 uur beëindigd. Het is evenwel moeilijk aan te nemen dat op dat ogenblik de laatste beeldenstormer al vertrokken was.

Na de Beeldenstorm bij de dominicanen verdeelden de 'kerkbrekers' zich in groepen. Sommigen begaven zich naar het minderbroedersklooster, anderen naar het Rijke Gasthuis. Rond 21 uur was er een bende, wel honderd man sterk, op weg naar de Sint-Janskerk (thans Sint-Baafskathedraal) en naar het nabijgelegen zusterhuis. Anderen liepen naar Sint-Pieters om er de abdij, de abdijskerk en de parochiekerk van Onze-Lieve-Vrouw onder handen te nemen.

De hele de nacht trokken de beeldenstormers in groepen van dertig, veertig of vijftig man van kerk naar kerk, van klooster naar klooster. Ook vrouwen en kinderen. *'t Was een vreemt dijnck bij nachte om te zien alle die hopen ofte benden commen, want deene en was niet ghepasseert of dander bende en vertooghde hem'*, schrijft Van Vaernewijck.¹⁸ Het Rijke Gasthuis ontving driemaal het bezoek van beeldenstormers.¹⁹ Wat de enen gespaard hadden, vernielden de anderen.

In totaal werden te Gent zeven parochiekerken, een collegiale kerk, vijftig kloosters, tien hospitalen en zeven kapellen door de 'kerkbrekers' bezocht.²⁰

Op vrijdag 23 augustus, omstreeks 8 uur 's ochtends, gaf de hoogbaljuw aan de beeldenstormers het bevel 'de stad te verlaten om hun werk op het platteland voort te zetten'.²¹

§ 3. DE BEELDENSTORMERS

In de officiële bronnen wordt geen gewag gemaakt van de getalsterkte van de beeldenstormers. In de kronieken gebeurt dat wel. Zo wordt de oorspronkelijke groep bij het Tempelhuis door Cornelis van Campene op vijftig man geschat. Hij voegt er evenwel aan toe dat dit aantal bij de augustijnen al tot drie- à vierhonderd was aangegroeid. Marcus van Vaernewijck en *Ms. 159* hebben het daarentegen van meet af aan over vierhonderd man, een aantal dat spoedig tot zeshonderd aangroeide.²²

De Beeldenstorm woedde uren lang. In die tijdspanne zullen er ongetwijfeld verse krachten bijgekomen zijn, ook bezitlozen, mensen die volgens Kuttner door economische en sociale motieven werden gedreven.

De beeldenstormers waren zeker niet allemaal Gentenaars. Er waren ook 'stoottroepen' uit Antwerpen gekomen. Uit de bronnen kunnen we echter niet opmaken of die stoottroepen Antwerpenaars waren of 'kerkbrekers' uit het Westkwartier die in Antwerpen aan de Beeldenstorm hadden deelgenomen.²³

De magistraat en de kroniekschrijvers laten zich soms zeer smalend uit over de beeldenstormers: *'al van toolijxcte ghebroetsle dat int ste soude mueghen zijn'*.²⁴ Uit de confis-

catierekeningen blijkt nochtans dat meerdere beeldenstormers absoluut geen doodarme mensen waren.²⁵

De Beeldenstorm in Gent was zeker niet uitsluitend het werk van jonge lieden of 'nozems'.²⁶ In de groep 'kerkbrekers' waren er kinderen, jonge lieden, mannen van rijpe leeftijd en ook vrouwen. De aanwezigheid van kinderen wordt alleen door de kroniekschrijvers vermeld.²⁷ Er zijn slechts twee namen van vrouwen bekend. Zij werden na de Beeldenstorm aangehouden: een zekere Magdalena²⁸ en Kalle Pintken.²⁹

Over de leeftijd van de beeldenstormers die bij verstek werden verbannen, zijn er geen bijzonderheden bekend. Voor de terechtgestelden maakte Marcus van Vaernewijck dikwijls een schatting. Joos Bate of Baets, Antheunis vanden Kinderen, Hans de Tritsenaere³⁰ en Loys van Quickelberghe³¹ waren jonge mannen. Adriaen de Bleckere was ongeveer vierentwintig jaar oud³², Cornelis Houtekien³³ ongeveer dertig jaar, Gyselbrecht Cools³⁴ en Anthonis Moeykens (Moenkens of Montkins)³⁵ ongeveer zesendertig jaar, Jan Cooman³⁶, Gillis Coorne³⁷, Jan Rooze³⁸, Gabriel Pluvier³⁹ en Pieter van der Straeten⁴⁰ ongeveer veertig jaar, Joris de Gusseme en Gillis van Hauweghem ongeveer veertig à vierenveertig jaar⁴¹, Jacob Schoelap⁴² en Jan de Wulfjaeghere⁴³ ongeveer vijfenveertig jaar, Pieter Andries⁴⁴ en Willem Rutsemelis⁴⁵ ongeveer achtenveertig à vijftig jaar, Balthazar van den Daele⁴⁶, Denys Ryckaert⁴⁷ en Joris Westhuisse⁴⁸ ongeveer vijftig jaar. Jacob de Preut (of 'de Pruet') had een zoon Jan, die hem hielp.⁴⁹ Abraham van den Abeele was een redelijk oud man.⁵⁰ Het is niet absoluut zeker dat Lieven de Smet, een man van zeventig jaar, aan de Beeldenstorm deelnam.⁵¹

ART. II. HET KARAKTER VAN DE BEELDENSTORM

§ 1. DE INTERPRETATIE VAN DANIEL JACOBS, VICTOR FRIS EN MARCEL DELMOTTE

In 1906 gaf Daniël Jacobs de eerste studie uit over het Wonderjaar te Gent.⁵² Volgens hem was de Beeldenstorm niets anders dan een spontane uiting van volkswoede. De beweegredenen die ingeroepen werden om te bewijzen dat de Beeldenstorm zou uitgevoerd zijn volgens een voorbedacht plan en dat de consistories of de verbonden edelen hem zouden hebben veroorzaakt, overtuigen geenszins. Daarentegen kunnen we, zo gaat de auteur verder, met zekerheid aannemen dat noch de verbonden edelen, noch de hagenpredikers rechtstreeks de Beeldenstorm veroorzaakten. Hij brak integendeel spontaan los in een plaatsje in het Westkwartier, onder de drang van enige opgewonden sektariërs, die hun haat tegen de roomse geestelijkheid niet meer konden bedwingen en die onder voorwendsel dat de heiligenbeelden afgoden waren, de beelden in de kerken gingen verbrijzelen. De Beeldenstorm verspreidde zich als een vuur, gevoed door de opwinding bij de hervormde menigte.

Daniël Jacobs heeft de gebeurtenissen in Gent niet grondig genoeg onderzocht. Om de leemten aan te vullen die zijn werk vertoont, ondernam Victor Fris een nieuwe studie.⁵³ Zijn verklaring van de Beeldenstorm wijkt volkomen af van die van zijn voorganger. In het algemeen, zo meent Fris, waren het de onvoorzichtige uitlatingen van de calvinistische predikanten die de Beeldenstorm hebben voorbereid. Het fenomeen vertoonde in Gent bovendien een bijzonder karakter: *'ce ne fut pas ici un mouvement*

brusque et imprévu, mais bien un coup de main machiné et préparé.⁵⁴ Het onderzoek van Fris was zeker grondiger en uitgebreider dan dat van Jacobs. De Gentse archivaris liet nochtans enkele zeer belangrijke archivalia en letterkundige bronnen onbenut.⁵⁵

Laatst werd het Wonderjaar te Gent in een verhandeling over de sociale aspecten van het calvinisme te Gent door Marcel Delmotte vanuit een nieuw standpunt bestudeerd.⁵⁶ Uiteraard handelde hij zeer uitvoerig over de Beeldenstorm en zijn uitvoerders. Zijn interpretatie kan als volgt worden samengevat. De Beeldenstorm getuigt van een vooraf weloverwogen plan dat, naar alle waarschijnlijkheid, werd opgemaakt door het Gentse consistorie tijdens de geheime vergadering van 16 augustus 1566 te Wondelgem, onder leiding van predikant Herman Moded. Vanaf 17 augustus werd de Beeldenstorm in Gent ieder ogenblik verwacht. Het rechtstreeks en onmiddellijk gevolg hiervan was een kunstmatige graancrisis. Op 21 augustus braken op de Korenmarkt door vrouwen geleide graanrelletjes uit. Die opstand had een zuiver spontaan en sociaal karakter. Vanaf die datum werd er in de allereerste plaats een sociale revolutie verwacht. Een Beeldenstorm bleef weliswaar dreigend, maar werd pas na de sociale revolutie verwacht en dan nog in functie van die. Iedereen was er vast van overtuigd dat de mannen op de volgende marktdag (23 augustus) zouden verder spinnen wat de vrouwen gerokt hadden. Tot een sociale revolutie kwam het echter niet. In de namiddag van 22 augustus greep de Beeldenstorm plaats. De hoogbaljuw stond de Beeldenstorm toe, niet zozeer onder de indruk van de valse machtiging hem door Lieven Onghena voorgelegd, maar omdat hij ten koste van de Beeldenstorm een sociale revolutie wilde voorkomen. Het heeft er volgens Delmotte alle schijn van dat de Beeldenstorm opzettelijk werd vervroegd op instigatie van de hogere calvinistische Gentse burgerij, die evenmin als de magistraatsklasse met een sociale revolutie gediend was. Er is geen enkele reden om te veronderstellen dat de Beeldenstorm zonder de sociale troebelen in Gent niet zou hebben plaatsgegrepen. Niet in de Beeldenstorm zelf, maar eerder in de datum, 22 augustus 1566, d.i. vóór de volgende marktdag, schuilt het afleidingsmanoeuvre, waarvan het consistorie zich bediende. Hoewel Delmotte toegeeft dat de economische factoren niet tot de allesbepalende determinant bij de godsdiensttroebelen mogen worden opgevoerd, besluit hij nochtans uit een grondig onderzoek naar de sociale herkomst van de deelnemers, dat de Beeldenstorm in de eerste plaats een maatschappelijke opstand was.⁵⁷

Die interpretatie van Delmotte is klaarblijkelijk beïnvloed door Erich Kuttner, die in zijn omstreden werk *Het Hongerjaar* probeerde de prioriteit van de economische motieven aan te tonen en daarbij onvoldoende recht liet wedervaren aan andere oorzaken.⁵⁸ Door zich te beperken tot de sociale aspecten van het calvinisme in Gent, onthulde Delmotte slechts een gedeelte van het geschiedbeeld. Een kritisch onderzoek van zijn conclusies doet dan ook ernstige bezwaren rijzen tegen sommige gegevens die hij gebruikte, zoals we verder zullen aantonen.

§ 2. NIEUWE INTERPRETATIE VAN DE GENTSE BEELDENSTORM

1. Geen spontane uiting van volkswuede

De Beeldenstorm in Gent kunnen we niet verklaren als een spontane uiting van volkswuede. De leiders waren geen loutere gangmakers, die zich slechts op het kritieke moment opwierpen en aanvoerders werden. Ooggetuige Marcus Van Vaernewijck

schreef: *'want (zoot scheen) dien dach, XXIIe augustij, was vande ghues ghenoteert dat zij te Ghendt al de beelden ende autaertafelen ende ander chiraigen der keercken ende cloosters, afbreken ende in sticken smijten zouden'*.⁵⁹

De Beeldenstorm woedde elders dus reeds twaalf dagen, voordat hij ook in Gent losbarstte. Op 17 augustus verspreidde zich aldaar het nieuws dat in talrijke steden en dorpen in West-Vlaanderen de beelden en altaren in kerken en kloosters door een menigte sektariërs werden vernield en dat die zinnens waren om in Gent hetzelfde te doen.⁶⁰ De hoogbaljuw werd gewaarschuwd dat beeldenstormers, die in verschillende kwartieren en parochies rond Ieper, Komen, Poperinge, Menen, Izegem, Ingelmunster en elders de beelden hadden vernield, de weg naar Wakken waren ingeslagen.⁶¹ Men vermoedde zelfs dat zij daar reeds waren aangekomen, zodat men kon vaststellen dat zij aanstalten maakten om rechtstreeks naar Gent te komen.⁶² Die berichten hebben de Beeldenstorm niet spontaan ontketend.

De volgende dag, zondag 18 augustus, werd er bij het kartuizerklooster te Rooigem in de voormiddag en in de namiddag door drie predikanten gepreekt: een 'Fransman of Waal', wellicht du Jon, Junius⁶³, een 'Fries', zeer waarschijnlijk Moded⁶⁴, en een Vlaming, wellicht te identificeren als Petrus Carpentier die 's zondags na de Beeldenstorm zou pogen te preken in de parochiekerk van Onze-Lieve-Vrouw te Sint-Pieters.⁶⁵ *'Zeer tijlick in den morgestondt'* vergaderde een grote hoop volk, beter voorzien van wapens dan naar gewoonte. Er was een schipbrug gemaakt, om vrij in en uit de stad te kunnen komen aan de zijde van Ekkergem. De toehoorders verkondigden dat zij na de middag het kartuizerklooster en de kerk van Ekkergem zouden aanvallen.⁶⁶ Slechts twee bronnen, het *Verslag* en de *Justification*, maken uitdrukkelijk melding van vreemdelingen (*'volcke ghekommen van alle kanten'*; *'grande troupe des estrangiers'*).⁶⁷ Het zou voorbarig zijn hieruit te concluderen dat de beeldenstormers uit West-Vlaanderen reeds onder de muren der stad waren aangekomen. In de voormiddag van 18 augustus verklaarden de pastoor en de kerkmeesters van Ekkergem evenwel aan de magistraat dat zij door Mr. Jacob Hessels, raadsheer in de Raad van Vlaanderen – die het van Mr. Clays Dhondt, promotor van inquisiteur Pieter Titelmans, had vernomen – gewaarschuwd werden *'dat zekeren vrempten hoop volcx ghekommen ter predicatie in intentie was de altaeren van tclooster der Chartreuzen te breken ende spolieren'*.⁶⁸ Het betreft hier twee geloofwaardige personen, die van ambtswege wel degelijk konden ingelicht zijn. Zou dit dan toch wijzen op de aankomst van beeldenstormers uit West-Vlaanderen?

De kartuizers verzochten de magistraat om raad en bijstand.⁶⁹ Over het antwoord dat zij ontvingen, is niets bekend. Aan de pastoor en de kerkmeesters van Ekkergem, die vroegen *'oft zij in zooverre den zelven hoop quaeme ofmen de kercke zoude openstellen ofte niet'*, antwoordden de schepenen dat zij het *'gheenssins expedient vonden datmen de kercke openen zoude, maer die wel ghesloten houden'*.⁷⁰

De toehoorders van de preken van 18 augustus gingen niet spontaan over tot de Beeldenstorm. Zij werden er ook niet toe aangespoord door de predikanten. Die zonden integendeel een wacht van achttien à twintig mannen naar het kartuizerklooster om het tegen 'kwaadwilligen' te beschermen.⁷¹ Zou Junius op die predicatie zijn toehoorders aangespoord hebben om zich van het afsnijten van de beelden te onthouden?⁷² Marcus van Vaernewijck vermeldt slechts dat hij had horen zeggen dat de predikanten aan het volk gevraagd zouden hebben om op straat geen psalmen meer te zingen en dat het volk hen terstond gehoorzaamde.⁷³

Daags na de predicatie in Rooigem begon men in verscheidene kerken en kloosters de altaartafels, beelden en andere kostbaarheden weg te nemen en in veiligheid te brengen, *'ghelijck eene die ziet toecommende een groote dondervlaghe oft slachreghen, in huus doet ende verbeercht int drooghe tghene dat van den reghen bedeeven mochte'*.⁷⁴ Zodra hij hierover ingelicht was, zond de Raad van Vlaanderen Mr. Gerard Rijm⁷⁵ en Mr. Robert du Cellier naar de magistraat. Zij zouden beraadslagen over de beste middelen om aan het opzet van de kwaadwilligen te weerstaan, in acht nemend dat sommigen reeds beelden en altaren weggenomen hadden in de kerken van de stad, tot groot schandaal van goede poorters en ingezetenen.⁷⁶ Dachten de heren van de Raad van Vlaanderen en de magistraat dat dit het begin was van een Beeldenstorm?

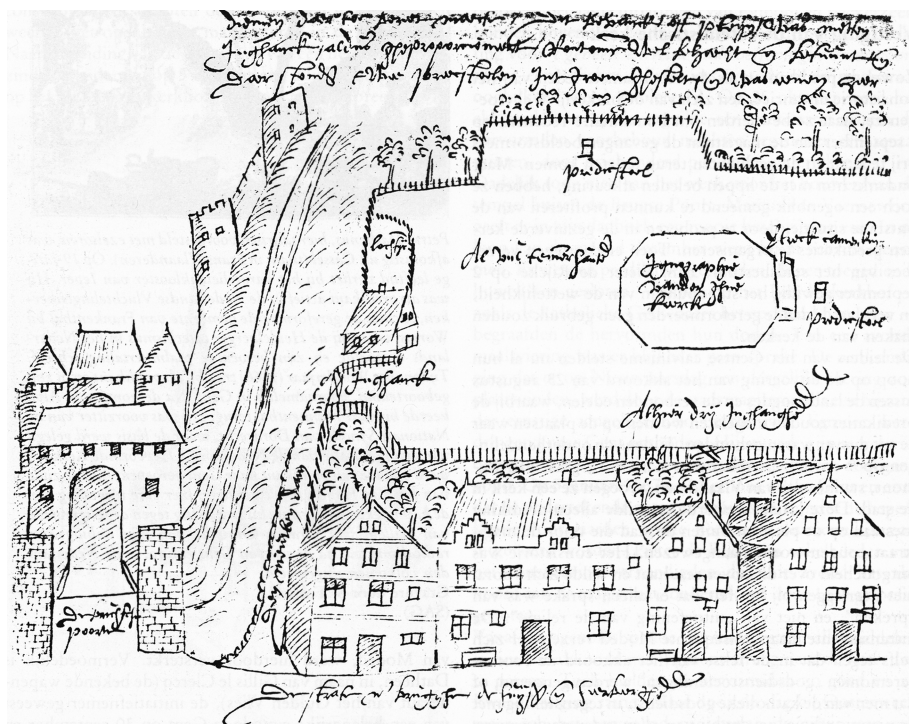
Na de middag ontbood de magistraat de pastoors van Sint-Niklaas, Sint-Jacobs en Sint-Michiels om te vernemen waarom de beelden daar zonder voorkennis of toelating van de magistraat waren weggenomen, *'daer inne dat de sectarissen hemlieden zeer inne glorieerden'*. De pastoors verklaarden dat dit geenszins door hun toedoen was gebeurd. Het geschiedde door particulieren en door leden van de gilden en neringen, die eigenaars waren van sommige kapellen, altaren en beelden. De pastoors betreurden het gebeuren, maar er was zoveel volk in de kerk dat zij het niet hadden kunnen verhinderen. Jan Bave, deken der christenheid en pastoor van Sint-Jacobs, verklaarde dat hij de onderkoster, die tussen 12 en 13 uur twee of drie beelden had weggenomen, het bevel had gegeven om de beelden terug te plaatsen. In de voormiddag verbood hij aan de 'vader' van het Sint-Jacobshuis om het retabel van Sint-Jacob weg te nemen omdat hij eerst wilde zien wat er in andere kerken werd gedaan.⁷⁷

Het wegnemen van beelden en altaren ging door. Marcus van Vaernewijck somt enkele voorwerpen op die uit de Sint-Baafs-, de Sint-Niklaas- en de Sint-Jacobskerk, alsook uit de abdij van Sint-Pieters en uit het Sint-Agnetenklooster werden gered. Hij schrijft: *'in alle de kercken ende kloosters van Ghendt, was men daer mede besich'*.⁷⁸ Sommige kostbaarheden werden ter plaatse verborgen. Zo werd het veelluik van het Lam Gods ondergebracht in de kerktoren.⁷⁹ Andere kostbaarheden werden naar het Nieuw Kasteel overgebracht.⁸⁰ Het *'Sint-Agneten clooster en vele andere, hadden eijmelic haer goet in sommige poortershusen besich'*.⁸¹

Niet iedereen vreesde dat de lompenproletariërs de poortershuizen zouden aanvallen en plunderen. Toch waren er ook poorters en rijke lieden die een bergplaats voor hun geld en hun goud- en zilverwerk zochten. Sommige staken alles in de grond, of brachten het elders in veiligheid in de hoop dat het daar veilig bewaard zou blijven.⁸² Werden er op 19 augustus in de kerk der augustijnen moedwillig twee altaren stukgeslagen? Mischien werden zij ongewild beschadigd bij het wegnemen en in veiligheid brengen?⁸³

Een of twee dagen vóór de Beeldenstorm hadden er volksverzamelingen plaats in verscheidene kerken.⁸⁴ Op 20 augustus was er een 'beroerte' in de Onze-Lieve-Vrouwkerk op Sint-Pieters, zodat niemand ten tijde van de kloostermarkt in de kerk kon komen. Dezelfde dag waren de geuzen zo stoutmoedig om psalmen in de kerk te komen zingen.⁸⁵ Nog dezelfde dag of 's anderendaags hadden er samscholingen plaats in de kerken van Sint-Niklaas, Sint-Jacobs en Sint-Baafs. Uit elk van die kerken werd de menigte – die in Sint-Niklaas zelfs *'maniere makende [was] of zy eenighe beelden zoude afsmyten'* – door de baljuw, zijn hellebaardiers, sommige schepenen en poorters kordaat verjaagd.⁸⁶

Het optreden van de magistraat is, zoals het door hemzelf in zijn verdediging werd voorgesteld, zeker opgeschroefd. De kroniekschrijvers maken er niet de minste melding

“De geuzenkerk in de buurt van de Brugse Poort”, tekening door Marcus van Vaerne wijck in diens kroniek *Van die beroerliche tijden in die Nederlanden* (UBGent, hier overgenomen uit: J. Decavele, *Het eind van een rebelse droom* (Gent, 1984), p. 25.

Op het omheinde plein met twee preekstoelen in open lucht kwamen de gelovigen samen voor het luisteren naar de preek. In het midden ziet men de achthoekige omtrek van de kerk.

van, hoewel zij in allerlei bijzonderheden treden over de beroerten in de kerken. Marcus van Vaerne wijck, kerkmeester van Sint-Jacobs, wist wel dat er daags vóór de Beeldenstorm ‘kinderen en quade knechten in Sente Jacobs keercke ghejoct hadden, in den predicstoel liepen, taferelen ende beeldekins afdeden’ en dat er ‘gheen beschick noch bestier in de voornoemde keercke was; want daer en was niet eenen man derghen inne, oft waeren zij daer in, zij schaemden haer daer te blijven om de rapailgerie die daer was ende om tgheroup ende tghetier’. Alleen Willem Doens, een oudere welgestelde priester, poogde vruchteloos de jeugdige rustverstoorders tot de orde te roepen.⁸⁷

Volgens de *Chronijcke van Ghendt* en volgens *Ms. 159*, werden er op 21 augustus nog steeds beelden, ciboriën en juwelen uit de kerken in veiligheid gebracht. Nadat de kanunniken van Sint-Baafs hun kostbaarheden weggeborgen hadden, zetten zij de kerkeuren open. Toen kwamen de gilden en de neringen weghalen wat hen toebehoorde, ‘ende daer waren wel duysend meinschen in de keercke, crijsschende ende roepende om tafdoen van de beelden’. Willem Aurijs, een van de pastoors van Sint-Baafs, liet een kind dat ten doop werd gebracht, naar zijn huis brengen, omdat hij vreesde ‘dat men hem an de vonte soude dootgheslaghen hebben, midts dat hij zulk een beroerte in de keercke hoorde en zach’.⁸⁸

2. Geheime vergaderingen in het Gentse

Gedurende de week die aan de Beeldenstorm voorafging, hadden er in het Gentse minstens twee vergaderingen van de hervormingsgezinden plaats.

Op 16 augustus kwamen tot vijftig personen⁸⁹, volgens een andere bron zeventig tot tachtig⁹⁰, in Wondelgem bijeen op het buitenverblijf van de rijke lakenhandelaar Dierik Jooris. Die beweerde later aan de schepenen dat de samenkomst buiten zijn medeweten was geschied.⁹¹ In het verhoor van Silvester Moenins, gezworen chirurgijn, die de vergadering bijwoonde, vinden we de namen van tien aanwezigen. Het waren voor het merendeel rijke en voornamelijk ingezetenen: twee advocaten bij de Raad van Vlaanderen, Pieter de Rycke junior en Cornelis Teymont, de graan- en wijnhandelaar Jan van der Leure, de lakenhandelaar Lieven de Smet, twee renteniers, Pieter 'de oude Bellemaekere' (de Bellemaeker) en Jan Martens, de secretaris van de schepenen van Gedele Reinier de Pestere, de apotheker Claeys de Zaedelaere, de schilder en humanist Lucas d'Heere en de schoolmeester Jan Tay.⁹² Volgens Marcus van Vaernewyck was ook Lieven d'Herde op de vergadering aanwezig.⁹³

Volgens Moenins verzocht predikant Herman Moded de aanwezigen om geldelijke steun voor de edelen, *'die de liberteyt geprocureert hadden en d'inquisicie doen cessereren'*⁹⁴, maar er was niemand gehaast om op dit verzoek in te gaan. Namens de aanwezigen zou Moenins, zonder nochtans van iemand daartoe opdracht te hebben ontvangen, gezegd hebben: *'daer is niemand die wil bijdragen want het zou crimen laesae majestatis zijn'*.⁹⁵ Moded zou ook voorgesteld hebben om zeven diakens aan te stellen om voor de armen van de gemeente te zorgen. Tegen dit voorstel zou nogmaals ingegaan zijn door Moenins, die verklaarde dat men eerst over een kerk moest beschikken voordat men diakens kon aanstellen.⁹⁶ De verklaringen van Silvester Moenins kunnen niet zonder voorbehoud worden aanvaard. Blijkbaar heeft hij achteraf zijn aanwezigheid in Wondelgem willen verontschuldigen. Niettemin werd hij later, op 24 september 1567, door de schepenen onder huisarrest geplaatst. Hij mocht zijn zieken slechts gaan verzorgen onder bewaking van een of twee mannen. Bovendien werd hij verplicht een borgsom te storten. Die was zo hoog dat zijn zoon mee moest bijdragen.⁹⁷

Bij Marcus van Vaernewijck vernemen we dat Moded in Wondelgem voorstelde *'van ghelt op te nemen tot 72.000 gulden, om daer mede up te lichten vier duijsent lichte peerden, om alzo haer nieuwe religie ende ketterie metten zweerde te bescheermen. Men zecht, als hij [Moenins] zulcx hoorde, dat hij sprack: tes al quaet dat ghij doet, ende es zijnder veerden gheghaen, maer bleef daerinne te curt, dat hij desen boosen raet ende concept niet Heere ende Wet [als een ghoet burgher toebehoort] te kennen ghaf'*.⁹⁸ Tot het lichten van troepen werd reeds besloten op de vergadering te Sint-Truiden in juli 1566. In augustus ijverden de calvinisten voor geldinzamelingen om die troepen te betalen. Op 15 augustus, d.i. daags vóór de vergadering in Wondelgem, verbleef Gilles le Clercq, eveneens met dat doel, te Armentiers.⁹⁹

Van Vaernewijck vermeldt niets over het tweede voorstel van Moded. Dit wordt echter bevestigd door *Ms.159*. Daar lezen we dat Silvester Moenins aan de schepenen bekende dat Hermannus [Moded] verzocht een consistorie op te richten: *'diakenen, subdiakenen en administrateurs om heurlier aerne te distribuerene ende om mannen te stellen om ondersoec te doene over huerliedier ghemeente, wie werdich sijn soude om te ontfanghene*

het Nachtmael, daer af men seijde dat Meester Silvester en Abraham Drossaert [Rossaert] ondersoec ghedaen hebben.¹⁰⁰

Nergens is er enige vermelding te vinden dat in Wondelgem de Beeldenstorm besproken zou zijn geweest. Delmotte acht het waarschijnlijk. Om zijn mening te staven, wijst hij erop dat een van de bekende aanwezigen, Lieven de Smet, ter dood werd veroordeeld, onder meer wegens deelname aan de Beeldenstorm. Ook acht hij het niet uitgesloten, maar evenmin bewezen, dat de gebroeders Onghena en Gillis Coorne de vergadering bijwoonden.¹⁰¹ De bewijsvoering van Delmotte is niet overtuigend. Staat het wel vast dat Lieven de Smet actief deelnam aan de Beeldenstorm? Marcus van Vaernewijck somt zes delicten op die De Smet ten laste werden gelegd. Daarbij is er echter geen sprake van deelname aan de Beeldenstorm.¹⁰² Delmotte steunt alleen op de *Chronijcke van Ghendt*, die *in dato* van 30 maart 1568 de terechtstelling vermeldt van ‘zeven brekers’, onder wie Lieven de Smet.¹⁰³ Opvallend is echter dat de zes overige terechtgestelden reeds in 1566, enkele dagen na de Beeldenstorm, als ‘kerkbrekers’ werden aangehouden, terwijl Lieven de Smet op vrije voeten bleef.

Het feit dat alle bekende aanwezigen op de vergadering in Wondelgem goeude burgers waren – alleen over het vermogen van de schoolmeester Jan Tay zijn geen nadere bijzonderheden bekend – wijst er veeleer op dat de voornaamste bedoeling van Moded was om geld in te zamelen. Indien hij toen reeds een Beeldenstorm in de stad had willen voorbereiden, dan lijkt het toch eigenaardig dat hij twee dagen later, op de predicatie bij het kartuizerklooster, de toehoorders daartoe niet heeft aangezet. Zij waren zeker talrijk genoeg en voldoende gewapend om tot een – trouwens gevreesde – aanval op de kerken en de kloosters over te gaan.

Er zijn nog meer redenen om aan te nemen dat de Beeldenstorm gepland werd op een vergadering ten huize van Lieven Onghena. Aan zijn broer Jan werd na zijn aanhouding te Antwerpen gevraagd *‘wat vergaedinghe datter ghehouden es geweest ten huize van zijnen broedere, eenen dach ofte twee voor de voorseide brekynghe van beelden, wie datter waeren, wat men daer tracteerde ende alwaer dat zij naer huis ghegaen zijn, ende merckelijcken ofte de sommige niet ghebroken en zijn van achter duer de haghe, gaende voors. duerden Hof van den caetspele, omme vanden volcke niet ghesien te zijne?’*¹⁰⁴ Onghena beweerde *‘dat hij dairaf gheensins en wiste te spreken’*.

In de autobiografie van Junius, die op dat ogenblik te Gent verbleef, is er sprake van een vergadering gehouden daags vóór de Beeldenstorm. Zodra het nieuws van de Beeldenstorm te Antwerpen, die op 20 augustus plaatsvond, in Gent bekend was, zo schrijft hij, wilde men daar hetzelfde doen. De hele nacht weerklonken de orgelpijpen, die door de beeldenstormers uit Antwerpen waren meegebracht. Er kwam een hoop grauw bijeen en er werd onstuimig besloten de volgende dag samen te komen op de Vismarkt (thans Groentenmarkt) en vandaar in een bepaalde orde de kerken te zuiveren.¹⁰⁵

Het is zeer waarschijnlijk dat de vergadering waarover Jan Onghena ondervraagd werd en die waarover Junius spreekt, een en dezelfde was. Er hapert echter iets in de chronologie van Junius. Op 20 augustus zou men het bericht van de Beeldenstorm te Antwerpen vernomen hebben en besloten hebben om hetzelfde te doen. In de nacht van 20-21 augustus arriveerden de beeldenstormers uit Antwerpen met de geroofde orgelpijpen. In de loop van de dag wordt er vergaderd over een Beeldenstorm op de volgende dag. Die chronologie is moeilijk te verdedigen. De Beeldenstorm te Antwerpen begon op 20 augustus, omstreeks 16 of 17 uur¹⁰⁶, zodat het praktisch uitgesloten is dat beelden-

stormers uit Antwerpen reeds in de nacht van 20-21 augustus in Gent, op meer dan vijftig kilometer afstand, zouden zijn aangekomen. Het is echter wel mogelijk dat er op 21 augustus voorlopers van de 'kerkbrekers' uit Antwerpen in Gent waren, dat die zich naar het huis van Lieven Onghena begaven, en dat er aldaar een samenkomst is georganiseerd waarop de Beeldenstorm besproken en gepland is. Junius, die een tegenstander was van de verwijdering van de beelden door andere dan overheidspersonen, noemde de aanwezigen *'een hoop grauw'*. Na de samenkomst ten huize van Lieven Onghena, terwijl Ghijsselbrecht Cools, Denijs Rijckaert en misschien nog anderen manschappen ronselden, arriveerden de ervaren beeldenstormers uit Antwerpen.

3. Deelname van vreemde beeldenstormers

Op 22 augustus, even na 8 uur 's morgens, had Jan Onghena een onderhoud met advocaat Jan Dierickx in de herberg *'de Mortier'* aan de Veebrug (thans Grasbrug). Die verwittigde hem dat degenen die in Antwerpen de beelden gebroken hadden, in de stad aangekomen waren.¹⁰⁷

De deelname van vreemdelingen aan de Beeldenstorm in Gent wordt in de bronnen bevestigd. Volgens het *Discours* verklaarde Lieven Onghena aan de hoogbaljuw dat er op de vergadering nabij het Tempelhuis *'plusieurs estrangers'* waren, *'pour ce venus et entrez dedans la ville'*.¹⁰⁸ In het *Verslag* verklaarde de magistraat dat de hoogbaljuw Lieven Onghena niet durfde aanhouden, omdat *'de voornomde ghemeente [d.i. de beeldenstormers bij het Tempelhuis vergaderd], zo van insetene als vrepde, in wapenen wesende in grooten ghetaele, zeer furieux ende buuten maeten oproerich'* was.¹⁰⁹ Volgens de *Justification* zagen de leden van de magistraat en de goede katholieken, van schrik bevangen, voorbij hun woningen *'passer en grand nombre mechanicques voire du plus menu populaire et entre eulx aulcuns estrangers tous armez et embastonnez'*.¹¹⁰ De magistraat constateerde slechts de aanwezigheid van vreemdelingen, zonder er de klemtoon op te leggen. Hij zocht zich niet te verontschuldigen door de Beeldenstorm in de eerste plaats aan vreemdelingen toe te schrijven.

In de verhalende bronnen wordt de aanwezigheid van vreemdelingen enkel in de zeer gedetailleerde kroniek van Marcus van Vaernewijck vermeld. Om te verklaren waarom de hoogbaljuw niet onmiddellijk Lieven Onghena liet aanhouden toen die zich bij hem aanbood, somde Van Vaernewijck acht redenen op. De vierde reden die hij aanhaalde, was dat de *'de mare liep alghemeene dat den hoop uut den Westquartiere, omtrent die stadt van Ghendt, in partijen, bedectelic ghecommen waren ende ooc een ghoet ghedeel binnen der stadt, ende de reste zoude up den zelven achternoeene ooc in de stadt zijn'*.¹¹¹ In zijn gedetailleerde beschrijving van de oorspronkelijke groep beeldenstormers bij het Tempelhuis lezen we dat er niet meer dan vijftientwintig Gentenaars waren. De rest waren vooral gezellen van buiten de stad die in Gent woonden *'ende som met stocken ende staven van buten in ghecommen zijnde'*.¹¹² In *Ms. 159* vinden we wel een aantal details over de vergadering bij het Tempelhuis, maar geen vermelding van de aanwezigheid van vreemdelingen. Toch rijst de vraag hoe de schrijver heeft kunnen uitmaken dat die groep, ongeveer vierhonderd man sterk, *'alle insetenen deser stede'* waren?¹¹³ Het was voor de magistraat toch niet moeilijk om uit te maken of degenen die voorbij hun huizen passeerden, Gentenaars of vreemdelingen waren. Zij konden dit horen aan het dialect dat de voorbijtrekkende beeldenstormers spraken.

Het optreden in Gent van beeldenstormers uit het westen staat vast. Toevallig zijn zelfs drie van hen met name bekend. Meester Gadiffer van der Clyte uit Steenvoorde, waar de Beeldenstorm begon, werd op 25 mei 1568, na vierentachtig dagen gevangenschap, door de schepenen van Cassel tot de doodstraf veroordeeld, omdat hij met enigen van Cassel naar Gent was getrokken voor het vernielen van de kerken.¹¹⁴ Renier Steppe uit Brugge beroemde er zich op beelden gebroken te hebben in het dominicanenklooster in Gent. Ook Vincent Adaems van Olsene was als beeldenstormer in Gent actief. Hij werd om die reden op 30 oktober 1567 door de schepenen van Kortrijk veroordeeld.¹¹⁵

4. Beroep op een commissie

Een zeer belangrijk bewijs dat de Beeldenstorm in Gent niet spontaan losbarstte, was het beroep op een ‘commissie’ om de beelden te breken en de kerken te zuiveren. Met een ‘machtiging’ door de overheid was het gemakkelijk om mensen te mobiliseren. Zo geschiedde het ook in Gent. Onmiddellijk vóór het uitbreken van de Beeldenstorm begaf Lieven Onghena zich naar de hoogbaljuw en verklaarde hem: *‘Mijne Heere, wij hebben commissie ende zullense u tooghen alst u belieft; maer wij en hebbense nu over ons niet’*.¹¹⁶ Andere kroniekschrijvers vermelden eveneens dat Onghena zich op een commissie beriep. Cornelis van Campene merkt daarbij op: *‘hetwelcke al valsche leughene was, want de commissie, die zij hadden, was valsch’*.¹¹⁷ Een maand na de Beeldenstorm schreef Morillon aan Granvelle dat twee mannen zich bij de hoogbaljuw te Gent aanboden, *‘monstrans leur charge soubz la signature de Monsieur d’Egmond, qu’estoit faulse et contrefaite’*.¹¹⁸ In het *Discours* lezen we eveneens *‘ledict Lievin se disant aussy avoir de ce charge’*, namelijk het vernielen van de beelden.¹¹⁹ In het *Briefrecueil* en in het *Verslag* wordt niet meer gezegd dat Onghena bij de hoogbaljuw een beroep deed op een commissie. Alleen vermeldt de *Justification* terloops dat de ‘sectaires’ beweerden de steun te genieten van de verbonden edelen, *‘voire avoir d’eulx expresse commission et charge’*.¹²⁰

Niet alleen aan de hoogbaljuw verklaarde Lieven Onghena last te hebben om de beelden te vernielen, hij beweerde dat ook ten overstaan van Gerard Rijm, baljuw van Sint-Pieters, toen hij hem op weg naar het Tempelhuis ontmoette. Rijm veronderstelde dan ook dat Onghena *‘last moest hebben van eenige grote personaigen’*.¹²¹ Een van de voornaamste beeldenstormers, Gerard van Bylande, verklaarde dat hij en sommige anderen trouw en bijstand beloofden aan Lieven Onghena, die hun een brief voorlas.¹²²

Op 29 maart 1568 werd Lieven Onghena samen met drieënnegentig andere Gentenaars door de Raad van Beroerten bij verstek verbannen, als leider van de beeldenstormers en omdat hij had *‘se vanté avoir de ce eu charge de la main souveraine’*.¹²³

Ook andere beeldenstormers zouden zich beroepen hebben op een commissie. Nicolaas Triest, heer van Ouwegem, hoorde zeggen dat de gebroeders Onghena en Mr. Willem Rutsemelis op verscheidene plaatsen waar de beelden gebroken werden, ‘zekere commissie zouden gelezen hebben’.¹²⁴ Leo Bernaerts, pastoor van Sint-Jan (thans Sint-Baafskathedraal), hoorde zeggen van de prior van het klooster te Drogen, dat Jan Onghena op het kerkhof aldaar de beeldenstormers die met hem meeliepen, een brief voorlas, *‘maintenerende te wesene zeker placcaet uut cracht van ’t welke zij de voorseide brekinge deden’*.¹²⁵ Marcus van Vaernewijck zegt ook dat, volgens het onderzoek ingesteld tegen Jan Onghena na zijn aanhouding, die *‘te Dronghen wesende, eenen valschen brief van comission toochde, waermede hij twolck verdoofde’*.¹²⁶ Ook Loys van Quickelbergh toonde

en las, in aanwezigheid van verschillende personen, een commissie krachtens dewelke hij de beelden mocht vernielen. Van Quickelberghe bleef vóór hij werd terechtgesteld, gedurende lange tijd gevangen omdat de Raad van Vlaanderen te weten wilde komen *'waer de commissie bevaren es, danof hij hem vanteerde, die tooghende en lesende, present diverssche persoonen ende zeggende dat hij uut crachte van dien vermochte de voorzeide beelden te stormen ende plunderen'*.¹²⁷ Het hoge gerechtshof wilde ongetwijfeld te weten komen wie de valse commissie vervaardigd had, want dat kon geen der gebroeders Ongheena, noch Van Quickelberghe geweest zijn. De verklaringen afgelegd tijdens de tortuur en het scherp examen waaraan Van Quickelberghe onderworpen werd, hebben wij niet teruggevonden. Volgens Van Vaernewijck werd Willem Rutsemelis ervan beschuldigd dat *'hij zoude eenen briefghefingiert hebben, als commissie hebbende'*.¹²⁸ Rutsemelis, procureur bij de schepenen van de Keure, werd op 29 augustus 1566 met de eerste groep beeldenstormers aangehouden. Hij zat maandenlang in de gevangenis, totdat hij op 30 maart 1568 op het Sint-Veerleplein werd opgehangen met zes andere beeldenstormers, onder wie drie die met hem op dezelfde dag waren aangehouden.¹²⁹ Rutsemelis loochende ten stelligste aan de Beeldenstorm te hebben deelgenomen. Hij was maar eens gaan kijken uit nieuwsgierigheid, zoals zoveel anderen. Hij ontkende *'eenighe briefven tot dien hende [Beeldenstorm] ghezien nocte gelezen thebbene, niet wetende van wien deghene dielve brekinghe ghedaen hebbende, daertoe last ofte consent hadden, noch waer ghesloten zoude zijn zulcx te doene'*.¹³⁰ Het onderzoek nopens de gedragingen van Rutsemelis bleef zeker niet beperkt tot die ene ondervraging. Op 18 maart 1568 schreef Alva aan de commissarissen in Gent dat de Raad de confessies van twaalf gevangenen, alsook de beschuldigingen die tegen hen waren weerhouden, had gezien en dat zij ter dood waren veroordeeld.¹³¹ Die confessies en de akte van beschuldiging werden niet teruggevonden, evenmin als het vonnis van Rutsemelis. Het is dus niet mogelijk met zekerheid uit te maken door wie de valse commissie werd vervaardigd. Hoewel er ernstige vermoedens wezen op Rutsemelis, is er nog een andere verklaring mogelijk, namelijk dat de commissie die in Gent door beeldenstormers werd gebruikt, uit West-Vlaanderen zou meegebracht zijn. Ook daar werd inderdaad op verscheidene plaatsen een beroep gedaan op een commissie.¹³²

Op 17 augustus schreef Ferdinand de la Barre, heer van Moeskroen, hoogbaljuw van Vlaanderen, aan de landvoogdes dat beeldenstormers aan het werk waren in verschillende dorpen van de kasselrijen Belle, Cassel, Ieper, Rijsel en Kortrijk, *'se vantant d'avoir congié de ce faire par placart du Roy, abussant par ceste mensonge le peuple'*.¹³³ Dat bericht wordt door talrijke bronnen bevestigd en zelfs nader toegelicht. Op 14 augustus hield Sebastiaan Matte een preek in Poperinge. Hij zette zijn toehoorders aan de beelden te vernielen en toonde hun gezegelde brieven van de Koning, die de plundering van kerken en kloosters toelieten.¹³⁴ In de *Kroniek van Elverdinghe* lezen we dat op 15 augustus een bende van vijf- à zeshonderd man, afkomstig uit de streek van L'Alleu, aan het plunderen en verwoesten waren in het klooster van Sint-Antonius te Belle, de stad Belle en de hele kasselrij Cassel. Zij toonden overal een *'fausse commission'*, zeggende dat zij *'van Hoofswege'* belast waren aldus te handelen.¹³⁵ Het beroep op een commissie in Ieper wordt door de magistraat bevestigd en ook door een kroniek. Jehan Huybant, schepenen van Menen en Gauthier Van Heulle, baljuw van Menen, verklaarden dat de beeldenstormers op 16 augustus beweerden een commissie gekregen te hebben van Egmond bij zijn vertrek uit Ieper.¹³⁶ Zij hadden de commissie getoond in Ieper, waar de Beeldenstorm op 16 augustus plaats had, maar hadden ze daarna doorgestuurd naar Brugge. Jan

van der Cruce, burgemeester van Menen, voegde er nog aan toe uit verklaringen van de beeldenstormers te weten dat de commissie te Komen werd voorgelezen.¹³⁷ In de verdediging van Egmont, door zijn raadgevers opgesteld en aan Alva overhandigd, wordt ontkend dat Egmont een commissie zou gegeven hebben aan de beeldenstormers in Menen, maar niet dat zij zich op een commissie zouden hebben beroepen.¹³⁸ Daags na de Beeldenstorm in Ieper beweerden beeldenstormers in Veurne dat hun predikant een commissie had.¹³⁹

Hoewel er heel wat onopgeloste vragen zijn inzake de commissie, waarvan op talrijke plaatsen gewag werd gemaakt, bewijst dit dat er wel degelijk opzet was en dat de Beeldenstorm bezwaarlijk als een spontane uiting van volkswuede kan doorgaan. Minstens op sommige plaatsen was er dus behoefte aan een bijzondere aansporing, of wilde men de mensen geruststellen door te zeggen dat de Beeldenstorm van hogerhand was toegelaten?

5. Gehuurde en betaalde beeldenstormers

In Gent werden personen gehuurd en betaald om de beelden te vernielen. Ghijselbrecht Cools, een van de aanvoerders van de beeldenstormers in Gent, ronselde mannen om gewapend met ‘bussen’, ‘pistoletten’ en andere wapens, kerken en kloosters te bestormen.¹⁴⁰ Denijs Rijckaert ronselde eveneens volk om de beelden te vernielen.¹⁴¹ Jan Cooman stelde zich uit opportunistische in dienst van de beeldenstormers, *‘up hope ende belofte van loon ende salaris danof te ontfanghen’*.¹⁴² Er werd verteld dat Lieven Onghena een gouden kroon zond, *‘die dien man hielp verdrincken, omt int breken dapper ende ghereet te zijne’*.¹⁴³

6. Wachters aangesteld

Terwijl de beeldenstormers in kerken en kloosters aan het werk waren, hielden ze soms de wacht buiten. In het Tempelhuis drongen slechts een dertig of veertig werklieden in de kerk binnen: timmerlieden, schrijnwerkers, metserknechten en anderen, voorzien van breektuig, maar *‘al dat gheweer hadde bleef buijten in orde de wachte hauwen’*.¹⁴⁴ Bij de predikheren zouden vijf of zes mannen *‘uut haer zelven’* toezicht gehouden hebben, opdat men niets anders zou doen dan de beelden vernielen en niets meenemen.¹⁴⁵ Verder noteerde Van Vaernewijck dat de wacht bij de predikheren opgetrokken werd door twaalf of zestien *‘mannekins, pover int abijt, met beroeste stocken ende staven in dhandt, die vreemdelingen schenen te zijn’*.¹⁴⁶ Op 11 december 1567 werd Triestram Martens terechtgesteld, die *‘hadde ghestaan in de wapene met een hallebaerde voor de cloosters de wacht houdende als men den roof ende brekinghe dede inde cloosters en de keercken’*. Opvallend is dat ook in Antwerpen gewapende wachten de brekers beschermden. Overigens was Marcus van Vaernewijck de overtuiging toegedaan dat de wachters bij het predikherenklooster vreemdelingen waren. Zouden de vreemde beeldenstormers die uit Antwerpen naar Gent waren overgekomen, zijn mening beïnvloed hebben?

Het tijdschema, de aanwezigheid van vreemde beeldenstormers, het beroep op een commissie, het optreden van gehuurde en betaalde lieden en een zekere organisatie – althans aanvankelijk – bewijzen dat de Beeldenstorm in Gent geen spontane uiting was van volkswuede, maar een beraamde en geplande aanslag op de kerken en de kloosters.

7. Sociaal of godsdienstig oproer?

Was de Beeldenstorm alleen maar, of op de allereerste plaats, een maatschappelijke opstand, veroorzaakt door graanduurte, hongersnood, werkloosheid, in één woord: door de sociale ellende van een lompenproletariaat, zoals Kuttner en Delmotte het willen laten voorkomen?¹⁴⁷ Of was hij een gewelddaad van religieuze oorsprong, veroorzaakt door de voortdurende aanvallen op de beeldencultus tijdens de hagenpredicaties, door de afkeer van de zogenaamde ‘*afgoderije*’, door het verlangen naar vrijheid van godsdienst en naar de beschikking over gezuiverde gebouwen voor de uitoefening van de hervormde religie, alleen in de hand gewerkt door de ongunstige politieke, economische en sociale toestand?

Brünner was de eerste die een verband zocht tussen de graanschaarste en de Beeldenstorm.¹⁴⁸ Uit een grondiger onderzoek van de feiten is echter komen vast te staan dat de crisis van 1565-1566 slechts van zeer ondergeschikt belang was.¹⁴⁹ Bovendien bereikte die gematigde crisis haar hoogtepunt in december 1565, d.w.z. acht maanden vóór de Beeldenstorm en was zij al geruime tijd voorbij op het ogenblik dat de storm losbrak.

Daags vóór de Beeldenstorm vond er te Gent een relletje plaats tegen de graanopkopers, die verantwoordelijk werden gesteld voor de graanduurte en de graanschaarste. Er mag echter geen verband worden gelegd tussen die spontane sociale opstand en de Beeldenstorm, zoals Kuttner insinueert.¹⁵⁰ De stijging van de graanprijzen en de graanschaarste op de marktdag van 21 augustus waren een gevolg van de sinds tien dagen in het Westkwartier woedende Beeldenstorm, niet andersom. Waren de graanduurte en de graanschaarste de oorzaak geweest van de Beeldenstorm, hoe verklaren we dan dat de graanhandelaars en de graanverkopers werden aangevallen, maar dat niemand een hand uitstak naar de op de Korenmarkt gelegen Sint-Niklaaskerk? De graanrel en de Beeldenstorm waren twee verschillende gebeurtenissen.

Er is nog een ander argument dat tegen een oorzakelijk verband tussen de graancrisis en de Beeldenstorm pleit. Opdat er op de volgende marktdag, 23 augustus, meer graan voorhanden zou zijn, zond de magistraat boden uit naar het Land van Aalst, om de boeren uit te nodigen graan naar de Gentse markt te brengen.¹⁵¹ In die streek was er dus geen graanschaarste. Toch woedde de Beeldenstorm minstens in zesentwintig van de drieëndertig kerken die voorkomen in het decanale verslag van het district Ronse.¹⁵² Als de oorzaken niet aanwezig zijn, zouden logischerwijze ook de gevolgen moeten ontbreken.

Het is niet moeilijk om aan de hand van citaten de ongunstige economische toestand in het jaar 1566 te trachten te schetsen. In juli van dat jaar ging het volk zeer ijverig naar de sermoenen van de roomse geestelijkheid, omdat het geen werk had *‘want daer en regneerde noch neerijnghe noch coopmanscappe, mits dat de contoiren tAndtwaerpen, over langhen tijt te voren alle ghesloten waren. Daer en ghinc ooc gheen ghelt omme; want twas uut dees Nederlanden gheruumt den voorleden winter, naer Oostlandt, wel vander helff, wegens de graanduurte die begon in augustus 1565’*.¹⁵³

Kuttner citeert talrijke teksten om de heersende sociale nood in de zomer van 1566 te bewijzen¹⁵⁴ en meent daaruit te mogen besluiten: ‘men verwachtte toen algemeen geen plundering van de kerken, doch van de rijken, daarover zijn zij [de bronnen] het allen eens’.¹⁵⁵ Die conclusie is slechts ten dele verantwoord.

Eerst en vooral moeten we opmerken dat Kuttner selectief inlichtingen uit de bronnen licht. Zo verwijst hij naar een rondschrijven van de landvoogdes aan de steden, waarin zij de stadsbesturen voor het dreigende gevaar van plunderingen waarschuwt.¹⁵⁶ Wanneer we die bron erop naslaan, stellen we vast dat het geen omzendbrief aan de steden is, maar een brief van Margaretha van Parma aan Filips II. Daar lezen we dan een lange klaaglitanie over de steeds toenemende stoutmoedigheid van de hervormden, die eindigt met de sombere voorspelling: *'il ne reste plus sinon qu'ilz s'assemblent et joignent ensemble et se lient à faire quelque sac d'églises, villes, bourge ou pays, de quoy je suis en merueilleusement grande crainte'*.¹⁵⁷ Nog in dezelfde paragraaf van zijn werk betrappen we Kuttner andermaal op een zeker eclecticisme en gebrek aan een objectieve voorstelling van de feiten. Uit het *'Vertooch aan de hooftmannen, ghezwoenen ende zekere Notabelen der Neerynghen deser stede, den XXVIIen july XvcLXVI'*¹⁵⁸ haalt hij slechts drie regels aan.¹⁵⁹

Erich Kuttner verwaarloost belangrijke bronnen te vermelden. Nergens spreekt hij van de brieven van Margaretha van Parma aan de magistraat van Gent, *de dato* 21 en 25 juli 1566. In die brieven gaf de landvoogdes het bevel aan de magistraat om *'les principaux bourgeois'* te vermanen de predicaties niet meer bij te wonen en te trachten er de anderen van af te houden.¹⁶⁰ In de brief van 25 juli verklaarde de landvoogdes dat men op de hagenpreken trachtte *'esmouvoir le peuple à sédition pour la suyte du saccaigement des églises et monastères et pillage général quilz prétendent, espèrent et convoitent'*.¹⁶¹ De landvoogdes vreesde dus wel degelijk vernielingen in kerken en kloosters, die zich zouden kunnen uitbreiden tot een algemene plundering. In diezelfde brief beklemtoonde Margaretha van Parma dat de magistraat de hagenpredicaties moest verhinderen, omdat *'il y va pour vostre propre repos de seureté et de vos biens, femmes et enfans'*.¹⁶² Zij preciseerde zelfs in welke bewoordingen de magistraat de notabelen moest toespreken: sommigen zal men trachten te overhalen door vermaningen en smekingen, anderen door hen te wijzen op het kwaad dat zij begaan, nog anderen door de vrees voor de bestraffing.¹⁶³

Om de hagenpreken te doen ophouden, had de magistraat ongetwijfeld liever enige manschappen gekregen dan goedkope goede raad, het ene zwaard houdt het andere in de schede. De brief van Margaretha gaf zeker blijk van psychologisch inzicht. De magistraat bleef in dat opzicht niet achter bij de regering. Bij gebrek aan een gewapende macht om de orde te handhaven, d.w.z. om de predicaties te doen ophouden, wees de magistraat de notabelen op hun eigenbelang. Dit was een argument dat bij allen, ook bij de calvinistische notabelen, moest inslaan. Daarom werd er dan ook niet uitdrukkelijk gesproken over de plundering van de kerken.

Uitgaande van de minstens zeer subjectieve mening dat algemeen niet een plundering van de kerken, maar wel een aanval op het bezit van de rijken werd verwacht, moest Kuttner een verklaring vinden voor het feit dat de sociale revolutie toch niet doorging. De geplande aanval van het proletariaat op de goederen van de rijken werd afgeleid naar de kerken en de geestelijke goederen.¹⁶⁴

Men zal Kuttner gaarne toegeven dat een zekere angst voor sociale onlusten allerm minst ongewettigd was en dat er hier en daar, bijvoorbeeld in Doornik en Gent, reeds voorgekomen waren.¹⁶⁵ De graanrel in Gent op 21 augustus, daags vóór de Beeldenstorm, kunnen we ontegensprekelijk een sociaal oproer noemen, maar dit had, zoals hoger werd aangetoond, geen verband met de Beeldenstorm. In Doornik was er, een paar weken vroeger dan in Gent, een hongerooproer. De Beeldenstorm kwam er slechts

op 23 augustus. Dit was nog één dag later dan in Gent, zodat er zelfs in Doornik geen schijn van enig verband tussen het hongeroproer en de Beeldenstorm kan zijn.

Nog om te bewijzen dat het gevaar voor sociale onlusten allesbehalve denkbeeldig was, beroept Kuttner zich op het dagboek van de gebroeders Van Campene.¹⁶⁶ Daarin lezen we: *'ende men meende alsdan dat zijlieden up den achternoene souden gherooft hebben dinsetenen vander steede, ende de heeren waeronder al wel up voorsien om heurlieder te weerderstaene, maer ziende datse te quaedt hebben souden, trocken naer de kercken, die se pilliarden'* (Dagboek, p. 11). Van Campene geeft slechts een 'mening' weer, hij bevestigt niet uitdrukkelijk dat de beeldenstormers de ingezetenen *de facto* probeerden te beroven. Blijkbaar doet Kuttner de tekst van Van Campene geweld aan, waar hij schrijft: 'Uit de kroniek van de gebroeders Van Campene weten wij, dat te Antwerpen aan de Beeldenstorm een aanslag op de bezittingen van de rijke kooplieden onmiddellijk voorafging. Omdat die zich goed hadden verschanst en er zonder de bloedige verliezen niet aan plunderen te denken viel, richtte de menigte zich tegen de onverdedigde kerken' (Kuttner, p. 314). Reeds in 1930 merkte Robert Van Roosbroeck op: 'Het plunderen van de kooplieden zou het eerste plan der beeldenstormers geweest zijn, en alleen wegens het verweer der kooplieden zou men naar de kerken zijn afgedwaald. Die bewering berust op geen enkelen grond: noch van een poging tot plundering, noch van verweer door de kooplieden vinden wij in de rechtstreekse verslagen eenige vermelding'.¹⁶⁷ Na de gegevens van de kroniek verkeerd te hebben weergegeven en geen rekening te hebben gehouden met de kritiek van Van Roosbroeck, besloot Kuttner: 'Hier treedt de Beeldenstorm in zijn ware gedaante aan de dag: de afleiding van de aanval van de bezitlozen op de geldkisten der burgers'.¹⁶⁸ Hij beschuldigde er zelfs de rijken van een hand toegestoken te hebben, opdat 'de plunderwoede zich op een ander object richtte, dat voor de burgerij minder gevaarlijk was'.¹⁶⁹

Blijkbaar beïnvloed door Kuttner, was Delmotte van mening dat de hoogbaljuw van Gent 'ten koste van de Beeldenstorm een sociale revolutie wilde voorkomen'¹⁷⁰ en dat 'het er alle schijn van heeft dat de Beeldenstorm te Gent opzettelijk werd vervroegd, op instigatie van de hogere calvinistische burgerij, die met een sociale revolutie evenmin als de magistraatsklasse gediend was'.¹⁷¹ Delmotte is het echter niet eens met Kuttner om in de Beeldenstorm zelf een afleidingsmanoeuvre te zien. Hij zegt inderdaad dat 'het afleidingsmanoeuvre niet schulde in de Beeldenstorm zelf, maar eerder in de vervroegde datum'.¹⁷² De argumenten van Delmotte kunnen de lezer niet overtuigen van de juistheid van de conclusies die hij eruit trekt.

Niemand zal eraan twijfelen dat een sociale revolte noch de hogere calvinistische burgerij, noch de magistraatsklasse gediend zou hebben. Dit bewijst echter niet dat zij de Beeldenstorm opzettelijk zouden hebben vervroegd. In geen enkele bron wordt expliciet gezegd waarom de hoogbaljuw de Beeldenstorm toeliet. Marcus van Vaernewijck, stapelheer en vriend van de hoogbaljuw, somt acht redenen op om te verklaren waarom Adolf van Bourgondië niet onmiddellijk Lieven Onghena en zijn trawanten liet gevangen nemen, toen zij zich bij hem aanboden vóór het uitbreken van de Beeldenstorm. De rijke Gentse patriciër dacht er geen ogenblik aan dat het zou kunnen geweest zijn om op die manier een sociale revolutie te voorkomen.¹⁷³

Delmotte roept echter andere argumenten in om te besluiten dat de Beeldenstorm op de allereerste plaats een 'sociaal oproer' was, waaraan slechts enkele geëxalteerde calvinisten hebben deelgenomen.¹⁷⁴ Hij stelde een grondig onderzoek in naar de maatschap-

pelijke toestand van 118 bekende beeldenstormers. Van 70 ervan achterhaalde hij het beroep, van 67 de woonplaats of de herkomst. Aan de hand van de confiscatierekeningen stelde hij een vermogenstabel op. Hij vulde de schaarse gegevens zoveel mogelijk aan met inlichtingen ontleend aan verhalende bronnen. Terecht merkte hij op dat het onmogelijk is een volkomen verantwoord totaalbeeld te geven van het bezit van de Gentse beeldenstormers omdat zij dikwijls tijdig hun roerende goederen te gelde gemaakt hadden of bij vrienden in veilige bewaring gegeven hadden.¹⁷⁵ Van de 118 veroordeelde beeldenstormers komen er slechts 64 voor in de confiscatierekeningen. Meer dan de helft van hen, namelijk 33, was doodarm. Elf bezaten enige meubelen, maar geen eigen huis.¹⁷⁶ We mogen dan ook aannemen dat twee derde van de beeldenstormers die in de confiscatierekeningen voorkomen, inderdaad lompenproletariërs waren. Is hierdoor echter meteen bewezen dat de Beeldenstorm in de allereerste plaats een 'sociaal oproer' was? Kan een lompenproletariër geen godsdienstig geëxalteerde zijn?

Om het karakter van de Beeldenstorm te kunnen bepalen, moeten we eerst en vooral onderzoeken onder welke invloeden de Beeldenstorm ontstond, wie de leiders waren, door welke motieven zij werden bewogen, welk hun doel was. Vervolgens moeten we nagaan door wie en waartoe zij werden geholpen.

In Gent werd de Beeldenstorm voorbereid door aanvallen op de beeldencultus. De predikanten vermaanden hun toehoorders *'dat zij de Santen uyt huerlieder herte doen zouden'*.¹⁷⁷ De Beeldenstorm werd echter niet overal onder de leiding van predikanten uitgevoerd. Volgens Moded was het de plicht van de overheid *'de tempel des Heeren van alle afgoderien, superstitiën en inzettingen van menschen te zuiveren'*.¹⁷⁸ Na de Beeldenstorm werd Moded niet aangehouden, hoewel gerechtsdienaren in de nacht van 29 op 30 augustus bij zijn bed geweest waren en hij gevraagd had of hij met hen moest meegaan. *'Wat dit in hadde dat men de predicanten (die de wurtel van al waren, ende tvolc beroerden ende vanden gheloove trocken) niet in vijnck, ghaf menich groot Wondere'*.¹⁷⁹ Marcus van Vaernewijck zag dus wel een verband tussen de hagenpreken en de Beeldenstorm. De magistraat ging echter niet over tot de aanhouding van Moded, net zoals andere predikanten niet daadwerkelijk deelgenomen had aan de onlusten. Naast de rechtstreekse, kan er ook een onrechtstreekse verantwoordelijkheid zijn. Moet Moded, althans te Gent, van rechtstreekse verantwoordelijkheid worden vrijgesproken, dan kunnen we niet hetzelfde zeggen van de onrechtstreekse. Dit is de conclusie van Brutel de la Rivière, de biograaf van Moded.¹⁸⁰

Onder de vooraanstaande hervormingsgezinden, predikanten, edelen en handelaars waren er twee strekkingen. Er waren de gematigden, die, door het aanbieden van rekwesten, van de overheid godsdienstvrijheid en beschikking over kerken wilden verkrijgen. Hun gematigdheid was mogelijk ten dele ingegeven door de zeer normale vrees dat gebruik van geweld tot veralgemeende wanorde en in plundering zou kunnen ontaarden. Anderzijds waren er de radicalen, die het opgaven op toegevingen van de overheid te wachten en die met het oog op de komende herfst en het nakende slechte seizoen, hoe dan ook, en desnoods met geweld, beslag wilden leggen op kerken. Vóór het uitbreken van de Beeldenstorm vroegen de hervormden in Gent, zoals elders aan de stedelijke magistraat een kerk om hun godsdienstoefeningen te houden.¹⁸¹ Hun verzoek werd niet ingewilligd. Daarna kwam de Beeldenstorm, gevolgd door pogingen om predicaties te houden in kerken die 'gezuiverd' waren.

De aanvoerders van de beeldenstormers te Gent waren Jan en Lieven Onghena, Pieter Bal (of Balde) en Antheunis van der Muelene.¹⁸² De gebroeders Onghena hadden zich reeds actief getoond in de organisatie van de hagenpreken. Het waren zeker godsdienstig geëxalteerden. Antheunis van der Muelene, waard *'In de Cluse'* op de Hoogpoort, werd ervan beschuldigd predikanten geherbergd en de hagenpreken bevorderd te hebben.¹⁸³ Over het gedrag van Pieter Bal vóór de Beeldenstorm zijn geen nauwkeurige inlichtingen bekend. Op 29 augustus was dit viertal reeds naar Antwerpen gevlucht bij Pauwels van Hulse op het Bierhoofd.¹⁸⁴ Van der Muelene en Bal waren welgestelde lieden.¹⁸⁵ De gebroeders Onghena waren niet zo welgesteld.¹⁸⁶ Geen van die *'principaelste leeders ende capiteynen'* van de beeldenstormers was een lompenproletariër in de echte zin van het woord. De Onghena's beoogden zeker geen maatschappelijk oproer. Toen de abt van Sint-Pieters hen geld bood om zijn graftombe te sparen, weigerden zij kordaat. Het ging er hen om de kerken te zuiveren.¹⁸⁷ Toch aarzelt men om de hele verantwoordelijkheid voor de Beeldenstorm op de hals te schuiven van dit viertal. Wie waren eigenlijk hun opdrachtgevers? Wie vervaardigde de commissie waarop de Onghena's zich beriepen?

Het is niet mogelijk individueel uit te maken door welke motieven elk van de 118 bekende beeldenstormers werd gedreven. Indien we een correlatie willen zien tussen hun sociale situatie en hun deelname aan de Beeldenstorm, kunnen we bij de beeldenstormers drie verschillende categorieën onderscheiden.

Ten eerste: de beter gestelde beeldenstormers. Zij waren zeker geen lompenproletariërs, maar stonden als hervormingsgezind bekend. Abraham van den Abeele was een rentenier, die *'grootelix die der nieuwe religie favoriseerde, hanterende hunne hereticque predicatien'*. Hij hitste de beeldenstormers op en spotte met de heiligen. Terwijl hij een beeld van de H. Stefanus in handen hield, zegde hij: *'dat tzelve beeld goed was om die kinderen mede te spelen'*.¹⁸⁸ Pieter Andries was een zeeplager en een zeer welgesteld man die enkele beelden door de glasramen van de Sint-Niklaaskerk wierp. Hij werd reeds op 29 augustus 1566 aangehouden.¹⁸⁹ Gillis Coorne, meester-roodverver, was reeds in juli en augustus opgetreden als kapitein tijdens de hagenpredicaties. Hij werd eveneens aangehouden op 29 augustus 1566. Marcus van Vaernewijck zegt dat hij een *'vreemdelijnck van gheboorten, die magher in dese stede quam ende rijk aldaer bedeghen was'*.¹⁹⁰ Gillis d'Hooghe, die op 29 maart 1568 bij verstek verbannen werd, had de calvinistische predikanten begunstigd en was opgetreden als aalmoezenier.¹⁹¹ Jan van der Riviere, schilderkruidenier, beschadigde de celebrantenzetels in de Sint-Jacobskerk. Op de rug van die zetels was er door hem een *'zeer kunstig de historie van de Sinkendach, met meer andere beelden'* geschilderd. Naderhand was hij omtrent de vergoeding voor zijn werk in onmin geraakt met priester Willem Doens, de opdrachtgever. Marcus van Vaernewijck merkte op dat hij zich misschien daarom op Doens heeft willen wreken. Van der Riviere werd ook ten laste gelegd dat hij het hoofdaltaar in de Sint-Baafskerk vernield had. Hij was verder een trouwe toehoorder van de predicaties en liet zijn kind dopen *'bij de gues'*. Hij stierf als calvinist.¹⁹² Willem Rutsemelis, procureur van de schepenen en van de Raad van Vlaanderen, werd ervan verdacht de commissie te hebben vervaardigd waarop de beeldenstormers zich beriepen. Hij bekende dat hij een drietal keer de hagenpreken had bijgewoond. Hij was bij de eesten die na de Beeldenstorm werden gearresteerd. Zijn zoon Pieter werd als beeldenstormer bij verstek verbannen. Jan, een andere zoon, had in Genève gestudeerd en trad op verschillende plaatsen als predikant op.¹⁹³

Te Gent namen ook twee edelen aan de Beeldenstorm deel. Claude Goetghebuer vergezelde de gebroeders Onghena bij de hoogbaljuw. Hij was een van de organisatoren van de hagenpredicaties en leidde de Beeldenstorm op Sint-Pieters.¹⁹⁴ Filips Triest wordt door Delmotte niet onder de beeldenstormers gerekend. In zijn bekentenissen, afgelegd voor de Raad van Beroerten, erkende hij nochtans aan de Beeldenstorm deelgenomen te hebben aan de zijde van Goetghebuer en van hem geld ontvangen te hebben, dat hij aan het gewapend verzet schonk. Zijn calvinistische overtuiging blijkt verder uit zijn deelname aan het avondmaal. Hij nam deel aan de gewapende opstand samen met Brederode en werd met andere edelen aangehouden te Harlingen in Friesland. De Raad van Beroerten veroordeelde hem tot de doodstraf omdat hij de wapens had opgenomen tegen de Koning.¹⁹⁵

Die opsomming is zeker onvolledig. Half juni 1567 hielden de beeldenstormers *'redelic ende wel ghestelt'* zich nog schuil te Gent. Degenen die daar meer over wisten, vonden dat het niet *'expedient ofte wel ghedaen'* zou zijn dit aan de schepenen mede te delen, *'vreesende oft zij alzoo eensdeels cause van haerder doot mochten wezen'*.¹⁹⁶ Er waren ook welgestelde brekers die gaarne de schade zouden hebben vergoed die zij aangericht hadden, maar zij durfden zich niet kenbaar te maken.¹⁹⁷

In een tweede categorie beeldenstormers kunnen we die mannen onderbrengen die Delmotte niet aarzelt tot de lompenproletariërs te rekenen omdat zij inderdaad weinig of niets bezaten, maar van wie anderzijds ook vaststaat dat zij hervormingsgezind waren.

Adriaen de Bleckere, die aalmoezen ophaalde tijdens de predicaties, vluchtte naar Engeland, maar kwam terug naar Gent. Ziek geworden van angst, ontving hij het bezoek van *'veel eerlicke mannen ende vrouwen, die ooc van dien euvel besmet waren'*. Na zijn dood werd hij niet in gewijde aarde begraven.¹⁹⁸ Jacob de Bruyne stierf in Brussel aan de galg omdat hij beelden vernield had en volgens de nieuwe religie leefde.¹⁹⁹ Jooris de Ghussene en Gillis van Hauweghem *'ghijnghen zeer al roupende ende beclaghende, dat zij moesten steerven, omdat zij dafghoderie helpen weeren hadden, ende dat zij om der papen wille moesten steerven'*.²⁰⁰ Jan Hughe woonde de predicaties bij en uitte *'plusieurs blasphèmes contre la foy catholique'*.²⁰¹ Een Waal, Gabriël Pluvier (?) uit Stegers (Estaires) die in Gent verbleef, werd ervan beticht een calvinistisch predikant uit Dieppe naar Vlaanderen te hebben gebracht en katholieken te hebben bedreigd. Hij was een vroom man en zong psalmen, terwijl hij de ladder aan de galg beklom.²⁰² Loys van Quickelberghe werd na de Beeldenstorm koster van de calvinistische tempel, maar stierf katholiek en werd in gewijde aarde begraven.²⁰³ Jan Rooze, op 31 augustus 1566 aangehouden en na een langdurige gevangenschap gehangen, stierf als calvinist.²⁰⁴ Pieter van der Straeten, *'een zeer mesjant bordeelhauder ende snoot bouve, een abominabel leven gheleet hebbende'*, had niet alleen beelden vernield, maar had ook predicaties bijgewoond en hing de nieuwe religie aan.²⁰⁵ Jacob de Vroe, die veel vernielingen in de abdij van Sint-Pieters aanrichtte, werd tot de galg veroordeeld en stierf als calvinist.²⁰⁶

Verschillende feiten wijzen erop dat, althans sommige beeldenstormers, voorname-lijk door godsdienstige motieven werden gedreven. De ooggetuige Marcus van Vaerne-wijck noteerde in zijn dagboek dat *'die beelstormers meenende voor Godt een groote wel-daet te doene, quamen met XXX, XL of L tseffens, daer vrouwen ende knechten onder ghemijnghelt waren die psalmen songhen, ende sommighe mans zonghen voren. Alzoo zach icker voor mijn deure, vanden II hueren vander nacht tot ontrent den IIII hueren, wel II^c passerem'*.²⁰⁷

Op sommige plaatsen woedde de Beeldenstorm heviger dan elders om redenen die zeker niet van sociale aard waren. Volgens Van Vaernewijck was er geen kerk in Gent die binnenin zo zeer geschonden was als de Sint-Jacobskerk.²⁰⁸ Sommigen schreven dit toe aan het feit dat *'sommighe personen den deken van den christenen, die daer pasteur is, qualic mochten'*.²⁰⁹ Het is zeker ook een feit dat in die parochie veel calvinisten woonden.²¹⁰

De twee kloosters die door de beeldenstormers het zwaarst werden getroffen, waren die van de dominicanen en die van de minderbroeders. Cornelis van Campene schreef dat van de vier bedelorden, de dominicanen de meeste schade leden, *'uut causen dat zij inquisiteurs hebben gheweest van den ghelooove'*.²¹¹ Van Vaernewijck, die toch geen ruggespraak gehouden had met Van Campene, merkte op dat de minderbroeders evenzeer, althans niet veel minder, gehaat waren dan de dominicanen, *'want hoewel dat haer oorden niet properlic inne en haut van jeghen die ketters te strijden ..., nochtans waren zij daervoren ghehauwen, dat zij ooc vervolghers waren ende de handt vaste daer an hilden'*.²¹² In een brief aan Jochim Hopperus drukte de voorzitter van de Raad van State Viglius dezelfde mening uit: *'In het klooster van de predikheren te Gent is men heviger dan elders tekeer gegaan, omdat daar altijd geleerde en katholieke mannen verbleven hebben die met hun predikingen vooral de sektariërs ten zeerste hebben bestreden'*.²¹³

Sommige uitlatingen van beeldenstormers wijzen er verder nog op dat zij veeleer door godsdienstige dan door sociale motieven gedreven werden. In de Sint-Jacobskerk wilden enige toeschouwers de vernieling van het koorgestoelte verhinderen. Zij namen hun toevlucht tot een list en maanden de beeldenstormers aan het koorgestoelte te sparen opdat het later nog gebruikt zou kunnen worden wanneer hun predikanten in het koor zouden prediken. *'Hij, dat is waer, spraken dander [beeldenstormers], wij zullent laten staen'*.²¹⁴ De toeschouwers, die aldus een koorgestoelte redden, waren blijkbaar de mening toegedaan dat zij een godsdienstige zaak dienden. Tot de beeldenstormers in het Tempelhof zegde Artus Bousse, *'dat al moeste gheweert zyn en dat dielve plaetse dienen zoude om te prekene oft om brulocht te houdene'*.²¹⁵ Toen de beeldenstormers in de bibliotheek van de minderbroeders de boeken aan stukken scheurden en in de Leie wierpen, riepen zij: *'zij hebben ons menich blau sermoen uut alle dese boucken ghedaen'*.²¹⁶ In de abdij van Sint-Pieters riepen de beeldenstormers *'leelicke ende schandaluese woorden [tegen de proost], hem heetende bloetzuper ende diergheelijcke, om dat hij in zijn vanghenesse sommighe heretijcken (die zij liever noumen lieden vander schrift) altemet ghevangen hilt, die ooc aldaer verwesen ende buten der poorte ghejusticiert waren'*.²¹⁷

Een derde en laatste categorie beeldenstormers waren zij die niet door godsdienstige, maar door andere redenen werden bewogen. Zij kunnen onmogelijk met zekerheid *nominatim* aangeduid worden.

Omwille van de aanwezigheid van dienaren van de hoogbaljuw, beeldden sommigen zich in *'dat een speciaal ende sonderlingh bevel ende last was, van der Overheijt ghecommen, als dat men die beelden afbreken moeste ende dat men daer af prijs en danck hebben zoude'*.²¹⁸ Niet zonder overdrijving schreef Marcus Van Vaernewijck dat, op honderd lieden, nauwelijks één meende *'of ten moeste alzoo ghedaen wesen, ofte emmer dattet der Overheijt kwam'*.²¹⁹ De katholieken onthielden zich van deelname, *'maer vele vanden anderen, bijzonder ghemeene lieden van cleender qualiteit, waren de ghene die zulck weerck deden ende grooten aerbeijt ende slavernie daer om bezuerden'*.²²⁰ Zelfs indien zij meenden dat het toegelaten was, hadden die beeldenstormers *'moghen stille zitten ofte haer weerck doen; maer neen. Hier uut scheen wel dat zij ghenouch ketters ghezint waren'*.²²¹

Onder de beeldenstormers waren er ten slotte ook lieden die zeker niet door godsdienstige motieven gedreven werden of aan de Beeldenstorm deelnamen omdat zij dachten dat het toegelaten was. Er waren *'lieden die van haerlieder soorte [calvinisten] ende belydynghe niet recht en waren, die zochten onder tdecsel van dien quaet te doene, stelen ende rooven'*.²²²

Van Campene vermeldde dat reeds bij het begin van de Beeldenstorm *'vrauwen, guuten ende knechteraigen mede liepen om rooven ende om stelen'*.²²³ Bij de augustijnen zochten en vonden zij een schat *'diese roofden ende pillierden'*.²²⁴ Bij de karmelieten zochten zij ook naar een schat, maar Van Campene zegt niet dat zij hem vonden.²²⁵ In het klooster van Galilea en in het klooster van de Groenen Briel *'naemen ende roofdense al datse conste ghecrijghen'*.²²⁶ Bij de augustinessen van Deinze in Ekkergerm en in het Rijke Gasthuis vonden beeldenstormers een schat die zij roofden.²²⁷ Bij Marcus Van Vaerne-wijck, die nochtans veel uitvoeriger dan Cornelis van Campene over de Beeldenstorm handelt, worden slechts twee plaatsen vermeld waar echte diefstallen zouden hebben plaatsgehad. Sommige beeldenstormers gooiden daar een koffer open en namen daar enkele grepen geld uit, maar anderen berispten hen, zeggende *'ghij doet onrecht, men zal dit ghelt liever draghen tot mijn heere den hoochbaluu'*. Nadat zij de koffer bij de overheid gebracht hadden, vroeg men aan de beeldenstormers of er iets uitgenomen was. Zij bekenden: *'daer was een grepe of twee uut ghegrepen om de knechten te betalen, die van als zurghе droughen, om dat men niet stelen ofte ijemant veronghelijcken zoude'*.²²⁸ In hetzelfde klooster namen beeldenstormers op de kamers van de broeders geldbeurzen die zij gevonden hadden in het stro van de matrassen. In de Sint-Jacobskerk werden drie offerblokken opengebrouwen en geplunderd. Ook alle sloten in het sanctuarium en elders werden geforceerd. Marcus van Vaerne-wijck voegde er echter aan toe: *'maer hier es ooc te noteren, dat ditte maer eenighe quaetwillighe ende diefachtighe en waeren'*.²²⁹

Om het sociale karakter van de Beeldenstorm te bewijzen, vermelden Kuttner²³⁰ en Delmotte²³¹ dat de levensmiddelenvoorraden van de kloosters ter plaatse werden opgegeten, opgedronken of zonder reden verspild, en dat de beeldenstormers tot aan de enkels in het weggelopen bier waadden. *'Niet de religieuze dweepzucht, maar de vitale levensinstincten van de mens hadden die categorie van beeldenstormers tot razernij opgezweept'*.²³² Die argumentatie is erg zwak en houdt geen rekening met de massapsychose die bij een grote rel ontstaat. Een tijdgenoot gaf een zeer pertinente verklaring voor de verspilling van bier en wijn. In Antwerpen sloegen de leiders van de beeldenstormers vooraf de bodem van de vaten met wijn in, *'opdat de ghuene diet last hadden te razerene, niet droncken drincken en souden, vreesende daer uut meer quaets te ghesiene'*.²³³ Het is begrijpelijk dat de beeldenstormers hun dorst laafden en hun honger stilden. Wanneer zij in het dominicanenklooster hun vernielingswerk begonnen, waren zij reeds meerdere uren aan het werk. Zij die uit Antwerpen naar Gent gekomen waren en ook de anderen, moesten toch ergens eten. Van Vaerne-wijck vermeldt dat zij zich van alle mogelijke voorwerpen bedienden om uit te drinken, *'want zij en hadden van huus gheen ghereeschap medeghebracht'*.²³⁴ Zij trokken dus niet naar de kloosters om hun vitale levensinstincten te voldoen. Integendeel, in sommige kloosters lieten zij zich niet eens afleiden van hun opzet, hoewel hen eten aangeboden werd om hen minder agressief te maken, *'ten mocht al niet baten. Die stomme afghoden, die baalsche hoerie, ofte alzoo zijse noumen wilden, moesten an staen; want twas (zoo zij zeijden) eenen stijnckenden gruwel voor taenschijn des Heeren, die oijnt alder hertste ende strancxt jeghen die afghodisten gheoordeelt heeft'*.²³⁵

De Beeldenstorm was geen uiting van klassenstrijd en ook geen afleiding van de aanval der bezitlozen op de geldkisten der rijke burgers. Hij was in de eerste plaats een godsdienstige beweging, veroorzaakt door de kritiek op de beeldencultus. De verantwoordelijken voor de Beeldenstorm waren de radicalen onder de hervormingsgezinden. Sommigen waren predikanten, sommigen waren leden van de consistories, anderen waren edellieden. De daadwerkelijke aanvoerders traden zeker niet allen eigenmachtig op. De uitvoerders behoorden tot alle klassen van de samenleving. Een aantal onder hen waren zeker godsdienstig geëxalteerden. Dat een deel van de beeldenstormers ook door andere dan godsdienstige motieven werd gedreven, is zeker waar. We moeten ons er echter voor hoeden om aan die categorie de volledige verantwoordelijkheid voor de Beeldenstorm toe te wijzen.

Noten

- 1 E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux du XVIe siècle dans la Flandre maritime*, I, 54, en IV, 39; A. DESPLANQUE (1863-1864), 'Notes pour servir à l'histoire du couvent de Steenvoorde', in: *Annales du Comité flamand de France*, VII, 152-181.
- 2 J. SCHEERDER (1952), 'Le mouvement iconoclaste en 1566 fût-il spontané ou prémédité?', in: *Annales de la Fédération archéologique et historique de Belgique. 33e Congrès*, II, 67-74, Doornik.
- 3 E. KUTTNER (1949), *Het Hongerjaar 1566*, 303, 308 e.v., Amsterdam.
- 4 D. JACOBS (1930), *Het Wonderjaar te Gent, juni 1566 – april 1567 – Tijdspiegel*, 1906 (Overdruk). V. FRIS, *Histoire de Gand*, 2de uitg., 195 e.v., Gent; M. DELMOTTE, *Sociale aspecten van het Calvinisme te Gent*; IDEM, 'Het Calvinisme', 145-176.
- 5 V. FRIS (1911), 'Een treurige bladzijde in de Gentsche Kunstgeschiedenis', *BMGOG*, XIX, 97-120.
- 6 *BR*, 301; *Verslag*, 32; *Justification*, 393; *MVV*, I, 99; *Dagboek*, 12; *Chron. van Ghendt*, hs., *in dato*; *Ms. 159*, f° 7r°. Over het Tempelhuis (of 'Tempelhof'): P. ROGGHÉ (1970), 'De tempelridders en hun Hof te Gent', in: *Appeltjes van het Meetjesland*, XXII, 133-157.
- 7 *Discours*, f° 27v°; *Verslag*, 32; *Justification*, 393-394; *MVV*, I, 99-100; *Chron. van Ghendt*, *in dato*; *Ms. 159*, f° 7r°.
- 8 *Verslag*, 32-33; *Justification*, 394. In het *BR* (p. 303) wordt enkel gezegd dat de hoogbaljuw de Beeldenstorm formeel verbood.
- 9 *MVV*, I, 100 en 104-105; *Chron. van Ghendt*, hs., *in dato*; *Ms. 159*, f° 8 r°-v°. In het *Dagboek* (p. 12) wordt enkel gezegd dat de commissie vals was en dat de bedrogen hoogbaljuw 'willekeurde in breken van dien'.
- 10 *MVV*, I, 105.
- 11 *SAG*, *Keure resolutiën 1549-1570*, f° 302v°.
- 12 *Discours*, f° 27r° ('se disant aussy avoir de ce chargé') en f° 28 r° ('ores quil fust de ce pleinement auctorisé').
- 13 *Justification*, 395, art. LXIX.
- 14 Brief van Morillon aan Granvelle, 29 sept. 1566: *Correspondance du cardinal de Granvelle, 1565-1583* (uitg. E. POULLET & Ch. PIOT (1877)), I, 502, Brussel.
- 15 Kopie van het doodvonnis van Bousse: *SAG*, *Register PP. Ordonnantiën politique beghinende 1568 tot meye 1570*, f° 307v°-310r°. Over Artus Bousse: Bijlage IV, nr. 4.
- 16 *MVV*, IV, 156-157; Op 7 juli 1568: *Dagboek*, 152.

- 17 MVV, I, 99-140 en *passim*; *Dagboek*, 12-19; *Chron. van Ghendt*, hs., *in dato*; *Ms. 159*, f° 7r°-8v°.
- 18 MVV, I, 137-138.
- 19 *Dagboek*, 14.
- 20 Zie Hoofdstuk IV. Balans van de Gentse beeldenstormerij.
- 21 MVV, III, 283.
- 22 *Dagboek*, 12; MVV, I, 106; *Ms. 159*, f° 7r°.
- 23 De aanwezigheid van stoottroepen uit Antwerpen wordt bevestigd door Junius en door Jan Onghena, zie verder.
- 24 *Ms. 159*, f° 7v°. Ook de *Chron. van Ghendt* hs., *in dato* 22 augustus 1566: 'meest al slichte ghemeene volcxken ende oolick ghebroetsle die nauwe een cleet aen tlijf en hadden'. Marcus van Vaernewijck heeft het over 'schamel ghesellen' (I, p. 106). In het *Dagboek* gaat het over 'een hoop Guuds'. In de officiële teksten valt er een gradatie waar te nemen: in het *Discours*, 'le commun' (f° 27r°), in het *BR.*, 'sectaires et séditieux' (p. 301), in het Verslag 'quaetwilighe' (p. 36), in de *Justification* worden het 'gens mechanycques voire du plus menu populaire' (p. 293).
- 25 Zie vermogenstabel der Gentse beeldenstormers, M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 159. Zie ook J. SCHEERDER (1991), 'Documenten in verband met confiscatie van roerende goederen van hervormingsgezinden te Gent (1567-1568)', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CLVII, 125-242.
- 26 O.J. DE JONG (1964), *Beeldenstormen in de Nederlanden*, 8, Groningen, betreurt dat we veel minder weten over de leeftijd der beeldenbrekers dan over hun sociale positie, daarom is het geenszins overbodig hier een aantal gegevens te vermelden, die bewijzen dat de Beeldenstorm geen 'nozemrel' was.
- 27 MVV, I, 151: 'daer waren vrouwen ende knechten onder ghemijngheft (...); daer stond bij schoonen daghe een knechtkin van XIII of XV jaren, met een hijserkin, en clopte ende cretste ende bedarf die aensichten ende handen van die albaesteren beeldeken, die daer in autaeer tafel stonden'; *Dagboek*, 12: 'vrouwen, guuten ende knechtenaigen'.
- 28 MVV, III, 181-182; *Ms. 159*, f° 12v° en f° 103v° (geen leeftijd vermeld).
- 29 *Chron. van Ghendt*, hs., *in dato* 24 september 1566; *Ms. 159*, f° 16v°. Voor Kalle Pintken: Bijlage IV, nr. 63.
- 30 MVV, IV, 18.
- 31 MVV, IV, 69. Voor Loys van Quicquelberghe, zie Bijlage IV, nr. 108.
- 32 MVV, IV, 54.
- 33 MVV, III, 145.
- 34 MVV, I, 227. Voor Gyselbrecht Cools, zie Bijlage IV, nr. 8.
- 35 MVV, IV, 96.
- 36 MVV, I, 227. Voor Jan Cooman, zie Bijlage IV, nr. 9.
- 37 MVV, III, 306. Voor Gillis Coorne, zie Bijlage IV, nr. 10.
- 38 MVV, III, 305. Voor Jan Rooze, zie Bijlage IV, nr. 68.
- 39 MVV, III, 144, heeft het over 'een Wale van Steeghers'. Steunend op confiscatierekeningen identificeert A.L.E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, 38, die persoon als Gabry Pluvier. Voor hem, zie Bijlage IV, nr. 64.
- 40 MVV, IV, 3. Voor Pieter van der Straeten, zie Bijlage IV, nr. 101.
- 41 MVV, II, 200-201. Voor Jooris de Ghusseme en Gillis van Hauweghem, zie Bijlage IV, nrs. 21 en 103.
- 42 MVV, III, 308.
- 43 MVV, III, 309 en IV, p. 24. Voor Jan de Wulfjaeghere, zie Bijlage IV, nr. 35.
- 44 MVV, III, 305. Voor Pieter Andries, zie Bijlage IV, nr. 1.
- 45 MVV, III, 304. Voor Willem Rutsemelis, zie Bijlage IV, nr. 73.
- 46 MVV, IV, 205.

- 47 MVV, I, 226; SAG. *Bouc van den Crime 1566-67*, f° 38r°. Voor Denys Ryckaert, zie Bijlage IV, nr. 67.
- 48 MVV, II, 201.
- 49 MVV, I, 209. Voor Jacob de Preut (de Pruet), zie Bijlage IV, nr. 25. Voor Jan de Preut (de Pruet), zie Bijlage IV, nr. 27.
- 50 MVV, IV, 14. Voor Abraham van den Abeele, zie Bijlage IV, nr. 86.
- 51 M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 159-160, rekent Lieven De Smet onder de beeldenstormers. Hij werd echter niet van beeldenstormerij beschuldigd: MVV, IV, 24-26. Over hem: Bijlage IV, nr. 31.
- 52 D. JACOBS (1906), 'Het Wonderjaar te Gent', in: *Tijdspiegel* – hoofdstuk 'De Beeldenstorm', 44-45.
- 53 V. FRIS (1909), 'Notes pour servir à l'histoire des iconoclastes et des calvinistes à Gand de 1566 à 1568', HMGOG, IX, 1-150 en IDEM (1908), 'Les chefs de l'iconoclasmе gantoise en 1566', HMGOG, XVI, 263-268.
- 54 V. FRIS (1930), *Histoire de Gand*, 195, Gent.
- 55 J. SCHEERDER (1943), 'Gentenaars voor de Raad van Beroerten', *Bijdragen tot de Geschiedenis en de Oudheidkunde*, I, 131-141.
- 56 M. DELMOTTE (1959), *Sociale aspecten van het Calvinisme te Gent*. Onuitgegeven licentiataatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent, Gent.
- 57 Marcel Delmotte publiceerde een samenvatting van zijn licentiataatsverhandeling: 'Het Calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent (1566-1567)', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXIX (1963), 145-176. Daarin drukt hij zich radicaler uit: 'de Beeldenstorm als zodanig te Gent, op 22 en 23 augustus 1566 voltrokken, is op de allereerste plaats een sociaal oproer' (p. 156) en 'godsdienstig geëxalteerden hebben trouwens slechts uitzonderlijk aan beeldenstormerij deelgenomen. De iconoklasten waren grosso modo lompdenproletariërs' (p. 172).
- 58 E. KUTTNER (1949), *Het Hongerjaar 1566*, Amsterdam. A. J. ROELINK (1964), 'De Nederlandse Opstand een klassenstrijd?': *Kritisch kwintet. Historische Opstellen*, 49-70, Amsterdam, leverde een degelijke kritiek op het werk van Kuttner.
- 59 MVV, I, 99.
- 60 *Discours*, f° 21v° – 22r°; BR., 297; *Verslag*, 21 en 119; *Justification*, 389.
- 61 *Verslag*, 121.
- 62 *Verslag*, 121.
- 63 *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 208; MVV, I, 80; *Ms. 159*, f° 4r°-f° 4v°.
- 64 *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 208; MVV, I, 80; *Ms. 159*, f° 4r°-f° 4v°.
- 65 *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 208; MVV, I, 80; *Ms. 159*, f° 4r°-f° 4v°. Predicatie van Carpentier op 25 augustus: *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 213; MVV, I, 200, vermeldt de naam van de predikant niet en noemt hem 'een Wale'.
- 66 *Discours*, f° 22r°-f° 22v°; BR, p. 297-298; *Verslag*, p. 22-23 127; *Justification*, 390-391; MVV, I, 80; *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), p. 208; *Ms. 159*, f° 4r°-f° 4v°.
- 67 *Verslag*, p. 22; *Justification*, 390.
- 68 SAG, *Keure Resolutiën 1549-1570*, f° 366r°-f° 366v°.
- 69 Brief van de kartuizers aan de magistraat, 18 augustus 1566: *Verslag*, doc. XIX, 125-126.
- 70 SAG, *Keure Resolutiën 1549-1570*, f° 366r°-f° 366v°.
- 71 *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 209; *Ms. 159*, f° 4r°-f° 4v°.
- 72 In zijn *Vita* zegt Junius dat hij 'de luiden van dien handel (het vernielen van beelden) openlijk afmaende, ook niet sonder hun aenstoot te geven'. Aangehaald door G. BRANDT (1677), *Historie der Reformatie*, I, 2de uitg., 354, Amsterdam.

- 73 MVV, I, 80. Onmiddellijk daarna vermeldt Van Vaernewijck: 'Ooc hadde te Deijnse eene van dees veltpredicanten twee zoo drij waerf over zijn knien ghelegghen, twolck biddende dat zij an gheen beelden in de keercken commen en zouden'.
- 74 MVV, I, 86-87.
- 75 In Gent waren er twee tijdgenoten die de naam Gerard Rijn droegen. De ene, heer van Ekenbeke, was raadsheer bij de Raad van Vlaanderen. Hij stierf op 3 december 1570 en werd begraven in de Sint-Michielskerk. De andere was de baljuw van Sint-Pieters: B. DE JONGHE (1791), *Ghendsche Geschiedenissen ofte Kronyke der Beroerten en Ketterye binnen en ontrent de stad van Gend, sedert den 15 July 1566 tot 1585*, I, 33, Gent.
- 76 SAG, *Keure Resolutiën 1549-1570*, f° 366v°-f° 367r°; *Discours*, f° 23r°-f° 23v°; *Verslag*, 24. In het BR is niets te vinden over die onderhandelingen. In de *Justification* (p. 391) wordt terloops gezegd dat de magistraat voor het lichten van zeshonderd soldaten het advies van de Raad van Vlaanderen inwon.
- 77 Ondervraging van de pastoors: *Verslag*, 130-131; *Discours*, f° 23r°; BR, p. 298-299; *Verslag*, 24. In de *Justification* wordt het ontbieden en ondervragen van de pastoors niet vermeld.
- 78 MVV, I, 87-88, 91-92, 141-143 en 46; *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 209-210.
- 79 MVV, I, 88.
- 80 MVV, I, 87.
- 81 MVV, I, 87.
- 82 MVV, I, 88.
- 83 *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 209; KBB, Hs. 6.177, *Chronijcke ofte Gheschiedenisse van Vlaenderen*, f° 27r°, en Hs. 6340, *Chronique de Gand*, f° 11r°.
- 84 Volgens de kronieken hadden de onlusten in de Sint-Jacobs (MVV, I, p. III) en in de Sint-Baafskerk (*Chron. van Ghendt*, hs. *in dato*, Ms. 159, f° 5r°-f° 5v°) plaats op 21 augustus. Daarentegen zouden volgens het *Verslag* en de *Justification* (p. 392) de samscholingen in Sint-Niklaas, Sint-Jacobs en Sint-Baafs op 20 augustus hebben plaatsgevonden. In zijn verdediging schreef de magistraat 'ende is wel zekerlijck te presumeren' dat de graanopstand op 21 augustus geschiedde 'duer deccasie, dat slaechs te vooren huerliedder desseing vanden saccaigement vande keercken beleth hadde gheweest': *Verslag*, p. 30; 'lesdits sectaires ont vraysemblablement le lendemain, estant le mercredi 21 daougst, pratyqué que au marché du bled nouvelle esmeute sest suscité': *Justification*, 392. In het *Discours* en in het BR wordt geen melding gemaakt noch van samscholingen, noch van uiteendrijven door de overheid. In zijn brief aan pensionaris Borluut (Gent, 21 augustus 1566: *Verslag*, 133-134) zegt de magistraat uitdrukkelijk dat hij schrijft over de graanopstand van de 21ste, omdat Egmont 'beghert gheadverteert te zijne van huere te huere van alle occurentien om dese ieghenwoordeghe troublen'. Waren de samscholingen in drie kerken, de pogingen om de beelden te vernielen en het dappere optreden van de magistraat de vorige dag soms geen even belangrijke 'occurentien' als de graanopstand? Blijkbaar heeft de magistraat zich in zijn verdediging overdreven verdiensten toegeschreven.
- 85 *Chron. van Ghendt*, hs. *in dato* 20 augustus; KBB., Hs. 6177, f° 28r°; KBB, Hs. 6340, f° 11r°-12r°. Volgens B. DE JONGHE (1746), *Ghendsche Geschiedenissen*, Gent (eerste uitgave door de auteur zelf bezorgd), 19, zouden er op 20 augustus door de predikanten die van Brugge terugkwamen, te Gent predicaties gehouden zijn, eerst buiten de Brugsepoort, te Rooigem op het goed 'Vaernewijck', en daarna op de Ledebergdries. Vervolgens zouden ze binnen de stad gekomen zijn en in de kerk van Onze-Lieve-Vrouw op Sint-Pieters psalmen hebben gezongen.
- 86 *Verslag*, 28-29; *Justification*, 391-392. In het *Discours* en in het BR is hierover niets te vinden.
- 87 MVV, I, 111.

- 88 *Chron. van Ghendt*, hs., in dato 21 augustus; Ms. 159, f° 5r°-f° 5v°.
- 89 *Informatie*, Verhoor van S. Moenins: ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 76, f° 311v°.
- 90 UBG, Hs. 153, f° 242r°.
- 91 *Dagboek*, 132. Over D. Jooris: Bijlage IV, nr. 50.
- 92 *Informatie*, Verhoor van S. Moenins, f° 311v°.-312r°. Over hem: Bijlage IV; nr. 58. Over P. de Rijcke: *ibidem*, nr. 29; over C. Teymont: *ibidem*, nr. 78; over J. Van der Leure: *ibidem*, nr. 95; over L. de Smet: *ibidem*, nr. 31; over P. de Bellemaekere: *ibidem*, nr. 13; over J. Martens: *ibidem*, nr. 53; over C. de Zaedelaere: *ibidem*, nr. 36; over L. d'Heere: *ibidem*, nr. 22 en over J. Tay: *ibidem*, nr. 77.
- 93 MVV, IV, 216.
- 94 *Informatie*, f° 311r°-f° 312v°; Ms. 159, f° 21v°.
- 95 *Informatie*, f° 311r°.
- 96 *Informatie*, f° 311r°.
- 97 MVV, III, p. 73; Ms. 159, f° 83r°.
- 98 MVV, IV, 81-82.
- 99 *Mémoires de Pasquier de la Barre et de Nicolas Soldoyer*, I, 240; ARA, *Handschriftenverzameling*, nr. 182, f° 153r° en f° 181r°-182v°.
- 100 Ms. 159, f° 83r°.
- 101 'Het is zeer onwaarschijnlijk dat zulke verdienstelijke mannen op die vergadering niet aanwezig waren': M. DELMOTTE, *Sociale aspecten*, 198-200 en 471.
- 102 MVV, II, 7, 199, 325, 327, 333-334; III, 197, 298, 301, 305-307, 313; IV, 24-26.
- 103 *Chron. van Ghendt*, in dato 30 maart 1568.
- 104 *Antwerpsch Archievenblad*, IX, 376-377.
- 105 *Vita Junii* (uitg. P. MERULA), Leiden, 48-50, 1595.
- 106 Brief van Abraham Ortelius aan Em. Demetrius, aangehaald in F. PRIMIS (1940), *Het Wonderjaar (1566-1567)*, 158, Antwerpen.
- 107 Ondervraging van Jan Onghena door de markgraaf van Antwerpen: *Antwerpsch Archievenblad*, IX, 377.
- 108 *Discours*, f° 27v°-f° 29r°. Het relaas van de demarche van Onghena bij de hoogbaljuw is over de hele tekst doorgehaald.
- 109 *Verslag*, 35.
- 110 *Justification*, 393.
- 111 MVV, I, 101.
- 112 MVV, I, 107.
- 113 Ms. 159, f° 7v°.
- 114 E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux du XVIe siècle*, II, 105, 134 en 146. In het vonnis lezen we ook dat Van der Clyte in Machelen een beeldje beschadigde. Ten onrechte verstaat De Coussemaker Machelen door 'Malines'. Dit moet klaarblijkelijk Machelen bij Deinze zijn.
- 115 Over R. Steppe: A.C. DE SCHREVEL, *Troubles religieux du XVIe siècle au quartier de Bruges*, 249, 339, 355-356 en 456. Over V. Adaems: T. SEVENS (1924), *Handvesten rakende de wederdoopers en de calvinisten der XVIe eeuw in de voormalige Kasselrij van Kortrijk*, 20-21, Kortrijk.
- 116 MVV, I, 100. Over de kwestie van de zogenaamde 'mactiging': J. SCHEERDER (1974), *De Beeldenstorm*, Bussum, 100 en 102.
- 117 *Dagboek*, 12. *Chron. van Ghendt*, hs., in dato 22 augustus 1566; Ms. 159, f° 7r°.
- 118 Brief van Morillon aan Granvelle, 29 september 1566: *Corr. Card. Granvelle*, I, 502.
- 119 *Discours*, f° 27v°.
- 120 *Justification*, 395.
- 121 *Informatie*, f° 310r°-f° 310v°.

- 122 MVV, III, 284.
- 123 *Sentence de Bannissement*: ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 67r°; *Dagboek*, 107.
- 124 *Informatie*, f° 296r°; MVV, III, 39.
- 125 *Informatie*, f° 293r°.
- 126 MVV, II, 271.
- 127 RAG, *Raad van Vlaanderen*, Secrete Camere 1562-1570, f° 197v° (30 oktober 1566): I.L.A. DIEGERICK, *Documents du XVIe siècle*, IV, 27. Voor Loys van Quickelberghe, zie Bijlage IV, nr. 108.
- 128 MVV, III, 39 (*in dato* 17 september 1567). Voor Willem Rutsemelis, zie Bijlage IV, nr. 73.
- 129 MVV, III, 303-309; *Dagboek*, p. 118-119; *Chron. van Ghendt*, hs., *in dato* 30 maart 1568; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 38-40.
- 130 *Informatie*, f° 298v°.
- 131 AGS, *Secretarias Provinciales*, libro 1413, f° 238r°-f° 238v°.
- 132 Pieter de Rycke, leider der Gentse calvinisten, verklaarde aan de schepenen van de Keure dat Onghena hem bekend had 'negheen last hebbende, maer dat tghemeente tzelve zulcx wilden hebben' (SAG, *Keure Resolutien 1549-1570*, f° 380v°-381r°; *Discours*, f° 37r°-38r°; *Verslag*, document XXXII, 150-151). Pieter de Rycke werd voor de magistraat ontboden en ondervraagd. Het getuigenis van De Rycke is niet betrouwbaar, omdat hij er belang bij had het bestaan van een valse commissie te loochenen. Hij zegt ook niet dat Onghena de hoogbaljuw en anderen niet belogen heeft. Over Pieter De Rycke: Bijlage IV, nr. 29. Over de zogenaamde 'commissies': J. SCHEERDER, *De Beeldenstorm*, 100.
- 133 E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, 105.
- 134 G. DES MAREZ, 'Documents relatifs aux excès commis à Ypres par les iconoclastes (le 13 et le 16 août 1566)', *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 5de reeks, VII (1897), 551.
- 135 J. EPINOY, *Chronique d'Elverdinghe*, Brugge, 1844, 14.
- 136 *Mémoire justificatif du magistrat d'Ypres*, uitg. in I.L.A. DIEGERICK, *Documents du XVIe siècle*, I, 60; Ch. DE BAVAY (1854), *Procès du comte d'Egmont*, 283, 284 en 287, Brussel; L. DE VOS (1987), *Het proces van Egmont*, III, 173, Zottegen.
- 137 Ch. DE BAVAY, *Procès du comte d'Egmont*, 287.
- 138 Ch. DE BAVAY, *Procès du comte d'Egmont*, 117 ('Charges nouvelles') en 216-217 ('*Mémoire de défenses rédigé par les conseils du comte d'Egmont*'), 216-217.
- 139 ARA., *Raad van Beroerten*, nr. 55 (85), f° 94v°.
- 140 Vonnis van G. Cools, in SAG, *Bouc van den Crime 1566-1567*, f° 35r°-f° 36v°. Voor Ghij-selbrecht Cools, zie Bijlage IV, nr. 8.
- 141 Vonnis van D. Rijckaert, in SAG, *Bouc van den Crime 1566-1567*, f° 38r°. Voor Denijs Rijckaert, zie Bijlage IV, nr. 67.
- 142 Vonnis van J. Cooman, in SAG, *Bouc van den Crime 1566-1567*, f° 36r°. Voor Jan Cooman, zie Bijlage IV, nr. 9.
- 143 MVV, I, 227.
- 144 *Ms. 159*, f° 7v°.
- 145 MVV, I, 115.
- 146 MVV, I, 126.
- 147 E. KUTTNER (1949), *Het Hongerjaar 1566*, Amsterdam; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 156.
- 148 E.C.G. BRÜNNER (1928), 'Die dänische Verkehrssperre und der Bildersturm in den Niederlanden im Jahre 1566', *Hansische Geschichtsblätter*, LIII, 97-109.
- 149 A. WYFFELS, 'De graankrisis en de houding van stad en staat in Vlaanderen, op de vooravond van de Beeldenstorm', 230.
- 150 E. KUTTNER, *Het Hongerjaar*, 306-307.

- 151 SAG, *Keure Resolutiën 1549-1570*, f° 379v°; *Discours*, f° 27v°; *Verslag*, p. 31-32; *Justification*, 393.
- 152 J. DE BROUWER (1961), *Bijdrage tot de geschiedenis van het godsdienstig leven en de kerke-*
lijke instellingen in het Land van Aalst tussen 1550 en 1621, 134, Aalst.
- 153 MVV, I, 53.
- 154 E. KUTTNER, *Het Hongerjaar*, 300-303.
- 155 'De regentes, de katholieke stadsbesturen van Gent en Doornik, de gereformeerde kooplie-
- den van Doornik, de katholieke stadhouder Noircarmes, de gereformeerde P. de la Barre en
- de katholieke Castillio': E. KUTTNER, *Het Hongerjaar*, 303.
- 156 E. KUTTNER, *Het Hongerjaar*, 302, verwijst naar F.A.F. DE REIFFENBERG, *Corresp. de*
Marguerite d'Autriche, 121. Daar vinden we op p. 120-138 een brief van Margaretha van
- Parma aan Filips II van 31 juli 1566. De brief is ook uitgegeven in *CFMA*, V, 280-287.
- 157 *CFMA*, V, 280.
- 158 *Verslag*, doc. IX, 99-103.
- 159 E. KUTTNER, *Het Hongerjaar*, 302.
- 160 *Verslag*, doc. VII, 95-97 en doc. VIII, 97-98.
- 161 *Verslag*, doc. VI, 98.
- 162 *Verslag*, 98.
- 163 *Verslag*, 98.
- 164 E. KUTTNER, *Het Hongerjaar*, 303 e.v.
- 165 E. KUTTNER, *Het Hongerjaar*, 305.
- 166 E. KUTTNER, *Het Hongerjaar*, 314.
- 167 R. VAN ROOSBROECK, *Het Wonderjaar te Antwerpen 1566-1567*, 34, noot 2.
- 168 E. KUTTNER, *Het Hongerjaar*, 314-315.
- 169 E. KUTTNER, *Het Hongerjaar*, 315.
- 170 M. DELMOTTE, *Sociale aspecten*, 167 en 470.
- 171 M. DELMOTTE, *Sociale aspecten*, 211 en 471.
- 172 M. DELMOTTE, *Sociale aspecten*, 212 en 472.
- 173 MVV, I, 101-103.
- 174 M. DELMOTTE, *Sociale aspecten*, 245; IDEM, 'Het calvinisme', 156.
- 175 M. DELMOTTE, 'Het calvinisme', 158.
- 176 M. DELMOTTE, *Sociale aspecten*, 215.
- 177 *Verslag*, 150.
- 178 G.J. BRUTEL DE LA RIVIERE (1879), *Het Leven van Herman Moded*, 47-49, Haarlem.
 In Woerden hielp Moded graaf Floris van Pallandt, heer van Culemborg, om de hoofdkerk
 van zijn graafschap van beelden te zuiveren. Zie ook O.J. DE JONG (1957), *De Reformatie*
te Culemborg, 132-133, Assen.
- 179 MVV, I, 215-216.
- 180 G.J. BRUTEL DE LA RIVIERE, *Het leven van Herman Moded*, 47-49. Het lijdt geen twij-
 fel dat Moded door zijn predicaties tot de Beeldenstorm heeft bijgedragen, maar 'daardoor
 heeft hij nog niet gepredikt dat men nu daadwerkelijk moest beginnen alles kort en klein te
 slaan'. Volgens Floris Prims was het Moded die de Beeldenstorm nadrukkelijk beval: F.
 PRIMIS (1941), *Antwerpsiensia 1940 (XIVe reeks)*, 184, Antwerpen. A.A. VAN SCHELVEN
 (1914), 'Moded', NNBW, III, kol. 862-874, Leiden, deelt de mening van Brutel de la
 Rivière niet.
- 181 MVV, I, 44. Voor Amsterdam: H. VAN NIEROP (1978), *Beeldenstorm en burgerlijk verzet*
in Amsterdam (1566-1567), 30, Nijmegen.
- 182 *Verslag*, 41 en 145-147. Voor Jan en Lieven Onghena, zie Bijlage IV, nrs. 60 en 61. Voor
 Antheunis van der Muelene: zie Bijlage IV, nr. 99.
- 183 *Informatie*, f° 292v°, f° 302r°, f° 304r° en f° 308r°.

- 184 *Verslag*, 41 en 145-146. Het 'Bierhoofd' was de aanlegplaats voor het veer naar Gent.
- 185 M. DELMOTTE, 'Het calvinisme', 159, nr. 6 en 167, nr. 17, schat het vermogen van Pieter Balde op 720 lb., dat van Antheunis van der Muelene op 3.968 lb. 4 s. 6 d.
- 186 M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 159, nrs. 13 en 17, schat het vermogen van Lieven Onghena op 228 lb., dat van Jan Onghena op 96 lb.
- 187 MVV, I, 130.
- 188 ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 195r°-f° 195v°. Voor Abraham van den Abeele, zie Bijlage IV, nr. 86.
- 189 Voor Pieter Andries, zie Bijlage IV, nr. 1.
- 190 Gillis Coorne was geen geboren Gentenaar, maar verbleef sinds twaalf jaar in de stad. Over hem: Bijlage IV, nr. 10.
- 191 AGS, *Secretarias Provinciales*, libro 1413, f° 198v° en 238r°-238v°. Voor Gillis D'Hooghe, zie Bijlage IV, nr. 39.
- 192 Voor Jan van der Riviere, zie Bijlage IV, nr. 100.
- 193 Voor Willem Rutsemelis, afkomstig van Oudenaarde, zie Bijlage IV, nr. 73. Voor Jan Rutsemelis, zie Bijlage IV, nr. 71. Voor Pieter Rutsemelis, zie Bijlage IV, nr. 72.
- 194 Voor Claude Goetghebuer, zie Bijlage IV, nr. 44.
- 195 Voor Filips Triest, zie Bijlage IV, nr. 80. De confessies van Filips Triest, zie Bijlage II.
- 196 MVV, II, 259-260.
- 197 MVV, II, 260.
- 198 MVV, IV, 54.
- 199 Voor Jacob de Bruyne, zie Bijlage IV, nr. 16.
- 200 Voor Joris de Gusseme, zie Bijlage IV, nr. 21. Hij werd op 7 mei 1567 samen met Joris (van) Westhuyse en Gillis van Hauweghem terechtgesteld. Over J. (van) Westhuyse: Bijlage IV, nr. 110; over G. Van Hauweghem: Bijlage IV, nr. 103.
- 201 Voor Jan Hughe, zie Bijlage IV, nr. 49.
- 202 Geen enkele bron vermeldt de naam van die aangehoudene. V. Fris identificeert hem met 'een Waal, geboren in Estaires, waarschijnlijk een knopenmaker, beschuldigd van een predikant uit Dieppe te hebben ontboden'. Die persoon werd op 12 december 1567 op de Korenmarkt gehangen. Tegen die identificatie pleit dat de personen die op 12 december werden terechtgesteld, door de schepenen van de Keure veroordeeld waren. De onbekende Waal aangehouden door Gerard. Rym, baljuw van Sint-Pieters, viel niet onder de jurisdictie van de stadsmagistraat. Wellicht gaat het om Gabriël Pluvier. Over hem: Bijlage IV, nr. 64.
- 203 Voor Loys van Quickelberghe, zie Bijlage IV, nr. 108.
- 204 Voor Jan Rooze, zie Bijlage IV, nr. 68.
- 205 Voor Pieter van der Straeten, zie Bijlage IV, nr. 101.
- 206 Voor Jacob de Vroe, zie Bijlage IV, nr. 34.
- 207 MVV, I, 137-138.
- 208 MVV, I, 138.
- 209 MVV, I, 138.
- 210 MVV, I, 43.
- 211 *Dagboek*, 12. Ook in Den Haag werd het klooster van de dominicanen aanvallen: J. SMIT (1922), *Den Haag in den geuzentijd*, 55-56, Den Haag.
- 212 MVV, I, 121. Over de haat die de inquisiteurs bij de beeldenstormers opwekten en over de vernieling van de kapel van de minderbroeders in Belle (Noord-Frankrijk): S. DEYON & A. LOTTIN (1981), *Les 'casseurs' de l'été 1566. L'iconoclasme dans le Nord*, 36, Parijs.
- 213 Brief van Viglius aan Hopperus, 7 september 1566: C.P. HOYNCK VAN PAPENDRECHT (1743), *Analecta Belgica*, I.ii, 378, Den Haag.
- 214 MVV, I, 149.

- 215 Vonnis van Artus Bousse: SAG, *Register PP*, f° 307r°-310r° (zie Bijlage I). Over hem: Bijlage IV, nr. 4.
- 216 MVV, I, 126.
- 217 MVV, I, 133.
- 218 MVV, I, 107.
- 219 MVV, I, 107.
- 220 MVV, I, 107.
- 221 MVV, I, 209.
- 222 MVV, I, 198.
- 223 *Dagboek*, 12.
- 224 *Dagboek*, 12.
- 225 *Dagboek*, 12.
- 226 *Dagboek*, 1, 4-15.
- 227 *Dagboek*, 14.
- 228 MVV, I, 173-174.
- 229 MVV, I, 207-208.
- 230 E. KUTTNER, *Het Hongerjaar*, 310.
- 231 M. DELMOTTE, *Sociale aspecten*, 224.
- 232 M. DELMOTTE, *Sociale aspecten*, 224.
- 233 *Ms. 159*, f° 8r°.
- 234 MVV, I, 115.
- 235 MVV, I, 134.

HOOFDSTUK 4

Balans van de Gentse Beeldenstorm

De Beeldenstorm te Gent was niet het werk van een handvol woestelingen. Honderdachtien personen werden ter dood veroordeeld of bij verstek verbannen wegens deelname aan de Beeldenstorm. In minder dan 24 uur voerden de beeldenstormers allereerste vernielingen uit in zeven parochiekerken, een collegiale kerk, tien mannenkloosters, vijftien vrouwenkloosters, tien hospitalen of godshuizen en zeven kapellen. Zelfs beelden langs de straten moesten het ontgelden. Het is niet mogelijk een nauwkeurige en volledige inventaris op te maken van alle beelden, schilderijen, sieraden en voorwerpen van de eredienst die volledig vernield of ten dele beschadigd werden. De bewaard gebleven inlichtingen maken het toch enigszins mogelijk zich een oordeel te vormen van de omvang van de schade en de verscheidenheid van de vernielde voorwerpen.¹

ART. I. DE PAROCHIEKERKEN

De Sint-Baafskerk (voordien Sint-Janskerk)

In de Sint-Baafskerk begon de Beeldenstorm na 21 uur. Marcus van Vaernewijk meende dat er niet veel schade werd aangericht, omdat de kerk nog maar nieuw was en nog niet zeer versierd met retabels en beelden.² Evenals in verschillende andere kerken was een aantal waardevolle voorwerpen en ornamenten, zoals gouden draagbare reliekschrijnen en het retabel van het Lam Gods, tijdig in veiligheid gebracht.³ In de kerk werden negentien altaren en kapellen beschadigd. Het sacramentshuis was van boven tot omtrent het midden afgebroken. Het orgel was geheel afgebroken. Sommige beelden werden alleen maar onthoofd, twee engelen werden stukgeslagen. De zes metalen pilaren naast het hoogaltaar, bekroond met zes metalen engelen, geschonken door de familie de Baenst, waren gekromd, verwrongen en helemaal geschonden. De drie celebrantenzetels bij het hoogaltaar waren bovenaan beschadigd. De graftombe van de laatste abt van St.-Baafs, Lucas Munich, waarop een mooie marmeren zerk lag, was erg gehavend. De graflegging van Christus door Willem Hughe, hoog geprezen door Van Vaernewijk, werd vernield. Ook twee kandelaars met zeven armen en verschillende grafschriften werden beschadigd.⁴ Gespaard bleven het doksaal, *'de balck met die leeuwen'* en de schilden met de Guldenvlieswapen, die in 1559 waren geschilderd.⁵

De uitgaven voor de herstellingen, uitgevoerd tot op 1 oktober 1567, bedroegen 50 lb. 16 s. 15 d. Om de kerk weer in behoorlijke staat te brengen, zouden, naar schatting door deskundigen, nog 130 lb. 13 s. nodig geweest zijn. In die cijfers waren geen onkosten begrepen voor de schade aan boeken, juwelen en ornamenten, ook niet de schade aan altaren en kapellen toebehorend aan ambachten, neringen en particulieren, noch de schade aan de grafschriften.⁶

Van 1566 tot 1568 betaalde Cornelis Breydel, zaakgelastigde van Viglius, de voorzitter van de Raad van State, voor de restauratie van de kapel, het altaar en het grafmonument in diens kapel 1041 gld. en 4 stuivers. Viglius liet ook het altaar en de graftombe van Lucas Munich herstellen. Breydel betaalde daarvoor 310 gld. en 4 stuivers.⁷

De gilde van Onze-Lieve-Vrouw-op-de-Rade gaf 18 s. en 2 d. uit voor het in veiligheid brengen van beelden, ornamenten en juwelen. Het herstellen van het altaarretabel kostte 10 gr. De schrijnwerker, Joos van Bambeke, ontving 3 s. en 4 d. voor de reparatie van de priesterzetels. De smid, meester Lauwerijns, kreeg 3 s. 8 gr. en 6 lb. voor het herstel van sloten en ijzerwerk.⁸

De Sint-Jacobskerk

Omstreeks 2 uur 's nachts hoorde Marcus van Vaernewijck groot lawaai veroorzaakt door de vernielingen in de Sint-Janskerk, maar in de Sint-Jacobskerk duurden de vernielingen langer en werd er meer stukgeslagen, *'daer men veel claarheys ende lichts in zach, ende men hoorder bij waerften groot rumoer van beelden, oft blocken, oft verwelven van autaertafelen die zij afwierpen'*.⁹ Zelfs op vrijdagmorgen werd er in die kerk nog verder vernield, *'bij schoonen daghe stond een knechtkin van xiiij of xv jaren, met een hijserkin, en clopte ende cretste ende bedarf die aensichten ende handen van die albasteren beeldekens, die daer in de autaertafel stonden, in een kapel toebehorende aan zeker poortersgeslachten'*.¹⁰

Zowel Van Campene als Van Vaernewijck, kerkmeester van de Sint-Jacobskerk, bevestigen dat in die kerk het meest geschonden werd.¹¹ Dit werd toegeschreven aan sommigen die de deken van de christenheid (die daar pastoor was) *'qualic mochten'*.¹² In die parochie woonden ook relatief veel hervormingsgezinden.¹³

In Sint-Jacobs was het sacramentshuis, dat tot aan het gewelf van de kerk reikte en op sommige plaatsen beschilderd was, tot op de grond afgebroken, *'ghelijc men een boom afhaut'*.¹⁴ De herstellingen werden aanbesteed voor 26 lb.¹⁵ De vier metalen pilaren voor het hoofdaltaar, waarop engelen met de passiewerktuigen stonden, werden door de beeldenstormers half afgebroken. De beeldjes aan de zijkant van het sacramentshuis waren onthoofd, maar de metalen afsluiting ervoor bleef heel. Drie celebrantenzetels van arduin en Avesnesteen, die het vorige jaar door priester Willem Doens waren geschonken en die wel 40 lb. gekost hadden, werden op vrijdag 23 augustus beschadigd en met touwen omver getrokken. De zetels waren vervaardigd door de beeldhouwer Hendrik van Ballaert.¹⁶ Op de rug had de schilder Jan van der Riviere de *'Historie van Sinxendagh'* en andere taferelen geschilderd.

Op het praalgraf van de hoogbaljuw Frans van der Gracht en zijn twee echtgenotes hadden de brekers de aangezichten geschonden. Een reusachtig beeld van Sint-Christofel was naar beneden getrokken. Op het doksaal werden ook het grote kruis en de beelden van O.-L.-Vrouw en van Sint-Jan, die ernaast stonden, neergegooid. Dat gebeurde ook met de beelden van Christus en de twaalf apostelen die aan de voorzijde van het

doksaal stonden. Het doksaal zelf werd gedeeltelijk vernietigd. In de hele kerk was er geen altaartafel noch beeld heel gebleven, behalve die die vóór de Beeldenstorm in veiligheid gebracht waren. Ook het orgel en drie lessenaars waren vernield en zelfs de ijzeren stoelen voor de voorzangers waren gedeeltelijk afgebroken.

De glasramen rond het koor leden geen schade, maar die in de beuk waren zo fel met stenen bekogeld, *'dattet schenen visschersnetten te zijne'*.¹⁷ Bijzonder getroffen waren het raam achter de banken van de zusters van het Sint-Janshuis en het glasraam van de helse-naarsnering dat een 'Afneming van het Kruis' voorstelde, met daarnaast Sint-Crispijn en Sint-Crispiaan. Ook de priestergewaden werden aan stukken gesneden.¹⁸ De kerk leed verder ook grote schade door het verscheuren van de rentebrieven.¹⁹

In Sint-Jacobs is er gestolen: drie offerblokken werden opengebroken en geplunderd, alle sloten waren verwrongen, panelen van koffers en schapraaien waren ingedrukt.²⁰ Op 29 september 1567 werd de schade door de deken van de christenheid en een andere geestelijke, de kerkmeesters, de Heilige-Geestmeester, een schilder en een glasmaker op ongeveer 213 lb geschat. Het was een matige schatting omdat zij *'niet en condon gheweten of de ghemeene parochianen zoude ghelast werden tzelve te betalen ende doen opmaken'*.²¹ Van Vaernewijck zegt niet of de reeds gedane uitgaven in de schatting begrepen werden.²²

De Sint-Niklaaskerk

In die kerk werd ook alles neergehaald.²³ Het is niet bekend welke kostbaarheden vóór het uitbreken van de Beeldenstorm door de pastoors en door de ambachten in veiligheid werden gebracht. Heel wat vernielingen zijn met zekerheid bekend, zoals het sacramentshuis in witte Avesnesteent, gemaakt door Jan en Pieter Moerman in opdracht van Andries Seys volgens het contract van 6 februari 1552 en dat meer dan 100 pond groten had gekost. Het was een toren van 45 voet hoog, versierd met dertig beelden en voorzien van ijzeren deuren, versierd met taferelen uit het Oude Testament.²⁴ Er werden ook vier retabels vernield, zoals het oude altaarretabel, dat Onze-Lieve-Vrouw-in-het-kraambed voorstelde. In de meersenierskapel een werk van meester Willem Hughe, dat vermoedelijk de geschiedenis van Sint-Niklaas voorstelde, met als buitenluiken schilderijen op doek van Jan van Scorel. In de Pijnderskapel het retabel van de Naam Jezus, met als buitenluiken een beschilderd paneel door Lieven de Stoevere. En het retabel van Sint-Petrus en Sint-Paulus, gesneden door Matthijs de Kien.²⁵ Marcus van Vaernewijck vermeldt nog de vernieling van een schilderij van de Drie Koningen, een schilderij dat het Laatste Oordeel voorstelde en nog andere kunstwerken.²⁶ Ook glasramen werden vernield. Pieter Andries gooide een of twee beelden door de ramen op het kerkhof.²⁷ Het orgel bleef gespaard, dankzij de tussenkomst van Pieter Heyse, *'ghevende eenen cleenen penninck'*.²⁸

Toen Frans Wijchuis, een edelman, voorbijkwam en zag wat er gebeurde, vroeg hij aan de onderbaljuw hem vijf of zes hellebaardiers te geven. Hij zou *'dees keercke zuver ende vrij houden van die rapailje'*. De onderbaljuw durfde op dit verzoek niet ingaan, *'vreesende meerder ongherief'*.²⁹

De Sint-Michielskerk

Terwijl het gros van de beeldenstormers in het dominicanenklooster bezig was, scheidde een groep zich af om de vlakbij gelegen parochiekerk van Sint-Michiels te gaan zuiveren.³⁰ In die kerk, waaruit vóór de Beeldenstorm veel was weggebracht, vernielden de beeldenstormers het hoogaltaar en het sacramentshuis. Zij onthoofdden boven de predikstoel een levensgroot beeld van Sint-Jacob, geschonken door Jacob Hessels. Van het albasten altaarretabel, dat Karel Claysone had besteld bij Jan De Heere en waarboven een Laatste Oordeel stond, waren alle beelden verwijderd.³¹ Toen de beeldstormers het orgel wilden vernielen, hoorde iemand hen zeggen dat zij dorst hadden. Onmiddellijk reageerde hij hierop: *'ghezellen laet dees hurghel met vreden, ende ghaet met mij, ic zal u biers ghenough te drijncken gheven'*.³² De beeldenstormers volgden hem, zodat het orgel en de glasramen in de kerk ongeschonden bleven.

De Onze-Lieve-Vrouwekerk op Sint-Pieters³³

Op de heerlijkheid van Sint-Pieters woonden veel hervormingsgezinden. In de parochiekerk en in de abdij werd verwoed vernield, onder leiding van de gebroeders Onghena en Claude Goetghebuer, bijgestaan door Filips Triest.³⁴

Vóór de parochiekerk vernielden de beeldenstormers een Hof van Olijven, met levensgrote beelden van Christus en de drie apostelen. Hetzelfde lot onderging het kostbaar versierde portaal. Aan de buitenzijde waren de levensgrote beelden van Christus en de twaalf apostelen onthoofd. Aan de binnenzijde stonden dertig nissen leeg: alle beelden, soms drie of vier uit één steen gehouwen, waren naar beneden gegooid. In de kerkbeuk waren de zeventien altaarretabels de vorige dagen tijdig verwijderd. De rijke afsluiting van een kapel, rechts in de kruisbeuk, was zwaar gehavend: boven waren alle houten pilaartjes en onder zestien beelden van Sibyllen afgebroken. De preekstoel, de celebrantenzetels, de vrouwenbanken, de orgels en het doksaal vóór het hoogkoor waren beschadigd. Het altaarretabel van de rederijkersgilde van Sinte-Barbara was helemaal vernield. Op veel plaatsen waren de glasramen stukgeslagen.³⁵ In die kerk bleef alleen het gestoelte in het koor gespaard. Marcus van Vaernewijck maakt hierover allerlei gissingen.³⁶ We kunnen ons ook hier nog afvragen of het niet met opzet bewaard werd, opdat de banken nog zouden kunnen dienen tijdens de predicaties.

De Sint-Martinuskerk in Ekkerghem

In die kerk hebben de beeldenstormers *'gracelicker gheleeft'*.³⁷ Geen kerk werd zo weinig geschonden als die.³⁸ Toch werden er beelden vernield en beschadigd. Ook een klein orgel en een mooi Hofje van Olijven vóór de kerk werd beschadigd.³⁹ Volgens de pastoor was er wel veel schade, maar het bewijs dat hij daartoe leverde, is echter niet bewaard gebleven.⁴⁰

De Heilig-Kerstkerk

In die kerk zouden de beeldenstormers *'moderate haar devoor ghedaen hebben'*⁴¹, maar volgens het *Onderzoek* werden altaren en beelden vernield en was er veel schade.⁴²

ART. II. DE COLLEGIALE KERK VAN SINT-VEERLE

Over de Beeldenstorm in die kerk zijn slechts weinig bijzonderheden bekend.⁴³ Cornelis van Campene vermeldt onder andere de doopvont en ook dat priesterkledij uit de *'locarissen'* van sommige geestelijken genomen werden.⁴⁴ Bij Marcus van Vaernewijck lezen we dat er zich in die kerk een schilderij bevond van Jeroen Bosch, de Kruisdraging. Hij zegt niet dat het vernield werd.⁴⁵

ART. III. DE MANNENKLOOSTERS

De Sint-Pietersabdij

De grootste schade leed de abdij van Sint-Pieter. De Beeldenstorm geschiedde er onder dezelfde leiding als in de parochiekerk van Onze-Lieve-Vrouw. Het interieur van de kerk, die zeer rijkelijk versierd was, werd grondig vernield. Links in de kruisbeuk het retabel van het Sint-Andriesaltaar. Het was in marmer, albast en arduin, besteld door Frans d'Helfhout en uitgevoerd door Jan de Heere. De abt bood vruchteloos een som geld aan om het kostbare altaar te redden.⁴⁶ Rechts in de kruisbeuk het houten retabel, gebeeldhouwd door Mathijs de Kien in opdracht van de vorige abt, Gerard van Coolsbrouc. In het koor de altaartafel, eveneens in marmer, albast en arduin, verguld en gepolychromeerd, en versierd met geschilderde deuren, de drie celebrantenzetels en het sacramentshuis. Terzijde en achter het koor acht of tien retabels, de meeste gemaakt door Frans van de Velde. Om vier van die retabels te sparen, bood de abt vruchteloos 400 lb. aan. In de kapel van Onze-Lieve-Vrouw, achter het koor, werden tien kleine glazen vensters⁴⁷, door Jacob Gheerolf uitgevoerd naar patronen te Brussel, getekend, zozeer beschadigd dat je geen glas meer zag. De draagbare reliekschrijnen van de heiligen werden opengemaakt en de relikwieën door de glasramen geworpen.

De beeldenstormers verwoestten de kamers van de abt, de proost en de prior.⁴⁸ In de proosdij riepen zij *'scandaleuze'* woorden tegen de proost, omdat hij in zijn gevangenis hervormingsgezinden opgesloten had, *'die ooc aldaer verwesen ende buten der poorte ghejusticiert waren.'*⁴⁹

Door de tussenkomst van enkele goedwilligen werd de mooie epitaaf van Isabella van Denemarken, de zuster van Keizer Karel, gered. Het was een werk van beeldhouwer Jan De Heere. Werden eveneens gered: een mooi tafereel van Hugo van der Goes en een levensgroot beeld van Sint-Pieter, boven de poort achter het klooster. De steen was te hard om het beeld te vernielen.⁵⁰

Er werd gezegd dat de schade in de Sint-Pietersabdij wel 11.000 lb. bedroeg en dat de beeldenstormers voor 900 gld. wijn gedronken of uitgegoten hadden.⁵¹ In de abdij werd ook gestolen. Filips Triest bekende dat Goetghebuer hem in de kamer van de abt, 10 of 12 gld. gaf voor zijn aandeel.⁵²

Het klooster van de dominicanen

Van de vier bedelorden leden de dominicanen de meeste schade, omdat zij inquisiteurs van het geloof waren.⁵³ Geen ander klooster stond bij de hervormingsgezinden zo slecht

aangeschreven. *'Daer vielen zij alder grimmickst an'*⁵⁴; zij vernielden al wat zij vernielen konden en wat de ene ongeschonden had gelaten, vernielde de andere.⁵⁵ In een paar uren tijd of weinig meer doorliepen de beeldenstormers alle plaatsen, de refter en de keuken, de cellen en de zolders, en sloegen er alles stuk: deuren, vensters en meubilair. De boeken uit de zeer rijke bibliotheek en uit de cellen wierpen zij op straat, in de twee kloosterpanden en in de Leie, soms gedeeltelijk, soms helemaal gescheurd, ook soms geheel ongeschonden, want zij waren overbelast van werk.⁵⁶ Sommige boekbinders zegden aan pater Lieven van den Bossche dat de boeken in de cellen van de kloosterlingen een waarde hadden van wel 1000 lb. en meer en de boeken uit de bibliotheek 1500 lb. Zij hadden er wel zoveel voor willen geven.⁵⁷

De kerk was van voor tot achter verwoest. De altaarretabels en het sacramentshuis, de beelden en de grafzerken werden vernield. Het koorgestoelte, de celebrantenzetels, het doksaal en de koorafsluiting werden omvergeworpen of stukgeslagen. De gordijnen, het lijnwaad en de koorboeken werden gescheurd. Marcus van Vaernewijck vermeldt ook de vernieling van enkele schilderijen die lange tijd de spot van de hervormingsgezinden gewekt hadden, zoals de Genealogie der dominicaner orde, de Hemelvaart van Sint-Dominicus door Lieven de Winne, Een mirakel door predikheren verricht en een wit-zwarttafereel dat kaartspelende dominicanen voorstelde.⁵⁸

In de kerk en in het klooster werden alle glasramen vernield, o.m. het kostbare glazen venster in het pand, waarop de geschiedenis van de Drie Koningen was uitgebeeld. Zelfs het dak van de nieuw gemaakte toren werd afgebroken.⁵⁹ Door de voorspraak van de hoogbaljuw bleef alleen het orgel gespaard.⁶⁰

Terwijl de beeldenstormers binnen bezig waren, hielden gewapende mannen buiten nauwlettend de wacht opdat niemand iets zou meenemen.⁶¹

Het klooster van de augustijnen

Dit was het eerste klooster waar de beeldenstormers vernielingen aanrichtten. De kloosterlingen hadden hun klooster stevig gesloten, maar Joos de Bault, een dienaar die door de hoogbaljuw met Onghena was meegestuurd, gaf bevel open te maken. De beeldenstormers gingen als waanzinnigen te werk. Op een half uur tijd⁶² was alles vernield dat niet tijdig door de kloosterlingen in veiligheid was gebracht.

In het koor van de kerk was het sacramentshuis helemaal afgebroken, het retabel op het hoofdaltaar stukgeslagen en de glasramen uitgegooid. De kapel vóór het koor lag vol brokstukken, het altaarretabel in de kapel en het retabel vóór de kapel waren stukgeslagen. In de twee kapellen, aan weerszijden van het koor, waren de altaarretabels en de sieraden verbrijzeld. Het orgel was grotendeels afgebroken, de luiken op doek met personages te paard lagen op de vloer in een hoek geworpen. Het doksaal was met schutsel en al doorgeslagen, enkel de naakte balken bleven nog over. De deuren van de afsluiting onder het doksaal waren beschadigd.

In het klooster werden de cellen van de kloosterlingen verwoest. Veel glazen vensters werden gebroken, de liturgische boeken en de boeken in de bibliotheek werden verscheurd.

Op het kerkhof, tegen de muur van de kerk, was er een nis met een gesneden en beschilderde Gekruisigde Christus. Daar bleef niets van over, evenmin van de nis boven de poort van het kerkhof.⁶³

De kloosterlingen konden de schade niet schatten. Einde september 1567 waren reeds voor 50 lb. of meer herstellingen uitgevoerd.⁶⁴ Alleen Van Campene vermeldt dat de beeldenstormers hier gestolen zouden hebben.⁶⁵

Het klooster van de Onze-Vrouwebroeders (geschoeide karmelieten)

Hoewel de beeldenstormers zinnens waren minder schade aan te brengen bij de karmelieten in de Lange Steenstraat (Patershol), omdat die kloosterlingen beter gezien waren dan de dominicanen en de minderbroeders, werd er hier toch veel verwoest. De beeldenstormers waren toen nog niet vermoed.

Vóór de Beeldenstorm hadden de kloosterlingen, naast andere kostbaarheden, vijf altaarretabels en een schilderij in de refter verborgen. Terwijl zij aan het vernielen waren, werden de beeldenstormers naar de bergplaats geleid door Ghyselbrecht Cools, een loodgieter die in het klooster gewerkt had en aldus de gebouwen zeer goed kende.

In totaal werden niet minder dan negen altaarretabels stukgeslagen. Bij de vernielde altaarretabels waren twee schilderijen van Hugo van der Goes: een landschap en een geschiedenis van de heilige Catharina, en ook een retabel dat beschilderd was *'met die figuren des auden testaments, corresponderende up Maria de Moeder ons Heren'*, geschonken door jonkvrouw van Eetvelde. Verder werden nog beschadigd en vernield: het sacramentshuis, de drie celebrantenzetels, de preekstoel, het doksaal, waarvan de gesculpteerde panelen met een hamer werden uitgeklopt en de kleine beeldgroepjes met bijlen werden weggehakt.⁶⁶ Van een levensgroot Mariabeeld werd het hoofd afgeslagen en het Kind Jezus vernield. Van de twee gepolychromeerde beelden, die aan weerszijden van het koor in een gebeeldhouwde nis naast het koor stonden, was er één tijdig weggenomen. Het andere werd *'gheradebraect'*. De prachtig gesneden beelden van Onze-Lieve-Vrouw en van Sint-Jan, die aan beide zijden van het grote Christuskruis stonden, *'met rijckelike basementen, chiraigen ende diademen'*, werden van bovenop het doksaal naar beneden geworpen. Het albasten grafmonument van de oude voorzitter Vreijlandt was ook verbrijzeld. De beeldenstormers hakten afsluitingen en vrouwenbanken met bijlen stuk. Met kaarsendompers, met lange stokken en met stenen vernielden zij de glasramen. De muurschilderingen, in het bijzonder de aangezichten van de figuren, werden bekrast. Liturgische boeken en andere werden vernield.⁶⁷

Om de kerk en het klooster te herstellen, hadden de karmelieten einde september 1567 reeds 20 lb. uitgegeven, hierbij niet gerekend de herstellingen uitgevoerd door burens en vrienden. Om alles in de oorspronkelijke staat te herstellen, zouden nog wel 200 lb. nodig geweest zijn.⁶⁸

Het klooster van de minderbroeders

Op de plaats waar nu het 19de-eeuwse Justitiepaleis staat, verwoestten de beeldenstormers in de kerk van de minderbroeders het hoofdaltaar, het sacramentshuis en de celebrantenzetels in het koor. Zij schonden ook het oude en het nieuwe doksaal⁶⁹ en de afsluiting voor het koor. Zij verbrijzelden de altaarretabels aan de zijde van de kloosteringang, alsook twee nieuwe altaarretabels vóór het nieuwe koor. Zij wierpen het groot kruis van het doksaal naar beneden en vernielden de beelden die Frans van de Velde boven en tussen de biechtstoelen had gemaakt. Verschillende muurschilderingen werden

bekrast. Glasramen in de kerk en in het pand werden uitgeworpen. Priesterkleren, zijden kussens, kostbaar verluchte en versierde boeken werden in de Leie geworpen. Ook op het dormitorium richtten de beeldenstormers schade aan. Alleen het nieuwe gestoelte in het koor bleef gespaard.⁷⁰

De minderbroeders konden de totale schade niet schatten. Eind september 1567 hadden zij nog maar 4 lb. uitgegeven voor de herstellingswerken.⁷¹

Het Tempelhof

De beeldenstormers vergaderden vóór het Tempelhof. Na de aankomst van Artus Bousse, Joos de Bault en andere dienaren van de hoogbaljuw, werd aan de koster bevolen de poort van het kerkhof te openen en de kerk te ontsluiten. Onmiddellijk drongen de aanwezigen binnen. Bousse schaarde hen rondom zich en verklaarde dat hij door de hoogbaljuw gezonden was met de opdracht erop te waken dat niemand anders zou breken dan diegenen die daartoe opdracht hadden gekregen en dat niemand iets zou meemen of wegdragen. Zodra hij zijn toespraak beëindigd had, begon de vernieling met het neerhalen en stukslaan van het groot kruisbeeld op het kerkhof. De dertig of veertig mannen die in de kerk werden toegelaten, vernielden de altaren, het sacramentshuis, de beelden, de kandelaars, de celebrantzetels en de banken, de grafstenen, de glasramen, de versiersels en de gewaden.⁷² Einde september 1567 waren herstellingen uitgevoerd voor een bedrag van 10 lb.⁷³

Het Fraterhuis (hiëronymieten)

In de kapel van de hiëronymieten, of Broeders van het Gemene Leven, werden de altaren, het kruisbeeld, de banken waarin de kloosterlingen de goddelijke diensten zongen en de houten afsluiting van het koor vernield.

Om de altaren te herstellen, gaven de fraters 4 of 5 lb. uit. Om alles in zijn vroegere staat te herstellen, zouden nog wel 100 gld. of meer nodig geweest zijn.⁷⁴

Het klooster van de alexianen of cellebroeders (bij de Torrepoort)

De broeders verklaarden dat Claude Goetghebuer, Pieter Balde en Gijselbrecht Cools de beelden van het hoogaltaar deden vernielen zonder andere schade te veroorzaken. De broeders hadden de overige beelden weggenomen en verborgen. Voor de herstellingen betaalden zij ongeveer 2 lb.⁷⁵

De broeders van St.-Franciscus ‘op Meerhem’ (de tertiariissen van Sint-Jan-in-Eremo)

De beeldstormers vernielden de altaren, het kruisbeeld en de deuren van het sacramentshuis. Zij richtten ook schade aan op het dormitorium.

Eind september 1567 hadden de broeders ongeveer 4 lb. uitgegeven. Het geheel van de aangerichte schade konden zij niet schatten.⁷⁶

De kartuizers (op Rooigem)

In de kerk werden het hoofdaltaar, alle altaarretabels, de beelden en de glasramen vernield. Een deel van de liturgische boeken werd verscheurd. In het klooster vernielden de beeldenstormers alle zeer kostbare glasramen in het kleine en in het grote. In de cellen vernielden zij de glasramen, de boeken en de beelden.⁷⁷

De kloosterlingen schatten de schade wel op 300 lb. Voor de herstellingen hadden zij reeds ongeveer 50 lb. uitgegeven.⁷⁸

ART. IV. DE VROUWENKLOOSTERS

Het Groot Begijnhof (St.-Elisabeth)

Tijdens het onderzoek door de commissarissen toonden de zusters eerst de oude kapel, waar weinig of geen schade aangericht werd, omdat zij de schilderijen, beelden en versieringen naar elders in veiligheid gebracht hadden. In de kerk hadden de beeldenstormers het sacramentshuis en het kruisbeeld, alsook een schilderij dat Onze-Lieve-Vrouw voorstelde, vernield. Het overige was tijdig verborgen.

De zusters hadden 100 gld. uitgegeven, maar er zouden nog wel 300 gulden nodig zijn geweest om alles in zijn oorspronkelijke staat te herstellen.⁷⁹

Het Klein Begijnhof (Onze-Lieve-Vrouw-ter-Hoyen)

Alle altaren, het sacramentshuis, het kruisbeeld, de priesterzetels en het orgel werden vernield.

De schade bedroeg wel 71 lb. Eind september 1567 was alles al op bevredigende wijze hersteld.⁸⁰

Sint-Margaretha (Groenen Briel)

De vooruitziende zusters hadden veel altaarretabels, beelden en ornamenten weggenomen en verborgen. De overgebleven altaarretabels, het sacramentshuis, het kruisbeeld, de beelden op het dormitorium en elders, alsook enige zangboeken werden vernield.

De schade liep wel op tot 50 lb. Voor de allernoodzakelijkste herstellingen hadden de zusters reeds 12 lb. uitgegeven.⁸¹

De ‘filledieusen’ in het klooster van Sint-Magdalena (buiten de Grauwpoort)

De kerk werd beschadigd. Vóór de komst van de beeldstormers hadden de zusters verscheidene beelden en versieringen van de kerk verborgen.⁸²

De grijze zusters bij Sint-Baafs

De altaren, het sacramentshuis en drie glasramen werden vernield.

Voor het herstel van de kerk en van de altaren hadden de zusters 6 of 7 lb. uitgegeven. Het sacramentshuis, dat 50 lb. gekost had, was nog niet hersteld.⁸³

De arme klaren (Sint-Clara achter de Vrijdagmarkt)

De altaren, heiligenbeelden en glasramen bij het Heilig Sacrament werden vernield. De zusters verloren ook kledij.⁸⁴

De grijze zusters in Onderbergen

De houten en ijzeren pilaren van het hoofdaltaar, het sacramentshuis, twee altaarretabels, waarvan een in albast, alle heiligenbeelden, verscheidene glasramen en twee tafels in de refter werden vernield.

De zusters hadden reeds 8 lb. aan herstellingswerken uitgegeven. Om alles te herstellen, zouden nog ongeveer 20 lb. nodig zijn.⁸⁵

De zwarte zusters in Onderbergen

Het hoofdaltaar, het sacramentshuis, een kruisbeeld en verscheidene heiligenbeelden werden vernield.

Voor de herstellingen gaven de zusters 2 lb. uit. De overige schade aan kerk en klooster konden zij niet schatten.⁸⁶

Het begijnhof van Sint-Aubertus (Poortakker – Oude Houtlei)

De beeldenstormers konden hier maar weinig vernielen. De begijnen hadden tijdig het sacramentshuis, het orgel en andere stukken verborgen.

De schade aan de altaren, aan de beelden en aan de glasramen bedroeg ongeveer 9 gulden.⁸⁷

De grijze zusters van Sint-Jacob (Penitentenstraat)

Het hoofdaltaar, het sacramentshuis en alle heiligenbeelden werden vernield, alsook het glasraam bij het sacramentshuis.

De schade bedroeg 25 lbs. De zusters hadden voor 10 lb. een overeenkomst gesloten voor het herstellen van het sacramentshuis.⁸⁸

De augustinessen van Sint-Barbara (Savaanstraat)

De zusters hadden het grote schilderij boven het hoofdaltaar uit de kerk verwijderd, zodat het gespaard bleef. De rest van het hoofdaltaar, de twee andere altaren, de priesterzetels, de banken, het kruisbeeld, de andere beelden, het orgel en de glasramen in de

kerk, de kloostergangen, het dormitorium, de refter en de andere kamers werden verwoest. De beeldenstormers braken de sloten open van dertig kasten en koffers. De zusters verloren ook een vergulde zilveren kelk en linnen.

De schade werd geschat op 100 lb.⁸⁹

Het Sint-Agnetenklooster (Gansdries bij de huidige Lindelei)

De mooie altaarretabels van het hoofdaltaar en van het altaar van de Heilige Agnes, het sacramentshuis, het groot kruisbeeld, enkele kleine beelden en een groot deel van de glasramen in het koor van de zusters en in het klooster werden vernield.

Voor herstellingen betaalden de kloosterlingen 39 gld. De totale schade konden zij niet schatten omdat veel glasramen giften waren van prinsen en andere hooggeplaatste personen.⁹⁰

Het klooster van Galilea (de kanunnikessen van Sint-Augustinus – Hoogstraat)

Boven de ingang van het klooster beschadigden de beeldenstormers een mooi Maria-beeld met het Kind Jezus, gebeeldhouwd door Willem Hughe.⁹¹ De drie altaren werden volledig vernield, ook het sacramentshuis, het kruisbeeld en verscheidene glasramen in de kerk en in het pand. Alle liturgische boeken en de boeken van de kloosterlingen werden beschadigd. De beeldstormers ontvreemdden kledij, linnen, kussens en ornamenten.

De schade bedroeg 300 lb.⁹²

De augustinessen van Deinze (Ekkergem – Sint-Margaretha in Bethlehem)

Over de Beeldenstorm in dit klooster is niets bekend, behalve dat de beeldstormers daar *'een schat van geld'* gevonden zouden hebben.⁹³

Het klooster van de Heilige Clara in Gentbrugge (rijke klaren)

De kerk werd grondig verwoest. Alle altaren, de beelden, de banken, het orgel en de glasramen werden vernield, alsook de glasramen in de kloostergangen.

Aan herstellingswerken gaven de zusters reeds 100 lb. uit. Om alles te herstellen, zouden nog wel 50 lb. nodig zijn.⁹⁴

ART. V. HOSPITALEN EN GODSHUIZEN

Het Bijlokehospitaal (Ekkergem)

Omstreeks 18 uur kwam een groot aantal beeldenstormers, voorzien van hellebaarden, zwaarden, vorken en bijlen, vóór de Koepoort (Bijlokekaai) toegestroomd. In de kerk vernielden zij de altaren, het sacramentshuis, de beelden en het orgel. Zij rukten de schil-

derijen af en vernielden ze. Van de kerk liepen de beeldstormers naar het hospitaal. Onderweg duwden zij het kruis op het kerkhof om en haalden zij aan de ingangspoort het beeld van Onze-Lieve-Vrouw neer.

's Anderendaags, om vijf uur 's morgens, drong opnieuw een aantal beeldstormers het klooster binnen. Zij verbrijzelden de beelden, scheurden de schilderijen, boeken en papieren, sloegen de glasramen in, rukten de sloten van deuren en kasten, ontvreemdden of vernielden het linnen en andere voorwerpen.⁹⁵

Het Sint-Jacobshospitaal

Hier werd slechts geringe schade aangericht.⁹⁶

Het Sint-Jorishospitaal

Het hoofdaltaar, het sacramentshuis, het kruisbeeld en beelden werden vernield. Veel schilderijen, beelden en ornamenten waren echter tijdig verborgen.

De schade bedroeg ongeveer 100 gld.⁹⁷

Sint-Jan 'bij de Waelpoorte'

Het altaar van de kapel, het kruisbeeld, alle heiligenbeelden en andere beelden werden vernield.

Voor de herstellingen werd 18 of 20 gld. uitgegeven.⁹⁸

Het Sint-Laurentiushospitaal (Wenemaershospitaal Sint-Veerleplein)

Het altaar, de beelden en de banken werden vernield.

De uitgaven voor de herstellingen bedroegen 6 lb.⁹⁹

Het Rijke Gasthuis

In de kerk vernielden de beeldstormers het albaster retabel van het hoofdaltaar, een meesterwerk van Joris van Secleers, het sacramentshuis, het kruisbeeld, de banken en het orgel. Zij beschadigden of vernielden relikwieën en ornamenten, alsook het grootste deel van de glasramen. Zij scheurden de boeken en de rentebrieven. Sommige beelden, die voor herstelling bij Hendrik van Ballaert gebracht waren, werden door de beeldstormers ontdekt en verbrijzeld.

In het klooster werden verscheidene kerkgewaden gescheurd, glasramen, tafels, kasten, bedden en andere meubels werden vernield. Linnengoed en geld werd gestolen. De beeldstormers deden een greep of twee in een geldkoffer voordat zij die naar de hoogbaljuw brachten.¹⁰⁰

De totale schade werd op minstens 60 lb. geschat.¹⁰¹

Het hospitaal van Onze-Lieve-Vrouw van Schreiboorn (Hebberechtshospitaal)

In de kapel stond maar één altaar. Daarvan werden het retabel en verschillende beelden tijdig weggenomen en verborgen. Alles wat de beeldenstormers nog konden vinden, hebben zij vernield of beschadigd.¹⁰²

Het Sint-Catharinahospitaal (Alynshospitaal – Kraanlei)

Het altaar en de beelden werden tijdig weggenomen en bleven gespaard, maar de glasramen werden beschadigd of vernield.¹⁰³

Het Sint-Janshospitaal

Het retabel van het hoofdaltaar en de andere versieringen werden ook hier tijdig weggenomen, zodat de beeldenstormers maar weinig schade konden aanrichten.¹⁰⁴

Het hospitaal van Sint-Christoffel

De altaren, het kruisbeeld, de heiligenbeelden, het orgel en de banken werden vernield.¹⁰⁵

Het Sint-Baafshospitaal

Hier werd niets vernield.¹⁰⁶

ART. VI.   KAPELLEN

De kapel van Sint-Elooi (Geldmunt)

De altaren en de beelden werden vernield.¹⁰⁷

De gedane en voorgenomen onkosten voor de herstellingen bedroegen 9 of 10 lb.¹⁰⁸

De Muntkapel

In die kapel, gelegen bij de kapel van Sint-Elooi, werden het altaar, de beelden en alle versieringen vernield of beschadigd.¹⁰⁹

De kapel van de wolwevers (Korte Dagsteeg)

Het retabel van het hoofdaltaar was weggenomen en verborgen. De beeldenstormers vernielden alles wat zij nog vonden: de pilaren van het hoogaltaar, verscheidene beelden, het orgel en deels de banken.¹¹⁰

De kapel van Sint-Kwinten (bij de Sint-Pietersabdij)

Alle altaren en beelden werden vernield, behalve enkele beelden die tijdig waren verwijderd.¹¹¹

De kapel van de Heilige Catharina (nabij het Zand)

De drie altaren, het sacramentshuis, de priesterzetels en de banken werden vernield.¹¹²

De kapel van de Vrije Schippers (bij de Ketelpoort)

De kapel werd binnenin helemaal beschadigd en het altaar werd vernield.¹¹³

De kapel van het Vleeshuis

De beelden werden door de 'guesgezinde' vleeshouwers zelf 'afgheworpen'.¹¹⁴

ART. VII. LANGS DE STRATEN

Verscheidene beelden in nissen aan gevels van openbare gebouwen werden afgeworpen en verbrijzeld: een fraai kruis, staande voorbij de Vijf Windgaten, en nog een ander buiten de Keizerspoort, het beeld van Onze-Lieve-Vrouw met de Inktpot aan het Vleeshuis, het metalen Mariabeeld in het ijzeren huisje op de Hoofdbrug, waarvan de beeldenstormers slechts het hoofd van het kind Jezus konden afkloppen, en de engelen boven het Sint-Baafshof in de Scheldestraat.

De beeldenstormers waren 'zoo dul' op de beelden, dat zij ook de satershoofden, afkomstig van de afgebroken Turrepoort, die op de keurkamer van de haring stonden, vernielden. Aan de Keizerspoort schonden de beeldstormers zelfs 'zeker schoone Imaigen van de keizer en ons vrouwe, schoone verghult ende gheschilderd'.¹¹⁵

Noten

¹ V. FRIS, 'Een treurige bladzijde in de Gentsche Kunstgeschiedenis', *BMGOG*, XIX (1911), 97-120, poogde de volledige lijst op te maken van de vernielde of geschonden kunstvoorwerpen. Hij betreurde dat hij niet kon beschikken over een of meer officiële inventarissen, die inderdaad schijnen opgemaakt geweest te zijn. Op het Algemeen Rijksarchief te Brussel, in het archief van de *Raad van Beroerten*, reg. 76, f° 314r°-324v°, berust het *Verslag van het Onderzoek in de kerken, kloosters, hospitalen, kapellen*, door Jacob Martens en Jan van der Burght, van 29 september 1567 tot 2 oktober 1567 gehouden. Alle daarbij behorende bewijsstukken ontbreken echter in het register. In het *Archief van het bisdom Gent*, dat aan het Rijksarchief te Gent in bewaring is gegeven, vinden we onder nr. B 4960, *Visitatie ende estimatie van de schade gebeurd bij de breking in de St.-Baafskerk*, zie Bijlage III. Nog op het Rijksarchief te Gent (*Archief van de Kathedraal*, K 5248, f° 22v°-23r°) vinden we een *Estimatie van de schade* geleden door de gilde van O.-L.-Vrouw op de Rade.

² MVV, I, 40.

³ MVV, I, 87-88 en 91.

- 4 MVV, I, 140-146, 176, 206; deel III, 92 en 297; *Dagboek*, 16. *Estimatie en Visitatie*, zie Bijlage III. Ten onrechte schreef Fris (V. FRIS, 'Een treurige bladzijde', 107) dat de graflegging van Christus totaal werd vernield. Het kunstwerk bestaat nog steeds: A. VAN WERVEKE (1930), 'Het H. Graf van Willem Hughe in Sint-Baafs', *Kunst*, I, 33-38.
- 5 MVV, I, p. 142.
- 6 *Estimatie ende Visitatie*, zie Bijlage III.
- 7 RAG, *Archief van de kathedraal*, Ms.Breydel, nr. 80, carton N (oud nummer).
- 8 RAG, *Archief van de kathedraal*, K 5248, f° 22v°-23r°.
- 9 MVV, I, 138.
- 10 MVV, I, 151.
- 11 MVV, I, 138; *Dagboek*, 17.
- 12 MVV, I, 138.
- 13 MVV, III, 299.
- 14 MVV, I, 147.
- 15 MVV, III, 91-92.
- 16 Over Hendrik van Ballaert: E. DE BUSSCHER, 'Ballaert (Henri van)', *Biographie Nationale*, I, Brussel, 1866, kol. 673.
- 17 MVV, I, 151.
- 18 *Dagboek*, 7.
- 19 *Dagboek*, 17.
- 20 MVV, I, 207.
- 21 MVV, III, 76.
- 22 In het *Verslag van het Onderzoek*, f° 314v°, komen geen nieuwe bijzonderheden voor. Een van de pastoors beloofde schriftelijk meer uitleg te geven, zoals hij ook deed. Dit document ontbreekt echter in het register.
- 23 MVV, I, 110.
- 24 *Dagboek*, 17; F. DE POTTER, *Gent van den oudsten tijd*, III, 176 en 196-197; E. DHANENS (1960), *Sint-Niklaaskerk Gent*, 71-72, Gent.
- 25 MVV, I, 110 en 152-153; E. DHANENS, *Sint-Niklaaskerk*, 64.
- 26 MVV, I, 152-153, en IV, 96; E. DHANENS, *Sint-Niklaaskerk*, 101.
- 27 MVV, III, 39-40.
- 28 *Dagboek*, p. 29.
- 29 MVV, I, 111.
- 30 *Ms. 159*, f° 8v°.
- 31 MVV, I, 155.
- 32 MVV, I, 154.
- 33 Die kerk werd afgebroken in 1799.
- 34 Zie *Confessies van Filips Triest*: Bijlage II.
- 35 MVV, I, 129, en 156-158, en II, 9-10; *Dagboek*, 166; *Verslag van het Onderzoek*, f° 322r°.
- 36 MVV, I, 157-158.
- 37 MVV, I, 159.
- 38 MVV, I, 139.
- 39 MVV, I, 139; *Dagboek*, 14.
- 40 *Verslag van het Onderzoek*, f° 323v°.
- 41 MVV, I, 159 en III, 92; *Dagboek*, 17.
- 42 *Verslag van het Onderzoek*, f° 322r°.
- 43 MVV, I, 110 en 156.
- 44 *Dagboek*, 17.

- 45 MVV, I, 156. Zou dit het schilderij zijn dat zich thans in het Stedelijk Museum voor Schone Kunsten te Gent bevindt? Zie P. EECKHOUT (1960), *Gemeentelijke kunstschaten – Vijftig kunstschaten*, 162, Brussel.
- 46 M.b.t. de altaren: MVV, I, 130 zegt 100 lb.; *Dagboek*, 18, zegt 100 gulden; *Ms. 159* zegt 1000 gulden; M.b.t. de retabels: MVV, I, 132.
- 47 Met ‘glazen vensters’ werd bedoeld vensters uit kristalglas, een zeer fijne glassoort. Wij danken die inlichting aan Prof. dr. J.-K. Steppe (KU Leuven). De vensters ‘stelden hystorien voor uutten auden testamente accorderende up nnieuwe’: MVV, I, 158.
- 48 MVV, I, 129-134 en 158, en IV, 18; *Dagboek*, 17-18; *Verslag van het Onderzoek*, f° 321 r°-f° 321v°.
- 49 MVV, I, 133.
- 50 MVV, I, 131-132.
- 51 MVV, I, 132.
- 52 *Confessie van Filips Triest*. Bijlage II.
- 53 *Dagboek*, p. 12; *Ms. 159*, f° 8r°; *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 23. Over het klooster: W. SIMONS, G.J. BRAL, J. CAUDRON & J. BOCKSTAELE (1991), *Het Pand. Acht eeuwen geschiedenis van het oud dominicanenklooster te Gent*, Tielt. De kerk werd in 1860 afgebroken.
- 54 MVV, I, 113.
- 55 MVV, I, 115.
- 56 MVV, I, 114.
- 57 MVV, I, 116; *Dagboek*, 13; *Ms. 159*, f° 8r°.
- 58 MVV, I, 164-166.
- 59 MVV, I, 113-121, 127-128, 64-167 en 233, en IV, 18; *Dagboek*, 12-14; *Ms. 159*, f° 8r°; *Verslag van het onderzoek*, f° 319r°.
- 60 MVV, I, p. 128; *Dagboek*, 14; *Ms. 159*, f° 8r°.
- 61 MVV, I, 115 en 126.
- 62 *Ms. 159*, f° 7v°.
- 63 MVV, I, 108 en 159-160; IV, 246; *Dagboek*, p. 12; *Ms. 159*, f° 7v°.
- 64 *Verslag van het Onderzoek*, f° 316r°.
- 65 *Dagboek*, 12.
- 66 Over dit doksaal, het belangrijkste van de houten doksalen te Gent: J.-K. STEPPE (1952), *Het koordoksaal in de Nederlanden*, 187-188, Brussel.
- 67 MVV, I, 108-110 en 160-163, V, 18; *Dagboek*, 12; *Ms. 159*, f° 7v°.
- 68 *Verslag van het Onderzoek*, f° 315v°-f°316r°. Over het klooster: J. DECAVELE, ‘De geschoeide karmelieten te Gent. Historische studie’, 5-37 en E. DHANENS (1974), ‘Het klooster van de geschoeide karmelieten te Gent. Monumentenbescherming’, in: *Het pand van de geschoeide karmelieten in de wijk ‘Het Patershol’ te Gent*, 41-110.
- 69 Over dit doksaal: J.-K. STEPPE, *Het koordoksaal in de Nederlanden*, 188-189.
- 70 MVV, I, 126-128 en 167, II, 214; *Dagboek*, 19; *Ms. 159*, f° 8v°.
- 71 *Verslag van het Onderzoek*, f° 319v°.
- 72 MVV, I, 105-107; IV, 18 en 246; *Dagboek*, 12; *Ms. 159*, f° 7v°.
- 73 *Verslag van het Onderzoek*, f° 315v°.
- 74 *Idem*, f° 314v°.
- 75 *Idem*, f° 318v°. MVV, I, p. 174, vermeldt terloops, zonder enige bijzonderheden te geven, dat de broeders het bezoek ontvingen van de beeldenstormers.
- 76 *Verslag van het Onderzoek*, f° 315r°.
- 77 MVV, I, p. 139-140.
- 78 *Verslag van het Onderzoek*, f° 317v°-318r°.
- 79 *Verslag van het Onderzoek*, f° 316r°-f°316v°.

- 80 *Verslag van het Onderzoek*, f° 320r°; MVV, III, p. 283; V. FRIS, 'Notes', p. 100.
- 81 *Verslag van het Onderzoek*, f° 315r°-f° 315v°.
- 82 *Verslag van het Onderzoek*, f° 315r°.
- 83 *Verslag van het Onderzoek*, f° 314r°.
- 84 *Verslag van het Onderzoek*, f° 314v°.
- 85 *Verslag van het Onderzoek*, f° 318v°-319r°.
- 86 *Verslag van het Onderzoek*, f° 319r°.
- 87 *Verslag van het Onderzoek*, f° 317r°.
- 88 *Verslag van het Onderzoek*, f° 314v°.
- 89 *Verslag van het Onderzoek*, f° 321r°.
- 90 *Verslag van het Onderzoek*, f° 318r°.
- 91 MVV, I, 114.
- 92 *Verslag van het Onderzoek*, f° 314v°.
- 93 *Dagboek*, 14.
- 94 *Verslag van het Onderzoek*, f° 319v°-320r°
- 95 MVV, I, 175; *Dagboek*, 14; *Verslag van het Onderzoek*, f° 318r°; J. WALTERS (1929), *Geschiedenis der Zusters der Bijloke te Gent*, I, 157-159, en III, 407-408 (doc. 230), Gent.
- 96 *Verslag van het Onderzoek*, f° 315v°.
- 97 *Verslag van het Onderzoek*, f° 320v°.
- 98 *Verslag van het Onderzoek*, f° 317v°.
- 99 *Verslag van het Onderzoek*, f° 316v°.
- 100 MVV, I, 171-173, 240, 263; III, 283; *Dagboek*, 14; *Verslag van het Onderzoek*, f° 317r°-f° 317v°.
- 101 *Verslag van het Onderzoek*, f° 317v°.
- 102 *Verslag van het Onderzoek*, f° 322r°-f° 322v°
- 103 *Verslag van het Onderzoek*, f° 323r°.
- 104 *Verslag van het Onderzoek*, f° 322v°.
- 105 *Verslag van het Onderzoek*, f° 320v°.
- 106 *Verslag van het Onderzoek*, f° 320v°.
- 107 *Ms. 159*, f° 8r°.
- 108 *Verslag van het Onderzoek*, f° 323r°.
- 109 *Verslag van het Onderzoek*, f° 323r°.
- 110 *Verslag van het Onderzoek*, f° 322v°.
- 111 *Verslag van het Onderzoek*, f° 322r°.
- 112 *Verslag van het Onderzoek*, f° 320v°.
- 113 *Verslag van het Onderzoek*, f° 319v°.
- 114 MVV, I, 176.
- 115 MVV, I, 176-177; II, 321 en III, 284.

HOOFDSTUK 5

Beperkte tolerantie van de predicaties

Om de Beeldenstorm de doen bedaren, stemde Margaretha van Parma op 23 augustus 1566 erin toe dat de predicaties buiten de steden overal waar zij tot dusver gehouden werden, zouden mogen doorgaan. Er werd een plakkaat uitgevaardigd tegen de beeldenstormers, maar de Gentse magistraat toonde zich niet gehaast om het uit te voeren. Egmont, die door de landvoogdes naar Vlaanderen gezonden werd om het akkoord van 23 augustus toe te passen, sloot begin september een overeenkomst met de hervormden in Gent, de akte van submittie. Zodra hij de stad verlaten had, begonnen de hervormden bezwaren te opperen. Egmont bleef schriftelijk hardnekkig weigeren meer concessies te doen dan waarin in het akkoord van Margaretha was voorzien. Mondeling stond hij echter wel toe dat de magistraat oogluikend enige uitoefening van de hervormde godsdienst zou dulden. Hij liet de hervormden ook toe een tempel buiten de stadsmuren te bouwen. Het zou tot 5 januari 1567 aanslepen, voordat de hervormden de akte van submittie ondertekend aan de magistraat overhandigden. Intussen werd in Gent een belangrijke synode gehouden, die besloot een verzoekschrift aan de Koning aan te bieden om godsdienstvrijheid voor de hervormden te verkrijgen.

ART. I. DE REACTIES OP DE BEELDENSTORM

§ 1. DE REACTIES VAN DE MAGISTRAAT

Op 23 augustus 's morgens, nadat de Beeldenstorm grotendeels was uitgewoed, gaf de hoogbaljuw aan de beeldenstormers de vreemde raad de stad te verlaten en – indien zij het goedvonden – hun werk buiten voort te zetten.¹ De hoogbaljuw durfde blijkbaar nog niet tegen de kerkschenders optreden. Zoals vele anderen vreesde hij nieuwe onlusten. Tijdens het graanoproer op 21 augustus, daags vóór de Beeldenstorm, hadden ongere elementen immers een gerucht verspreid dat 'wat 's woensdags was gerokt, 's vrijdags, op de volgende markt dag, gesponnen zou worden'.²

Dankzij de voorzorgsmaatregelen van de magistraat was er op 23 augustus voldoende graan aan voordelige prijzen op de markt voorhanden.³ Gedurende de verkoop hielden de hoogbaljuw en de onderbaljuw met de drie trouwe neringen van de schippers, de vleeshouwers en de visverkopers, samen met de schuttersgilden van Sint-Joris, Sint-Sebastiaan en Sint-Antorius de wacht op de Korenmarkt.⁴ De graanverkoop kende een

rustig verloop. Gepeupel dat zag dat er geen gelegenheid was om oproer te maken, trok naar de kloosters, waar het *'wilde te eten hebben met zes of achten tsmals'*.⁵

Na de middag deden de hoogbaljuw, de onderbaljuw en de schepenen een ronde door de stad en verdreven de laatste beeldenstormers die nog sporadisch in kloosters en parochiekerken aan het werk waren.⁶

Omwille van de onbetrouwbaarheid van de 'twintigmannen', had de magistraat de hoogbaljuw verzocht zeshonderd soldaten te lichten om de bevolking te verdedigen en onlusten te bedwingen.⁷ Door het uitbreken van de Beeldenstorm had de hoogbaljuw die opdracht niet kunnen voltooien.⁸ Zo gauw mogelijk hervatte hij daarom de lichte en de bewapening van de soldaten.⁹ De kandidaten meldden zich niet zeer talrijk aan. Velen die nochtans de aangeboden soldij best hadden kunnen gebruiken, schaamden zich soldaat te worden om de verwijten van het volk en van hun kennissen niet te moeten horen. Jonge kerels staken de draak met diegenen die dienst namen. De hervormden scholden hen uit voor verraders en wezen hen met de vinger.¹⁰ De magistraat ondervond bovendien grote moeilijkheden om de soldaten te bewapenen. Hij kocht alle wapens op die er te krijgen waren. Er waren in de stad echter vrijwel geen spiesen te vinden en bovendien waren die zeer duur.¹¹

De hoogbaljuw deelde de soldaten in vier vendels in, onder de leiding van de kapiteins Antheunis de Stoppelaere, Frans Pascharis, Arent Bousse en Frans Wijchuis.¹² Elke avond kwamen de soldaten samen op de Poel, vóór het Hof van Wakken¹³ en schoten er bussen af. Onder de leiding van de hoogbaljuw trokken zij vervolgens in het gelid naar de Vrijdagmarkt, waar een monstering werd gehouden. Daarna ging de hoogbaljuw terug naar huis of begaf hij zich naar het schepenhuis, waar elke nacht enkele schepenen, poorters en afgevaardigden van twee neringen om beurten de wacht hielden. De ene helft van de soldaten hield de wacht op de Vrijdagmarkt, de andere helft op de Korenmarkt.¹⁴ Personen die op de Korenmarkt liederen zongen, waarschijnlijk geestelijke liederen, werden door de wacht aangehouden, naar het schepenhuis geleid en naderhand veroordeeld.¹⁵

Spoedig bleek dat de Beeldenstorm niet het einddoel was van de hervormden. Nadat zij de kerken van 'afgoderij' hadden gezuiverd, poogden zij er tot drie maal toe predicaaties te houden. Reeds op 24 augustus maakten zij voorbereidselen om in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Sint-Pieters en in andere kerken te gaan prediken.¹⁶ In de Onze-Lieve-Vrouwekerk ontruimden zij de beuk en wierpen de brokstukken van de beelden in het koor, zodat het er helemaal mee vol lag. Daarna schoven zij de banken terug op hun plaats, zodat de mannen tijdens de predicatie zouden kunnen gaan zitten en *'leijden ooc zeker hauten daer die vraukins up zitten zouden'*.¹⁷

Zodra hij dit vernam, liet de magistraat op de daartoe gebruikelijke plaatsen in de stad een voorgebod afkondigen, waarbij aan iedereen op straf van de galg verboden werd in enige parochiekerk, klooster, kapel of godshuis te komen, *'omme in 't zelve eenighe foulle, destructie, ontvremdinghe, overlast oft fortse te doene ofte commiteren'*. Om het verbod kracht bij te zetten, werd nog dezelfde dag op de Vrijdagmarkt en 's anderendaags ook op de Korenmarkt een galg opgericht.¹⁸

Na de afkondiging van dit verbod, vroegen twee afgevaardigden van de hervormden, Jacob van Mieghem en Karel Oortgheer¹⁹, aan de magistraat de toelating om in een kerk te mogen prediken. Het antwoord was 'neen'. De magistraat verbood hen formeel in de stad te preken.²⁰ Waarschijnlijk had de magistraat op dat ogenblik reeds de brief van

pensionaris Borluut ontvangen, met de mededeling dat het aan iedereen toegelaten was, ongewapend buiten de stad de predicaties bij te wonen.²¹

Ondanks het formele verbod, poogden de hervormden toch in de kerk van Onze-Lieve-Vrouw te Sint-Pieters te prediken. De predikanten maakten echter onderling ruzie. De ene wilde de overheid gehoorzamen, de andere wilde het volk ter wille zijn, met het argument dat je bij het verkondigen van Gods Woord, God meer onderdanig moet zijn dan de mensen. Ten slotte werd de predicatie door de magistraat verhinderd.²²

Op zondag 25 augustus begon Pieter Carpentier reeds vroeg in de morgen in de kloosterkerk van de Sint-Pietersabdij te prediken. De hoogbaljuw zond Gerard Rym, baljuw van Sint-Pieter, ter plaatse om de toehoorders uit de kerk te verjagen. Carpentier weigerde eerst te gehoorzamen, maar ten slotte verliet hij de preekstoel, na zijn toehoorders uitgenodigd te hebben hem te volgen buiten de stad, op de Gansdries²³, waar hij zijn predicatie zou voortzetten.²⁴

Enige dagen later maakten de hervormden opnieuw plannen om in een kerk in de stad te prediken. Na de predicaties achter het kartuizerklooster, op 1 september, gingen enkele toehoorders naar de parochiekerk van Sint-Martinus in Ekkerghem, *'semblant tooghende dat zij heurlieder predicatie van dan voorts aldaer hadden willen houden'*.²⁵ Om dit te verhinderen, liet de magistraat de kerk bewaken door vier afdelingen van de wacht²⁶ en ontbood hij Pieter de Rijcke en ook een van de predikanten. Zij verklaarden van niets te weten en verzekerden dat niemand van de hervormden zulke inzichten koesterde, maar dat zij integendeel de plakkaats wilden naleven. De magistraat verweet de hervormden dat zij hun predicaties niet alleen op zon- en feestdagen hielden, maar ook op gewone werkdagen. Hierdoor verwaarloosde het gewone volk zijn broodwinning en riskeerde het in armoede te geraken. De Rijcke antwoordde dat de predikanten geen vaste verblijfplaats hadden en dat zij van elke doorreis in Gent gebruikmaakten om het Woord Gods te verkondigen.²⁷ Die uitleg wordt tegengesproken door een kroniekschrijver, volgens dewelke Carpentier en Moded einde augustus een huis huurden in de Mageleinstraat, naast 'de Eenhoorn', omdat zij zinnens waren te Gent te blijven prediken en zelfs hoopten in de stad over een of twee kerken te mogen beschikken.²⁸

Benevens het verbod om in de stad te prediken en wapens te dragen, vaardigde de magistraat nog andere maatregelen uit om de rust in de stad te herstellen. Hij gebood dat alle vreemdelingen *'alhier gheene negociatie ofte hantieringhe doende'*, de vagebonden en de bedelaars onmiddellijk de stad zouden verlaten. Hij verbood hen binnen het half jaar terug te keren, op straffe van geseling en andere door de rechters te bepalen straffen. Elke avond moesten de hotelhouders, om 21 uur stipt, de namen en toenames van hun gasten komen aangeven bij de schepenen van de Keure. Elke nalatigheid op dit punt zou worden bestraft met een boete van drie pond parisis voor elke persoon van wie de naam niet was opgegeven. Ook was het de burgers verboden na het luiden van de klok van middernacht, hun wijk nog te verlaten zonder licht, op straffe van onmiddellijke aanhouding en van een boete van drie pond parisis.²⁹

§ 2. HET AKKOORD VAN 23 AUGUSTUS 1566

Door een samenloop van omstandigheden hadden te Brussel verscheidene belangrijke samenkomsten plaats, terwijl de Beeldenstorm in de Nederlanden in alle hevigheid

woedde en de vrees niet denkbeeldig was dat de residentiestad spoedig het lot van zoveel andere steden en dorpen zou ondergaan.

De landvoogdes had de Vliesridders tegen 18 augustus ontboden om te beraadslagen over het antwoord op het rekwest dat afgevaardigden van de verbonden edelen na de bijeenkomst in Sint-Truiden aangeboden hadden. De 20ste zouden die afgevaardigden antwoord krijgen. Ongevraagd, en zeker door Margaretha van Parma niet gewenst, waren ook de gevolmachtigden van de consistories van Antwerpen, Gent, Oudenaarde, Doornik en Valencijs, naar Brussel gekomen om er een rekwest voor godsdienstvrijheid aan te bieden.³⁰

Toen Egmont aan Margaretha verslag kwam uitbrengen over de gebeurtenissen in zijn ambtsgebied, verzocht zij hem haar te willen bijstaan om de Beeldenstorm in Vlaanderen en Artesië te onderdrukken. De gouverneur meende echter dat eerst de staat moest worden gered en pas daarna de godsdienst. In scherpe bewoordingen liet hij zich uit tegen het aanwenden van geweld.³¹

De vergadering van de Raad van State en van de ridders van het Gulden Vlies begon in een zeer geladen atmosfeer. De trouw katholieke Vliesridders, Arenberg en Mansfeld – Aarschot en Megen waren afwezig – opteerden voor een gewapende interventie om de Beeldenstorm te doen ophouden. De meer invloedrijke Oranje, Egmont, Horn en Hoogstraten wilden integendeel niet van bloedvergieten horen. Zij steunden het verzoek van de Eedverbondenen, die voorstelden met de opstandelingen te onderhandelen en voorlopige vrijheid van predicatie toe te staan. De landvoogdes, overtuigd dat de Koning geen toegeving zou dulden die als een toekenning van godsdienstvrijheid zou kunnen worden geïnterpreteerd, weigerde op dit voorstel in te gaan. Om haar tot toegeven te dwingen, verzekerden Oranje, Egmont, Horn en Hoogstraten dat de *'sectarissen'* van plan waren alle priesters, kloosterlingen en koninklijke ambtenaren te Brussel, onder haar ogen, te komen vermoorden. Om geen getuige te moeten zijn van een bloedbad, wilde Margaretha van Parma naar Bergen vluchten, waar de getrouwe Aarschot het bevel voerde. De raadsliden verzetten zich tegen dit voornemen, waardoor ook de stad Brussel aan de opstandelingen zou worden overgeleverd. De Brusselse magistraat verhinderde de vlucht van de landvoogdes door de stadspoorten te sluiten en ze door wachten te laten bewaken.

Onder hevig protest, verkarend dat het noodgedwongen gebeurde en tegen haar eigen wil in, stond Margaretha aan Oranje, Egmont en Horn toe met de verbonden edelen te onderhandelen. Hun instructie bepaalde dat, mits het volk de wapens neerlegde, de predicaties zouden worden toegelaten op de plaatsen waar zij tot dusver, d.i. tot op 23 augustus, hadden plaatsgevonden, dit in afwachting dat door de Koning, op advies van de Staten-Generaal de godsdienstkwestie zou worden geregeld.³²

Op 23 augustus kwam er een akkoord tussen de landvoogdes en de verbonden edelen. De inquisitie, waarover de edelen zich beklaagden, werd afgeschaft, een nieuw gematigd plakkaat zou worden voorbereid en er zouden tegen de leden van het Eedverbond geen vervolgingen worden ingespannen. Margaretha van Parma verwachtte dat de verbonden edelen met alle middelen zouden bijdragen om de onlusten tegen te gaan, de beeldenstormers te doen straffen, de geestelijken en de ambtenaren te verdedigen, het volk de wapens te doen neerleggen, de uitbreiding van de predicaties te verhinderen en er voor te zorgen dat die ongewapend en vreedzaam zouden geschieden op de plaatsen waar zij tot dusver werden gehouden. Ten slotte verwachtte Margaretha ook dat de

leden van het Eedverbond zouden helpen om de vreemdelingen uit het land te verdrijven.³³

In een schriftelijke verklaring beloofden de verbonden edelen alle punten en artikelen van het akkoord trouw na te leven en hun Verbond te ontbinden zolang de beloften door de landvoogdes namens de Koning gedaan, zouden worden onderhouden.³⁴

Zodra het akkoord ondertekend was, spanden de verbonden edelen zich in om de Beeldenstorm te Brussel te verhinderen. Zij gaven de beeldenstormers ook het bevel af te zien van vernielingen in de abdijen van Affligem en Tongerlo en in de kerken te Aalst.³⁵ Door Gilles le Clercq³⁶ lieten zij een omzendbrief bezorgen *'aux ministres et consistoires de marchands du pais de Flandre et circonvoisins'*, met het verzoek alle ongeregelde heden van het volk te doen ophouden, aangezien niemand meer zou worden lastig gevallen *'pour l'exercice de la religion'*.³⁷ In die brief, waarvan ook te Gent afschriften werden verspreid³⁸, overdreven de leiders van het Verbond klaarblijkelijk de voorlopige toegevingen van de landvoogdes. Het akkoord schonk inderdaad geen godsdienstvrijheid aan de hervormden.³⁹ Zouden de extremisten vrede nemen met de beperkte toegevingen van Margaretha van Parma, of zouden zij verder ageren en ijveren totdat de Roomse kerk in de Nederlanden ten gronde zou gericht zijn?⁴⁰

Zodra de Gentse magistraat van Egmont een kopie van de tekst van het akkoord ontvangen had, liet hij die in het Nederlands vertalen en op de daartoe gebruikelijke plaatsen afkondigen.⁴¹ Op 28 augustus werd op dezelfde plaatsen een plakkaat van 25 augustus afgekondigd dat de doodstraf tegen de beeldenstormers uitvaardigde.⁴²

§ 3. AANHOUDING VAN DE BEELDENSTORMERS

In de nacht van 28 op 29 augustus werden door de hoogbaljuw van Gent, vergezeld van de voorschepen van de Keure, Jan Damman, van secretaris Hembyze, van zijn hellebaardiers en van de sergeanten van de stad, acht *'voleurs d'églises et monastères'* aangehouden.⁴³ Moet het woord *'voleurs'* hier wel letterlijk verstaan worden? In een nota van Hembyze werden die aangehoudeneneveneens *'voleurs et briseurs'* genoemd.⁴⁴ Naderhand brandmerkte hij ze niet meer als dieven, maar als personen *'die ghebroken ende groote insolencien ghecomitteert hadden bynnen die keercken'*.⁴⁵

De officiële bronnen vermelden niet de namen van de gearresteerden. We vinden ze echter wel in de kronieken, die zelfs negen personen⁴⁶ opsommen: Willem Rutsemelis, procureur bij de schepenen van de Keure⁴⁷, Gillis Coorne, meester-roodverver⁴⁸, Pieter Andries, zeepzieder⁴⁹, Joris van Westhuuse, slotenmaker⁵⁰, Jan de Wulfjaeghere, bode op Antwerpen⁵¹, Joris de Gusseme, kruier⁵², Gijselbrecht Cools, loodgieter⁵³, Denys Rijckaert, leidekker⁵⁴ en Jan Cooman, hovenier en metselaarsknaap.⁵⁵

De hoogbaljuw had die nacht nog meer beeldenstormers willen aanhouden⁵⁶ en o.m. de gebroeders Onghena, Pieter Bal, metsers⁵⁷ en Anthonis van der Muelene, waard 'In de Cluuse'⁵⁸, *'principaelste leeders ende capiteynen vande voornomde brekynghen'*, maar zij hadden zich tijdig uit de voeten gemaakt. Zij waren naar Antwerpen gevlucht, waar zij een onderkomen vonden bij Pauwels van Hulze, op het 'Bierhooft'.⁵⁹ Een verzoek om uitlevering, gericht aan de markgraaf van Antwerpen, bleef zonder gevolg.⁶⁰ Ook een zekere Robert, oud-soldaat van het Nieuw Kasteel⁶¹ en Jan de Pruet, een smid⁶², konden niet worden aangehouden. Jacob de Pruet, de vader van Jan en eveneens smid van beroep, kon via de daken ontsnappen.⁶³ Het verwonderde Marcus van Vaernewijck dat

de predikanten niet aangehouden werden, hoewel de hoogbaljuw 'vóór hun bed' verscheen.⁶⁴

Eerst werden de gevangenen opgesloten in het Sausselet, de stadsgevangenis, maar veiligheidshalve werden zij 's morgens vroeg om 5 uur naar het Nieuw Kasteel overgebracht.⁶⁵ Uit vrees dat de hervormden oproer zouden uitlokken en misschien zouden proberen om de aangehouden met geweld te bevrijden, verzocht de magistraat om 6 uur de drie schuttersgilden en de drie trouwe neringen zich zo talrijk mogelijk ter beschikking te houden in hun lokalen. De voorzorgsmaatregel bleek echter overbodig.⁶⁶

De volgende dagen werden nieuwe aanhoudingen verricht. In de nacht van 29 op 30 augustus haalde Gerard Rym, baljuw van Sint-Pieters, vier kerkbrekers van hun bed: Jan van Cottem, of Gottem, vleeshouwer⁶⁷, Lieven (of Andries) van der Vane⁶⁸, Arent de Zuttere⁶⁹ en 'een Waal', knopenmaker.⁷⁰ Na de middag van 30 augustus werden nog drie personen in de stad gevangen genomen: een metselaarsknecht, een schrijnwerker en een vrouw.⁷¹ De daaropvolgende nacht en dag werden gearresteerd: Jan Neyt⁷², Marten van der Moten⁷³, Jan Rooze, ticheldekker⁷⁴, Triestram Martens, wollevoerder⁷⁵, Claude de Rudder⁷⁶, Lippen Tyncke⁷⁷, meester Jacob Crispijn, bijgenaamd Scoelap⁷⁸, Joos en Symoen van der Huybeerts, schoenmakers⁷⁹, en Jacques Provoost.⁸⁰

De hoogbaljuw begaf zich vervolgens naar wel vijftig huizen, om er nog meer beeldenstormers gevangen te nemen. Zij hadden evenwel reeds het hazenpad gekozen.⁸¹ Op 2 september slaagde de hoogbaljuw er toch in Daneel de Brabandere, droogscheerder⁸², een zekere Gillis, linnenwever⁸³, en Jacob Seys (of Seyssens), loodgieter⁸⁴, aan te houden. Marcus van Vaernewijck dacht dat ook Gillis van Hauweghem, mandenmaker, einde augustus werd gearresteerd.⁸⁵

In de nacht van 14 op 15 september werden op Sint-Pieters door de baljuw en de provoost nog vijf beeldenstormers aangehouden, onder wie Kalle Pintken, een vroedvrouw.⁸⁶

Volgens de kroniekschrijvers werden aldus op veertien dagen tijd zeker vierendertig met name bekende beeldenstormers aangehouden. In de officiële bronnen zijn geen precieze cijfers te vinden.⁸⁷

Over het aantal gevluchte beeldenstormers vinden we zeer uiteenlopende cijfers. Het zullen er wel geen duizend geweest zijn zoals Karel Utenhove jr. schreef in een brief aan Lodewijk van Nassau.⁸⁸ Egmont gewaagt van vijfhonderd in een brief aan Margaretha van Parma.⁸⁹ Ongetwijfeld zijn beide getallen merkelijk overdreven.

De exodus van een aantal baldadige hervormden en plunderzieken bracht intussen enige rust in de stad. Er ging minder volk naar de predicaties, niet meer dan een vierde van vroeger.⁹⁰ Je hoorde de kreet '*vive le geus*' niet meer. 'De hervormden trokken hun oren in'. Had je hen nu moeten geloven, dan had geen onder hen aan de Beeldenstorm deelgenomen, zelfs niet zij '*die de meeste rasiërders geweest waren*'.⁹¹ Toch hoorde je nog hervormden verklaren: 'Hebben wij geen wapens, onze broeders uit Oudenaarde, Ronse, Deinze en Eeklo zullen er genoeg meebrengen om ons te verdedigen en weerstand te bieden aan de papisten'.⁹²

De aanhouding en de vlucht van talrijke beeldenstormers bracht hun gezinnen in zware armoede en ellende. De ongelukkige huisvrouwen gingen hun beklag doen bij de predikanten. Om hen te helpen, dienden de predikanten Herman Moded en Pieter Carpentier, de advocaten Pieter de Rijcke, Cornelis Teymont, Jan de Vettere en Jacob van Migrode⁹³, de geneesheer Cornelis Reiable⁹⁴ en de procureur bij de schepenen van de

Keure, Jan Pyls⁹⁵, een smeekschrift in bij de magistraat. Niet omdat zij de Beeldenstorm goedkeurden, maar uit medelijden voor vrouwen en kinderen, verzochten zij dat de gevangenen zouden worden vrijgelaten en dat wie gevlucht was, zou kunnen terugkeren, voor zover hij zich niet schuldig gemaakt had aan diefstal en plundering. Ter verontschuldiging van de beeldenstormers voerden de rekwesstranten aan dat na het afwerpen van de beelden op andere plaatsen, sommigen gemeend hadden hetzelfde in Gent te mogen doen. Enkele personen hadden zich naar de hoogbaljuw begeven, die officieren met hen naar het Tempelhof meestuurde. Daar las een van de officieren een ‘publicatie’ voor met betrekking tot het afwerpen van de beelden. Hieruit zouden vele burgers opgemaakt hebben dat de Beeldenstorm *‘bij laste, autoriteit ende consente vander overheid’* gebeurde en hadden zij eraan deelgenomen. De magistraat weigerde de gevangenen die met de toestemming van Egmont waren aangehouden, vrij te laten. Hij logenstrafte de interpretatie van een ‘toegelaten Beeldenstorm’. Er was nooit enige ‘publicatie’ van zientwege gedaan. Hij had nooit toestemming gegeven om beelden te breken en hij betreurde de beeldenstormerij. De predikanten gaven toe dat de magistraat niet verantwoordelijk was voor de Beeldenstorm, maar zij ontkenden dat hij met hun toestemming was gebeurd.⁹⁶

Zodra landvoogdes Margaretha van Egmont had vernomen dat de Gentse hervormden een rekwes hadden ingediend om vrijlating van de gevangenen te verkrijgen, keurde zij de houding van de magistraat af, omdat die de beeldenstormers nog niet had veroordeeld. Zij gaf het bevel zo gauw mogelijk het plakkaat van 25 augustus toe te passen en zonder verder uitstel de gevangenen op voorbeeldige wijze te straffen.⁹⁷ De magistraat trachtte zijn lankmoedigheid te verontschuldigen door te verklaren dat hij de terechtstelling niet uit vrees had uitgesteld, maar omdat hij eerst nadere inlichtingen over de beeldenstormers, over hun beweegredenen en over hun inzichten wilde inwinnen.⁹⁸

§ 4. TERECHTSTELLING VAN DRIE BEELDENSTORMERS

De magistraat legde zeker geen haast aan de dag om het plakkaat van 25 augustus uit te voeren. Ook trad hij na, net als tijdens, de Beeldenstorm met niet erg veel kordaatheid op. Hij moest niet noodzakelijk wachten tot hij in kennis gesteld was van het plakkaat van 25 augustus om tot aanhoudingen over te gaan. In Antwerpen, waar de Beeldenstorm op 20 augustus begon, geschiedden de eerste aanhoudingen al op 23 augustus, drie dagen na de aankomst van Oranje in de stad.⁹⁹ In Gent wachtte de magistraat een week voordat hij de eerste aanhoudingen verrichtte, maar hij ging er dan verscheidene dagen mee door. De komst van Oranje in Antwerpen was zeker een aanmoediging geweest voor de Antwerpse magistraat om vroeger met repressie te beginnen. In Gent moest men het voorlopig stellen met de belofte van Egmonts komst.

Wellicht wilde de magistraat eerst zoveel mogelijk beeldenstormers aanhouden, voordat hij tot hun verhoor overging. De laatst bekende aanhoudingen door de magistraat geschiedden op 2 september. Twee dagen later werden de eerste gevangenen door de hoogbaljuw en de schepenen aan een scherp verhoor, op de pijnbank, onderworpen: *‘men hoerde [hen] krijsschen tot buijten den kastele in de pijnen diemen hemlieden dede’*.¹⁰⁰ De bekentenissen van de gefolterden zijn niet bewaard gebleven.

Meer dan twee weken na de Beeldenstorm, op 7 september, werden drie van de ‘*principaalste*’ beeldenstormers gehangen: Gijselbrecht Cools, Jan Cooman en Denijs

Rijckaert. De terechtstelling ging gepaard met belangrijke voorzorgsmaatregelen. De markt was afgezet en bewaakt door de manschappen van de kapiteins Stoppelare, Bousse en Passcharis. Twee schuttersgilden hadden elk wel honderd man ter plaatse gezonden. Er was ook een wacht aanwezig uit de drie trouwe neringen. De gevangenen werden uit het Nieuw Kasteel naar het schepenhuis overgebracht door de hoogbaljuw, te paard en in vol harnas, geëscorteerd door een afdeling landsknechten, alsmede door de magistraat, vergezeld van het vendel van kapitein Wijchuis. Nadat omstreeks 10 uur het vonnis was voorgelezen, werden de veroordeelden naar de stadsgevangenis op de Korenmarkt geleid. Na een oponthoud, dat de hoogbaljuw en de schepenen in staat stelde hun voorbehouden plaatsen aan de vensters in de herberg 'In den Oliphant' in te nemen, werden de ter dood veroordeelden de een na de ander uit het Sausselet naar de galg gebracht en gehangen. Om 15 uur werden de lijken neergelaten en naar de Muide gevoerd, waar zij in de nabijheid van de galgen werden begraven.¹⁰¹

Er deden zich die dag geen incidenten voor, hoewel enkele van de geuzen 'murmureerden' dat het onschuldig vergoten bloed nog wel eens zou worden gewroken.¹⁰² De voornaamste 'geuzen' van Oudenaarde en Ronse woonden de terechtstelling bij. Je zag Maarten van der Moten¹⁰³ en drie of vier anderen uit Oudenaarde en Leupegem, Jan van Winghene, 'de grote geus', kapitein van Ronse, alsook drie predikanten druk in en uit 'De Klok', het huis van Dierik Jooris op het Gouden Leeuwplein lopen.¹⁰⁴ Zij voerden drukke besprekingen met Pieter de Rijcke, Jan Pijls en andere hervormden, wellicht in verband met de gevangen beeldenstormers. Twee of drie dagen tevoren had Dierik Jooris een maaltijd gegeven waarop de echtgenotes van de gevangenen en talrijke hervormden aanwezig waren.¹⁰⁵

§ 5. HET HERSTEL VAN DE ROOMS-KATHOLIEKE RELIGIE

De Beeldenstorm had de katholieken geheel verbijsterd en uit hun lood geslagen. Het duurde wel een week voordat de openbare uitoefening van de rooms-katholieke eredienst normaal werd hervat. Al die dagen hoorde je geen klokken luiden. Kerken en kloosters bleven gesloten¹⁰⁶ en slechts in het geheim werd hier of daar een mis opgedragen.¹⁰⁷ De priesters durfden zich nog alleen in burgerkleding vertonen, uit vrees herkend en achterna geroepen te worden.¹⁰⁸ Op bevel van de magistraat mochten de kloosterlingen zich enkel in wereldlijke kledij op straat vertonen. Bij de dominicanen waren er drie of vier oudere paters die in het klooster bleven en hun habijt aanhielden, maar 'veel cloosters wierden zonder herdere, ende lieten de scapen loopen, ende elck ginck tot zijnen vriendt'.¹⁰⁹ De priesters durfden de kinderen niet meer dopen in de kerken en deden dit aan huis. Er werd gespot met de vroedvrouwen wanneer zij met dopelingen over de straat gingen, zodat zij het slechts met tegenzin deden. De vrouwen, die als naar gewoonte meegingen, volgden alleen nog van op afstand.¹¹⁰

Op Sint-Jansdag, 29 augustus, werden, voor het eerst sinds de Beeldenstorm, een gezongen en een gelezen mis opgedragen in de Sint-Janskerk. Vele vrome lieden woonden die diensten bij, die echter zeer eenvoudig geschieden, want 'daer en was niet een aerm toortse te vinden int consacreran van dese twee missen'.¹¹¹ Voor alle veiligheid was de hoofdingang van de kerk gesloten gebleven en stelden de kapiteins Frans van Wijchuis en Frans Passcharis hun manschappen aan de zijdeuren op.¹¹² In het klooster van de grauwe zusters van Sint-Jacobs werden op dezelfde dag en ook de volgende dagen meer-

dere missen gedaan, wel acht of negen.¹¹³ In de kloosters van de vier bedelorden begonnen de kloosterlingen met drie of vier samen te komen en missen te lezen in de kapittelzalen. Bij de dominicanen geschiedde dit evenwel op de graanzolder. Mis lezen in de kloosterkerken was omwille van de aangerichte vernielingen niet mogelijk.¹¹⁴ De volgende dag luidde in de parochiekerk van Sint-Michiels voor het eerst opnieuw een klein klokje om de mis aan te kondigen.¹¹⁵

De aanhouding van talrijke beeldenstormers en de vlucht van vele anderen stelde de geestelijken gerust, *'mits dat nu de justicie wart vanghende die voghels, die haer vreesse angehejaecht hadden'*. De deken van de christenheid en andere priesters durfden zich opnieuw in het openbaar in priesterkledij vertonen. Vele religieuzen keerden naar hun klooster terug.¹¹⁶

Op zondag 1 september werden in alle parochiekerken de klokken geluid en geschiedden de diensten opnieuw zoals vroeger. In de parochiekerk van Sint-Michiels predikte de dominicaan Jan van der Haeghen om 7 en om 15 uur. In de parochiekerk van Sint-Baafs predikte pastoor Leo Bernaerts eveneens voor en na de middag.¹¹⁷ Om te voorkomen dat de roomse erediensten door hervormden zouden worden verstoord, bezocht kapitein Passcharis de kerken met een afdeling van zijn manschappen.¹¹⁸

Vanaf toen predikte Jan van der Haeghen driemaal per week in de parochiekerk van Sint-Michiels. Uit vrees voor een aanslag op zijn persoon werd hij telkens door hellebaardiers afgehaald en teruggebracht. Gedurende zijn sermoenen werden de kerkdeuren bewaakt, want hij was een felle bestrijder van de hervormden, *'dient zeer quaet up hem hadden'*.¹¹⁹

ART. II. DE ACTE VAN SUBMISSIE

§ 1. HET AKKOORD MET EGMONT EN HET GEBOD VAN DE MAGISTRAAT

Het was geen lichte taak voor stadhouder en kapitein-generaal Egmont om op basis van het akkoord tussen de landvoogdes en de edelen orde en rust te proberen te herstellen in Vlaanderen en Artesië, de gewesten waar de Beeldenstorm losbrak en het hevigst woedde.

De pacificatiepoging in Vlaanderen werd niet ingezet door Egmont zelf. Zoals Oranje te Antwerpen en Horn te Doornik¹²⁰, zond hij een sympathisant van de hervormden voorop om het terrein voor te bereiden. Op 27 augustus vertrok zijn secretaris Backerzele¹²¹ met enkele edelen naar Geraardsbergen om er de Beeldenstorm te doen ophouden.¹²² De volgende dag versloeg die, met de hulp van plattelandsbewoners, een bende die de abdij van Beaupré wilden aanvallen.¹²³ Een tiental beeldenstormers sneuvelde ter plaatse, een vijftigtal werd gevangen genomen, de overigen vonden hun heil in de vlucht.

Volgens het akkoord van de landvoogdes en het plakkaat van 25 augustus moesten de beeldenstormers worden gestraft. Backerzele liet de stedehouder van de soeverein-baljuw van Vlaanderen, Gerard Rym, verzoeken naar Geraardsbergen te komen, met een honderdtal voetknechten en dertig of veertig ruiters. Tevens ontbood hij de beul van Gent, om de doodvonnissen uit te voeren. Tijdens hun verhoor bekende een drietal gevangenen dat zij op aansporing van broeder Gheert, 'een uitgelopen monnik', de beel-

den hadden afgeworpen.¹²⁴ De voornaamste beeldenstormers, eenentwintig in getal, werden gehangen. De anderen werden geeseld en verbannen.¹²⁵

Backerzele spoorde de hoogbaljuw en de magistraat van Gent aan eveneens met geweld op te treden tegen de brekers, *'devant que l'on tombe en plus grands inconvenients et afin que de mener le peuple plustost à obéissance'*.¹²⁶ Van Geraardsbergen vertrok Backerzele naar Oudenaarde, waar hij begin september een akkoord sloot met de hervormden, het eerste dat in Vlaanderen tot stand kwam. Krachtens die overeenkomst werden de geestelijken in al hun rechten hersteld en werd de uitoefening van de katholieke eredienst gewaarborgd. De hervormden beloofden hun wapens neer te leggen, op voorwaarde dat de katholieken hetzelfde zouden doen. Zij gingen de verbintenis aan om nergens in een kerk te prediken, noch binnen noch buiten de stad, op voorwaarde dat de magistraat hen een plaats zou toewijzen waar zij buiten de stad *'polront exercer, faire prescher et assemblés'*. Backerzele verleende aan de hervormden de toelating om buiten de stad een schuur te bouwen, teneinde zich tijdens hun predicaties tegen het slechte weer te kunnen beschutten. In de stad mochten zij hun doden in stilte begraven, zonder volkstoeloop en zonder psalmgezang.¹²⁷

In dit akkoord overschreed Backerzele ongetwijfeld de toegevingen van de landvoogdes, door aan de hervormden ook de 'uitoefening' van hun godsdienst buiten de stad en de begrafenis van hun doden binnen de stad toe te laten. Toen Egmont vernam dat in Gent sommige hervormden nog gewapend naar de predicaties gingen en dat zij zelfs in de stad wilden komen prediken, zond hij de heer de Risoir, luitenant van zijn ordonnantie, naar Gent om de hervormden de wapens te doen neerleggen en van de magistraat te vernemen of er kans bestond, *'par voye amiable'* te verkrijgen dat het akkoord van Margaretha van Parma te Gent zou worden nageleefd.¹²⁸

Op 8 september, daags na de terechtstelling van drie beeldenstormers, kwam Egmont eindelijk persoonlijk te Gent, omstreeks 17 uur. Hij kwam van Zottegem en was geëscorteerd door honderd ruiters.¹²⁹ Gedurende zijn verblijf voerde hij drukke besprekingen met de hoogbaljuw, afgevaardigden van de magistraat en van de hervormden. De onderhandelingen werden ingezet door de magistraat, die op 9 september een aantal vooraanstaande hervormden ontbood: de predikanten Herman Moded en Pieter Carpentier, Cornelis Teymont¹³⁰, Jacob van der Haeghen¹³¹, Jacob van Migrode¹³², Christiaan de Rijcke¹³³, Jan Pyls¹³⁴, Lieven Tocq¹³⁵, Abraham Rossaert¹³⁶, Karel Ootgheer¹³⁷, Jan van der Meere¹³⁸, Simon Goethals de Oude¹³⁹ en Jan Laute.¹⁴⁰ Hij verzocht hen onder eed te beloven en te ondertekenen, *'zoo in heurlieder naeme particulier, als van dandere professie doende van de nieuwe religie'*, dat zij het akkoord van de landvoogdes en het plakkaat van 25 augustus wilden onderhouden. Zonder iemand te raadplegen, verklaarde Moded dat zij bereid waren het akkoord na te leven en aan de magistraat te gehoorzamen, maar dat zij niet konden aanvaarden dat hun godsdienst *'nyeuwe'* werd genoemd. Hun godsdienst was die welke ten tijde van de apostelen werd onderhouden. Omdat zij dagelijks gelaakt werden en beledigd omwille van hun godsdienst, verzochten zij de magistraat met hen te onderhandelen over de middelen om de vrede en de eendracht te bevorderen. Als voorbeeld stelden zij het akkoord dat in Antwerpen tot stand was gekomen tussen de prins van Oranje en de magistraat enerzijds, de hervormden anderzijds.

De magistraat wilde geen vrede nemen met dit antwoord. Na onderling overleg beloofden de hervormden te willen gehoorzamen aan de plakaten en aan de geboden

van de Koning. Zij vonden het echter overbodig dit onder eed te bevestigen en weigerden enige verbintenis aan te gaan voor anderen, waardoor zij persoonlijk verantwoordelijk zouden kunnen worden gesteld voor daden van kwaadwilligen.

Bij het verlaten van de vergaderzaal verzocht Moded om de beschikking over een kerk in de stad, teneinde hun predicaties tijdens het aanstaande winterseizoen binnen te kunnen houden. De magistraat wees dit verzoek radicaal van de hand.¹⁴¹

Na de bespreking ging de hoogbaljuw naar het hof van Fiennes op de Koornlei, om Egmont het schriftelijke verslag van de magistraat te overhandigen.¹⁴² De hervormden trokken zich terug in het huis 'In Spaignen' op de Hoogpoort.¹⁴³ De hele middag, tot 's avonds toe, werd er druk geconfereerd.

Eerst hadden er gezamenlijke besprekingen plaats in het hof van Fiennes tussen Egmont, de hoogbaljuw, drie afgevaardigden van de magistraat, de voorschepen Jan Damman en de schepenen Joos Donaes en Gerard Triest en drie afgevaardigden van de hervormden, Pieter de Rijcke, Jacob van der Haeghen en Jacob Lobberjoos.¹⁴⁴ De bijeenkomst duurde slechts een half uur. Daarna begaven de hoogbaljuw en de schepenen zich naar het schepenhuis, de afgevaardigden van de hervormden naar het huis 'In Spaignen'. Nadat zij een uur onderhandeld hadden met hun collega's, gingen de drie schepenen terug naar Egmont. De besprekingen van de hervormden namen blijkbaar meer tijd in beslag. Pas om 18 uur kwamen zij op hun beurt bij Egmont aan en bleven zij één uur met hem discuten.¹⁴⁵

Over het verloop van de besprekingen zijn geen details bekend. Er werd gehandeld over een akkoord, '*acte de soumission*', in twaalf artikelen. De hervormden moesten beloven het akkoord punctueel te onderhouden en binnen de twee dagen een kopie door vierhonderd personen ondertekend aan de magistraat te overhandigen. Daarna zou die een stedelijk voorgebod uitvaardigen, dat zowel de katholieken als de hervormden zouden moeten naleven. Volgens het *Discours* was het met tegenzin en slechts op bevel van Egmont dat de magistraat met de uitvaardiging van een voorgebod instemde.¹⁴⁶ Onder het volk werd verteld dat er tijdens de besprekingen ook gehandeld was over de vrijlating van gevangenen en over het afstaan van een kerk aan de hervormden.¹⁴⁷

De volgende morgen, tussen 8 en 9 uur, kwamen de afgevaardigden van de hervormden met de predikanten bijeen in het Keizershof, om het akkoord met Egmont te bespreken.¹⁴⁸ Ondertussen was er ook een hoop volk samengekomen op het plein vóór het Keizershof.¹⁴⁹ De predikanten zouden hun volgelingen aangespoord hebben om met hun beste kleren op de vergadering te verschijnen, om te bewijzen dat er ook keurig volk naar de hagenpreken kwam. Er werd immers verteld dat er '*niets dan ghemeen volskin, schamel ghepeuple ende quaetdoenders*' naar de predicaties gingen.¹⁵⁰ Valse geruchten deden de ronde dat er zou worden gepredikt en dat 'de jacobijnen', d.i. de dominicanen, op bevel van Egmont en in zijn tegenwoordigheid, een dispuut zouden houden met de vreemde predikanten.¹⁵¹ Toen de predikanten vernamen dat het akkoord met Egmont de hervormden verbood in de stad te vergaderen, werden zij '*vervaert en bescaemt*'. Met mooie woorden verzochten zij het volk uiteen te gaan.¹⁵²

Tussen 10 en 11 uur kwam de hoogbaljuw naar het Keizershof om het antwoord te vernemen van de hervormden op de voorstellen van Egmont. Nadat die hiervan kennis genomen had, zond hij de hoogbaljuw terug naar het Keizershof en werd het akkoord '*uytgelesen*'.¹⁵³

De overeenkomst tussen Egmont en de hervormden, ook 'akte van submissie' en septemberakkoord geheten, had tot doel een einde te stellen aan de godsdienstige beroerten, het vreedzame samenleven onder de burgers te verwezenlijken en handel en nijverheid in hun vorige staat te herstellen. De overeenkomst bepaalde:

- 1° dat de hervormden, '*ceulx de la religion nouvelle*', de katholieke eredienst van alle tijden onderhouden, niet zullen beletten en niet zullen toelaten dat hij gehinderd of gekrenkt worden;
- 2° dat zij geen predicaties of vergaderingen zullen houden binnen de stad, noch in een kerk buiten de stad, maar alleen op de plaatsen die hun door de magistraat zullen worden aangewezen;
- 3° dat zij slechts op zon- en feestdagen zullen prediken;
- 4° dat zij geen wapens zullen dragen als zij naar de predicatie gaan of er van terugkomen;
- 5° dat zij niet meer dan twee effectieve predikanten zullen hebben, geboortig uit de landen van herwaarts, onderdanen van zijne majesteit. Die zullen onder ede beloven aan de magistraat te gehoorzamen en in hun predicaties geen 'schandaleuze' of oproerige taal te gebruiken;
- 6° dat de hervormden twee plaatsvervangers-predikanten zullen mogen kiezen, om de effectieve predikanten in geval van ziekte of ander beletsel te vervangen;
- 7° dat de hervormden in alles aan de magistraat zullen gehoorzamen en de gemene lasten en impostiën zullen dragen zoals de andere burgers;
- 8° dat de predikanten in al hun predicaties hun toehoorders zullen aansporen tot eerbied en gehoorzaamheid aan de magistraat;
- 9° dat de hervormden op hun eerstkomende vergadering, de volgende zondag, onder eed zullen beloven het akkoord te onderhouden;
- 10° dat zij niemand in hun 'nieuwe godsdienst' of gemeente zullen aanvaarden die niet eerst de voormelde eed heeft afgelegd;
- 11° de ondertekenaars zullen alle punten van het akkoord stipt naleven, zo niet zullen zij als meinedigen worden gestraft;
- 12° de magistraat gaf aan de hervormden de verzekering dat hun predicaties niet zullen worden belet en dat niemand zal worden lastig gevallen, noch omwille van het bijwonen van de predicaties, noch omwille van het ondertekenen van dit akkoord.

De overeenkomst had slechts een voorlopig karakter en kon door de Koning, op advies van de Staten-Generaal, worden verbroken.¹⁵⁴

Het voorgeschied, dat na de ondertekening van de akte van submissie, door de magistraat werd uitgevaardigd, was beknopter. Het bepaalde dat '*die vander nieuwer religie*' de katholieke eredienst '*van allen ouden tyden gheobserveert*' niet mochten beletten, dat zij nergens in de stad mochten prediken, noch in een kerk buiten de stad, maar alleen op de plaatsen die hun door de magistraat zal worden aangewezen; dat zij hun predicaties alleen op zondagen en andere heiligidagen mochten houden, '*om gheene oirsake te ghevene den ghemeenen man zijn weerck te verlettene*', dat zij geen wapens mochten dragen als zij naar de predicatie gingen of ervan terugkwamen, en dat zij in alles aan de magistraat moesten gehoorzamen, de gemene lasten en impostiën helpen dragen, zoals de andere burgers en zo nodig ook de magistraat bijstaan met lijf en goed, voor het behoud van de openbare

rust. In het gebod werd tevens bepaald dat het verboden was ‘zo wel de *ghene vander oude catholique religie als nieuwe eeneghe onbehoorlicke vergaderingen*’ te houden, in het geheim of in het openbaar, en dat beide partijen elkaar omwille van hun godsdienst geen verwijten mochten toesturen noch elkander beschimpen.¹⁵⁵

§ 2. DE ONDERTEKENING VAN HET AKKOORD

Egmont bleef niet wachten op de ondertekening van het akkoord dat hij met de hervormden gesloten had. Hij vertrok reeds op 12 september rond 8 uur ’s ochtends en was gehaast om zich via Oudenaarde naar Ieper en het Westkwartier te begeven.¹⁵⁶

Dezelfde dag werd een aanvang gemaakt met de ondertekening van het akkoord ten huize van Pieter de Rijcke.¹⁵⁷ Vruchteloos had Jacob van der Haeghen de toelating gevraagd om in een particuliere woning te mogen vergaderen met ongeveer tweehonderd personen, die vooraf lezing wensten van de akte van submittie. De magistraat stond slechts samenkomsten toe van hoogstens 25 personen tegelijk.¹⁵⁸

De hervormden slaagden er niet in binnen de vastgestelde tijd het vereiste aantal handtekeningen te verzamelen. Volgens Marcus van Vaernewijck waren er een tachtigtal, volgens Cornelis van Campene slechts vijftig of zestig personen die wensten te tekenen en die dan nog spoedig daarna hun handtekening verloochenden.¹⁵⁹

De hervormden beweerden het akkoord niet te willen onderschrijven, omdat zij de woorden ‘*exercice de leurs presches*’ dubbelzinnig vonden. Pieter de Rijcke en Jacob van der Haeghen verzochten de magistraat uitdrukkelijk in de akte te vermelden dat de toelating om te prediken ‘*comprehendeert texercitie van heurlieder religie met diesser ancleeft*’. De magistraat weigerde hierop in te gaan, omdat Egmont formeel verboden had te schrijven ‘*exercice de leur religion*’. In zijn akkoord met de hervormden wilde de gouverneur geen ‘*point ofte lettre*’ meer inlassen dan in het akkoord tussen de landvoogdes en de edelen besloten lag.¹⁶⁰

Er bleef de hervormden niets anders over dan zich tot Egmont zelf te wenden. Pieter de Rijcke, Jacob van der Haghen, Jacob Lobberjoos en Jan van der Leure reisden de graaf achterna en ontmoetten hem in Kortrijk. De magistraat zond eveneens een afvaardiging om het onderhoud bij te wonen. Zij bestond uit de voorschepen van Gedele, Jan van Hembyze, de schepen van de Keure, Gerard Triest, en de pensionaris Jan du Bois. Egmont weigerde elke wijziging aan de geschreven tekst. Nochtans stond hij mondeling aan de hervormden toe in de stad samen te komen in een particuliere woning, met twaalf of zestien personen, voor zakelijke besprekingen. De magistraat moest ook ‘*quelques actes de l'exercice de leur religion*’ oogluikend toelaten, op voorwaarde dat het op bescheiden manier zou geschieden en zonder schandaal te verwekken, op de plaatsen waar de predicaties toegestaan waren¹⁶¹, t.t.z. buiten de stad.

Na de terugkomst van de afgevaardigden verzocht de magistraat de hervormden andermaal de ondertekende akte in te dienen. Op 16 september verschenen op het schepenhuis: Abraham Rossaert, Jan Pijls, Gillis Diericx¹⁶², Jacob Taeyaert¹⁶³, Joos Seys¹⁶⁴, Jan Huldeman¹⁶⁵, Jan van Mechelen¹⁶⁶, Christoffel de la Becque, Reinier de Pestere en nog anderen, onder de leiding van de predikant Herman Moded. De magistraat weigerde met hen te discussiëren en verklaarde enkel te willen onderhandelen met de gedeputeerden die naar Kortrijk geweest waren. Hij drong er nogmaals op aan op een spoedige ondertekening van het akkoord.¹⁶⁷

De volgende dag bevestigden Jacob van der Haeghen en Jacob Lobberjoos¹⁶⁸ dat de leden van hun gemeente verscheidene bezwaren hadden tegen de ondertekening van de akte. Daar de magistraat weigerde een mondeling verhoor te aanhoren, boden zij nog dezelfde dag een haastig opgesteld rekwes aan. Daarin verklaarden zij dat de meerderheid van hun gemeente de tekst van het akkoord dubbelzinnig vond en dat het hatelijk was enkelingen te verplichten zich onder eed namens allen te verbinden. Zij stelden de magistraat voor de predikanten te verzoeken op de eerstkomende vergadering aan de aanwezigen te bevelen zich in alles als goede en getrouwe onderdanen van de Koning en de magistraat te gedragen, aan de voorgeladen, de *'politie ende alle wereltlicke zaecken aenghaende'* te gehoorzamen, op voorwaarde dat hun predicaties niet zouden worden gestoord en de *'exercitie van de religie ende leeringhe, met tgeheen daeraen clevende'* niet zou worden belet. Zij waren bereid het naleven van die verbintenis door hun gemeente in het openbaar onder eed te doen beloven en met de hulp van de magistraat diegenen uit de predicatie te weren die zouden weigeren de eed af te leggen. Zij beloofden ook hun best te doen, opdat de hervormden geen oproer meer zouden verwekken tegen geestelijken of andere personen en dat eventueel zelfs te helpen beletten.¹⁶⁹

Wellicht om te voorkomen dat de hervormden voortdurend voor nieuwe moeilijkheden zouden zorgen, om de ondertekening van het akkoord te kunnen uitstellen, vroeg de magistraat hen al hun bezwaren schriftelijk uiteen te zetten. In een tweede rekwes, van 20 september, verzochten de hervormden nogmaals niet te moeten ondertekenen dat hun godsdienst 'nieuw' was en geen verantwoordelijkheid te moeten opnemen voor het naleven van het akkoord door anderen. Vervolgens zetten zij artikelsgewijs hun bezwaren uiteen:

1. in het eerste artikel konden zij niet aanvaarden dat de roomse ceremoniën 'godsdienst oefeningen' werden genoemd en ook niet dat de katholieke godsdienst 'van alle tijden werd geobserveerd';
2. het tweede artikel aanvaardden zij, op voorwaarde dat zij met enkelen in een particuliere woning zouden mogen vergaderen om hun zaken te bespreken, en indien onder het woord 'predicatie' ook verstaan werd *'tout ce qui est conjoint par la parole de Dieu, que estoit l'administration des sacremens'*;
3. op het derde artikel verzochten zij ook 's woensdags te mogen prediken als er geen feestdag was in de week. Uitdrukkelijk voegden zij eraan toe: *'comprenants cependant, comme dessus, au mot de presches tout l'exercice de leur religion'*;
4. het vierde artikel beloofden zij te onderhouden, mits onder verboden wapens niet werden begrepen het zwaard en de dolk, waarvan het dragen zelfs door de plakaten niet verboden was;
5. met het vijfde artikel stemden zij in, op voorwaarde dat het zou volstaan dat de predikanten onderdanen waren van de Koning, afkomstig uit Spanje of andere gebieden aan de Koning onderworpen;
6. tegen het zesde artikel hadden zij geen bezwaren;
7. het zevende zullen ze naleven, want hun ministers beweren niet, zoals de roomse priesters, ontheven te zijn van gehoorzaamheid aan de magistraat;
- 8-9. het achtste en negende artikel hebben zij reeds nageleefd;
10. het tiende artikel konden zij slechts aanvaarden, indien alleen diegenen die tot hun gemeente wilden toetreden, onder ede zouden moeten beloven het akkoord

na te leven. Iedereen zou echter vrij moeten zijn om, zonder de voormelde eed af te leggen, de predicaties bij te wonen;
11-12. op het elfde en twaalfde artikel werd niet ingegaan.

De rekwestranten beklemtoonden nogmaals dat de ondertekenaars zich slechts ten persoonlijken titel konden verbinden, zonder enige verantwoordelijkheid op zich te nemen voor de overtredingen van anderen. Zij beloofden wel eenieder aan te sporen om het akkoord na te leven. Ten slotte verzochten zij dat ook een zeker aantal roomse geestelijken hetzelfde zou beloven en zoals de hervormden eveneens de akte zou ondertekenen.¹⁷⁰

Uit het onderzoek van de bezwaren, in het tweede rekwest uiteengezet, mogen we concluderen dat predikant Herman Moded de leider was van het verzet tegen de ondertekening van het akkoord.¹⁷¹ Hij was het die op 9 september, tijdens de voorafgaande besprekingen met de magistraat, het eerst protesteerde omdat de hervormde godsdienst een 'nieuwe' godsdienst werd genoemd en aan de magistraat voorstelde met de hervormden een akkoord te sluiten naar het voorbeeld van Antwerpen. In het tweede rekwest worden in de artikelen 3, 4 en 5 de faciliteiten gevraagd die te Antwerpen toegekend waren.¹⁷²

Dadelijk na het aanbieden van het eerste rekwest had de magistraat Egmont verwittigd en hem tevens verzocht zo gauw mogelijk te laten weten wat er moest worden gedaan voor het behoud van de katholieke religie, de dienst van de Koning en het herstel van de eendracht onder de burgers.¹⁷³ Egmont verklaarde zich zeer verwonderd over de onwil van de hervormden. Hij wist geen andere raad dan dat de magistraat de hervormden zou bevelen het akkoord te ondertekenen en de eed af te leggen. Over vijf of zes dagen hoopte hij in Gent te zijn.¹⁷⁴

Pieter de Rijcke en Jacob Lobberjoos, door de magistraat ontboden, verklaarden nogmaals dat het hen onmogelijk was de ondertekening van het akkoord te bekomen wegens de bezwaren van hun gemeente daags tevoren schriftelijk medegedeeld in hun tweede rekwest.¹⁷⁵ De magistraat deelde dit antwoord mee aan Egmont, samen met de tekst van de twee rekwesten.¹⁷⁶ De gouverneur wist nog steeds geen andere raad dan de magistraat aan te sporen ervoor te zorgen dat zijn bevelen zouden worden uitgevoerd.¹⁷⁷

Op 27 september kwam Egmont rond 21 uur in Gent aan. De volgende dag vertrok hij reeds, kort na de middag, over Zottegem naar Brussel. Alleen de verhalende bronnen vermelden dat Pieter de Rijcke, predikant Petrus Dathenus en andere hervormden een onderhoud hadden met Egmont, die weigerde *'eenighe resolutie te ghevene up huerlieder vraghe ende begherte'*.¹⁷⁸

De haast van Egmont om weer te vertrekken was misschien toch niet uitsluitend een weinig moedige vlucht voor zijn verantwoordelijkheid. Hij wilde bij Margaretha van Parma verslag uitbrengen over zijn pacificatiepogingen in Vlaanderen en Artesië. Tevens wenste hij haar op de hoogte te stellen van zijn voorgenomen ontmoeting met Oranje en Horn in Dendermonde op 3 oktober.¹⁷⁹ Zodra hij op 4 oktober in Zottegem terug was, ontbood Egmont een deputatie van de Gentse magistraat en van de hervormden, om nogmaals te onderhandelen over de ondertekening van het akkoord. De uitnodiging stipuleerde dat de hervormden die met hem onderhandeld hadden, moesten deel uitmaken van de delegatie.¹⁸⁰ De hervormden vaardigden Jacob van der Haeghen, Jacob Lobberjoos, Jan Ruytinck¹⁸¹ en Cornelis Teymont af. De magistraat liet zich vertegenwoordi-

gen door eerste schepen Jan Damman en door pensionaris Jan du Bois. Egmont eiste dat de hervormden de ondertekende akte zouden indienen, maar zij bleven erop aandringen dat Egmont eerst enkele woorden aan de tekst zou toevoegen, als *'exercice de leur religion'* en andere. De gouverneur wilde niet toegeven, want *'vous me feriez bien tant mettre que le roy me pourroit faire couper la teste'*. Woedend zond hij de hervormden weg, *'avec plusieurs parolles atroces et menasses qu'il leur briseroit la teste.'*¹⁸²

De volgende morgen, een zondag, waren de afgevaardigden van de hervormden reeds vroeg in Gent terug. Tijdens de predicatie achter het kartuizerklooster bracht de predikant verslag uit over de besprekingen met Egmont.¹⁸³ Op 7 oktober reisde Jacob van der Haeghen opnieuw naar Zottegem, vergezeld van Petrus Dathenus, Jan Diericx en Jacob Taeyaert.¹⁸⁴ Ook die zending leverde niets op.

Na een maand waren de onderhandelingen in het slop geraakt. Beide partijen zaten vast geankerd op een onverzoenlijk standpunt. Egmont dacht eraan *'d'user de remède convenable pour les réduire à la raison'*, maar omdat hij meer hield van *'doulceur que rigueur'*¹⁸⁵, verkoos hij zijn secretaris Backerzele naar Gent te zenden om de hervormden tot de ondertekening van het akkoord te bewegen. Hij verloor daarbij uit het oog dat de hervormingsgezinde Backerzele wel eens meer zou kunnen toestaan dan geoorloofd door het akkoord van de landvoogdes.

Over het verloop van de onderhandelingen met Backerzele zijn nog minder bijzonderheden bekend dan over die met Egmont. Volgens de officiële bronnen overhandigde de gezant zijn geloofsbrieven op 14 oktober aan de magistraat. Om 15 uur had hij een onderhoud met de hervormden. Het is niet bekend of daarbij ook vertegenwoordigers van de magistraat aanwezig waren.¹⁸⁶

Op 16 oktober had er een bijeenkomst plaats van hervormden in het Hof van Sint-Sebastiaan op de Kouter. In de officiële bronnen wordt die vergadering niet uitdrukkelijk vermeld.¹⁸⁷ De inlichtingen in de verhalende bronnen stemmen niet in alle bijzonderheden overeen. Volgens de *Chronijcke van Ghendt* en *Ms. 159* hadden de hervormden toelating gekregen om met een honderdtal uitgenodigden samen te komen. In feite kwamen er meer. Bovendien wandelden nog een drie- à vierhonderd nieuwsgierigen buiten op de Kouter. Onder de aanwezigen de predikanten Petrus Dathenus, Herman Moded en Jan Rutsemelis.¹⁸⁸ De vergadering duurde tweeënhalf uur, maar *'wat huerliedder solvatie [besluit] was, dat en wist men noch onder tghemeente niet.'*¹⁸⁹ Alleen *Ms. 159* vermeldt dat, na de vergadering Pieter de Rijcke, Jacob Taeyaert, Petrus Dathenus en nog een paar anderen Backerzele gingen opzoeken in zijn verblijf 'In den Gouden Leeuw', ten Putte.¹⁹⁰

Volgens Marcus van Vaernewijck zouden de hoogbaljuw, een afvaardiging van de magistraat en ook Backerzele de bijeenkomst op de Kouter bijgewoond hebben. De hervormden zouden om een plaats of een kerk in de stad verzocht hebben. Sommigen zegden zelfs dat zij drie plaatsen wensten. Zij kregen slechts een plaats buiten de stad, waar zij grond mochten kopen of huren en een gebouw konden optimmeren.¹⁹¹ 's Anderendaags zond Backerzele een verslag van zijn onderhandelingen naar Egmont om diens advies te verkrijgen.¹⁹²

De besprekingen van Backerzele in Gent werden tijdelijk onderbroken omdat hij in Axel een oproer van de hervormden moest gaan onderdrukken.¹⁹³ Hij was in Gent terug op 21 oktober en vertrok de volgende dag naar Brussel, wellicht om Egmont te overhalen om sommige toegevingen die hij aan de Gentse hervormden had toegestaan, goed te keuren.¹⁹⁴

Onmiddellijk na zijn terugkomst in Gent, op 24 oktober, ontving Backerzele de afgevaardigden van de hervormden. Overeengekomen werd dat de predicaties voortaan buiten de Brugsepoort, achter de herberg 'In Sint-Jacob' zouden mogen worden gehouden, en dat daar ook een tempel zou mogen worden gebouwd.¹⁹⁵ Na de middag had aldaar reeds de eerste predicatie plaats. Zodra het sermoen ten einde was, deed Backerzele de vrouwen en kinderen weggaan. Daarna liet hij de mannen onder eed beloven dat zij het akkoord door vierhonderd van de meest vooraanstaanden van hun gemeente zouden doen ondertekenen. Om nieuwe verwikkelingen te voorkomen, eiste hij dat zij daarmee klaar zouden zijn tegen 's anderendaags 's middags.¹⁹⁶ Op zijn verzoek verleende de magistraat toelating aan de hervormden om onder toezicht van de hoogbaljuw en zijn manschappen in groepjes van twaalf tot twintig man in het Hof van Sint-Sebastiaan op de Kouter samen te komen.¹⁹⁷

Op 26 oktober verzocht Backerzele de magistraat het voorgebod te laten afkondigen zoals op 11 september met Egmont was overeengekomen. Driehonderd personen hadden immers het akkoord al ondertekend en alle hervormden wilden het volgens hem ook doen. Tevens overhandigde hij aan de magistraat een kopie van beide teksten.¹⁹⁸ Toen zij die vergeleken met de door Egmont ondertekende minuut, stelden de hoogbaljuw en de schepenen vast dat de beide teksten niet overeenstemden. Backerzele had blijkbaar verscheidene eisen van de hervormden ingewilligd.

In de inleiding van het voorgebod was na de woorden '*van der nyeuwer religie*' bijgeschreven: '*ofte zomen die anders noemen mach*'. Twee nieuwe artikelen waren toegevoegd en bepaalden, het eerste, dat de katholieken de predicaties van de hervormden niet mochten storen, het tweede, dat niemand kwade of oproerige berichten tegen de ene of de andere godsdienst mocht verspreiden en dat de overtreder die de oorsprong van de berichten niet zou kunnen aanduiden zelf gestraft zou worden.¹⁹⁹ Slechts nadat Backerzele schriftelijk bevestigd had dat hij de tekstwijzigingen door Egmont zou doen aanvaarden en goedkeuren, en nadat Pieter de Rijcke en twee anderen beloofd hadden de ondertekende akte spoedig in te dienen, stemde de magistraat erin toe de gewijzigde tekst op alle gebruikelijke plaatsen af te kondigen.²⁰⁰

In zijn toegevingen aan de hervormden was Backerzele niet zo ver durven gaan om aan de tekst van het akkoord alle wijzigingen die zij zelf wensten, te laten aanbrengen. In de inleiding was de verplichting om het akkoord te doen onderhouden, verzacht door de bepaling '*tant qu'en eulx est*'. In het tweede artikel, dat de predicaties en de vergaderingen in de stad en in de kerken buiten de stad verbood, waren de woorden '*ny aulcun exercice de leur religion*' ingelast, zodat je het kon uitleggen alsof de uitoefening van de hervormde godsdienst wel toegelaten was op de aangewezen plaats buiten de stad. Op de keerzijde van de ondertekende tekst van het akkoord werd door de hervormden een protestnota opgetekend. Daarin verklaarden zij het akkoord slechts te onderschrijven met dien verstande:

- ♦ ten eerste, dat zij de woorden '*religion nouvelle*' en '*religion catholique de tout temps observée*' dubbelzinnig vonden en niet in overeenstemming met de waarheid;
- ♦ ten tweede, dat zij onder de woorden '*presches*' verstonen, de toelating van '*t gheheele exercitie ende oeffeninghe onser voorseide christelicker religie*';
- ♦ ten derde, dat de beloofde bijstand aan de overheid '*nyet voordere bestrecken en zal, dan tot alle politicque zaeke, nyet contrarierende onse professie ende religie voorseide*';

- ♦ ten vierde, dat de door hen aangegane verplichtingen slechts zolang geldig zullen zijn als de hun toegestane vrijheid van godsdienst van kracht bleef, of totdat door de Koning, op advies van de Staten-Generaal, *'anderssins gheordonneert zal werden'*.

Onder de protestnota bevestigde Backerzele dat zij in zijn aanwezigheid werd opgetekend, *'selon que Son Excellence [Egmont] a permis aux bourgeois de la ville de Gand de pouvoir faire'*.²⁰¹

Alle beloften ten spijt, dienden de hervormden de ondertekende akte toch niet in. Eerst op 5 januari 1567, toen de omstandigheden gewijzigd waren, slaagde Egmont erin de ondertekende akte in handen te krijgen, nadat hij ook de hervormden verplicht had de protestnota te 'cancelleren'.²⁰²

§ 3. INTERPRETATIE EN TOEPASSING VAN HET AKKOORD

Herhaaldelijk drongen de hervormden er bij Egmont op aan om in het akkoord te vermelden dat onder de term 'predicatie' ook de uitoefening van de godsdienst was begrepen. Tevergeefs. Toch werd Egmont door de procureur-generaal van de Raad van Beroerten, Jan du Bois, voormalig pensionaris van de magistraat van Gent, ervan beschuldigd aan de leden van het consistorie van Gent *'tout l'exercice de leur religion'*, met andere woorden *'l'administration de leurs sacrements'* te hebben toegestaan.²⁰³

In zijn *Mémoire de défense* verklaarde Egmont dat dit niet met de waarheid strookte en dat het tegenovergestelde zou blijken uit het onderzoek van zijn interpretatie van het akkoord.²⁰⁴ Het door Egmont ingeroepen document bewijst echter enkel dat hij geen onbeperkte uitoefening van de hervormde godsdienst toestond. Blijkens de interpretatie van het akkoord, dat hij op 20 september te Ieper verleende en waarvan hij einde december een kopie aan de Gentse magistraat bezorgde, mochten de hervormden met vier of vijf personen hun zieken bezoeken op verzoek van de betrokkenen. Hervormde huwelijksceremoniën waren toegelaten op de plaats toegewezen voor de predicaties; maaltijden en toespraken naar aanleiding van huwelijken mochten geschieden in particuliere woningen, op voorwaarde dat zij geen aanleiding gaven tot publieke predicatie of ongeoorloofde vergaderingen.²⁰⁵ Die toegevingen, hoe gering ook, overschreden nochtans *'les simples presches'* veroorloofd door het akkoord van de landvoogdes.

In de *Mémoire de défense rédigé par les conseils du comte d'Egmont* loochenden de raadslieden de beschuldiging van de procureur-generaal in krachtige termen: *'Ne se trouvera jamais que ledict Sr. comte auroit consenty aux consistieriaux des sectaires l'exercice de leur religion'*. Noch schriftelijk, ten bewijze *'les escripts de la submission et aultres actes'*, noch mondeling, immers toen de hervormden beweerden dat de uitoefening van hun godsdienst hen aldus werd toegelaten eenmaal door Egmont en andermaal door de magistraat, *'ledict Sr. comte les trouvant en bourdes et menteries, leur donnit confusion et les en reprint aigremen'*.²⁰⁶ Was de beschuldiging dan vals?

Egmont en de magistraat hebben mondeling wel sommige toegevingen gedaan. In de minuten van de processen-verbaal van de onderhandelingen tussen de magistraat en de hervormden op 13 en 16 september staat uitdrukkelijk te lezen dat Egmont beloofde dat men de uitoefening van de hervormde godsdienst bij *'oogluiking dissimuleren zou, zoo oock de magistraet oock doen zoude, behoudelic dat zij [de hervormden], daerinne modeste-*

lic procederen zouden en dat tzelve ghedaen zoude worden ter plaetse daer zij huerlieder predicatie zouden houden.²⁰⁷ In Kortrijk, in aanwezigheid van Jan du Bois, stond Egmont aan de hervormden toe in een particuliere woning in de stad te vergaderen met twaalf of zestien personen, *'pour mettre ordre seullement à tous affaires'* en gaf hij het bevel aan de magistraat *'quelques actes de l'exercice de leur religion'* te dulden op de plaats waar de hervormden mochten preken.²⁰⁸ In een brief van 20 september verzekerde Egmont dat hij zijn belofte zou houden die hij aan de hervormden had gedaan.²⁰⁹ Uit de feiten blijkt dat de belofte van Egmont geen ijdele woorden waren. De uitoefening van de hervormde godsdienst werd door de magistraat oogluikend getolereerd. In de kronieken vinden we men regelmatig de vermelding van dopen en huwelijken ter gelegenheid van de predicaties.²¹⁰ Pas toen de hervormden het aandurfd en in de stad op het kerkhof van Sint-Jacob een overledene ter aarde te bestellen en bij die gelegenheid ook een predicatie hielden, kwam er verzet van de magistraat, die het zwijgen oplegde aan de predikant en de ongeoorloofde vergadering deed uiteengaan.²¹¹

ART. III. VOORTDURENDE ONRUST

§ 1. ANIMOSITEIT TUSSEN HERVORMDEN EN KATHOLIEKEN

Terwijl de onderhandelingen voor de ondertekening van het septemberakkoord zeer moeizaam vorderden, duurde de onrust in Gent voort.

In hun predicaties bleven hervormden en katholieken elkander beschuldigen het volk te verleiden, de teksten van de Heilige Schrift te vervalsen en de betekenis van haar woorden te verdraaien.²¹² Zo verkondigde de deken van de christenheid op de preekstoel dat de nieuwe predikanten duivels waren.²¹³ Het gebeurde dat katholieken en hervormden elkaanders predicaties stoorden. Toen op een dag een hagenpreek te dicht bij de wacht op de stadsvesten werd gehouden, werden de toehoorders door kapitein Wijchuuus en zijn mannen uitgejouwd, die honden door het water joegen. Sommige hervormden geraakten zodanig opgewonden, dat zij over het water wilden zwemmen om de kapitein te gaan doden. De predikanten moesten hen tegenhouden.²¹⁴ Op 21 september verzochten Pieter de Rijcke, Jacob Taeyaert, Jan Ruytinck en Jan Damman maatregelen te treffen opdat de toehoorders van de predicaties niet meer zouden worden beledigd en lastiggevallen. De eerste schepen oordeelde echter dat de hervormden zelf het incident hadden uitgelokt en gaf hun de raad hun bijeenkomsten op grotere afstand van de wacht te houden.²¹⁵ Acht dagen later, op Sint-Michielsdag (29 september), kwam het tot een incident in de Sint-Jacobskerk. Toen de dominicaan Jan van der Haegen in zijn sermoen verklaard had dat de hervormden van het ware geloof waren afgefallen, zegde een wederdoper tot diegene die naast hem stond: 'Dit is gelogen. Het zijn de geestelijken die afvallen zijn en zich afgescheiden hebben van het eerste apostolische geloof'. Na een hevige woordenwisseling werd de ordeverstoorder vastgegrepen en aan soldaten overgeleverd, die hem naar de gevangenis brachten.²¹⁶

In de tweede helft van september deed het gerucht de ronde dat men opnieuw de kloosters van de vier bedelorden zou aanvallen en de kloosterlingen zou verdrijven. Op verscheidene plaatsen bemerkte men verdachte samenscholingen. Tegen het dreigende gevaar besloten de religieuzen hun kloosters te verlaten. Sommigen brachten reeds hun

goederen in veiligheid en trokken wereldlijke klederen aan. Ook de grauwe zusters en de zwarte zusters, van wie de kloosters in Onderbergen dicht bij het dominicanenklooster gelegen waren, voelden zich bedreigd.²¹⁷

Beducht voor het schandaal dat een uittocht van de kloosterlingen zou verwekken, beraamden de hoogbaljuw, de eerste schepen Jan Damman, de schepenen Joos Donaes en Gerard Triest en de pensionarissen Joos Borluut en Jan du Bois middelen om de orde te handhaven.²¹⁸ Zij besloten de vier bedelorden de bescherming van de magistraat toe te zeggen. De pensionarissen kregen opdracht aan de kloosterlingen te gaan vragen of zij een wacht wensten in hun klooster. Joos Borluut bood zich aan bij de augustijnen en de vrouwebroeders, Jan du Bois bij de dominicanen, Frans van der Haghen bij de grauwe broeders. Enkel het antwoord van de dominicanen is bekend.²¹⁹ Die vonden het niet raadzaam vreemd volk in hun klooster op te nemen. Vreesden zij een paard van Troje binnen te halen? Zij verzochten slechts dat hun klooster door de gewone wacht zou worden bewaakt. Gedurende een tiental dagen werd de getalsterkte van de wacht op de gewone plaatsen verdubbeld, op andere werden wachten opgesteld gerekruteerd uit leden van de drie schuttersgilden en de drie vrije neringen.²²⁰

De magistraat stelde een onderzoek in naar de geruchten over een nieuwe aanval op de geestelijkheid. Een zekere Pieter Wilrich uit Moerbeke bekende aan twee personen die aan de achterzijde van het dominicanenklooster water kwamen halen, te hebben gezegd: 'Laat ze maar timmeren, eer het drie dagen verder is zal het weer afgebroken worden'. Hij hoorde dit dagelijks zeggen van voorbijgangers en van lieden die op zijn schip kwamen. Toen hem gevraagd werd namen te noemen, bleef hij in gebreke.²²¹ Bij de dominicanen vernam pensionaris Jan du Bois dat de vrouwen een zekere Jan de Pape hoorden zeggen *'datmen binnen drye weken binnen Ghendt gheen papen meer vinden en zal en dat dielve Jan dielve papen helpen zal doot cloppen'*.²²² De dominicanen hechtten veel belang aan de uitlatingen van Jan de Pape omdat die veertien dagen vóór de Beeldenstorm dezelfde twee vrouwen gewaarschuwd had. Zij vreesden derhalve *'dat het leste rapport zoude van ghelycken moghen waer worden'*.

Wellicht heeft de magistraat nog meer inlichtingen ingewonnen. Hij verwittigde de landvoogdes over de dreigingen die te Gent tegen de geestelijkheid werden geuit en voegde eraan toe dat men alleen maar wachtte *'dat den slach tAntwerpen ghegheven zoude zyn, om tselve van ghelycken bynnen deser stede texecuteren'*.²²³ Ook de Beeldenstorm gebeurde te Gent nadat hij te Antwerpen geschied was. Zodra zij de brief van de Gentse magistraat ontvangen had, waarschuwde Margaretha van Parma de prins van Oranje, die te Antwerpen verbleef.²²⁴

Te Antwerpen werd eveneens einde september onder het volk beweerd dat de geestelijkheid zou worden uitgewezen.²²⁵ Er werd vooralsnog nog gewacht op het vertrek van Oranje. Zodra de prins de stad verlaten had, op 12 oktober, schenen de bedreigingen te zullen worden uitgevoerd. Vijf dagen later, op 17 oktober, had inderdaad te Antwerpen een tweede Beeldenstorm plaats in de hoofdkerk. Door de spoedige tussenkomst van de heer van Brecht, kapitein van een stadsvendel, die met zijn knechten kwam toegesnel, en van de heren van de wet, met aan hun hoofd de heer van Hoogstraten, werd het oproer neergeslagen en werden de voornaamste belhamels gevangen genomen. Nog dezelfde nacht werd het doodvonnis uitgesproken over de meest schuldigen. De volgende morgen werden zes beeldenstormers opgehangen.²²⁶

Na de terechtstelling werd beweerd dat uit de ondervraging van de gevangenen een plan bekend werd om, met de hulp van in de omgeving gelegerde troepen, de stad te overmeesteren, de geestelijken te verjagen en de rijke katholieke kooplieden te plunderen. Het gerucht deed zelfs de ronde dat de bekentenissen van de aangehoudenen niet aan de landvoogdes werden medegedeeld, omdat daarin van een algemene opzet zou gewaagd zijn, waarvan de bekendmaking zekere personen in moeilijkheden had kunnen brengen. Toen Margaretha aandrong om mededeling van de bekentenissen, verklaarde de magistraat dat hij, in strijd met de privileges van de burgers, willekeurig was opgetreden tegen de beschuldigten die geen belangrijke bekentenissen hadden afgelegd.²²⁷ De verklaringen van de Antwerpse magistraat namen evenwel de twijfel over het bestaan van een ruimer opzet niet volledig weg. Het is mogelijk dat men vlug en kordaat heeft willen handelen om het oproer in de kiem te smoren en geen langdurige procedure wilde inzetten tegen personen die op heterdaad waren betrapt. Anderzijds is het toch ook niet uitgesloten dat de aangehoudenen wel bekentenissen hebben afgelegd die bepaalde personen hadden kunnen belasten.

Er is ongetwijfeld een verband tussen het uiten van bedreigingen tegen de geestelijkheid te Gent en te Antwerpen. Die laatste stad was een belangrijk schuiloord voor vluchtelingen.²²⁸ Op 3 oktober schreef de magistraat van Gent aan de landvoogdes dat gewacht werd op het sein uit Antwerpen om te Gent tot een aanval op de geestelijkheid over te gaan. Enkele dagen later, op 9 oktober, verklaarde een zekere Jan, 34 jaar oud, aan de magistraat, dat 'N', die van Antwerpen kwam, hem vertelde dat aldaar 1500 à 1600 gevluchte personen uit Gent en elders een vergadering hadden gehouden. Zij wilden 'N' tot hun kapitein aanstellen en onder zijn leiding naar Gent komen om er de wacht af te zetten, de kloosters onder handen te nemen, het huis van de hoogbaljuw te bestormen en hem gevangen te nemen en op de markt op te hangen. Volgens de genoemde Jan had 'N' grote hulp geboden aan Gijselbrecht Cools tijdens de Beeldenstorm.²²⁹ Waarschijnlijk hebben het kordate optreden van de Antwerpse magistraat en de wrede terechtstelling van een half dozijn beeldenstormers de geplande aanslag op Gent verhinderd.

§ 2. DE OKTOBERSYNODE EN HET 3.000.000 GOUDGULDENS REKWEST

Op 30 september en 1 oktober had te Gent een synode plaats die werd bijgewoond door zestien Vlaamse en Waalse predikanten, elk vergezeld van een of twee leden van het consistorie.²³⁰ De negen Waalse predikanten waren: Etienne Mermier en Ambroise Wille van Doornik, Pérégrin de la Grange van Valencijs, 'Cornille' van Le Quesnoy, 'Nicolas' van Waasten, 'Valleran' van Tourcoing, 'Julien' van Armentiers, Noël de Bestere van Estaires en Octavien de Bécourt van het land van L'Alleue.²³¹ Slechts twee namen van begeleidende consistorieleiden zijn bekend: Nicolas Machon en Pierre Wattepatte²³², de eerste vergezeld Pérégrin de la Grange, de tweede Octavien de Bécourt. Van de Vlaamse predikanten die aan de synode deelnamen, zijn slechts Petrus Dathenus en Herman Moded met zekerheid bekend²³³; beiden waren op dat ogenblik predikanten te Gent. Er was ook een afvaardiging van het consistorie van Brugge en er waren vier afgevaardigden van het consistorie van Deinze.²³⁴ Het is mogelijk dat van de Vlaamse zijde ook nog werd deelgenomen aan de synode door de predikant Sebastiaan Matte en door Martin Thieulin, lid van het consistorie van Hondschote. Die laatste werd door de Raad van

Beroerten verbannen omdat hij met Sebastiaan Matte *'à chariot vers les consistorians de Gand'* ging, *'pour les affaires de leur religion'*.²³⁵

De Waalse en de Vlaamse predikanten hielden afzonderlijke besprekingen, de eersten in het gasthof 'De Ster' op de Korenmarkt, waar zij ook gelogeed waren, de tweeden op een onbekende plaats. Contacten tussen beide groepen werden onderhouden door afgevaardigden.²³⁶

Volgens de uitnodiging had de bijeenkomst plaats *'pour les affaires générales des églises'*.²³⁷ Er zouden drie kwesties besproken zijn geweest. 1. De toekomstige regeling van de godsdienstzaken waarmee men genoeg kon nemen. 2. Of men de wapens tegen de Koning zou opnemen. 3. De aanbidding van een rekwes en een som geld om godsdienstvrijheid te verkrijgen.²³⁸

De hervormden waren niet tevreden met de akkoorden die Egmont in Gent, Ieper en elders met de hervormden had gesloten. Zij wilden ruimere toegevingen en volledige godsdienstvrijheid. De synode besloot dat voortaan geen belangrijke beslissingen meer zouden mogen worden getroffen rakende de kerken en de godsdienst in het algemeen, zonder de gemeenten van Brabant, Holland en de andere gewesten te raadplegen.²³⁹ Wat de besprekingen over het opnemen van de wapens tegen de Koning betreft, zijn er geen bijzonderheden bekend. Het belangrijkste punt van de agenda die in de synode werd gehandeld, was wellicht het aanbieden van een rekwes om godsdienstvrijheid te verkrijgen, mits een buitengewoon geschenk van aanvankelijk één miljoen goudgulden.²⁴⁰

De historici zijn het niet eens over de bedoelingen van de voorstanders van het rekwes. Volgens G. Groen van Prinsterer, R. Fruin, W.J.F. Nuyens, F. Rachfahl en P.J. Blok was het een listig en gezocht opzet om geld in te zamelen teneinde de oorlogskas te vullen.²⁴¹ Volgens J.W. te Water, J. van Vloten en L.A. Van Langeraad hadden de opstellers oorspronkelijk geen bijbedoelingen. Omdat zij niets anders konden krijgen dan geld, besloten zij dit aan te wenden voor de enige mogelijkheid: militaire doeleinden.²⁴² A.A. van Schelven wijdde een uitvoerige studie aan het verzoekschrift voor de drie miljoen goudgulden, waarin hij met tal van argumenten het standpunt verdedigt dat de voorstanders volkomen te goeder trouw waren.²⁴³ Na hem stelde R. Van Roosbroeck een middenoplossing voor: het rekwes wilde een laatste poging tot verzoening en tot vredelievende schikking zijn, die tevens de mogelijkheid zou insluiten tot voorbereiding, zo niet van verzet, dan toch van de verdediging tegen mogelijke maatregelen van geweld.²⁴⁴

In die controverse werd tot nog toe geen rekening gehouden met inlichtingen uit verschillende documenten, die nochtans kunnen bijdragen om de waarheid dichter te benaderen. Om de bedoeling van het rekwes te achterhalen, moet worden nagegaan wie de opsteller en wie de promotoren van het rekwes waren. Op grond van het banvonniss van Gilles le Clercq, verwierp A.A. van Schelven de mening dat Dathenus de opsteller van het rekwes zou zijn geweest. Niet aan hem, maar aan Gilles le Clercq hebben wij het te danken. De beschuldiging dat Gillis le Clercq had *'proposé ausdicts du consistoire et confédérez de présenter à Sa Majesté trois millions d'or pour obtenir la liberté de conscience par force d'argent'*²⁴⁵ houdt niet noodzakelijk in dat de veroordeelde het rekwes opstelde, hoogstens dat het denkbeeld van hem uitging. Uit de confessies van Pierre Wattepatte komt vast te staan dat op de synode te Gent niet alleen besloten werd *'de dresser et présenter ladicte requeste'*²⁴⁶ maar ook dat er reeds een minuut werd opgesteld waarover men *'demanderoit aussy l'avis de ceulx de Brabant et de Hollande'*.²⁴⁷ Drie of vier leden van het

consistorie van Gent *'apportèrent la minute'* die in de vergadering werd voorgelezen.²⁴⁸ De aanwezigheid van Gilles le Clercq op de synode van Gent, door Van Schelven als 'waarschijnlijk' aangenomen, is echter uiterst twijfelachtig en praktisch onmogelijk. Op 1 oktober schreef hij uit Doornik een brief naar het consistorie van Valenciën.²⁴⁹ Was Gilles le Clercq dus meer dan waarschijnlijk *niet* te Gent op die datum, dan waren daar wel twee predikanten van Doornik, Estienne Mermier en Ambroise Wille. Eerstgenoemde was zelfs woordvoerder op de vergadering in 'De Ster': *'et faisait en icelle assemblée la proposition au nom des aultres monsieur Mermier, bourguignon, ministre de Tournay'*. Mermier vervulde tevens de rol van secretaris, *'lequel ministre de Tournay notoit et mist par escript la résolution de ladicte assemblée'*.²⁵⁰ Er is geen tegenspraak tussen de confessies van Pierre Wattepatte en het banvonniss van Gilles le Clercq, als we aanvaarden dat de gedachte van het rekwest uitging van Le Clercq en door Mermier werd voorgedragen op de synode. Het is bovendien zelfs zeer waarschijnlijk dat de minuut werd opgesteld door Dathenus, die op dat ogenblik predikant was te Gent, en verklaarde *'que les gentilzhommes estoient de cest avis'*.²⁵¹

Van Schelven hield het voor 'zeer waarschijnlijk' dat de rekwestbeweging wezenlijk meer van de *'geux d'état'* dan van de *'geux religieux'* is uitgegaan.²⁵² Op 3 oktober had er een conferentie plaats te Dendermonde, waaraan werd deelgenomen door Oranje, Egmont, Horn, Hoogstraten en Lodewijk van Nassau.²⁵³ Door die laatste werd het denkbeeld opgeworpen gewapend tegen de Koning in verzet te komen, maar dit plan stuitte op de onwil van Egmont. 'Dan bleef er niets ander over', aldus Van Schelven, 'dan nog weer eens een rekwest. Aan Gilles le Clercq, de man die en bij de adel en bij de consistoriale groep vertrouwen genoot, werd opdracht gegeven dat samen te stellen'.²⁵⁴ Die voorstelling van zaken wordt tegengesproken door de confessies van Pierre Wattepatte. Daaruit blijkt dat vóór de conferentie te Dendermonde reeds op de synode te Gent was besloten *'de dresser et présenter ladicte requeste'* en dat er reeds een minuut was opgesteld en voorgelezen.²⁵⁵ Het kan geen louter toeval zijn dat de *'geux religieux'* te Gent en de *'geux d'état'* te Dendermonde confereerden, precies met voldoende tijdsruimte, om toe te laten dat de tweede bijeenkomst zou kunnen ingelicht zijn over de besluiten op de eerste getroffen. Zou het logisch geweest zijn vanwege de hoge edelen over verzet te handelen en te pogen Egmont daartoe te overhalen, nadat de consistories twee dagen eerder besloten zouden hebben te trachten om op vreedzame wijze godsdienstvrijheid te verkrijgen?

Het opschrift van de uitnodiging tot de synode maakte uitdrukkelijke melding van een gepland gewapend verzet. De persoon die de brief overhandigde, moest mondeling mededelen *'que devant peu de jours l'on prendra les armes'*.²⁵⁶ Dit was geen vredelievende taal.

Revelerend is ook een nadere kennismaking met de promotoren van het rekwest. De deelnemers aan de synode te Gent waren meestal krijgslustige predikanten die meewerkten aan gewapend verzet, nog vóór het was komen vast te staan dat zij door hun rekwest niets konden verkrijgen dan geld. Dathenus, 'Cornille', 'Nicolas', 'Julien', Noël de Bestere en Octavien de Bécourt waren actief betrokken bij de voorbereiding van het gewapend optreden te Wattlelos en Lannoy.²⁵⁷ In het banvonniss van Estienne Mermier werd die beschuldigd *'d'avoir comme ministre séduict et esmeu le peuple à sédition et rebellion contre sa Majesté'*. Moge dit nog vaag en algemeen klinken, precieser is zeker de beschuldiging *'d'avoir esté au camp des rebelles et ennemis contre sadicte Majesté à St. Nico-*

las'.²⁵⁸ Van Périgrin de la Grange berichtte Pontus Payen '*quand maistre Pellegrin estoit en chaire, chantoit bien aultre langaige que le patience évangélique, car il les [zijn toehoorders] incitoit à prendre courageusement les armes*'.²⁵⁹ Dathenus was een van de heftigste van alle krijgslustige predikanten.²⁶⁰ Herman Moded, 'die toch misschien wel meer agitator dan evangeliedienaar was', hield zich herhaaldelijk bezig 'met gewapend verzet, troepenwerving en dergelijke'.²⁶¹

Ook de twee bekende consistorieleden die de predikanten vergezelden, waren geen vreedzame naturen. Nicolas Machon speelde een leidende rol in de Beeldenstorm te Valenciën²⁶² en Pierre Wattepatte nam actief deel aan de werving van soldaten die vochten te Wattrelos en te Lannoy.²⁶³ In zijn confessies liet Wattepatte zich als het ware ontvallen '*et en cas que le roi ne vouloist accepter les offres, que dudict argent on lèveroit gens de guerre*'.²⁶⁴ Is het wel redelijk om aan te nemen dat die mannen met hun rekwest enkel een vreedzame actie beoogden op touw te zetten?

Het 3.000.000 goudguldens rekwest was een schakel in de keten van de gewapende verzetsbeweging, waarvan de gedachte tot uiting kwam op de vergadering van de verbonden edelen in Sint-Truiden, half juli 1566. Nadat Margaretha van Parma in het begin van de maand de predicaties door een plakkaat van 3 juli had verboden, begonnen de toehoorders zich te wapenen, uit vrees voor overval door de overheid. Te Sint-Truiden stelden de hervormden zich onder de bescherming van de edelen. Om die bescherming daadwerkelijk mogelijk te maken, waren er manschappen nodig. Te Sint-Truiden was er sprake van om vierduizend ruiters en veertig vendels voetknechten²⁶⁵ in wachtgeld te nemen, zoals blijkt uit de brief van Lodewijk van Nassau aan zijn broer de prins van Oranje: '*nous avons arrestés icy entre nous, à vostre correction toutesfois, de tenir 4.000 chevaux noir harnois et 40 enseignes de piétons en wartgelt*'.²⁶⁶ Dit besluit droeg blijkbaar de goedkeuring weg van Oranje. Op 7 augustus schreef Lodewijk van Nassau aan Gilles le Clercq dat de geldinzameling voor de betaling van de troepen die in Duitsland werden gelicht, in stilte moest geschieden.²⁶⁷ Acht dagen later was Le Clercq, met twee anderen, te Armentiers '*pour faire quelque collecte d'argent*'.²⁶⁸ Gelijktijdig verzocht Moded te Wondelgem (bij Gent) de aanwezigen op een geheime vergadering in te schrijven voor een som van 72.000 gulden, bestemd voor het lichten van vierduizend ruiters om de hervormde godsdienst te beschermen.²⁶⁹

Door de Beeldenstorm, die ondertussen in het Westkwartier was uitgebroken, werd de eerste geldinzamelingsactie lam gelegd. Het akkoord tussen de landvoogdes en de edelen tolereerde de predicaties buiten de steden op een beperkt aantal plaatsen. Predikanten en consistories konden daar evenwel geen vrede mee nemen. In Vlaanderen weigerde Egmont – schriftelijk althans – ruimere toegevingen dan Margaretha. Om godsdienstvrijheid te veroveren besloten de hervormden '*de prendre les armes*'. Predikanten en afgevaardigden van consistories kwamen bijeen in Gent. Op een bijzonder spitsvondige manier, door het 3.000.000 goudguldensrekwest, zouden ze aan het noodzakelijke geld zien te komen om een gewapende opstand te financieren. Twee dagen later kwamen in Dendermonde militaire deskundigen bijeen: Oranje, Egmont, Horn, Hoogstraten en Lodewijk van Nassau. Alles werd in het werk gesteld om de overwinnaar van Grevelingen en St.-Quentin tot de gewapende opstand tegen Filips II te over te halen. Egmont bleef evenwel onverzettelijk. De geplande opstand kon voorlopig niet worden uitgevoerd, maar de gedachte werd niet opgegeven.

Half oktober had er in Antwerpen een vergadering plaats ten huize van Marcus Perez. Daaraan werd deelgenomen door Petrus Dathenus voor Vlaanderen, door Laurens Reael en Jansz. in 't Hart voor Amsterdam en door Christophe Traisnel van Sailly. De besluiten van de synode van Gent werden er goedgekeurd, het voorstel van het rekwest werd door de vertegenwoordigers van de hervormden uit Brabant en Holland aangenomen. De definitieve tekst werd vastgesteld en de wijze werd besproken waarop met het rekwest zou worden gehandeld.²⁷⁰ Waarschijnlijk werd toen ook het bedrag van de som die aan de Koning zou worden aangeboden, van één op drie miljoen gebracht.²⁷¹ Op zijn terugreis van Antwerpen naar Doornik moest Gilles le Clercq over de te Antwerpen getroffen beslissingen aan de predikanten en aan de consistorieleden van de Vlaamse kerken verslag uitbrengen.²⁷²

Op verscheidene plaatsen, maar niet in Gent, overhandigden de hervormden het rekwest aan de stadsmagistraat met verzoek het aan de landvoogdes over te maken.²⁷³ Alleen Hoogstraten, de tijdelijke stadsgouverneur van Antwerpen, en de magistraat van Mechelen gingen op dit verzoek in.²⁷⁴ Het rekwest werd ook door enkele onbekenden *'au nom des sectaires de Flandre'* rechtstreeks aan de landvoogdes aangeboden.²⁷⁵ Een Gentse kroniekschrijver vermeldt dat Jacob van der Haeghen, heer van Gottem, op 19 november met één of twee anderen naar Brussel reisde om een rekwest aan te bieden *'met den anderen gues van de Neerlanden, om thebbene ten heeweghen daghe lyberteijt van levene, daervoren de gues de Majesteit scincken souden dertich tonnen gauts'*.²⁷⁶ Margaretha van Parma beantwoordde geen enkel van de aangeboden rekwesten.²⁷⁷

Voor de geldinzameling stelde men nauwkeurige voorschriften op.²⁷⁸ Het is echter niet uitgemaakt wanneer dit precies geschiedde. Volgens Van Schelven zou dit omstreeks 20 oktober gebeurd zijn. Volgens Van Roosbroeck, daarentegen, zouden de voorschriften eerst enkele dagen vóór de op 1 december te Antwerpen gehouden synode geconcipeerd zijn en op de vergadering besproken.²⁷⁹ Op de synode te Antwerpen werd ook de wettigheid vastgesteld van gewapend verzet tegen de Koning, indien men de middelen ('hoofden, geld en troepen') daartoe zou kunnen vinden.²⁸⁰

Om de leiding van het gewapend verzet op te nemen, kwamen in aanmerking: in de eerste plaats Oranje, vervolgens Horn en ten slotte Brederode.²⁸¹ De meest geschikte ware zeker Oranje geweest, maar dan had hij moeten beloven de openbare uitoefening van de hervormde godsdienst volgens de belijdenis van de Nederlandse kerken te behouden. De prins verwachtte echter nog steeds alle heil van Duitse, d.i. van lutherse zijde.²⁸² Horn waagde het niet de taak op zich te nemen.²⁸³ Ten slotte zouden ze zich tevreden moeten stellen met Brederode, die eind januari 1567 op een bijeenkomst te Breda de opdracht aanvaardde.²⁸⁴

Om de geldinzameling efficiënter te kunnen voeren, besloot de synode dat de edelen en de rijke handelaars het voorbeeld moesten geven door het rekwest te ondertekenen en voor de geldinzameling in te tekenen. Omstreeks het midden van de maand december waren gedrukte teksten van het rekwest in omloop, met namen van ondertekenaars, Lodewijk van Nassau, Brederode, van den Berg en andere edelen, alsook van rijke kooplieden, met de vermelding van het bedrag waarvoor zij hadden ingetekend.²⁸⁵

Dathenus, de voornaamste predikant van de Gentse hervormde gemeente, vertrok enige dagen vóór Kerstmis naar het Westkwartier om de geldinzameling te bespreken. De steden *'houdende de voorseide religie'* werden voor een bepaald bedrag getaxeerd. Een deel van het gecollecteerde geld stelde Dathenus aan Jan Denys ter hand voor de betaling

van de soldaten die hij geronseld had.²⁸⁶ Het grootste deel, bestemd om *'volk van oorloghe te lichtene jegens zijne Majesteit'*, werd in Gent bijeengebracht en door Dathenus, vergezeld van een aantal Gentse hervormden, naar Antwerpen overgebracht.²⁸⁷

Het gewapend verzet brak in feite voorbarig los naar aanleiding van het beleg van Valencijs. Er zijn enkele bijzonderheden bekend over het ronselen van manschappen die aan de onderneming deelnamen.

Op 15 december organiseerde Cornille, predikant in Le Quesnoy, een vergadering in Laventie, waarop hij de predikanten van La Gorgue, Estaires en Laventie uitnodigde. Hij hitste zijn toehoorders op door een schrill beeld op te hangen van de baldadigheden waaraan de soldaten van Rijsel zich ten overstaan van de inwoners van de omliggende dorpen schuldig maakten. Hij spoorde de aanwezigen ook aan om de wapens op te nemen en de inwoners van Valencijs, die in uiterste nood verkeerden, ter hulp te komen.²⁸⁸ Op de vergadering zou nog geen besluit getroffen zijn, maar, twee dagen later werd, vanaf 2 uur 's nachts, van uur tot uur in Laventie de trom geroerd. De volgende morgen trokken de gewapende benden naar Saily en Armentiers, waar zij zich verenigden met anderen uit de omliggende dorpen. Van Armentiers ging de tocht naar Quesnoy, waar de strijders nog eens werden toegesproken door de predikant Cornille, over Tourcoing, Wattlelos en Templeuve naar Doornik. Onderweg verwoestten zij talrijke kerken en stichtten zij brand in abdijen en kloosters. Nadat zij het klooster der kartuizers buiten Doornik in brand hadden gestoken, rukte de bende op naar Wattlelos, wellicht om aan te sluiten bij de bende Vlamingen aangevoerd door Jan Denys. Bij het bos van Lannoy werd zij op 29 december door de regeringstroepen onder bevel van Noircarnes, gouverneur van Henegouwen, verslagen.²⁸⁹

Daags na de vergadering in Laventie had er onder leiding van Petrus Dathenus een bijeenkomst van predikanten in Nieuwkerke plaats. Zij besloten in het land van Lalleu soldaten te lichten.²⁹⁰ Jan Denys werd in Waasten door vier personen uit Doornik, die aan de vergadering te Nieuwkerke hadden deelgenomen, belast met de werving van tweehonderd man. Aan elk moest hij één daalder 'op de hand' betalen. De predikanten Petrus Dathenus en Sebastiaan Matte stelden hem hiervoor het nodige geld ter beschikking. Jan Denys ronselde 184 man in Poperinge, Roesbrugge, Hondschote, Steenvoorde, Mesen en misschien nog op andere plaatsen uit de omgeving. Onder zijn geleide trokken die huurlingen langs Komen en Tourcoing naar Wattlelos. Daar werden ze verslagen door de heer van Rassenghien, gouverneur van Rijsel, Douai en Orchies.²⁹¹ De gewapende opstand van einde december 1566 was een volkomen mislukking.

Na de aanhouding van Pierre Wattepatte en zijn broer Filips stelde Johan de Brune, procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen, op verzoek van de landvoogdes een grondig onderzoek in nopens het gewapend optreden en de geldinzamelingen in het Westkwartier.²⁹² Twee commissarissen, door de procureur-generaal uitgezonden, ondervroegen nogmaals de twee gevangenen in het kasteel van Kortrijk.²⁹³ In Ieper ondervroeg de procureur-generaal zelf een aantal personen die de wapens hadden opgenomen en anderen die hadden gecollecteerd. Nadat hij hen beloofd had dat zij vrijuit zouden gaan, bekenden verschillende dat de predikanten en de consistories een geldinzameling op touw hadden gezet onder voorwendsel (*'soubz umbre'*) aan de Koning een rekwest voor godsdienstvrijheid aan te bieden, maar dat zij totaal andere plannen koesterden, *'estant leur desseing tout aultre, meismes d'avec ledict argent lever gens de guerre, tant dehors que dedans le pays'*.²⁹⁴

§ 3. ONGEORLOOFDE OPENBARE VERGADERINGEN IN DE STAD

Enkele dagen na de geheime vergadering van predikanten en consistorieleden verstoutten de hervormden zich op verscheidene avonden openbare vergaderingen te houden in de stad. Zij eindigden alle zonder ernstige incidenten.

De eerste vergadering had plaats op 5 oktober, naar aanleiding van de begrafenis van een hervormingsgezinde huidevetter.²⁹⁵ Op het kerkhof van Sint-Jacob vergaderden wel duizend personen.²⁹⁶ Predikant Petrus Dathenus, die met zeven of acht personen het lijk vanaf het sterfhuus had vergezeld, hield bij het graf een preek. Als thema had hij gekozen: 'Zalig zij die in de Heer gestorven zijn' (*Openbaring*, 14, 13). Daarbij voer hij heftig uit tegen de roomse begrafenisceremoniën: diegenen in de Heer gestorven zijn hebben geen *'bedynghe, oratiën, uytveerden noch luydinghen, noch messen van doene'*. Al wat de pausen en de priesters leerden over het bestaan van een vagevuur, was vals, niemand kon dit uit de Heilige Schrift bewijzen. Er is niets *'dan een vaghebloet twelck is het bloed Christi Jhesus, twelck Hij voor ons ghesturdt hadde in thoudt des cruycen'*. Er zijn maar twee wegen na dit leven: die naar de hemel of die naar de hel. Ten bewijze citeerde Petrus Dathenus twee voorbeelden uit de Heilige Schrift: na hun dood ging Lazarus naar de hemel en ging de rijke man naar de hel; aan de moordenaar die aan zijn rechterhand werd gekruisigd, beloofde Christus zijn rijk. Hij zond hem niet naar een vagevuur.²⁹⁷

De preek duurde reeds bijna een uur voordat zes hellebaardiers, die door de hoogbaljuw waren gezonden, aan de predikant het bevel gaven op te houden. Slechts nadat hij zijn preek beëindigd had, vertrok Petrus Dathenus met heel zijn gezelschap.²⁹⁸

De tweede vergadering op 7 oktober had eveneens plaats op het kerkhof van Sint-Jacob. Er werd gezegd dat er een hervormingsgezinde vrouw begraven zou worden. Bij valavond kwamen *'jonghers'* samen die psalmen aanhieven. Spoedig ontstond er een grote samenschooling. Twee of drie kapiteins, elk vergezeld van achttien tot twintig soldaten, trachtten tevergeefs de menigte te doen uiteengaan. Sommige aanwezigen gingen naar huis, maar kwamen terug met geweren en bussen, om eventueel geweld met geweld te beantwoorden. De vergadering ging toch uiteen, omstreeks 21 uur, nadat de predikant, Herman Moded, verklaard had dat er geen begrafenis zou plaatshebben, aangezien de vrouw nog leefde.²⁹⁹ In de officiële bronnen wordt geen gewag gemaakt van de tussenkomst van Moded. De vergadering zou met veel moeite en gemor van het volk uiteengedreven zijn door de kapiteins en hun soldaten.³⁰⁰

De derde vergadering, op 8 oktober, werd reeds omstreeks 19 uur uiteengejaagd door de hoogbaljuw en zijn manschappen. Om oproer te voorkomen, bezetten de kapiteins en hun soldaten de Vlasmarkt nabij het kerkhof van Sint-Jacobs en bewaakten de nachtwaekers de Korenmarkt en vele hoeken en straten van de stad.³⁰¹

De vierde vergadering, die van 9 oktober, geschiedde niet toevallig, zoals Marcus van Vaernewijck meent.³⁰² Om 4 uur in de namiddag wisten de hoogbaljuw en de schepenen van de Keure al dat de hervormden 's avonds opnieuw zouden samenkomen en dat zij gewapend zouden zijn, *'nyet weetende ten welcke fyne of effecte'*.³⁰³ Geen enkele bron vermeldt hoe de vergadering eindigde, wellicht door tussenkomst van de hoogbaljuw en zijn manschappen.

Onmiddellijk na de eerste vergadering, nog dezelfde avond, verzochten de schepenen van de Keure hun collega, Jan Damman, die te Zottegem verbleef, Egmont in te lichten

en hem te verzoeken aan de gedeputeerden van de nieuwe religie te verbieden nog predicaties te houden ter gelegenheid van hun begrafenis.³⁰⁴

Na de tweede vergadering verzochten de schepenen Egmont *'de donner ordre'* dat er geen onlusten in de stad zouden uitbreken. Zij waren immers niet zinnens die schandalen en openbare ceremoniën met zang en prediking te dulden.³⁰⁵ Egmont keurde het optreden van de magistraat goed en liet hem toe de ongeoorloofde vergaderingen in de stad met alle geschikte middelen – *'par toutes voyes convenables'* – te verhinderen. Hij meende echter dat de hervormden over een plaats moesten beschikken om, zonder ceremonie, hun doden te begraven. Daarom verzocht Egmont de magistraat een plaats aan te duiden buiten de stad, *'pres et commode'*, waar de hervormden hun predicaties zouden mogen houden en een schuur zouden kunnen oprichten om in geval van slecht weer beschermd tegen regen te kunnen vergaderen.³⁰⁶ Tijdens zijn proces werden die toegevingen in de beschuldigingsakte van de procureur-generaal aan Egmont ten laste gelegd. Egmont erkende de feiten, maar verklaarde dat hij om bestwil had gehandeld.³⁰⁷

Het antwoord van Egmont bereikte de schepenen daags na de derde vergadering, op het ogenblik dat zij een vierde verwachtten, waarop de hervormden gewapend zouden samenkomen. Hoewel zij de reden van de bewapening niet kenden, vreesden de schepenen dat het met kwade bedoelingen was. De magistraat van Ieper had hen ingelicht over de openbare verklaring van een vooraanstaand hervormde, volgens dewelke de zaken in Gent en in Brugge veel slechter zouden gaan eer men acht dagen verder zou zijn.³⁰⁸ In de stad deed het gerucht de ronde dat omtrent tweeduizend personen, die zowel uit Gent als uit andere steden na de Beeldenstorm waren gevlucht, een kapitein hadden aangesteld en zinnens waren naar Gent terug te komen om er de kloosters te verwoesten, de gevangenen te verlossen, de wacht te verjagen, de hoogbaljuw en andere *'lieden van ere'* aan te houden en te straffen 'zoals met de beeldenstormers was geschied'.³⁰⁹ Voor de derde maal wendde de magistraat zich tot Egmont, ditmaal met het verzoek naar Gent te komen en er de kwaadwilligen tot gehoorzaamheid aan te sporen en de rust te herstellen.³¹⁰

De reactie van Egmont was niet erg aanmoedigend. Hij meende dat, in de gegeven omstandigheden, zijn bezoek met een klein gevolg niet veel zou uithalen. Indien de magistraat erom verzocht, zou zijn luitenant, de heer de la Trouillère, bevelhebber van het Spaans Kasteel te Gent, hem met zijn manschappen bijstand verlenen.³¹¹

Nadat de vierde vergadering van de hervormden geëindigd was zonder de gevreesde ernstige onlusten, herademde de magistraat en hoopte hij op vreedzame wijze de orde te kunnen handhaven.

Op 10 oktober ontboden de schepenen Pieter de Rijcke, Cornelis Teymont, Jan Rutinck en Jacob Lobberjoos, vier leden van het consistorie van de hervormden. Van hen wilden ze horen waarom de hervormden elke avond in de stad vergaderden en zelfs – en dit in weerwil van het akkoord tussen Margaretha van Parma en de edelen – gepreekt hadden. De Rijcke verklaarde dat die bijeenkomsten niet door hun toedoen waren geschied. Door zijn prediking wilde de predikant de beschuldiging weerleggen van kwaadwilligen die beweerden dat de hervormden de dode lichamen *'maer estimeerden als beesten'* en duidelijk maken wat zij over de begrafenis en verrijzenis dachten. De andere vergaderingen werden uitgelokt door de schuld van de kapiteins. Om nieuwe samenkomsten van de hervormden in de stad te voorkomen, stelde de magistraat voor een vergaderplaats buiten de stad toe te wijzen. Namens de afgevaardigden verklaarde Pieter de

Rijke dat zij daar vrede wilden mee nemen. Hij vreesde echter dat de hervormde gemeente bij het eerstkomende slechte weer een kerk zou innemen. Met tal van argumenten stelde hij aan de magistraat voor om de kerk van Ekkergerm aan de hervormden af te staan. In die kerk kwam niet veel volk en zij was meer afgelegen dan de plaats waar tot nu toe gepreekt werd. De hervormden meenden ook dat, aangezien hun voorouders de kerken van die stad hadden helpen bouwen, men hen wel – zoals in Antwerpen en in Amsterdam – een kerk ter beschikking mocht stellen. De magistraat weigerde het verzoek in te willigen omdat het tegen het akkoord tussen Margaretha van Parma en de verbonden edelen, tegen het door Egmont voorgestelde akkoord en tegen het uitdrukkelijke bevel van de Koning indruiste.³¹²

De verklaringen van de vertegenwoordigers van het consistorie wekten intussen opnieuw de vrees dat de hervormden een kerk zouden innemen.³¹³ Na overleg met de Raad van Vlaanderen besloten de schepenen nog tweehonderd voetknechten te lichten en die in te delen onder de vier kapiteins.³¹⁴ Daarna lieten zij een voorgebod afkondigen, waarbij alle vergaderingen en de uitoefening van de hervormde godsdienst op straat, in kerken, godshuizen, gewijde plaatsen en zelfs in particuliere woningen, op lijfstraf verboden werden.³¹⁵ De eerstvolgende zondag lieten zij de kerk van Ekkergerm door een van de kapiteins bewaken³¹⁶, zodat de hervormden het niet waagden in de kerk te komen. Zij hielden hun prediking op twee plaatsen achter het kartuizerklooster en doopten vijf kinderen.³¹⁷ De officiële bronnen maken geen melding meer van nieuwe pogingen van de hervormden om in de stad een kerk te krijgen.

Noten

- 1 MVV, I, 194, en III, 283.
- 2 Die uitdrukking komt letterlijk voor, zowel in officiële als in letterkundige bronnen: *Verslag*, 31; MVV, I, 190; *Ms. 159*, f° 9r°.
- 3 Zie Hoofdstuk II. Van hagenpreken naar Beeldenstorm
- 4 Bijzonderheden in *Ms. 159*, f° 9r°. De andere bronnen vermelden slechts dat de hoogbaljuw de wacht hield met assistentie van de soldaten aangeworven vóór het uitbreken van de Beeldenstorm: *Discours*, f° 30r°; *Verslag*, 36; *Justification*, 397; MVV, I, 190; *Dagboek*, 20.
- 5 *Ms. 159*, f° 9r°. ‘*Tsmaels*’ betekent ‘tegelijk’.
- 6 *Discours*, f° 30v°; *BR*, 302; *Verslag*, 36-37; *Justification*, 397.
- 7 Zie Hoofdstuk II. Van hagenpreken naar Beeldenstorm.
- 8 *Discours*, f° 27v°; *Ms. 159*, f° 7r°.
- 9 MVV, I, 200; *Ms. 159*, f° 9v° en f° 10r°.
- 10 MVV, I, 200-201; *Ms. 159*, f° 9v°.
- 11 MVV, I, 201; *Ms. 159*, f° 10r°. De magistraat zag zich genoodzaakt wapens aan te kopen in Antwerpen. Op 3 september rapporteert François Winne dat hij, volgens de commissie van de magistraat, 100 spiesen aan 21 stuivers het stuk, 60 bussen met *‘flasschen en hebbijnghen’* aan 50 stuivers het stuk en 500 pond buspoeder aan 30 gulden per honderd pond in Antwerpen gekocht en contant betaald had: SAG, *Keuresolutiën 1549-1570*, f° 380v°. Een contract van 3 september, tussen de magistraat van Gent en Pieter Dubois, koopman in Antwerpen, gesloten, vermeldt nog de aankoop van 100 harnassen aan 8 gulden het stuk, 100 lange bussen aan 40 stuivers het stuk en 200 lange spiesen aan 20 stuivers het stuk. De levering moest geschieden binnen de veertien dagen, de betaling voor de helft op Kerstmis, de rest op Lichtmis: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 6r° (minuut) en f° 7r° (origineel).

- 12 *Ms. 159*, f° 10r°; *De Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 214, spreekt van 26 augustus; MVV, I, 203, 218 en 220 geeft geen precieze datum.
- 13 Residentie van de hoogbaljuw Adolf van Bourgondië, heer van Wakken: F. DE POTTER (1901), *Gent van den oudsten tijd*, VII, 242-248, Gent.
- 14 MVV, I, 220.
- 15 *Ms. 159*, f° 10v°. Op 25 augustus werden France van Broucke, uit Nieuwerkerke en Jan van Donckt, uit Keihem bij Diksmuide, voor één jaar uit de stad verbannen, 'ter causen van diversche schandaleuze liedekens bij hemlieden hedent up den Coorenaert ghesonghen': SAG, *Bouc van den Crime 1566*, f° 37r°.
- 16 *Ms. 159*, f° 9r°.
- 17 MVV, I, 198. Het feit wordt vermeld, zonder details, in *Verslag*, 40 en in *Justification*, 398.
- 18 Voorgebod van de magistraat, 24 augustus: SAG, *Documents 1564-1566*, f° 277r° (uitg. L.-P. GACHARD, *Notice*, doc. VIII, 120). Vermeld in *Discours*, f° 32r°-32v°; *BR*, 3030; *Verslag*, 37; *Justification*, 397; *Chron.van Ghendt*, hs., in dato 24 augustus; *Ms. 159*, f° 9r°-9v°. Van Vaernewijck zegt uitdrukkelijk dat de tweede galg eerst de volgende dag, 'niettegenstaande het zondag was', werd opgericht: MVV, I, 199-200.
- 19 Voor Jacob van Mieghem (ook Meijgem genoemd): Bijlage IV, nr. 105. Voor Karel Ootgheer: Bijlage IV, nr. 62.
- 20 Proces-verbaal van het onderhoud: SAG, *Documents 1564-1566*, f° 276r° (en kopie van het proces-verbaal: *ibidem*, f° 272r°. Het onderhoud is alleen vermeld in *Discours*, f° 32v°, maar de tekst is doorgehaald. Volgens Van Vaernewijck was Jacob van Mieghem vergezeld van een van de nieuwe predikanten: MVV, I, 197-198.
- 21 Borluut aan de magistraat, 24 augustus 1566: SAG, *Documents 1564-1566*, f° 273 (uitg. in *Verslag*, met vermelding, 'recepta XXIIIe ougste 1566' – het uur is niet vermeld); *Discours*, f° 31v°-32r°; *BR*, p. 302-303; *Verslag*, 37-38; *Justification*, 397.
- 22 MVV, I, 198-199.
- 23 Te Gent waren er verscheidene driesen, binnen en buiten de stadsmuren. Volgens een plan van Gent, uit de XIVde eeuw, lag de Gansdries binnen de stadsmuren. Er waren echter nog twee driesen: een in St.-Pieters-Aalst en een in Aaigem. Waarschijnlijk was het op een van de driesen in St.-Pieters-Aalst dat de predicatie werd voortgezet. Zie M. GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, 43, nrs. 83-86 en 45, nr. 112, Antwerpen.
- 24 *Verslag*, 40; *Justification*, 398-399; MVV, I, 200; *Ms. 159*, f° 10r°, zegt niet wanneer de prediking werd voortgezet 'die mij volghen wille comme buyten op den Gansdries, daer zo zullen wij voort predicken, ende zijn alzoo vertrocken met eenen grammen moede'. In de *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 213, vind je letterlijk hetzelfde, behalve een variante 'dries', *loco* 'gansdries', de schrijver voegde er echter aan toe 'ende naer den noene ghinc men predicken buyten de poorte up den voorseyden driesch tsinte Pieters'.
- 25 *Verslag*, 42.
- 26 *Verslag*, 42 en *Justification*, 400, zijn de enige bronnen die dit optreden van de magistraat vermelden.
- 27 Pieter de Rijcke ten overstaan van de magistraat, 2 september 1566: SAG, *Keure Resolutiën 1549-1570*, f° 380v°-381r°; *Documents 1566-1579*, f° 3r° (uitg. in *Verslag*, doc. XXXIII, 149-151); *Discours*, 37r°-37v°; *Verslag*, 42; *Justification*, 400.
- 28 *Ms. 159*, f° 12r°.
- 29 Voorgebod van de magistraat (25 augustus 1566): SAG, *Register DD, Voorgeboden 1564-1570*, f° 211r°-211v°. Vermeld bij MVV, I, 203; *Dagboek*, 23; *Ms. 159*, f° 10r°. Het bevel aan de hotelhouders was in feite een vernieuwing van het voorgebod van 4 april 1566. Op 13 september 1566 werd de waard uit 'De Zwane', op het Zand, veroordeeld tot een boete

- van 3 lb. par. voor elke persoon die daags te voren bij hem had gelogeed en waarvan hij de naam niet had opgegeven: SAG, *Keure Resolutiën 1549-1570*, f° 303r°.
- 30 L.A. VAN LANGERAAD, *Guido de Bray*, Zierikzee, 1884, XXXVIII en LXXXV; I.L.A. DIEGERICK, *Documents du XVIIe siècle*, II, 123-124.
- 31 Margaretha van Parma aan Filips II, 18 augustus 1566: L.-P. GACHARD, *Corr. Ph. II*, I, 449.
- 32 Margaretha van Parma aan Filips II, 29 augustus 1566: CFMA, V, 326-332; *Protestation de la duchesse de Parma contre les concessions*: L.-P. GACHARD, *Corr. Ph. II*, II, 588-595. Zie ook F. RACHFAHL, *Wilhelm von Oranien*, II, 717-731.
- 33 'Lettres d'assurance données aux confédérés': J. DE WESENBEKE, *Mémoires* (uitg. C. RAHLENBECK), Brussel, 1859, 384-388.
- 34 'Lettres réversales par les confédérés données à la régente': J. DE WESENBEKE, *Mémoires*, 388-390.
- 35 Margaretha van Parma aan Filips II, 29 augustus 1566: CFMA, V, 331.
- 36 Over Gilles le Clercq: *Mémoires de Pasquier de le Barre et de Nicolas Soldoyer*, I, 1859, p. 239-242, Brussel; L.A. VAN LANGERAAD, Guido de Bray, XXXIX-XL (noot 1); G. MOREAU (1962), *Histoire du Protestantisme à Tournai jusqu'à la veille de la Révolution des Pays-Bas*, Parijs, 164 (noot 7), 165 (noot 4), 245.
- 37 ARA, *Raad van Beroerten*, reg. 158, f° 25r°; SAG, *Documents 1564-1566*, f° 270r°.
- 38 SAG, *Discours*, f° 33v°; BR, 304. Niet vermeld in *Verslag* en in *Justification*.
- 39 Henri Pirenne heeft de draagwijdte van de toegevingen van Margaretha van Parma overdreven, waar hij schreef 'cet arrangement établissait la liberté de religion dans les Pays-Bas. S'il défendait au culte réformé de s'étendre encore, il en tolérait du moins la célébration dans les localités ou il s'était introduit' (H. PIRENNE (1923), *Histoire de Belgique*, III, 471, Brussel). 'Célébration du culte' is heel wat meer dan predicatie. De landvoogdes wilde absoluut niet 'la liberté de religion' toestaan. Zie hierover de brief van Margaretha aan Filips II van 29 augustus 1566: CFMA, V, 330.
- 40 Herman Moded predikte: 'de roomsche keercke (die hij hiet de hoere van Babilon) moeste nu in Nederlandt vallen, al zoudet hondert duijsent mannen haer leven kosten' (MVV, I, 231).
- 41 Egmont aan de magistraat, 26 augustus 1566, in SAG, *Documents 1564-1566* (uitg. *Verslag*, doc XXVII, 1391-40). Vermeld in *Discours*, f° 33r°-33v°; BR, 3030; *Verslag*, 38-39; *Justification*, 397-398; *Ms. 159*, f° 11r°.
- 42 Plakkaat tegen de beeldenstormers: 25 augustus 1566 (RAG, *Raad van Vlaanderen*, nr. 724, f° 59r°); SAG, *Register V, Plakkaaten 1563-1570*, f° 152 e.v. Vermeld in *Discours*, f° 33v°; BR, 303; niet in *Verslag* en *Justification*; MVV, I, 205-206; *Chron.van Ghendt*, hs., in dato 28 augustus 1566; *Ms. 159*, f° 11v°. Het plakkaat werd gedrukt te Gent, bij Jan van den Steene: F. VANDERHAEGHEN (1858), *Bibliographie gantoise*, I, 186, Gent.
- 43 De hoogbaljuw aan Egmont, 29 augustus 1566: SAG, *Documents 1564-1566*, f° 285r° (uitg. *Verslag*, doc. XXIX, 144).
- 44 Acht beeldenstormers gevangen te Gent: SAG, *Documents 1564-1566*, f° 286r° (uitg. *Verslag*, doc. XXX, 145-146).
- 45 *Verslag*, p. 41. Evenzo in de andere officiële bronnen: 'Monseigneur de Wackene (...) constitua prisonniers (...) jusques à huit personnes, ayans brisé, faict et assisté à pluissiers insolences et desgas aux églises et monastères' (*Discours*, f° 35v°); 'huit personnes estant chargez d'avoir rompu et brisé aux églises': BR, 304; 'apprehender jusques à huit personnes et depuis pluissieurs aultres estant accusez et suspectz d'avoir brisé etabattu les ymaiges et participé aux abominations perpétrées le 22e paravant' (*Justification*, 399).
- 46 De namen van de negen gearresteerden vinden we in de *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 214; *Ms. 159*, f° 11v°; MVV, I, 207, vermeldt slechts zes aanhoudingen, ontbre-

- ken: Jan de Wulfjaghère (Bijlage IV, nr. 35), Denys Rijckaert (Bijlage IV, nr. 67) en Jan Cooman (Bijlage IV, nr. 9); *Dagboek*, p. 21, is weinig nauwkeurig, geeft geen namen en meldt enkel: *'up sent Jans avondt decollacie ofte onthoofdinghe waeren snachs van heurlieder bedde ghebaelt tot XVI ofte XX personen'*. Mss. 2489 vermeldt twintig personen.
- 47 Voor Willem Rutsemelis, zie Bijlage IV, nr. 73.
- 48 Voor Gillis Coorne, zie Bijlage IV, nr. 10.
- 49 Voor Pieter Andries, zie Bijlage IV, nr. 1.
- 50 Voor Jooris van Westhuyse (of Wyckuse), zie Bijlage IV, nr. 110.
- 51 Voor Jan de Wulfjaghère, zie Bijlage IV, nr. 35.
- 52 Voor Joris de Gusseme, zie Bijlage IV, nr. 21.
- 53 Voor Gijselbrecht Cools, zie Bijlage IV, nr. 8.
- 54 Voor Denys Rijckaert, ook vermeld als 'Jan Denijs' en als 'Jan Nijs', zie Bijlage IV, nr. 67.
- 55 Voor Jan Cooman, zie Bijlage IV, nr. 9
- 56 *Verslag*, 145.
- 57 Voor Pieter Bal (of Balde), zie Bijlage IV, nr. 2.
- 58 Voor Anthonis van der Meulene, zie Bijlage IV, nr. 99.
- 59 Aanlegplaats van de veerboot over de Schelde te Antwerpen.
- 60 De magistraat van Gent aan de markgraaf van Antwerpen, 20 augustus 1566: SAG, *Documents 1564-1566*, f° 287 (uitg. *Verslag*, 147-148). Bij zijn terugkomst uit Antwerpen verklaarde de briefdrager dat hij de voornoemde personen gezien had, 'maar dacht dat de markgraaf hun aanhouding uitstelde om de troebele toestand in de stad niet te verergeren': *Verslag*, 41-42. Ook vermeld in *Discours*, f° 36v°; *BR*, 305; *Justification*, 399-400.
- 61 Over die 'Robert' is alleen bekend dat hij bij de St.-Niklaaskerk woonde: *Verslag*, 146, V. FRIS, 'Notes', 131-132.
- 62 Voor Jan de Pruet, zie Bijlage IV, nr. 27.
- 63 Voor Jacob de Pruet, zie Bijlage IV, nr. 26.
- 64 MVV, I, 215-216.
- 65 *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 214; *Ms. 159*, f° 11v°.
- 66 *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 215; *Ms. 159*, f° 12r°.
- 67 Voor Jan van Cotte (of Gottedem), zie Bijlage IV, nr. 85.
- 68 Reeds op 3 oktober 1566 had de Raad van Vlaanderen geadviseerd dat, gelet op de informatie ingewonnen door Gerard Rym, baljuw van St.-Pieter, een zekere 'Andries Halfhane' (RAG, *Raad van Vlaanderen. Secrete Camere 1562-1570*, f° 197v°-198r°) verdiende te worden gestraft met de galg. De slordige schrijfwijze van de eigenaam in het register veroorzaakt wellicht het identificeren van die 'Andries Halfhane' met Lieven of Andries van der Vane. Zie verder Bijlage IV, nr. 102.
- 69 In de informatie ingewonnen door Gerard Rym (RAG, *Raad van Vlaanderen. Secrete Camere 1562-1570*, f° 197v°-198r°) geeft 'Arent de Puttere'. Omwille van de slordige schrijfwijze kan die persoon wellicht worden geïdentificeerd met Arent de Zuttere, bezemmaker. Over hem: Bijlage IV, nr. 38.
- 70 Over hem, zie Bijlage IV, nr. 64 (Gabriël Pluvier).
- 71 Over de aangehouden metselaarsknecht is alleen bekend dat hij in dienst was van Lieven van Kasele: *Ms. 159*, f° 12v°. De schrijnwerker was Lambert van Ryse, zie Bijlage IV, nr. 109. De aangehouden vrouw was waarschijnlijk 'Madeleene', een weduwe van omtrent 32-35 jaar, die op 20 december 1567 voor vier jaar werd verbannen. In staat van dronkenschap had zij in het dominicanenklooster altaren en vensters helpen vernielen. Vóór haar vrijlating werd zij *'tot den bloede ghegheesselt en ooc staende op eenen waghene an eenen staec, een galghe boven thooff'* tentoongesteld. Zij moest biechten en communiceren binnen de veertien dagen, in *Ms. 159*, f° 103v°. Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 104; M. DELMOTTE, *Sociale aspecten*, 279; *Ms. 159*, f° 12v° (aanhouding).

- 72 Voor Jan Neyt, alias 'Quaden Jan', zie Bijlage IV, nr. 59.
- 73 Voor Marten van der Moten, zie Bijlage IV, nr. 98.
- 74 Voor Jan Rooze, zie Bijlage IV, nr. 68.
- 75 Voor Triestam Martens, zie Bijlage IV, nr. 54.
- 76 Voor Claude de Ruddere, zie Bijlage IV, nr. 30.
- 77 Voor Lippen Tyncke, zie Bijlage IV, nr. 81.
- 78 Voor Jacob Crispijn, zie Bijlage IV, nr. 12.
- 79 Voor Joos en Symoen Van der Huybeerts, zie Bijlage IV, nrs 95 en 96.
- 80 Over Jacques Provoost zijn geen nadere bijzonderheden vermeld in *Ms. 159*, f° 12v°.
- 81 *Ms. 159*, f° 13r°.
- 82 Voor Daneel de Brabandere (of de Backere), zie Bijlage IV, nr. 15.
- 83 Over die 'Gilles' is enkel bekend dat hij een linnenwever was en 'omtrent de Naelde' woonde: M. DELMOTTE, *Sociale aspecten*, 273; *Ms. 159*, f° 13r°.
- 84 Voor Jacob Seys (of Seyssens), zie Bijlage IV, nr. 74.
- 85 MVV, I, 215. Voor Gillis van Hauweghem (of Hauweghen), zie Bijlage IV, nr. 103.
- 86 MVV, I, 237-238 vermeldt de aanhoudingen, maar geeft geen namen. C. Van Campene, die eveneens de aanhouding van vijf personen vermeldt, voegde eraan toe: 'daer inne dat een vroevrouwe ghevanghen was, die ghebrocht hadde te coope tSente Pieters up de maert dieversche ghestolen kerckgoedt' in *Dagboek*, 28-29. We kunnen die vrouw identificeren als Kalle Pintken, vroedvrouw. Op 3 december 1566 haalde de baljuw van St.-Pieter twee mannen en een vrouw uit de gevangenis. Naar alle waarschijnlijkheid betreft het drie van de vijf aangehouden en in de nacht van 14 op 15 september. De vrouw en een van de mannen, een zekere van de Sevecote, moesten, in hun lijnwaad, een toorts naar de kerk dragen. De andere man werd geselsd. Alle drie werden zij voor drie jaar uit de stad verbannen, in *Ms. 159*, f° 29r°. Voor C. Pintken, zie Bijlage IV, nr. 63. De twee overige aangehouden en kunnen wellicht geïdentificeerd worden als Willem van Oostende (zie Bijlage IV, nr. 107) en als Loys van Quickelberghe (zie Bijlage IV, nr. 108).
- 87 Het verslag van de magistraat van Gent aan de Raad van Vlaanderen, nopens de maatregelen tegen de beeldenstormers getroffen (4 september 1567), geeft geen inlichtingen over het aantal aangehouden en. Het vermeldt slechts dat zes van de meest belangrijke beeldenstormers werden gehangen, dat er negen tot verscheidene straffen werden veroordeeld en dat er bovendien nog sommigen in de gevangenis verbleven (SAG, *Register O.O.*, f° 360r°-362v°). Dit stemt overeen met de inlichtingen in de kronieken, die bovendien ook de namen en de data van de terechtstellingen vermelden.
- 88 Karel Utenhove jr. aan Lodewijk van Nassau, 19 september 1566. Utenhove klaagt de vervolgingen aan tegen de beeldenstormers en verzoekt Lodewijk van Nassau om tussenkomst: G. GROEN VAN PRINSTERER (1835), *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, 1ste reeks, II, 295-298, Leiden.
- 89 Egmont aan Margaretha van Parma, 11 september 1566: *CFMA*, V, 436.
- 90 MVV, I, 200.
- 91 *Ms. 159*, f° 12r.
- 92 *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 215; *Ms. 159*, f° 12r°.
- 93 Voor Jacob van Migrode, zie Bijlage IV, nr. 106.
- 94 Voor Cornelis Rediable (of Van Reiable), zie Bijlage IV, nr. 66.
- 95 Voor Jan Pyls (of Piels), zie Bijlage IV, nr. 65.
- 96 Rekwest voor de vrijlating van gevangen beeldenstormers, 2 september 1566: SAG, *Doos Gereformeerden te Gent*. Zie ook SAG, *Keure Resolutiën 1549-1570*, f° 380r° en de magistraat aan Egmont, 2 september 1566 (*ibidem*, *Geschreven brieven*, farde 1566; *Discours*, f° 38r°-39r°); *BR*, 306; *Chron. van Ghendt*, hs in dato 2 september 1566; *Ms. 159*, f° 13r°.

- 97 Margaretha van Parma aan de magistraat, 4 september 1566: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 12r° (kopie) en f° 14r° (origineel).
- 98 Brief van de magistraat aan Margaretha van Parma, 8 september 1566: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 20r° (uitg. *Verslag*, doc. XXXIII, 151-152). Zie ook *Discours*, f° 40r°.
- 99 *Antwerpsch archievenblad*, IX, 327; F. PRIMS (1940), *Het Wonderjaar*, 175 en 189, Antwerpen.
- 100 MVV, I, 223; *Ms. 159*, f° 13v°.
- 101 MVV, I, 226-229; *Dagboek*, 24-25; *Chron. van Ghendt*, hs. *in dato* 7 september; *Ms. 159*, f° 14r° en F. DE POTTER, *Gent van de oudsten tijd tot beden*, III, 88 en 129.
- 102 *Ms. 159*, f° 14r°.
- 103 A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, 417 (nr. 10.645).
- 104 *Ms. 159*, f° 14r°.
- 105 *Ms. 159*, f° 14r°.
- 106 MVV, I, p. 205, 206, 216; *Dagboek*, p. 21; *Ms. 159*, f° 9v°.
- 107 *Dagboek*, 21; *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 213.
- 108 MVV, I, 204-205, 217; *Dagboek*, 20; *Chron. van Ghendt*, hs., *in dato* 24 augustus 1566; *Ms. 159*, f° 9v°.
- 109 *Dagboek*, 20; *Ms. 159*, f° 9v°.
- 110 MVV, I, 205.
- 111 MVV, I, 206; *Ms. 159*, f° 12r°.
- 112 MVV, I, 206.
- 113 MVV, I, 216.
- 114 *Ms. 159*, f° 12r°.
- 115 MVV, I, 216; *Dagboek*, 21; *Ms. 159*, f° 12v°.
- 116 MVV, I, 217; *Ms. 159*, f° 13r°.
- 117 MVV, I, 219.
- 118 *Ms. 159*, f° 13r°.
- 119 MVV, I, 89-90; *Dagboek*. 29.
- 120 In Antwerpen waren het Nicolas de Hames en Jan van Thoulouze, beiden het calvinisme toegedaan: R. VAN ROOSBROECK (1930), *Het Wonderjaar te Antwerpen*, Antwerpen, 47. In Doornik waren het Eustache de Fiennes, heer van Esquerdes, en Jean de Montigny, heer van Villers, 'estans de la ligue des seigneurs conféderez communément nommez gheulx': *Mémoires de Pasquier de la Barre* (uitg. A. PINCHART), I, 1859, 140-141, Brussel.
- 121 Jan Casembroodt, heer van Backerzele, lid van het Eedverbond. Hij werd door de Raad van Beroerten ter dood veroordeeld en onthoofd te Vilvoorde op 24 september 1568: T. JUSTE (1872), 'Casembroodt (Jean de)', *Biographie nationale*, III, kol. 360-364, Brussel; A.L.E. VERHEYDEN (1950), *Le martyrologe Courtraisien et le martyrologe bruxellois*, 92, nr. 110, Vilvoorde.
- 122 Over het optreden van Backerzele te Geraardsbergen: A. DE PORTEMONT (1870), *Recherches historiques sur la ville de Grammont*, I, 281-283, Gent. Brieven van Backerzele aan de hoogbaljuw en de magistraat van Gent, 29 augustus en 3 september 1566: SAG, *Keure Resoluitiën 1549-1570*. f° 280r°; *Discours*, f° 36r° en f° 37r°; MVV, I, 221-222; *Dagboek*, 22; *Ms. 159*, f° 12v°.
- 123 De abdij van Beaupré, te Grimminge bij Geraardsbergen, was een abdij van cisterciënzerinnen, gesticht in 1228. Zij werd in 1796 door de Fransen afgeschaft. Volgens *Ms. 159*, f° 12v°, waren de beeldenstormers afkomstig van Ronse en Oudenaarde. Volgens *Dagboek*. 22, kwamen zij van Brakel en Nederbrakel.
- 124 Verklaring van Gerard Rym, baljuw van St.-Pieter aan de magistraat van Gent: SAG, *Keure Resoluitiën 1549-1570*, f° 380r°.
- 125 MVV, I, 222; *Dagboek*, 22; *Ms. 159*, f° 12v°.

- 126 Backerzele aan de magistraat van Gent, 3 september 1566, zie hoger, voetnoot 80.
- 127 Backerzele aan de magistraat van Gent, 4 september 1566, met een kopie van het *'Tractaet tusschen de heer van Backerzele en de inwoners van Oudenaarde'*: SAG, *Ontfanghen brieven Keure* (uitg. *Verslag*, 219-221).
- 128 Egmont aan de magistraat van Gent, 28 augustus 1566: SAG, *Documents 1564-1566*, f° 199; *Discours*, f° 35r°-f° 35v°; *BR*, 305. Over het optreden van 'de heer de Risoir' hebben wij nergens enige vermelding gevonden.
- 129 MVV, I, 230; *Dagboek*, 25; *Ms. 159*, f° 14v°. Volgens de magistraat kwam Egmont eerst op 9 september te Gent: *Discours*, f° 41v°; *BR*, p. 306. Een nota op een los blad vermeldt dat Egmont van 9 september tot 11 september in Gent verbleef: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 26r°.
- 130 Voor Cornelis Teymont, zie Bijlage IV, nr. 78.
- 131 Voor Jacob van der Haeghen, heer van Gottem, zie Bijlage IV, nr. 94.
- 132 Voor Jacob van Migrode, zie Bijlage IV, nr. 106.
- 133 Voor Christiaan de Rijcke, zie Bijlage IV, nr. 28.
- 134 Voor Jan Pyls (ook 'Piels'), zie Bijlage IV, nr. 65.
- 135 Voor Lieven Toct (ook 'Tocq' of 'Toc'), zie Bijlage IV, nr. 79.
- 136 Voor Abraham Rossaert, zie Bijlage IV, nr. 69.
- 137 Voor Karel Ootgheer, zie Bijlage IV, nr. 62.
- 138 Over Jan van der Meere zijn geen nadere inlichtingen bekend.
- 139 Voor Simon Goethals de oude, zie Bijlage IV, nr. 45.
- 140 Voor Jan Laute, zie Bijlage IV, nr. 51.
- 141 *Besoigné du magistrat avecq ceulx de la religion*, in minuut bewaard in SAG, *Documents 1566-1579*, f° 152-155r°. Dit *Besoigné* werd letterlijk overgeschreven in het *Discours*, f° 40v°-41r°, dat vervolgens beknopt de onderhandelingen met Egmont vermeldt. Het *Verslag* geeft (42-44) een beknopte Nederlandse vertaling van het *Besoigné*. Het *BR* (p. 306), maakt geen melding de besprekingen tussen de magistraat en de hervormden, maar wel van de onderhandelingen tussen Egmont en de hervormden. In de *Justification* is niets te vinden over die onderhandelingen, hoewel de magistraat zich moest verantwoorden over de oprichting van een tempel door de hervormden.
- 142 *Discours*, f° 41v°; *Chron. van Ghendt*, hs., *in dato* 9 september 1566; *Ms. 159*, f° 14v°. Het Hof van Fiennes was de residentie van Egmont op de Korenlei te Gent..
- 143 Dit huis was gelegen aan dezelfde kant als het stadhuis. In de XIVde eeuw droeg het de naam 'De Helle' en 'De oude Helle'. In de XVIe eeuw werd het onder verscheidene namen vermeld: 'Spanjen', 'Den Spaenschen Schilt' en 'Den Coninck van Spaignen': F. DE POTTER, *Gent van de oudste tijd*, II, 322.
- 144 Voor Jacob Lobberjoos, zie Bijlage IV, nr. 52.
- 145 Dit tijdschema komt voor in *Chron. van Ghendt*, hs. *in dato* 9 september en *Ms. 159*, f° 14v°. Ten onrechte vermelden de kroniekschrijvers dat de afgevaardigden van de hervormden drie predikanten waren.
- 146 SAG, *Discours*, f° 41v°-42r°. Een beknopte vermelding van de feiten: *BR*, 306. In het *Verslag* en in de *Justification* worden de onderhandelingen met Egmont, het akkoord en het voorgedebod niet vermeld.
- 147 *Dagboek*, p. 26; *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 216; *Ms. 159*, f° 14r°.
- 148 *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 216; *Ms. 159*, f° 15r°. Het 'Keizershof' is een andere benaming voor het 'Prinsenhof', waar keizer Karel V geboren werd. De oudste benaming was 'Sanders walle': M. GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, 72 (nr. 407), Antwerpen.
- 149 MVV, I, 233-234; *Dagboek*, 25; *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 216; *Ms. 159*, f° 15r°.

- 150 MVV, I, 233; *Dagboek*, 25-26.
- 151 *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 216; *Ms. 159*, f° 15r°.
- 152 *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 216; *Ms. 159*, f° 15r°. Volgens C. van Campene zou de predicatie belet geweest zijn door Lieven van Secleer, baljuw van de Oudburg, die ter plaatse kwam voor de ondertekening van het akkoord: *Dagboek*, 25.
- 153 *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 216-217; *Ms. 159*, f° 15r°.
- 154 *Acte de soumission* en voorgebod van de magistraat. Dit document, samen twee bladen in-folio, vind je als los stuk in SAG, *Documents 1566-1579*. Op het einde van de tekst lezen we: *'La susdite submission, ordonnance et statut ont ainsy esté arresté par le commandement et ordonnance de Mgr. le prince de Gavre, conte d'Egmont et chevalier de l'ordre, gouverneur et capitaine général des payz et contez de Flandres et Arthois et l'advis du magistrat de ceste ville de Gant, le 11e jour de septembre 1566'*. Het stuk is ondertekend 'Lamorale d'Egmont'. Waarschijnlijk is dit stuk de *'minute ou concept soubzsigné de son Excellence'* waarvan sprake in *Discours*, f° 60v°. Het document berustte in handen van de magistraat opdat die zou kunnen nagaan of de hervormden niets gewijzigd hadden in de *'double de ladite submission escripte en parchemin'* die zij moesten ondertekenen. Een uitgave van de *Acte de Soumission*, volgens een kopie: L.-P. GACHARD, *Notice*, doc. XXI, 134-135.
- 155 De tekst van het voorgebod: *CFMA*, V, 436-437.
- 156 MVV, I, 236; *Dagboek*, 26; *Chron. van Ghendt*, hs., in dato 12 september 1566; *Ms. 159*, f° 16r°.
- 157 *Chron. van Ghendt*, hs., in dato 12 september 1566; *Ms. 159*, f° 16r.
- 158 Verzoek van Jacob van der Haeghen aan de magistraat, in SAG, *Keure Resolutiën 1549-1570*, f° 302r°-f° 302v°.
- 159 MVV, I, 238; *Dagboek*, 27.
- 160 Minuut van het proces-verbaal van de verklaringen van Pieter de Rijcke en Jacob van der Haeghen in het college van de magistraat van Gent, 13 september 1566: SAG, *Doos gereformeerden te Gent*. Zie ook *Keure Resolutiën 1549-1570*, f° 303v°-304r°. In de tekst van de akte door Egmont ondertekend, werden de woorden *'et religion'* geschrapt in de *passus in fine 'quant à l'exercice de leurs presches et religion nul empeschement, invasion ou trouble leur sera faict'*.
- 161 Rapport van de afgevaardigden van de magistraat naar Kortrijk: SAG, *Keure Resolutiën 1549-1570*, f° 304r°; *Discours*, f° 42v°; *BR*, p. 307.
- 162 Voor Gillis Diericx, zie Bijlage IV, nr. 40.
- 163 Voor Jacob Taeyaert, zie Bijlage IV, nr. 76.
- 164 Voor Joos Seys (of 'Cheys'), zie Bijlage IV, nr. 75.
- 165 Over Jan Huldeman is enkel bekend dat hij een 'chirurgijn' was.
- 166 Over die Jan van Mechelen werden geen nadere inlichtingen gevonden.
- 167 Minuut van het proces-verbaal van het onderhoud tussen de magistraat en de hervormden, op 16 september 1566: SAG, *Doos Gereformeerden te Gent*. Zie ook de magistraat van Gent aan Egmont, 17 september 1566: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 32r°-33r°; *Chron. van Ghendt*, hs., in dato 16 september 1566; *Ms. 159*, f° 16v°.
- 168 Pieter de Rijcke (zie Bijlage IV, nr. 29) was niet in de stad aanwezig: *Discours*, f° 43r°.
- 169 Kopieën van het rekwest: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 37-38; SAG, *Doos Gereformeerden te Gent*.
- 170 Kopie van het rekwest: SAG, *Doos Gereformeerden te Gent*. Zie ook *Discours*, f° 43v°-45v°; *BR*, p. 307-308. De originelen van de rekwesten van 17 en 20 september 1566 werden aan Egmont opgestuurd. De tekst van het tweede rekwest werd uitgegeven door F. DE POTTER (1885), *Petit cartulaire de Gand*, 345-349, Gent, die het document ten onrechte dateerde van 'december 1566'. In de linkerbovenhoek van de kopie lezen we, van de hand

- van secretaris Hembyze: *Présentée aux eschevins de la keure de la ville de Gand, ce XXe jour de septembre 1566*.
- 171 In Gent deed het gerucht de ronde dat H. Moded uit verscheidene steden in Duitsland verbannen was en dat hij door de Antwerpse kerkgemeente werd uitgesloten omdat hij *genouch seditieux ende uproerich zoude wesen* en omdat hij meer dan één 'huisvrouw' zou hebben gehad: de magistraat van Gent aan de markgraaf van Antwerpen, 17 september 1566 (SAG, *Documents 1566-1579*, f° 34r°, uitg. *Verslag*, doc. XXXV, 156). De markgraaf van Antwerpen kon die geruchten slechts bevestigen: brief van de markgraaf van Antwerpen: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 35, uitg. *Verslag*, doc. XXXIV, 157-158). Voor allerlei *'schandelicke maren'* die over Moded werden verspreid: MVV, I, 235. Zie ook R. VAN ROOSBROECK (1930), *Het Wonderjaar te Antwerpen*, 85-86, Antwerpen.
- 172 In Antwerpen mochten de hervormden predicaties houden op de woensdagen in de weken waarin geen heiligdag voorkwam (art. 3); de predikanten moesten geboren zijn in *'zijne majesteits landen'* of poorters zijn *'van enige stad dier Nederlanden'* (art. 4); de hervormden mochten rapier en dolk dragen wanneer zij naar de predicaties gingen (art. 5). De tekst van het akkoord: *Antwerpsch Archievenblad*, XI, 48; F. PRIMIS, *Het Wonderjaar*, 200-201 en beknopt bij R. VAN ROOSBROECK, *Het Wonderjaar te Antwerpen*, 68-69. Voor het Antwerpse 2-septemberakkoord, zie ook G. MARNEF (1996), *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool. 1550-1577*, 129-130, Antwerpen-Amsterdam.
- 173 De magistraat aan Egmont, 17 september 1566: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 32r°-33r°; *Discours*, f° 43r°-f° 43v°.
- 174 Egmont aan de magistraat, 20 september 1566: SAG, *Documents 1564-1566*, f° 200; *Discours*, f° 45v°-46r°; *BR*, 308.
- 175 *Discours*, f° 46r°; *BR*, 308-309.
- 176 *Discours*, f° 46r°; *BR*, 309.
- 177 Egmont aan de magistraat, 23 september 1566: SAG, *Documents 1564-1566*, f° 201; *Discours*, f° 46r°-f° 46v°.
- 178 MVV, I, 264; *Dagboek*, 30; *Chron. van Ghendt*, hs., *in dato* 28 september 1566; *Ms. 159*, f° 18v° *Discours*, f° 49v° en *BR*, 310 vermelden alleen aanwezigheid van Egmont in Gent.
- 179 Over de conferentie in Dendermonde: F. RACHFAHL, *Wilhelm von Oranien*, II, 791-794.
- 180 Egmont aan de magistraat, 4 oktober 1566: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 80r° (uitg. L.-P. GACHARD, *Notice*, document XIII, 124-125); *Discours*, f° 51v°-f° 52r°; *BR*, p. 311.
- 181 Jan Ruytinck (of 'Rutinck'), zie Bijlage IV, nr. 70.
- 182 *Discours*, f° 52r°; *BR*, 311; *Ms. 159*, f° 20r°-f° 20v° vermeldt J. Ruytinck en C. Teymont niet onder de afgevaardigden van de hervormden, maar integendeel wel Chr. de la Becque et J. Taeyaert.
- 183 *Ms. 159*, f° 20v°.
- 184 *Ms. 159*, f° 20v°.
- 185 Egmont aan de magistraat, 12 oktober 1566: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 202r°; *Discours*, f° 59v°-60r°; *BR*, 314.
- 186 Backerzele presenteert geloofsbrieven van Egmont, 14 oktober 1566: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 107r°. Volgens de *Chron. van Ghendt*, hs., *in dato* 16 oktober en *Ms. 159*, f° 23r° zou Backerzele pas op 16 oktober in de stad aangekomen zijn.
- 187 'Est à noter que le Sgr. de Backerzele ayant particulièrement communiqué par diverses fois avecq ceulx du consistoire et aultres principaulx ... vint faire rapport au collègue': *Discours*, f° 60r°-f° 60v°. De auteur van het *Discours* wil het laten voorkomen alsof de onderhandelingen gebeurden zonder inspraak van de magistraat.
- 188 Voor Jan Rutsemelis, oudste zoon van Willem en broer van Pieter, zie Bijlage IV, nr. 71.
- 189 *Chron. van Ghendt*, hs. *in dato* 16 oktober 1566; *Ms. 159*, f° 23r°.

- 190 *Ms. 159*, f° 23r°. ‘Ten Putte’, tegenwoordig Gouden Leeuwplein. De afspanning ‘De gouden Leeuw’ bestond reeds in de XVde eeuw: F. DE POTTER, *Gent van den oudsten tijd tot heden*, III, 353 en 358.
- 191 MVV, I, 298-299.
- 192 *Chron. van Ghendt*, hs. *in dato* 17 oktober 1566; *Ms. 159*, f° 23v°.
- 193 MVV, I, p. 299; *Chron. van Ghendt*, hs. *in dato* 16-18 oktober 1566; uitvoeriger in *Ms. 159*, f° 23v°-24v°. Over het oproer in Axel: J. DECAVELE (1968-69), ‘De reformatorische beweging te Axel en te Hulst (1556-1566)’, *BGN*, XXII, 22-23.
- 194 *Ms. 159*, f° 24v°.
- 195 *Chron. van Ghendt*, hs., *in dato* 24 oktober 1566; *Ms. 159*, f° 24v°.
- 196 MVV, I, 306-307; *Ms. 159*, f° 24v°-25r°.
- 197 *Discours*, f° 60v°. Volgens de *Chron. van Ghendt*, hs., *in dato* 25 oktober 1566, nam de ondertekening drie werkdagen in beslag (25, 26 en 28 oktober; 27 oktober was een zondag).
- 198 *Discours*, f° 60v°; *BR*, p. 314.
- 199 *Discours*, f° 61v°-62v°.
- 200 *Discours*, f° 60v°-61r°.
- 201 L.-P. GACHARD, *Notice*, 136.
- 202 L.-P. GACHARD, *Notice*, 137.
- 203 *Libel accusatoire du procureur général maître Jean du Bois*, art. 36: Ch. DE BAVAY (1854), *Le procès du comte d’Egmont*, 108, Brussel.
- 204 *Mémoire de défense rédigé par le comte d’Egmont*, art. 55 (antwoord op art. 56 van het *Libel accusatoire*): Ch. DE BAVAY, *Le procès du comte d’Egmont*, 143, en L. DE VOS (1974), *Procès van Egmont*, II, 72-74 en 216, Zottegem.
- 205 *Interprétation, par le comte d’Egmont. de certains articles d’une déclaration qu’il avait donnée touchant l’exercice de la nouvelle religion, à Ypres*: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 40 (uitg. L.-P. GACHARD, *Notice*, doc. IX, 121).
- 206 *Mémoire de défense rédigé par les conseils du comte d’Egmont*, sur le 55e art. [in feite op art. 56]: Ch. DE BAVAY, *Le procès du comte d’Egmont*, 206-207.
- 207 Minuut van het proces-verbaal van de verklaringen van P. de Rijcke en J. Van der Haghen in het college van de magistraat, 13 september 1566: SAG, *Doos gereformeerden te Gent; Keure Resolutiën 1549-1570*, f° 303v°-304r°. Minuut van het proces-verbaal van verschijnen van hervormden in het college van de magistraat, 16 september 1566: SAG, *Doos gereformeerden te Gent*.
- 208 *BR*, 307.
- 209 Egmont aan de magistraat, 20 september 1566: SAG, *Documents 1564-1566*, f° 200r°.
- 210 Zie Hoofdstuk VI, Tabel IV.
- 211 Over die vergaderingen, zie verder in dit hoofdstuk, art. III, § 1.
- 212 MVV, I, 230-231.
- 213 MVV, I, 235.
- 214 MVV, I, 238.
- 215 Proces-verbaal van de vergadering ten huize van eerste schepen Jan Damman, 21 september 1566: SAG, *Documents 1566-1579*: f° 45-46 (minuut) en f° 42-43 (kopie); *Discours*, f° 46v-47r°; *BR*, 309.
- 216 MVV, I, 265-267; *Dagboek*, 29-30 (zegt dat er twee of drie protesteerden); *Chron. van Ghendt*, hs., *in dato* 29 september; *Ms. 159*, f° 192 r°-f° 192v°.
- 217 *Middelen door ’t Magistraet beraemd om de gemeene rust te handhaven*, 25 september 1566: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 48-49, uitg. *Verslag*, doc. XXXVII, 159-160; *Discours*, f° 47v°-48 r°, *BR*, 310; *Verslag*, 45-46; *Justification*, 401.
- 218 *Middelen door ’t Magistraet beraemd*: *loc. cit.* Zie hoger, noot nr. 175.

- 219 Memorie op twee vragen bij laste van die van de Keure door pensionaris du Bois aan de twee dominicanen gesteld: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 50r°.
- 220 *Discours*, f° 48r°; BR, 310; *Verslag*, 46; *Justification*, 401.
- 221 Minuut van de ondervraging van Pieter Wilrich, 26 september 1566: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 51r°. De aanhouding van Wilrich wordt vermeld in *Chron. van Ghendt*, hs., *in dato* 26 september 1566; *Ms. 159*, f° 18v°.
- 222 De antwoorden van de twee dominicanen: zie hoger, noot 177.
- 223 De magistraat aan Margaretha van Parma, 3 oktober 1566: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 77r° (uitg. *Verslag*, doc. XXXVIII, 162-163); *Discours*, f° 50 r°-f° 50v°; BR., 311; *Verslag*, 47; *Justification*, 401.
- 224 F. PRIMIS, *Het Wonderjaar*, 237.
- 225 R. VAN ROOSBROECK, *Het Wonderjaar te Antwerpen*, Antwerpen, 1930, 131.
- 226 R. VAN ROOSBROECK, *Het Wonderjaar te Antwerpen*, 133; F. PRIMIS, *Het Wonderjaar*, 242-244.
- 227 R. VAN ROOSBROECK, *Het Wonderjaar te Antwerpen*, 135-137.
- 228 Na de Beeldenstorm te Gent vluchtten vier leiders van de beeldenstormers naar Antwerpen, zie *Verslag*, 147.
- 229 Verklaringen van een zekere Jan [geen familienaam vermeld]: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 99r°.
- 230 Egmont aan de magistraat van Gent, 1 oktober 1566: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 73r° (uitg. in L.-P. GACHARD, *Notice*, document X, 122); De magistraat van Gent aan Egmont, 3 oktober 1566: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 78 (minuut) (uitg. L.-P. GACHARD, *o.c.*, document XII, 123-124 (ten onrechte gedateerd op 4 oktober); Brief van de magistraat aan Margaretha van Parma, 3 oktober 1566: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 77 (minuut) uitg. in *Verslag*, doc. XXXVIII, 162-163; Brief van de magistraat van Gent aan Egmont, 4 oktober 1566: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 83 (minuut), uitg. door L.-P. GACHARD, *Verslag*, document XI, 122-123; *Discours*, f° 49v°-51v°; BR, 310-311; *Verslag*, p. 46-47; *Justification*, 401-402. In al die bronnen vinden we zeer weinig inlichtingen. De magistraat kwam enkel te weten dat er 24 of 25 deelnemers waren, waaronder 15 of 16 ministers, d.i. predikanten, van verschillende de plaatsen, te weten 'Antwerpen, Valenciennes, Doornik, Rijsel, Armentières, Ventye, Lande van Alleu en Steegher'. Die informatie is niet helemaal juist. De besprekingen gingen over de akkoorden met Egmont op verschillende plaatsen gesloten. Belangrijke inlichtingen vinden we in de confessies van P. Wattepatte, die predikant Octavien de Becourt op de synode vergezeld: *Extrait de deux articles de l'examen. Réponses faites au château de Courtray pardevant commissaires, le 25e jour de janvier 1566* [n.st. 1567], par Pierre Wattepatte, fils de Mathieu; *Aultre extrait de plusieurs articles des confessions volontaires faites par ledict Wattepatte pardevant commissaires au château de Tournay, le 1er mars 1566* [n.st. 1567]; *Du 19e jour d'avril 1567, pardevant le Sgr. de Moulbais, les conseillers de Blasere et du Cellier*: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 253r°-256v°. Over de synode en het rekwes: A.A. VAN SCHELVEN (1930), 'Het verzoekschrift der drie millioenen goudgulden', in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, IX, 1-40 en J. SCHEERDER (1947), 'Eenige nieuwe bijzonderheden betreffende het 3.000.000 goudgulden rekwes (1566)', in: *Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen*, I, 559-566, Brussel.
- 231 Confessies van Pierre Wattepatte: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 253v°. De namen van de Vlaamse predikanten zijn niet vermeld: '*les ministres flamengs oestoient aussy en ladict ville*' (f° 254v°). Hier volgen enkele gegevens over die predikanten – Estienne Mermier: J. MEYHOFFER, *Le passé d'un bourgeois de Lausanne, Etienne Mermier* (Overdruk uit: *Mélanges d'histoire et de la littérature offerts à Monsieur Charles Gilliard*, Lausanne, 1944). In die studie wordt de deelname van Mermier aan de synode van Gent niet vermeld. –Ambroise Wille: A.

- PINCHART (1859 en 1865), *Mémoires de Pasquier de la Barre et de Nicolas Soldoyer*, I, 56, 78, 82, 84-86, 89-92, 95, 123, 126, 132, 137 en 303-309 en II, 234-235, Brussel. – Peregrin de la Grange: L.A. VAN LANGERAAD (1884), *Guido de Bray, Bijlage D*, XI-LXXXII, *Recueil du Besoigné des Commissaires du Roy nostre Sire à Valenciennes sur le fait des troubles et rebellion advenue en icelle ville* (XXVIII, noot 2, bibliografie over Peregrin de la Grange), Zierikzee; *Het proces van Peregrin de la Grange en Guido de Bray*, herdrukt met inleiding, *Bibliotheca reformatoria Neerlandica*, VIII, 463-643, 1911, 's Gravenhage – 'Cornille', 'Nicolas', 'Julien', Noël de Bestere en Octavien de Bécourt: E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux du XVIe siècle dans la Flandre maritime*, 4 dln., (personenregister, IV, 401), 1876, Brugge.
- 232 Over Nicolas Machon: *Recueil du Besoigné des Commissaires ... à Valenciennes*, LI en XLII, XLIV en XLIV. Over Pierre Wattepatte: E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, IV (personenregister, 64).
- 233 Hun aanwezigheid wordt vermeld in het *Recueil du Besoigné des Commissaires ... à Valenciennes* (P. Dathenus, LI en H. Moded, LIII).
- 234 Brief van Gilles le Clercq aan het consistorie van Valenciennes. De tekst van die brief komt voor in het *Recueil du Besoigné des Commissaires ... à Valenciennes*, L-LI ('*ceux de Bruges ... se trouvent à Gand avec ministres de tous quartiers*', LI), vermeld door A.C. DE SCHREVEL (1893), *Histoire du Séminaire de Bruges*, I, 794, Brugge (zonder bronnenopgave); J. SCHEERDER, 'De Hervorming te Deinze', 45 en 87 (noot 63).
- 235 *Condamnation au bannissement perpétuel et à la confiscation des biens prononcées par le Duc d'Albe contre plusieurs sectaires d'Hondschoote*: E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, IV, 236.
- 236 Confessies van Wattepatte: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 253r°.
- 237 Lettre circulaire destinée aux ministres des églises réformées dans les Pays-Bas: Ch. PAILLARD (1879), *Mémoires historiques sur l'arrondissement de Valenciennes*, VI, Valenciennes, 69-70.
- 238 F. RACHFAHL, *Wilhelm von Oranien*, II, 802-803; A.A. VAN SCHELVEN, 'Het verzoekschrift der drie millioen goudgulden', 30.
- 239 Confessies van Wattepatte: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 253v°.
- 240 Confessies van Wattepatte: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 254v°. Dit bedrag staat hier voluit geschreven. Later werd het verhoogd.
- 241 G. GROEN VAN PRINSTERER, *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, Iste reeks, II, 447; W.F.J. NUYENS (1866), *Geschiedenis van den oorsprong en het begin der Nederlandsche beroerten*, I, 2, 199-200, Amsterdam; R. FRUIN (1908), *Het voorspel van den tachtigjarigen oorlog*, 's-219, Gravenhage; F. RACHFAHL, *Wilhelm von Oranien*, II, 803; P.J. BLOK, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*, II, z.j. [1924] (3de uitg.), 37, Leiden.
- 242 J.W. TE WATER (1766), *Kort verhaal der reformatie van Zeeland*, 118, Middelburg; J.VAN VLOTEN (1856), *Nederlands opstand tegen Spanje, in zijn beginselen, aard, en strekking geschetst (1564-1575)*, 115-116, Haarlem; L.A. VAN LANGERAAD, *Guido de Bray*, CL.
- 243 A.A. VAN SCHELVEN, 'Het verzoekschrift der drie millioen goudgulden', 1-42.
- 244 R. VAN ROOSBROECK, *Het Wonderjaar te Antwerpen*, 155.
- 245 A.A. VAN SCHELVEN, 'Het verzoekschrift der drie millioen goudgulden', 31. Vonnis van G. le Clercq: A. PINCHART, *Mémoires de Pasquier de la Barre*, p. 240-241, vervolg van noot 3, 239.
- 246 Confessies van Wattepatte: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 253r°.
- 247 Confessies van Wattepatte: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 253r°.
- 248 Confessies van Wattepatte: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 256r°.
- 249 L.A. VAN LANGERAAD, *Guido de Bray*, LI.

- 250 Confessies van Wattepatte: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 253r°.
- 251 L.A. VAN LANGERAAD, *Guido de Bray*, LII-LIII.
- 252 A.A. VAN SCHELVEN, 'Het verzoekschrift der drie millioen goudguldens', 32.
- 253 Over de vergadering in Dendermonde: F. RACHFAHL, *Wilhelm von Oranien*, II, 791-794.
- 254 A.A. VAN SCHELVEN, 'Het verzoekschrift der drie millioen goudguldens', 35.
- 255 Confessies van Wattepatte: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 253r° en f° 256v°.
- 256 'Lettre circulaire': Ch. PAILLARD, *Mémoires historiques*, 69.
- 257 Over Dathenus, 'Cornille' en 'Nicolas': E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, IV, 80-8; Over 'Julien', Noël de Bestere en Octavien de Bécourt: IDEM, *o.c.*, II, 212 en 295; Confessies van Wattepatte; SAG, *Documents 1566-1579*, f° 254v°.
- 258 Uittreksels uit het vonnis van Etienne Mermier: A. PINCHART, *Mémoires de Pasquier de la Barre*, 186 (noot 2).
- 259 PONTUS PAYEN, *Mémoires (1559-1578)* (uitg. A. HENNE), I, 1860, 275-276, Brussel.
- 260 R. FRUIN, *Het voorspel*, 220.
- 261 J. LINDEBOOM, *De confessioneele ontwikkeling der reformatie in de Nederlanden*, 97.
- 262 L.A. VAN LANGERAAD, *Guido de Bray*, XLII.
- 263 In het doodvonnis, uitgesproken door de Raad van Beroerten op 28 mei 1568, luidde het 'animé et persuadé les sectaires dudict pays et des environs qu'ilz se sont mis en armes et à enseignes deployez venu audict Armentières et de là à Quesnoy sur le Deusle, où se sont trouvez aultres sectaires du Westkwartier de Flandres': E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, II, 356.
- 264 Confessie van Wattepatte: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 255r.; J. VAN VLOTEN, *Nederlands opstand tegen Spanje, in zijn wording en eerste ontwikkeling (1567-1572)*, 1858, 229, Haarlem.
- 265 F. RACHFAHL, *Wilhelm von Oranien*, II, 691 (noot 1, afgedrukt op p. (73)).
- 266 Lodewijk van Nassau aan Willem van Oranje [30 juli 1566]: G. GROEN VAN PRINSTERER, *Archives*, 1ste reeks, II, 179.
- 267 Brief van Lodewijk van Nassau aan Gilles le Clercq, 7 augustus 1566: ARA, *Handschriftenverzameling*, nr. 182, f° 153r°.
- 268 Information dressée par les commissaires de Marguerite de Parme, en septembre 1567, sur les troubles d'Armentières: A. PINCHART, *Mémoires de Pasquier de le Barre*, I, 240 (in noot).
- 269 MVV, IV, 81.
- 270 A.A. VAN SCHELVEN, 'Het verzoekschrift der drie millioen goudguldens', 4; R. VAN ROOSBROECK, *Het Wonderjaar te Antwerpen*, 160.
- 271 Confessie van Wattepatte, f° 254r° ('laquelle requeste a este depuis faicte et augmentée jusques à trois millions de florins'). Wattepatte zegde niet waar en wanneer dit gebeurde.
- 272 Brief aan de kerken van Vlaanderen, 22 oktober 1566, in L.A. VAN LANGERAAD, *Guido de Bray*, Aanhangel, CXLIV. R. VAN ROOSBROECK, *Het Wonderjaar te Antwerpen*, 160-161, uitte het vermoeden dat het rekwes niet te Gent werd opgesteld en meende dat de brief aan de kerken van Vlaanderen de hypothese staft, dat op de vergadering te Gent niets bepaalds was besloten. De confessies van Wattepatte leveren echter het bewijs dat er te Gent zeer concrete besluiten werden getroffen, waarover het advies zou worden gevraagd van de kerken van Brabant en Holland. Dit geschiedde in Antwerpen. Gilles le Clercq werd er officieel mee belast dit advies mede te delen aan de kerken van Vlaanderen.
- 273 A.A. VAN SCHELVEN, 'Het verzoekschrift der drie millioen goudguldens', 10-11, somt veertien steden op, waaronder ook Gent. Op de uitdrukkelijke vraag van de magistraat van Doornik antwoordde de magistraat van Gent dat de hervormden absoluut geen rekwes hadden aangeboden: Brief van de magistraat van Doornik aan de magistraat van Gent, 7 november 1566, in SAG, *Ontvangen brieven 1540-1578*, f° 210r°; Brief van de magistraat

- van Gent aan de magistraat van Doornik: SAG, *Geschreven brieven 1550-1583* (minuten) farde 1566; *Discours*, f° 65v^o-66r^o.
- 274 Margaretha van Parma aan Filips II, 13 november en 18 december 1566: *CFMA*, IV, 207 en 223; A.A. VAN SCHELVEN, 'Het verzoekschrift', 10; R. VAN ROOSBROECK, *Het Wonderjaar te Antwerpen*, 162-163; E. VAN AUTENBOER (1943), *Het Wonderjaar te Mechelen*, onuitgegeven proefschrift Katholieke Universiteit Leuven, 179-180, Leuven.
- 275 Margaretha van Parma aan Filips II, 18 december 1566: *CFMA*, IV, 223; A.A. VAN SCHELVEN, 'Het verzoekschrift der drie millioen goudgulden', 10.
- 276 *Ms. 159*, f° 28r^o-f^o28v^o. De gedeputeerden kwamen op 24 november 1566 in Gent terug.
- 277 Margaretha van Parma aan Filips II, 18 december 1566: *CFMA*, IV, 223.
- 278 *Résolution des députez d'Anvers sur les moyens d'avancer la requeste adressante au Roy, pour le fait de la religion*: L.A. VAN LANGERAAD, *Guido de Bray*, LII (tekst in noot); *Ordre qui sera expédient de tenir, pour faire signer la requeste et trouver l'argent content: ibidem*, CXLIII-CXLIV.
- 279 A.A. VAN SCHELVEN, 'Het verzoekschrift der drie millioen goudgulden', 21; R. VAN ROOSBROECK, *Het Wonderjaar te Antwerpen*, 220.
- 280 J. VAN VLOTEN, *Nederlands opstand tegen Spanje, in zijn beginselen, aard en strekking geschetst*, 118; L.A. VAN LANGERAAD, *Guido de Bray*, LXVIII. Over de synode te Antwerpen: R. VAN ROOSBROECK, *Het Wonderjaar te Antwerpen*, 211 e.v.
- 281 L.A. VAN LANGERAAD, *Guido de Bray*, LVIII.
- 282 J. VAN VLOTEN, *Nederlands opstand tegen Spanje, in zijn beginselen, aard en strekking geschetst*, 119; R. VAN ROOSBROECK, *Het Wonderjaar te Antwerpen*, 214.
- 283 J. VAN VLOTEN, *Nederlands opstand tegen Spanje, in zijn beginselen, aard en strekking geschetst*, 120.
- 284 J. VAN VLOTEN, *Nederlands opstand tegen Spanje, in zijn beginselen, aard en strekking geschetst*, 121; L.A. VAN LANGERAAD, *Guido de Bray*, LXVIII.
- 285 Confessie van Wattepatte, f° 254v^o; A.A. VAN SCHELVEN, 'Het verzoekschrift der drie millioen goudgulden', 9 (noot 4), vermeldt een Franse tekst van het rekwes met handtekeningen.
- 286 Over Jan Denys, zie E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, IV, personenregister, 417.
- 287 Voorgebod van de magistraat van Gent, 29 maart 1567 (verbiedt de predicaties): *Discours*, f° 103r^o-103v^o. De reis van Dathenus wordt ook vermeld door een kroniekschrijver: *Ms. 159*, f° 33r^o ('op den eersten in Lauwe (januari) tsermoen ghedaen zijnde vertrok Petrus Dathenus met de gues naer Antwerpen, want elck consistorie was bescreven van Antwerpen datse moesten campereren').
- 288 Confessie van Wattepatte, f° 254r^o-f^o254v^o.
- 289 J. VAN VLOTEN, *Nederlands opstand tegen Spanje, in zijn beginselen, aard en strekking geschetst*, 126-128.
- 290 Interrogatoire de Jean Denys. Inquisition tenue par Me Jehan de Brune, conseiller de Sa Majesté et procureur-général de son Conseil de Flandres, le XXVIe et jours ensuivans du mars XV^cLXVI [1567 n.s.]: E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, IV, 80-89. Ook bij J. VAN VLOTEN, *Nederlands opstand tegen Spanje, in zijn beginselen, aard en strekking geschetst*, 230-239.
- 291 Défaites de Wattrelos et de Lannoy: E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, IV, 18-20.
- 292 *Rapport à Madame son Alteze par le procureur-général*, z.d. [januari 1567]: ARA, *Raad van Beroerten*, reg. 3 (1572-1583), f° 259r^o-f° 259v^o.
- 293 'Et depuis commissaires par deulx fois estez députés pour de plus près les examiner': *Rapport du procureur-général*, f° 259r^o. Op 25 januari 1567 werd Wattepatte door commissarissen ondervraagd op het kasteel te Kortrijk: Confessie Wattepatte, f° 253r^o.
- 294 *Rapport du procureur-général*, f° 259v^o.

- 295 In de bronnen komen verschillende namen voor. Een van de celledoeders die het lijk naar het kerkhof droegen, verklaarde dat hij *'ghenaempt was Amandus'*: *Getuigenissen gegeven aen 't Magistraet van Gent*, 9 oktober 1566 (SAG, *Documents 1566-1579*, f° 95r° – uitg. L.-P. GACHARD, *Verslag*, 164-168 – getuigenis van broeder Jan de Mayere, 168). Volgens Marcus van Vaernewijck was het *'een man genaemt Racen'*: MVV, I, 270. Voor C. van Campene was het Pieter van Pollaere: *Dagboek*, 32. Heeft die kroniekschrijver zich niet vergist? Volgens Van Vaernewijck was de overledene *'wonende achter inde husinghe van Pieter van Pollaere'*. In *Ms. 159*, f° 20r° is de plaats voor de naam opengelaten. De *Chronycke van Ghendt* vermeldt de vergadering niet.
- 296 *Dagboek*, 32. Volgens de magistraat zouden er 1500 tot 1600 aanwezigen geweest zijn: de magistraat aan Egmont, 8 oktober 1566: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 92 (uitg. L.-P. GACHARD, *Notice*, document XV, 126-127); *Discours*, f° 52v.-53r.; *BR*, 312; *Verslag*, 48; *Justification*, 402. De twee celledoeders schatten allebei de aanwezigen op 1500 à 1600: *Getuigenissen gegeven aen 't Magistraet* (uitg. L.-P. GACHARD, *o.c.*, 165 en 168). In de brief van de magistraat aan Margaretha van Parma van 10 oktober is er sprake van 1400 à 1500 aanwezigen: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 109 (minuut) (uitg. L.-P. GACHARD, *Notice*, document XVI, 127). Was er echter op het kerkhof wel plaats genoeg voor zoveel volk?
- 297 *Getuigenissen aen 't Magistraet* (uitg. L.-P. GACHARD, *Verslag*, 165-167); *Ms. 159*, f° 20 r°-f° 20v°.
- 298 *Getuigenissen aen 't Magistraet* (uitg. L.-P. GACHARD, *Verslag*, 165 en p. 167); MVV, I, 270-271.
- 299 MVV, I, 281-282; *Chron. van Ghendt*, hs., *in dato* 7 oktober 1566; *Ms. 159*, f° 20v°-21r°.
- 300 De magistraat van Gent aan Egmont, 8 oktober 1566 (uitg. L.-P. GACHARD, *Notice*, document XV, 126-127); *Discours*, f° 53r°; *BR*, 312; *Verslag*, 48; *Justification*, 402. Die laatste bron geeft een verward relaas van de feiten, waardoor het optreden van de magistraat in een gunstiger licht komt te staan.
- 301 De magistraat van Gent aan Egmont, 9 oktober 1566: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 97 (minuut) (uitg. *Verslag*, 169-170); *Discours*, f° 53v.; *BR*, p. 313 (geen details); *Verslag*, 49 (dateert op 10 oktober, moet 9 oktober zijn); *Justification*, 403 (eveneens onjuist op 10 oktober gedateerd); MVV, I, 283.
- 302 MVV, I, 283.
- 303 De magistraat van Gent aan Egmont, 9 oktober 1566 (uitg. *Verslag*, 169-170). De brief werd *'sur les quatre heures apres midi'* verzonden.
- 304 Minuut van akte opgemaakt door de schepenen van de Keure nopens een brief die zij aan Jan Damman hadden geschreven: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 87. De eerste schepenen verbleef in Zottegem voor besprekingen met Egmont over de ondertekening van de akte van submittie.
- 305 De magistraat van Gent aan Egmont, 8 oktober 1566: *Notice*, 126-127.
- 306 Egmont aan de magistraat van Gent, 9 oktober 1566: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 100 (uitg. *Verslag*, document XLI, 171); *Discours*, f° 53r.-v.; *BR*, 312-313; *Verslag*, 49; *Justification*, 402-403.
- 307 Ch. DE BAVAY, *Le procès du comte d'Egmont, Libel accusatoire*, 107, art. 53 (*Mémoire de défense rédigé par le comte*), 142, art. 52, (*Mémoire de défense rédigé par les conseils du comte*), 204-205 (antwoord op art. 52 – in feite art. 53) en L. DE VOS, *Proces van Egmont*, II, 214-215.
- 308 De magistraat van Gent aan Egmont, 9 oktober 1566: *Verslag*, 169-170.
- 309 *Discours*, f° 56r°; *Verslag*, 52-53; *Justification*, 404-405. Het *Verslag* is een bijna letterlijke vertaling van het *Discours*. De *Justification* is in belangrijke mate verschillend: *'saccaiger les cloistres'* is geworden *'saccaiger et piller tous catholiques'*.
- 310 De magistraat van Gent aan Egmont, 9 oktober 1566: *Verslag*, 170.

- 311 Egmont aan de magistraat van Gent, 10 oktober 1566: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 102r° (uitg. *Verslag*, doc. XLII, 172); *Discours*, f° 54r°; *BR*, 313; *Verslag*, 50-51; *Justification*, 403.
- 312 ‘Vier consistorianten worden voor ’t Magistraet ontboden en ondervraegt, actum int Collegie den 10en octobri 1566’: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 105r° (uitg. *Verslag*, 175-178); De magistraat van Gent aan aan Margaetha van Parma, 10 oktober 1566: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 109r° (minuut) (uitg. L.-P. GACHARD, *Notice*, 127-128); De magistraat van Gent aan Egmont, 10 oktober 1566 (uitg. *Verslag*, doc. XLIII, 173-175); *Discours*, f° 54v°-f° 55v°; *BR*, niet vermeld; *Verslag*, 51-52; *Justification*, 404; *MVV*, I, 284; *Chron. van Ghendt*, hs., *in dato* 10 oktober 1566; *Ms. 159*, f° 21v°. De verhalende bronnen geven niet alle bijzonderheden. Zij vermelden slechts dat een deputatie van de hervormden om een kerk in de stad verzocht.
- 313 In een niet gedagtekend document vinden we een rapport gedaan in het college van de schepenen, volgens hetwelk de heer van Markegem met Pieter de Rijcke en twee of drie andere ‘heretijcquen’ de kerk van Ekkegem gingen verkennen: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 112v°. Tussen de regels, later bijgeschreven, denken wij te kunnen ontcijferen ‘10 oktober’.
- 314 Besluit voor het lichten van tweehonderd soldaten: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 106r° (uitg. *Verslag*, doc. XLV, 179).
- 315 Voorgebod van de magistraat van Gent betreffende het verbieden van vergaderingen van ‘kettters’: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 116r° (uitg. *Verslag*, doc. XLVI, 180-181); *Discours*, f° 56r°-f° 56v°; *BR*, 313-314; *Verslag*, 63; *Justification*, 405.
- 316 *Ms. 159*, f° 22 v°.
- 317 *Ms. 159*, f° 22 v°; *Dagboek*, 34.

HOOFDSTUK 6

De hervormde gemeente te Gent

In de *Ordonnances ecclésiastiques* (1541) legde Calvijn een kerkorganisatie vast. In de gemeenten werden vier organen voorzien: de predikanten, die het woord Gods moesten verkondigen en de sacramenten toedienen; de leraars, die voor het openbaar onderwijs zouden instaan; de ouderlingen, die toezicht hadden op het onderhoud van de kerkelijke en de zedelijke wetten en er de overtredingen van zouden straffen; de diakens, die de gelden beheerden en de verzorging van armen en zieken behartigden.

Die organisatie vinden we grotendeels terug te Gent. De hagenpreken waren gehouden door rondreizende predikanten. Sinds de tolerantie van de predicaties waren er vaste predikanten die in Gent resideerden. Leraars waren er voor zover we kunnen nagaan niet in de echte zin voorzien door de *Ordonnances ecclésiastiques*. De ouderlingen waren er, maar hoe en wanneer die gecreëerd werden, is niet bekend. De diakens of aalmoezeniers werden voor het eerst aangesteld op 8 en 9 oktober 1566. Bovendien bestond er te Gent nog een comité voor de bouw van de tempel.

De hervormde gemeente te Gent beschikte ongetwijfeld over een degelijke organisatie. Is het mogelijk enigszins de getalsterkte van haar leden te bepalen? Een andere vraag is of er in Gent twee onderscheiden hervormde gemeenten waren, een Vlaamse en een Waalse?

ART. I. DE PREDIKANTEN

De hagenpredikanten waren rondreizende predikers, die een enkele maal of enkele keren predikten en dan verder trokken.¹ Na de Beeldenstorm zouden de predikanten Herman Moded en Petrus Carpentier een huis gehuurd hebben in de Mageleinstraat. Zij waren er immers van overtuigd dat zij in Gent zouden kunnen blijven prediken en hoopten dat de hervormden er over een of twee kerken zouden kunnen beschikken.² Vanaf 1 september hadden er achter het kartuizerklooster elke zondag en feestdag, en soms zelfs op werkdagen, geregeld predicaties plaats. Eenmaal hield Petrus Dathenus een prediking in de stad, dit naar aanleiding van de begrafenis van een hervormde op het kerkhof van Sint-Jacob. Vanaf 24 oktober 1566 tot 25 maart 1567 hadden de preken steeds buiten de Brugse poort plaats.³

Van begin september 1566 tot eind maart werd het Woord Gods door minstens zeven verschillende predikanten verkondigd. Herman Moded en Petrus Carpentier, die

reeds vóór de Beeldenstorm in de omgeving van Gent hadden gepreekt, bleven dat ook nadien doen. Op 3 september kwam er een derde predikant bij.⁴ Op 25 september hield Dathenus, door de magistraat *'de principale minister'* genoemd, zijn eerste prediking.⁵ Drie dagen later overhandigde hij aanbevelingsbrieven van paltsgraaf Frederik III aan diens zwager, de graaf van Egmont.⁶ Waarschijnlijk viel de aankomst van Dathenus samen met het vertrek van Carpentier. Einde oktober hield Martin Cools, een uitgetreden karmeliet en broer van beeldenstormer Gijsselbrecht Cools, minstens één sermoen.⁷ In oktober bezocht Moded het Vlaamstalige deel van het prinsbisdom Luik en preekte er in of in de buurt van Maastricht, Tongeren, Sint-Truiden, Hasselt en Maaseik.⁸ Het is mogelijk dat Moded in de maand oktober uit Gent vertrok.⁹ De volgende maand echter was hij zeker terug, want hij predikte er op 10, 11 en 12 november.¹⁰ In die maand kwam Nicase van der Schuere terug in zijn geboortestad en bleef er als predikant werkzaam tot het einde van het Wonderjaar.¹¹

Enkele dagen na de aankomst van Van der Schuere verscheen in Gent de uit Hulst verjaagde predikant Balthazar Annozius (of Pieters), een uitgetreden dominicaan, die eveneens te Gent tot het einde van het Wonderjaar bleef prediken.¹² De laatste predicatie van de hervormden had plaats op 25 maart 1567, het feest van Onze-Lieve-Vrouw Boodschap. Zij werd gehouden door Werner-Jan Helmichius (of Micheus), die de stad waarschijnlijk op 29 maart 1567 nog niet had verlaten. Nergens wordt vermeld wanneer Helmichius in Gent aankwam. Was hij soms de 'nieuwe' predikant die op 3 september wordt vermeld? Marcus van Vaernewijck noteerde enkele details over de predicaties die op 3 september plaats hadden. De ene predikant, *'een audtachtich man'*, die aan de muur van de kartuizers preekte, had veel volk aangetrokken; de andere, die in de meers bij de stadsvest achter de toren 'Einde Weere' preekte, had niet meer dan één derde van het volk.¹³ Die laatste bijzonderheid wekt het vermoeden dat de laatstgenoemde predikant Johannes Helmichius was, die op een andere plaats door Van Vaernewijck wordt beschreven als *'een cleen ende zeer tenger persoon'*, zeer geleerd, zodat zijn *'matterien te hooghe ende steerck waren voor den ghemeenen man'*.¹⁴ Dit zou wellicht verklaren waarom de tweede predikant op amper een derde van het volk als toehoorders mocht rekenen.

Krachtens het septemberakkoord mochten de hervormden twee effectieve predikanten en twee plaatsvervangers hebben. Alle vier moesten zij een eed afleggen in handen van de magistraat. Het duurde tot 17 januari 1567 voordat drie predikanten de voorgescreven eed aflegden. Het waren Balthazar Annozius, Werner-Jan (Johannes) Helmichius en Nicase van der Schuere. Petrus Dathenus was op dat ogenblik afwezig.¹⁵ De bronnen vermelden niet wie de effectieve en wie de plaatsvervangende predikanten waren.

De predikanten waren zeer actief. Van 24 augustus 1566 tot 25 maart 1567, in zeven maanden tijd, hielden zij minstens 179 preken in 68 dagen. 's Zondags preekte elk van de twee predikanten meestal tweemaal vóór de middag en tweemaal na de middag. Op feestdagen preekten zij soms enkel in de namiddag. Een keer kon de predicatie omwille van het slechte weer niet doorgaan. Drie keer, op 14 en 15 september en op 8 december, werd er op drie plaatsen gepredikt. Op 1 oktober, 6 december en 5 januari werden de preken gehouden in het Nederlands en in het Frans.¹⁶ Herhaaldelijk namen de predikanten ook deel aan besprekingen met de magistraat.

De predikanten vonden onderdak bij de gemeenteleden. Herman Moded logeerde ten huize van Pieter de Rijcke.¹⁷ Pieter Dathenus was bij Jan de Coninck te gast.¹⁸

Petrus Carpentier en Werner-Jan (Johannes) Helmichius trokken in bij Lieven van de Wynckele.¹⁹ Petrus Carpentier logeerde ook bij Dierik Jooris.²⁰ Willem de Coninck nam Balthazar Annozius in huis.²¹ Die laatste logeerde ook bij Martin Dierkens.²² Christiaan de Rijcke verleende op zijn beurt eveneens onderdak aan Werner-Jan (Johannes) Helmichius en aan Balthazar Annozius²³, terwijl Werner-Jan Helmichius ook wel bij Lieven Moenins logeerde.²⁴

Tabel I. Predicaties

Dag en maand	a.m.	p.m.	Totaal	Predikanten	Bronnen		
					Ms. 159	MVV.	Diarium
Zaterdag 24 augustus				predicatie in de stad verhinderd	f° 9r°.	I, 198- 199	f° 6r°.
Zondag 25 augustus				predicatie in abdijkerk van Sint-Pieters, door Carpentier, na een uur voortgezet 'op den Dries' achter de kartui- zers	f° 10r°.	I, 200	f° 6r°.
Zondag 1 september	2	2	4	'een audtachtig man'	f° 13r°.		f° 6v°.
Dinsdag 3 september		2	4 (1)	'dander' 'eenen nieuwe' = Helmichius?	f° 13v°.	I, 223	f° 7r°.
Vrijdag 6 september		2	2	Moded en 'nieuwe'	f° 13v°.		
Zondag 8 september	2	2	4	Moded en Carpentier	f° 14v°.	I, 230	
Woensdag 11 septem- ber		2	2		f° 16r°.	I, 235	
Zaterdag 14 septem- ber		3	3	drie predikanten drie plaatsen	f° 16v°.		
Zondag 15 september		3	3	drie predikanten drie groepen	f° 16v°.	I, 238	
Zaterdag 21 septem- ber	2	2	4		f° 17r°.		
Zondag 22 september	2	2	4		f° 17v°.		
Woensdag 25 septem- ber		2	2	Dathenus en andere	f° 18r°.		f° 9v°.
Zondag 29 september	2	2	4	(Dathenus, Moded en Carpentier)	f° 19r°.		f° 9v°.
Dinsdag 1 oktober	4	4	8	'voor noene, en ooc naer noene telcken twee ser- moenen in Vlaemssche en in Franssoensse van elc twee'	f° 20r°.		f° 10v°.
Zaterdag 5 oktober				begravenis met sermoen door Dathenus op het kerkhof van Sint-Jacob in de stad	f° 20r°.		f° 11r°.
Zondag 6 oktober	2	2	4	Moded en Dathenus	f° 20v°.		f° 11v°.
Woensdag 9 oktober		2	2	Moded 'ende noch eenen' Moded en Dathenus	f° 21r°.		f° 12v°.
Zondag 13 oktober	2	2	4		f° 22v°.	I, 286	f° 13r°.

Tabel I. Predicaties (*vervolg*)

Dag en maand	a.m.	p.m.	Totaal	Predikanten	Bronnen		
					Ms. 159	MVV.	Diarium
Vrijdag 18 oktober		1	1	Dathenus Moded ongesteld	f° 23v°.		f° 13v°.
Zondag 20 oktober	2	2	4	Dathenus en Moded	f° 24v°.		f° 13v°.
Woensdag 23 oktober				uitgesteld wegens ongunstig weer Buiten de 'Waelpoort' (Brugse Poort)	f° 24v°.		
Donderdag 24 oktober		1	1		f° 24v°.		
Zondag 27 oktober	2	2	4		f° 26v°.	I, 308-309	f° 15r°.
Maandag 28 oktober	2	2	4	o.a. Martin Cools	f° 26r.	I, 310	f° 15v°.
Vrijdag 1 november	1	1	2		f° 26v°.		f° 17v°.
Zondag 3 november	1	1	2		f° 27r°.		f° 18r°.
Zondag 10 november	2	2	4	Moded en Van der Schuere	f° 27v°.	II, 11	f° 19r°.
Maandag 11 november		2	2	Moded en Van der Schuere	f° 27v°.	II, 11	f° 19r.
Dinsdag 12 november		2	2	Moded en Van der Schuere	f° 27v°.	II, 11	f° 19r°.
Zondag 17 november	2	2	4	Dathenus en Annozius	f° 28r°.		
Zondag 24 november	2	2	4	Van der Schuere en Annozius	f° 28v°.		
Maandag 25 november	2	2	4	Van der Schuere en Annozius	f° 28v°.		
Zaterdag 30 november	2	2	4	Van der Schuere	f° 29r°.		f° 19v°.
Zondag 1 december	2	2	4		f° 29r°.		
Woensdag 4 december		1	1		f° 29r°.		
Vrijdag 6 december	2	2	4	<i>'twee dijverssche steen en talen'</i>	f° 29r°.		f° 19v°-20r°.
Zondag 8 december	3	3	6	<i>'ten drij steden'</i>	f° 30r.		
Zaterdag 14 december		2	2	<i>'in de guekercke'</i> Dathenus en Van der Schuere	f° 31r°.		f° 20r°.
Zondag 15 december		2	2	Dathenus en Van der Schuere	f° 31r°.		f° 20r°.
Zaterdag 21 december		1	1	Annozius	f° 32r°.		
Zondag 22 december	1	1	2	Annozius predicatie gestoord	f° 32r°.	II, 56-58	f° 20v°.
Woensdag 25 december	1	1	2	Dathenus	f° 32v°.		f° 20v°.
Donderdag 26 december	1	1	2		f° 32v°.		
Vrijdag 27 december		1	1		f° 32v°.		
Zaterdag 28 december		1	1		f° 32v°.		

Tabel I. Predicaties (*vervolg*)

Dag en maand	a.m.	p.m.	Totaal	Predikanten	Bronnen		
					Ms. 159	MVV.	Diarium
Zondag 29 december	2	2	4	Annozius en Van der Schuere	f° 32v°.		
Woensdag 1 januari 1567	2	2	4	een van de predikanten was Dathenus (Vastendag gehouden)	f° 33r°.		f° 21r°.
Zondag 5 januari	2	2	4	<i>'een in Vlaemsche en ander in Walssche'</i>	f° 34v°. f° 35r°.		
Maandag 6 januari	1	1	2		f° 36r°.		
Zondag 12 januari	1	1	2		f° 36r°.		
Woensdag 15 januari		1	1	Van der Schuere	f° 36v°.		
Zondag 19 januari	1	1	2		f° 37r°.		
Woensdag 22 januari		1	1		f° 37v°.		
Zaterdag 25 januari	1	1	2	Van der Schuere <i>'en noch een'</i>	f° 39r°.		
Zondag 26 januari	2	2	4	Van der Schuere	f° 39r°.		f° 22r°.
Zondag 2 februari	1	1	2	Van der Schuere	f° 42r°.		
Woensdag, 5 februari		1	1		f° 43r°.		
Donderdag 6 februari		1	1		f° 43v°.		
Zondag 9 februari	2	1	3		f° 44r°.		
Zondag 16 februari	1	1	2		f° 44v°.	II, 121	
Zaterdag 22 februari		1	1		f° 45v°.		
Zondag 23 februari	1	1	2		f° 45v°.		
Maandag 24 februari	1	1	2		f° 45v°.		
Zondag 2 maart		1	1		f° 47v°.		
Zondag 9 maart	2	2	4		f° 48r°.	II, 138	
Zondag 16 maart	1	1	2	(minder volk) <i>'zijn medegehezele was met zienen bevanghen'</i>	f° 50r°.	II, 148-149	
Zondag 23 maart	2	2	4	<i>'inde tempele en ooc daer buijten'</i> een van de predikanten was Van der Schuere	f° 51v°.	II, 151	
Dinsdag 25 maart	1	1	2	Helmichius	f° 52r°.		f° 29r°.
Zaterdag 29 maart				predicatie verboden			

ART. II. HET CONSISTORIE

De kerkeraadsprotocollen bleven niet bewaard. Zij hadden ons nader kunnen inlichten over de samenstelling en de interne activiteiten van het consistorie van de hervormde gemeente te Gent tijdens het Wonderjaar. In geen enkele bron vinden we een nauwkeurige lijst van de leden van het consistorie, noch enige vermelding van de wijze waarop de ouderlingen verkozen werden.

Het was de magistraat bekend dat er in de hervormde gemeente verscheidene ambten bestonden, zoals ouderlingen, diakenen en superintendenten. Het is echter zeer twijfel-

achtig of de magistraat de verschillende bedienaars van die ambten wist te onderscheiden. Herhaaldelijk verschenen vertegenwoordigers van de hervormden voor de magistraat. Slechts vijf maal wordt echter uitdrukkelijk vermeld dat het leden van het consistorie waren.

Op 2 september ontbood de magistraat Pieter de Rycke, *'een vande consistorie'*.²⁵ Dezelfde dag dienden de predikanten Herman Moded en Petrus Carpentier en zes leden van het consistorie, Pieter de Rycke, Cornelis Teymont, Jan de Vettere, Jacob van Migrode, advocaten, Comelis Re(d)iable, geneesheer, en Jan Pijls, 'taalman', bij de schepenen van de Keure, een verzoekschrift in bij de magistraat, om vrijlating te verkrijgen van gevangene beeldenstormers.²⁶

Een week later, op 9 september, onderhandelde de magistraat met *'aulcuns des ministres et de leur consistoire en nombre de douze'*. De predikanten waren Herman Moded en Petrus Carpentier. De leden van het consistorie: Comelis Teymont, Jacob van der Haeghen, Jacob van Migrode, Christiaan de Rijcke, Jan Pijls, Lieven Toc(t), Abraham Rossaert, Karel Ootgheer, Jan van der Meere, Simon Goethals de Oude en Jan Laute.²⁷ In feite verschenen er dus dertien personen voor de magistraat. De verklaring hiervoor is wellicht dat Jan Laute, slechts *'messagier'* van het consistorie was, geen lid.

Na de begrafenis van een hervormde op het kerkhof van Sint-Jacob, die gepaard ging met een predicatie en de opstootjes van de volgende dagen, riep de magistraat vier leden van het consistorie ter verantwoording: Pieter de Rijcke, Cornelis Teymont, Jan Rutinck en Jacob Lobberjoos.²⁸

Op 8 december ontbood de magistraat elf vooraanstaande hervormden om hen de inhoud mede te delen van een brief van Margaretha van Parma. Het ging om Pieter de Rijcke, Jacob van der Haeghen, Cornelis Teymont, Jacob Lobberjoos, Jacob Tayaert, Jacob van Migrode, Jan Pijls, Jan Rutinck, Abraham Rossaert, Jan de Vos en Christiaan de Rijcke. Niet alleen die gedaagden, maar ook nog twaalf andere hervormden meldden zich bij de schepenen aan: Pieter van Hoorebeke, Marc de Mil, Clays de Zaedelaere, Christoffel de la Beque, Reinier de Pestere, Pieter Bouters, Jan Martens d'Oude, Lieven de Zomere, Martin Volckaert, Cornelis Re(d)iable, Willem de Coninck en Jan Coucke.²⁹ Na de samenkomst schreef de magistraat aan Egmont dat hij *'aulcuns du consistoire'* ontboden had³⁰, zonder bij naam de deelnemers aan het gesprek te vermelden. Op het eerste gezicht zou je dan kunnen denken hier over een lijst te beschikken van de leden van het consistorie. Bij nader onderzoek stellen we echter vast dat sommigen die ongenodigd meegingen, naderhand niet veroordeeld werden als leden van het consistorie, maar wel als diaken of als lid van het comité voor de bouw van de tempel, of gewoon als begunstiger van de hervormingsbeweging.³¹

Na het Wonderjaar, maar vóór de aankomst van de hertog van Alva, liet de regering op verschillende plaatsen een onderzoek instellen over de beroerten van het jaar 1566-67. In augustus 1567 belastte de landvoogdes Jacob Martins, president van de Raad van Vlaanderen, en Jan van der Burght, *'raedt extraordinaris'* bij dezelfde Raad, met het onderzoek in Gent, Oudenaarde, Ronse, Eeklo, Deinze en andere plaatsen.³²

Zij begonnen hun informatieopdracht in Gent op 29 augustus 1567 en ondervroegen achttien personen.³³ Enkele van de vragen die zij stelden waren: 'Wie waren de leden van het consistorie?', 'Door wie werden zij aangesteld?', 'Wat was hun taak?' Vijf van de ondervraagde personen konden geen enkel consistorielid noemen, twaalf gaven namen op van personen van wie zij hadden horen zeggen dat zij lid waren van het consistorie, of

van wie zij dat veronderstelden, omdat zij meermaals met de magistraat onderhandeld hadden. Alleen Bavo de Rijcke bevestigde dat zijn broer Pieter, Cornelis Teymont, Jacob van der Haeghen en Christoffel de la Becque deel uitmaakten van het consistorie. Anderen kende hij niet.

In totaal vermeldt de *Informatie* de namen van zesentwintig personen als lid van het consistorie: Christoffel de la Becque, Pieter de Bellemaekere, Goris van den Bogaerde, Lieven Braekelman, Jan de Coninck, Jan Diericx, Martin Dierckens, Jacob van der Haeghen, Lieven Hendricx, Frans Hueriblocq, Jacob Lobberjoos, Jan van der Leure, Jan Martins, Marc de Mil, Silvester Moenins, Reinier de Pestere, Jan Pijls, Cornelis Re(d)iable, Abraham Rossaert, Jan Rutinck, Christiaan de Rijcke, Pieter de Rijcke, Jacob Taeyaert, Cornelis Teymont, Martin Volckaert en Jan de Vos.³⁴

De *Informatie* diende zeker als bron voor de Raad van Beroerten. In de vonnissen van die Raad, die op verre na niet alle bewaard bleven, vinden we de namen van dertien personen die werden veroordeeld als leden van het consistorie: Pieter de Bellemaekere, Gerard en Jacob van der Haeghen, Lieven Hendricx, Jacob Lobberjoos, Jan Martens, Marc de Mil, Reinier de Pestere, Jan Pijls, Cornelis Re(d)iable, Abraham Rossaert, Christiaan de Rijcke en Jan de Vos. Al die personen, behalve Gerard van der Haeghen, worden in de *Informatie* als leden van het consistorie vermeld. In het vonnis van 3 maart 1568, dat 94 vluchtelingen met ballingschap bestrafte, zoeken we tevergeefs naar de namen van Christoffel de la Becque, Pieter de Rijcke, Jacob Taeyaert, Cornelis Teymont, advocaten, en Jan de Coninck en Jan Rutinck, procureurs bij de Raad van Vlaanderen. Die personen waren echter reeds op 15 juli 1567 onder meer als leden van het consistorie door de Raad van Vlaanderen bij verstek verbannen.³⁵

Uit wat voorafgaat, blijkt dat het onmogelijk is met zekerheid de precieze samenstelling en het aantal leden van het consistorie te bepalen. Niet alle personen die door de magistraat als leden van het consistorie werden aangezien, zijn het effectief geweest. Veeleer moeten we aannemen dat de magistraat 'leidende figuren' ontbood. Zelfs de Raad van Beroerten wist geen duidelijk onderscheid te maken. Zo veroordeelde hij Gerard van der Haeghen, Jacob Lobberjoos, Marc de Mil en Reinier de Pestere wegens lidmaatschap van het consistorie en ook omwille van het uitdelen van aalmoezen, d.w.z. als aalmoezeniers of diakens.³⁶

Over de taak van het consistorie zijn enkele bijzonderheden bekend. Loys Rousseel meende dat het consistorie tot taak had moeilijkheden op te lossen, raad en advies te geven, briefwisseling te voeren en zo meer.³⁷ Pieter Stueperaert, die bekende achtmaal de predicaties te hebben bijgewoond, veronderstelde dat de leden van het consistorie belast waren met *'het bezorgen van de predikanten en het handelen en tracteren van alle zaken der nieuwe religie aangaende'*. Hij verklaarde bovendien dat de leden van het consistorie *'voor ouderlingen gerekend waren'* en dat hij hoorde zeggen *'dat tzelve alzoo ghepraticqueert wordt in Frankrijk'*.³⁸ In een betoog aan Egmont verklaarden Pieter de Rijcke *c.s.* dat hun consistorie een vergadering was *'d'aulcuns de plus notables et modestes d'entre eulx, pour ensemble adviser de la conduite de leurs presches et de ce qui en deppend, et non pas oultre, affin que nul désordre y advienne'*.³⁹

Over de relaties tussen het consistorie van Gent en de consistories van andere plaatsen zijn geen nadere bijzonderheden bekend. In vorig hoofdstuk werd gehandeld over de synode, die begin oktober 1566 door het consistorie van Gent werd georganiseerd.

Tabel II. Leden van het consistorie

	NAAM	BEROEP	BRON				
			Volgens de Informatie				
			2/9	2/9	9/9	10/10	9/12
1	De Bellemakere, Pieter	Rentenier					
2	De la Becque, Christ.	Advocaat					+
3	Van den Bogaerde, Goris	Lakenhandelaar					
4	Braekelman, Lieven	Graanhandelaar					
5	De Coninck, Jan	Procureur bij de Raad van Vlaanderen					
6	Diericx, Jan	Advocaat					
7	Dierkens, Martin	Rentenier					
8	Goethals, Simon	?			x		
9	Van der Haeghen, Gerard	Edelman (advocaat)					
10	Van der Haeghen, Jacob	Edelman			x		x
11	Heindricx, Lieven	Zijdenlakenhandelaar					
12	Heuriblocq, Frans	Rijke poorter					
13	Laute, Jan	Tijkwever			x		
14	Lobberjoos, Jacob	Klerk van de Franse graanh.				x	x
15	Van der Leure, Jan	Graan- en wijnhandelaar					
16	Martens de Oude, Jan	Leertouwer					+
17	Van der Meere, Jan	?			x		
18	Van Migrode, Jacob	Advocaat		x	x		(x)
19	De Mil, Marc	Linnenhandelaar					+
20	Moenins, Silvester	Gezwoven chirurg					
21	Ootgheer, Karel	Schrijnwerker			x		
22	De Pestere, Reinier	Secretaris van de schepenen van gedele					+
23	Pijls, Jan	Procureur bij de schepenen van de Keure		x	x		x
24	Re(d)jable, Cornelis	Geneesheer		x			+
25	Rossaert, Abraham	Twijnder			x		(x)
26	Rutinck, Jan	Procureur bij de Raad van Vlaanderen				x	x
27	De Rijke, Christiaan	Schoolmeester			x		x
28	De Rijke, Pieter	Advocaat	x	x		x	x
29	Taeyaert, Jacob	Advocaat					x
30	Teymont, Cornelis	Advocaat		x	x	x	x
31	Toc(t), Lieven	Koopman			x		
32	De Vettere, Jan	Advocaat		x			
33	Volckaert, Martin	Graanhandelaar					+
34	De Vos, Jan	Kaaskoper					x

DE HERVORMDE GEMEENTE TE GENT

	BRON														VONNIS	VERMOGEN volgens M. Delmotte
	Volgens de Informatie															
	1	2	5	6	7	9	10	11	12	13	14	16	18			
1	x														f° 67v°.	2.914 lb. 8 s. 6 d.
2			x							x				x	R.v. VI.	9.060 lb. 1 s.
3														x	(f° 67v°)	2.522 lb. 18 s. 16 d.
4	x										x					4.168 lb. 11 s. 6 d.
5				x											R.v.VI.	1.200 lb.
6	x															
7							x			x					(f° 75v°; f° 84v°) f° 94r°	1.793 lb. 15 s.
8																7.351 lb. 11 s. 7 d.
9															f° 68r°	7.351 lb. 11 s. 7 d.
10	x			x	x	x		x	x	x		x	x		f° 68r°	7.351 lb. 11 s. 7 d.
11	x	x	x			x									f° 67r°	13.401 lb. 19 s.
12	x										x				(f° 296r°; f° 306r°)	12.367 lb. 4 s. 4 d.
13															f° 119v°; f° 132r°	210 lb.
14	x														f° 68v°	11.008 lb. 11 s.
15	x														f° 67v°	5.460 lb. 7 s. 3 d.
16															f° 67v°	600 lb.
17																
18																
19	x					x		x	x			x	x		f° 67v°	13.427 lb. 9 s. 3 d
20																
21															(f° 67v°)	312 lb.
22						x	x		x						(f° 67r°)	2.266 lb.
23				x	x				x						f° 68v°	3.962 lb.
24								x							f° 66v°	2.499 lb. 6 s. 8 d.
25							x		x						f° 68r°	1.871 lb. 15 s.
26			x	x		x	x	x	x						R.v.VI.	72 lb. 3 s. 6 d.
27							x		x						f° 67v°	3.360 lb.
28	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		R.v.VI.	3.751 lb. 18 s. 2 d.
29						x			x			x	x		R.v.VI.	1.020 lb.
30				x	x	x	x	x	x	x			x		R.v.VI.	4.065 lb. 18 s.
31															(f° 67r°)	3.407 lb. 18 s. 9 d.
32															(f° 67r°)	534 lb.
33	x									x			x		(f° 66v°-67r°)	1.884 lb. 3 s.
34															f° 67r°	3.845 lb. 5 s. 6 d.

ART. III. DE DIAKENS OF AALMOEZENIERS

Over de aanstelling en de activiteit van de diakens zijn enkele nauwkeurige bijzonderheden bekend.

Tijdens de geheime vergadering die op het buitengoed van Dierik Jooris in Wondelgem werd gehouden, stelde de predikant Herman Moded voor zeven diakens aan te stellen.⁴⁰ Op dat voorstel werd voorlopig niet ingegaan. Silvester Moenins opperde dat men eerst over een kerk moest beschikken.

De aanstelling van diakens geschiedde ten huize van Martin Dierkens aan de Posteernepoort. Daar vergaderden op 8 en 9 oktober vijftien personen, waaronder predikant

Herman Moded, om '*despensiers. diaecens en supdiacens*' aan te stellen. Op die vergadering werd ook besloten de stad in te delen in zes wijken en een 'register' aan te leggen 'om te voorkomen, dat dezelfde persoon tweemaal aalmoezen zou ontvangen'.⁴¹

De diakens collecteerden tijdens preken met een zwart zakje voor de armen en met een wit zakje ten bate van de bouw van de tempel.⁴² Ook zouden er omhalingen gedaan zijn geweest in de stad.⁴³ Volgens Marcus van Vaernewijck stelde men vast dat sommige kerkmeesters die de predicaties bijwoonden, het geld dat zij van de katholieken ontvingen, in het geheim uitdeelden aan de armen '*vanden nieuwe gheloove*'. Die kerkmeesters werden er zelfs van beschuldigd dat zij de armen die nog katholiek gebleven waren, bedreigd hadden geen aalmoezen meer te zullen geven indien zij niet naar de predicaties gingen en geen lid werden van de hervormde gemeente.⁴⁴ Dit was geen vals gerucht. Op 29 oktober 1566 werden inderdaad sommige kerkmeesters uit hun ambt ontzet wegens corruptie.⁴⁵ Op 5 mei 1568 werd Lieven Braekelman voor de Raad van Beroerten gedagvaard onder beschuldiging van onder meer 20 gulden voor de armen te hebben gegeven, op voorwaarde dat zij geen andere sermoenen meer zouden bijwonen dan die gehouden in de tempel van de hervormden.⁴⁶

Tijdens onderhandelingen met de magistraat verklaarden Pieter de Rijcke, Marc de Mil, Cornelis Teymont en Jan Pijls dat de geldinzamelingen voor hun armen 'wel duizend' en die voor de afbetaling van de tempelbouw tijdens de maand januari meer dan 60 lb. gr hadden opgebracht.⁴⁷

Het is niet mogelijk een nauwkeurige lijst van de aalmoezeniers op te maken. Bij Marcus van Vaernewijck lezen we dat de hervormden twaalf aalmoezeniers hadden. Hij kende er daar een zevental van: Pieter de Bellemakere, Lieven Brakelman, Martin Dierkens, Adriaan (Adam?) Heyman, Martin Volckaert, Lieven van de Wynckele en Nikolaas de Zadelaere, '*alle berde fijne mannen*'.⁴⁸ Daarentegen hoorde Nikolaas de Hondt, promotor van de inquisitie, op 23 oktober 1566 Clays de Zaedelaere zeggen dat hij '*een van de XXIII bezorgers was van de armen van de nieuwe religie, die men diakenen noemde*'.⁴⁹ Nergens is er sprake van onderhandelingen tussen de magistraat en de aalmoezeniers.

In de *Informatie* vinden we slechts elf personen vermeld als diakens. Het zijn Pieter de Bellemakere, Martin Dierkens, Gerard van der Haeghen, Marc de Mil, Karel Ootgheer, Reinier de Pestere, Abraham Rossaert, Lieven Toc(t), Martin Volckaert, Nikolaas de Zaedelaere en Lieven de Zomere.⁵⁰ De Raad van Beroerten veroordeelde achttien personen onder betichting aalmoezen te hebben verzameld of uitgedeeld: Gillis van der Beke, Joris van der Beke, Hendrik de Buck, Hendrik Canengies, Martin Dierkens, Gerard van der Haeghen, Gillis d'Hooghe, Jacob Lobberjoos, Lucas Mayaert, Marc de Mil, Karel Ootgheer, Reinier de Pestere, Lieven de Smet, Lieven Toc(t), Jan de Vettere, Martin Volckaert, Lieven van de Wynckele en Nikolaas de Zaedelaere.⁵¹ Vier aalmoezeniers werden tevens veroordeeld als leden van het consistorie: Gerard van der Haeghen, Jacob Lobberjoos, Marc de Mil en Reinier de Pestere.⁵²

Tabel III. Diakens of aalmoezeniers

	NAAM Met nummer in Bijlage IV	BEROEP & WOONPL.	MVV.	Informatie						VON-NIS Reg. 6	VERMOEGEN volgens M. Delmotte
				1	5	12	13	14	18		
1	Van der Beke, Gillis [90]	Brouwer Kraanlei								67r°	2.450 lb. 14 s. 6 d.
2	Van der Beke, Joris [91]	Marskramer Steendam								68v°	221 lb. 13 s. 6 d.
3	De Bellemaeckere, Pieter [13]	Rentenier ⁵³ 'achter Vrijdagmarkt'	II, 159			304v.				67v°	2.914 lb. 8 s. 6 d.
4	Braekelman, Lieven [5]	Graanhandelaar Op het Pas	II, 158								4.168 lb. 11 s. 6 d.
5	De Buck, Hendrik [17]	Goudsmid Leertouwersgracht								67r°	380 lb. 15 s. 6 d.
6	Van Vanegies, Hendrik -	Kruidenier Sint-Veerleplein								67r°	onbekend
7	Dierkens, Martin [42]	Rentenier Postteernepoort	II, 159	288r.					313v.	75r°	1.793 lb. 15 s.
8	Van der Haghen, Gerard [93]	Edelman Huidevettershoek					307r.			68r°	7.351 lb. 11 s. 7 d.
9	Hayman (Heyman), Adam [46]	Brouwer Veldstraat	II, 159							RvB ⁵⁴	
10	D'Hooghe, Gillis [39]	Beroep niet gekend Wijenaert								67v°	109 lb. 6 s.
11	Lobberjoos, Jacob [52]	Klerk van de Franse graanhandelaars Koornlei								68v°	11.008 lb. 11 s.
12	Mayaert, Lucas [55]	Advocaat Woonpl. onbekend								68r°	3.531 lb.
13	De Mil, Marc [24]	Linnenhandelaar achter Vrijdagmarkt'			294r.	304v.	307r.		313v.	67v°	13.427 lb. 9 s. 3 d.
14	Ootgheer, Karel [62]	Schrijnwerker Zaadsteeg		288r.						67v°	312 lb.
15	De Pestere, Reinier [25]	Secretaris van de schepenen van Gedele Steenstraat		288r.						67v°	2.266 lb.
16	Rossaert, Abraham [69]	Twijnder ⁵⁵ Brabantdam				304v.			313v.	68r°	1.871 lb. 15 s.
17	De Smet, Lieven [31]	Lakenhandelaar Hoogpoort								132v°	7.500 lb. 12 s. 6 d.
18	To(c)t (Toeq), Lieven [79]	Koopman Papestraat							313v.	67r°	3.407 lb. 18 s. 9 d.
19	De Vettere, Jan [32]	Advocaat Gewad								67r°	534 lb.
20	Volckaert, Martin [111]	Graanhandelaar Onderbergen	II, 159				307r.		313v.	66v°	1.884 lb. 3 s.
21	De Vos, Jan ⁵⁶ [33]	Kaaskoper Oudburg								67r°	3.845 lb. 5 s. 6 d.

Tabel III. Diakens of aalmoezeniers (*vervolg*)

	NAAM Met nummer in Bijlage IV	BEROEP & WOONPL.	MVV.	Informatie						VON-NIS Reg. 6	VERMOEGEN volgens M. Delmotte
				1	5	12	13	14	18		
22	Van den Wynckele, Lieven [88]	Brouwer Hoogpoort	II, 159							67r°	2.004 lb.
23	De Zaedelaere, Nikolaas [36]	Apotheker Vismarkt-Hoogpoort	II, 159	288r		304v		308r		75v°-76r°	6.706 lb. 19 s.
24	De Zomere, Lieven [37]	Meester-timmerman Nyewen Aert				304v.				67v°	250 lb.

ART. IV. DE HERVORMDE TEMPEL

Zodra de hervormden toelating gekregen hadden om een tempel te bouwen, begonnen Pieter de Rijcke, Jacob van der Haeghen, Jacob Tayaert en Jacob Lobberjoos te onderhandelen over de aankoop van een geschikt terrein. Op hun verzoek verleenden de schepenen van de Keure toelating aan de eigenaars om gronden te verkopen⁵⁷, buiten de 'Waelpoort' of Brugsepoort, achter de herberg 'In Sint-Jacob'.⁵⁸ Marcus van Vaerne-wijk vergeleek de oppervlakte van het aangekochte perceel met die van de Vrijdagmarkt.⁵⁹ In de stad werd verteld dat de hervormden 4000 gulden zouden betaald hebben voor de aankoop van de grond.⁶⁰

Naar aanleiding van de predicatie van zondag 27 oktober werd het plan van de toekomstige tempel bekendgemaakt. Het vertoonde een achthoekig gebouw, *'van haute zoude tgherese wesen ende met wissen oft banderoen daertusschen gevlochten, ende met moortel of cleem gheplaestert, met klare ongeschildere ghelaesveinsters'*.⁶¹

De volgende dag stelde het consistorie een comité aan voor de bouw van de tempel, dat op het einde van de prediking aan de toehoorders werd bekendgemaakt.⁶² Het bestond uit twaalf leden: Pieter de Bellemaekere, Lieven Braekelman, Jan Diericx, Jacob van der Haeghen, Lieven Heindricx, Frans Heuribloc, Jacob Lobberjoos, Jan van der Luere, Jan Martens, Marc de Mil, Pieter de Rijcke, en Jan De Vos. Er was ook een ontvanger-generaal, Jan Commelin. De meeste leden van het comité waren ook lid van het consistorie. Volgens de magistraat waren het *'douze notables'*, zoals ook blijkt uit de confiscatierekeningen.⁶³

Onverwijld zetten de leden van het comité de geldinzameling voor de bouw van de tempel in. Op 30 oktober begonnen zij te collecteren bij de hervormden, elk in zijn kwartier, van huis tot huis. Marc de Mil en Pieter de Bellemakere, die beiden achter de Vrijdagmarkt woonden, gingen rond op de Sint-Jacobsparochieparochie, de anderen gingen eveneens wijk per wijk en twee aan twee in elke parochie rond.⁶⁴

Zodra hij ingelicht was over die geldinzameling, ontbood de magistraat Marc de Mil, Pieter de Bellemakere, Lieven Heindricx en Jacob Lobberjoos. Zij lieten zich vergezellen door een advocaat, Cornelis Teymont, lid van het consistorie. Tegen de beschuldiging dat zij hun rechten waren te buiten gegaan, brachten de hervormden in dat zij zich van geen schuld bewust waren. Zij hadden immers toelating gekregen om een tempel te bouwen. Ook te Antwerpen en in andere steden waar de hervormde godsdienst werd uitgeoefend, geschiedden volgens hun zeggen omhalingen voor hetzelfde doel. De magistraat

legde hun echter formeel verbod op om huis aan huis te collecteren.⁶⁵ Het is mogelijk dat de hervormden er zich voortaan toe beperkten alleen tijdens de predicaties met het witte zakje omhalingen te doen.

Op 2 november begonnen de voorbereidingen voor het bouwen van de tempel. Er werden werktuigen en materialen ter plaatse gebracht⁶⁶, maar met de eigenlijke werkzaamheden werd pas op 6 november begonnen.⁶⁷

Marcus van Vaernewijck, die zich ter plaatse begaf om het vorderen van de bouwwerken na te gaan, maakte een nauwkeurige beschrijving van de tempel en van de aanleg er rond. Buiten de Brugsepoort zag je eerst, links, een dam, met staken en planken, die leidde naar een brede ingang. Het terrein was rondom afgesloten met hagen van levend groen. Er waren twee preekstoelen opgesteld voor de prediking in de openlucht. De tempel was achthoekig, 150 voet lang en 130 breed (d.i. ongeveer 45 meter lang en 39 meter breed). Tot op een hoogte van 12 voet was er een muur gemetseld van een halve 'kareelsteen' dik, met stijlen ertussen. In die muur waren vier deuren voorzien en dertig vensters van 4 voet hoog en 2 breed. Die vensters waren versierd met teksten, zoals de tien geboden en andere verzen uit de Heilige Schrift. Boven die muur lag een kap van ongeveer 30 voet hoog, bedekt met planken, zorgvuldig gevoegd met lijnwaad en pek. Daarboven was er een lantaarn of glazen kap aangebracht met 57 vensters. De glazen kap was bedekt met stro en bekroond met een grote ronde bol voorzien van een ijzeren windwijzer.⁶⁸

“Portret van Marcus van Vaernewijck”, gravure door Pieter de Jode, overgenomen uit:
J. Decavele, *Het eind van een rebelse droom* (Gent, 1984), p. 23.

De Gentse patriciër hield als een bevoorrecht ooggetuige een omstandig en betrouwbaar dagboek bij van de gebeurtenissen in Gent en in Vlaanderen in de periode vòdr, tijdens en na de Beeldenstorm, 1566-1568.

Het interieur van de tempel was sober: noch altaar, noch kruis, noch beeld. In het midden was een grote ruimte vrijgelaten met een toegang van 50 voet breed, voorbehouden voor de vrouwen, door een hek afgesloten van het deel van de tempel waar de mannen plaatsnamen. Tussen die ruimte en de preekstoel, gemaakt uit dennenhout en *'up zijn antijsche'*, stonden banken voor de leden van het consistorie. Aan weerszijden van de preekstoel waren er banken, *'die gheheel vaste stonden'*, voor de kinderen en jongelieden. Die namen daar ook plaats voor het onderricht van de catechismus.⁶⁹ Op het einde achter het gebouw waren er twee kleine kamers, bestemd voor de vergaderingen van het consistorie.⁷⁰

Op het terrein rond de tempel stonden kramen opgesteld waar boeken werden verkocht. Begin januari werd die verkoop door de magistraat verboden.⁷¹ Blijkbaar leefden de hervormden het verbod niet na. Na de prediking op zondag 26 januari, omstreeks 16 uur, kwam de hoogbaljuw ter plaatse met zijn hellebaardiers en assistenten, samen ongeveer vijftig man. Hij nam de boeken in beslag en verplichtte de verkopers die naar zijn huis te brengen. Daarna liet hij ze in de gevangenis opsluiten.⁷² Op 14 maart werden zij verbannen.⁷³

In de kronieken worden naar aanleiding van die inbeslagneming enkele bijzonderheden vermeld over de publicaties die nabij de tempel en in de stad werden verkocht. Er waren onder meer de Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament, *'secundum opinionem anabaptistarum'*, en allerhande boeken van de anabaptisten, de lutheranen en de calvinisten. Verder waren er spotprenten tegen de paus, voorstellende *'uno modo effigiem summi pontificis romani et alio modo caro demonis'*, en tegen de dominicanen, *'die in hun kleding op bespottelijke wijze voorgesteld waren'*. Ook noteerde vond je er schimpschriften tegen de mis, tegen de biecht en tegen het Salve Regina, klaagliederen van monniken die betreurden dat zij zolang van de waarheid waren afgeweken en de mensen leugens hadden onderwezen; en er waren pamfletten tegen de 'rode draak' Granvelle en tegen inquisiteur Petrus Titelmans en zijn medewerkers, de dominicanen en de franciscanen.⁷⁴ Welke boeken, pamfletten en spotprenten precies werden in beslag genomen, kan niet worden uitgemaakt. Het proces-verbaal daarover is niet bewaard gebleven.

In de buurt van de tempel werden niet alleen boeken verkocht. Er waren ook kramen waar wafels werden gebakken en andere spijzen klaargemaakt opdat de toehoorders niet naar huis zouden moeten terugkeren om iets te eten. Sommigen kwamen immers uit de omliggende gemeenten.

Aan de bouw van de tempel hadden onbaatzuchtige metsers en timmerlieden hun medewerking verleend. Tweeëntwintig metsers werkten zonder vergoeding, de enen gedurende zes dagen, de anderen gedurende vier dagen, *'ende moesten noch thuis commen beten'*.⁷⁵ In dezelfde omstandigheden arbeidden ook veel timmerlieden, onder de leiding van Lieven en Willem de Zomere.⁷⁶ Gewoonlijk werd er met twaalf personen tegelijk gewerkt, soms maar met negen of tien, omdat de hervormden nog altijd meenden dat zij een kerk in de stad zouden krijgen.⁷⁷

Rijke lieden lieten op hun domeinen bomen vellen, die met volgeladen schepen langs de Korenlei naar de bouwplaats werden gebracht.⁷⁸ Andere materialen, zoals stenen, kalk, zand en dergelijke werden eveneens geschonken.⁷⁹ Dit alles wordt bevestigd door de vonnissen van de Raad van Beroerten, waaruit blijkt dat Nicolaas de Zaedelaere zesduizend stenen schonk⁸⁰ en Bartholomeus van de Putte drie boompjes, die volgens hem

slechts een waarde vertegenwoordigden van 8 schellingen groten Vlaams.⁸¹ Jan van der Bruggen leverde hout. Het vonnis vermeldt niet of hij dat gratis deed.⁸²

Kosteloze arbeidsprestaties en giften in natura waren onvoldoende om de bouw van de tempel te bekostigen. Ook klinkende munt was vereist. Er werd gezegd dat Pieter de Rijcke wel 400 lb. gr. zou hebben geschonken. Daarvoor zou hij zelfs erfgoederen van zijn vrouw hebben verkocht.⁸³ Marcus van Vaernewijck vermeldt echter niet hoeveel van dit hoge bedrag bestemd was voor de armen en hoeveel voor de tempel. Uit de vonnissen van de Raad van Beroerten blijkt dat Frans Heuriblocq 3 lb. gr. schonk voor de tempel⁸⁴ en Jan van der Bruggen één daalder.⁸⁵ De akte van beschuldiging tegen Lieven Braekelman, die vanaf de pui van het stadhuis werd voorgelezen, vermeldde dat hij 20 lb. gr. had gegeven.⁸⁶

Nergens vinden we de juiste datum vermeld waarop de bouw van de tempel voltooid was. Op 19 november werd er nog gewerkt.⁸⁷ Eind november predikte Nicase van der Schuere nog vóór en na de middag *'ten twee steden, buijten in de plaetse van de gues'*⁸⁸, maar op 5 december *'was deerste staegge gherecht van de guekercke'*⁸⁹ en al in dezelfde maand december werd in de tempel gepredikt.⁹⁰ Op 22 december was er zelfs een groot tumult.⁹¹

De laatste predicatie in de tempel werd door de predikant Werner-Jan Helmichius op 25 maart 1567 gehouden.⁹² Enkele dagen later, op 29 maart, paasavond en tevens oudejaarsavond van het Wonderjaar 1566, liet de magistraat vanaf de pui van het stadhuis verkondigen dat de predicaties buiten de stad verboden waren.⁹³ De tempel werd gesloten en de sleutels overgedragen aan Fernand de la Barre, heer van Moeskroen en soeverein baljuw van Vlaanderen. Hij vervulde, omwille van de afwezigheid van Adolf van Bourgondië, tijdelijk de functie van hoogbaljuw van Gent.⁹⁴ Vanaf 9 april 1567 werd met de afbraak van de tempel begonnen.⁹⁵

ART. V. GETALSTERKTE VAN DE HERVORMDE GEMEENTE

Een studie over de hervormde gemeente zou een ernstige leemte vertonen indien er alleen over de organisatie en niet over het aantal leden zou worden gehandeld.

Zodra de hervormden hun predicaties op een vaste plaats begonnen te houden, achter de herberg 'In Sint-Jacob' buiten de Brugsepoort, voerden zij het gebruik in de namen op te tekenen van degenen die tot hun gemeente wilden toetreden, *'versakende de Roemsche kercke en al datmet daer in tot nu toe ghebuseert ende onderhouden heeft ende blijvende alleenlijcken gheloovende ende stuenende up de nieuwe relijge, duer den raedt ende ingheven van huerlier predicanten.'*⁹⁶ Het was de advocaat Jan van Campene, broer van de kroniekschrijvers, die als secretaris fungeerde en de namen noteerde.⁹⁷

Die zeer nauwkeurige informatiebron is echter niet bewaard gebleven. Zij werd ongetwijfeld tijdig vernietigd. Zeer uitzonderlijk zijn er inlichtingen bewaard gebleven, die het mogelijk maken een enigszins verantwoorde schatting te maken van de getalsterkte van de hervormden te Gent tijdens het Wonderjaar.

Zoals in vorig hoofdstuk vermeld, eiste Egmont dat de hervormden een akte van submissie zouden doen ondertekenen door vierhonderd man. Na lang tegenstribbelen overhandigden de hervormden op 5 januari 1567 aan Backerzele de akte ondertekend door 1428 personen.⁹⁸ Het origineel is niet meer voorhanden in het archief van de Raad van

Beroerten en ook niet op het Stadsarchief te Gent. Op de kopieën werden slechts enkele namen van ondertekenaars overgeschreven met de vermelding '*et de plusieurs aultres, jusques en nombre de quinze cents*'.⁹⁹ In het *Discours* noteerde Hembyze, na de tekst van de akte, de namen van 49 ondertekenaars, zodat ten slotte slechts 3,4 procent van de ondertekenaars bij naam bekend zijn. Tot die 49 behoorden één predikant, negen leden van het consistorie, één aalmoezener en vijf hervormden, die door de Raad van Beroerten werden veroordeeld.¹⁰⁰

Alle ondertekenaars van het akkoord waren zeker overtuigde hervormden. Mogen we zonder meer, zoals Marcel Delmotte het doet, aanvaarden dat alle ondertekenaars gezinshoofden waren en dus vertegenwoordigers van een familie, waarvan alle leden hervormden waren? Aldus zouden 'op een bevolking van wellicht 50.000 zielen, hetzij misschien 12.000 gezinnen, de calvinisten 12 à 13 procent van de totale bevolking vertegenwoordigd hebben.'¹⁰¹ Bij die mening moeten we opmerken opgemerkt dat zeker niet in alle gezinnen zowel man als vrouw hervormden waren. In de confiscatierekeningen lezen we soms dat de weduwe van een terechtgestelde de helft van de goederen behield, omdat zij katholiek was gebleven. Anderzijds vragen we ons af of werkelijk alle hervormden het akkoord ondertekenden. In die tijd waren er veel gewone mensen die niet konden lezen of schrijven. Kwamen er op de akte ook kruisjes als handtekening voor?

Er zijn echter andere inlichtingen beschikbaar, die tot nu toe nog niet benut werden. Wanneer de leiders van de hervormde gemeente op zoek gingen naar een terrein waarop zij de hun toegelaten predicaties konden houden en er een tempel oprichtten, zullen zij toch rekening gehouden hebben met de getalsterkte van hun gemeente. De oppervlakte van het terrein is niet precies bekend, de afmetingen van de tempel echter wel. Zoals gezegd, was de achthoekige tempel 150 voet lang en 130 breed, hetzij ongeveer 45 op 39 meter, zodat de tempel een oppervlakte had van omtrent 1542 m². Indien je aanvaardt dat de preekstoel, de banken voor de leden van het consistorie en voor de kinderen die het catechismusonderricht genoten, de ruime gang naar de plaats voorbehouden voor de vrouwen en eventueel andere gangen, één derde van de ruimte in beslag namen, dan bleef er nog 1000 m² nuttige oppervlakte over die toch wel staanplaats bood voor tweeduizend personen. Het gebeurde dat er in de tempel en op twee plaatsen erbuiten gepredikt werd.¹⁰² De grootte van de tempel was wellicht niet eens voorzien om het alle hervormden mogelijk te maken tezelfdertijd de prediking bij te wonen.

Een meer accurate weg om de getalsterkte van de hervormden te benaderen, bieden wellicht de gegevens over de doopsels, de huwelijken en de begrafenissen.

Van 25 augustus 1566 tot 25 maart 1567 werden minstens 158 kinderen gedoopt ter gelegenheid van de predicaties.¹⁰³ Van die 158 kwamen er zeker 10 van buiten Gent. Aldus blijven er nog minstens 148 doopsels op zeven maanden, hetzij gemiddeld 20 per maand, of 240 per jaar. Wanneer je een geboortecoëfficiënt aanvaardt van 35 pro mille¹⁰⁴, zou het aantal hervormden te Gent, zowel kinderen als volwassenen, op ca. zevenduizend mogen worden geschat. Welk is de waarde van het basiscijfer 148?

Het aantal van 148 gedoopten is een minimumcijfer. De kronieken vermelden geen aantallen van de doopsels op 29 december, 4, 16, 19 en 26 januari, 2 februari, 16 en 25 maart. Zij delen ook niet mee hoeveel kinderen uit Gent door de kapiteins van de wacht op 23 en 25 maart werden tegengehouden.

Het aantal dopelingen van buiten de stad kan niet met zekerheid worden achterhaald. Er zijn echter gegronde redenen om te besluiten dat hun aantal het basiscijfer niet

in belangrijke mate kan beïnvloeden. We mogen immers niet uit het oog verliezen dat de hervormden te Eeklo¹⁰⁵, Deinze¹⁰⁶ en Oudenaarde¹⁰⁷ over eigen tempel en predikanten beschikten, zodat zij niet naar Gent moesten komen om hun kinderen te laten dopen.

Het geval van de kinderen die van Eeklo naar Gent gebracht werden, bevestigt die zienswijze. Op 5 februari verbood Egmont aan de hervormden te Eeklo inderdaad uitdrukkelijk hun predicaties voort te zetten en liet hij honderd ruiters als politiemacht achter. Naderhand zou er nog slechts één predicatie hebben plaatsgehad, op 16 februari 1567. Kort daarop werd de tempel gesloopt.¹⁰⁸

Wellicht waagden de hervormden het niet die dag ook nog kinderen te laten dopen en verkozen zij daarom naar Gent te gaan.

In Deinze verbood Egmont reeds in januari het dopen en het trouwen. Indien we de verklaring van Frans van Veechove, schepen van Deinze tijdens het Wonderjaar, zouden aanvaarden, dan hadden de hervormden dit *'sichtent achtergelaten'*, maar volgens Guido Copermans, pastoor van Deinze, bleven in de hervormde tempel *'predicatiën en andere acten van de nieuwe religie gheëxerceert tot na Paesschen laetsleden en de tempel werd afgebroken'*.¹⁰⁹

Ook in Oudenaarde wilde Egmont de predicaties schorsen, maar de hervormden gingen voort *'in 't prediken en in 't plegen van andere bedieningen naer gewoonte'* en op 9 maart kwamen de hervormden zelfs *'in meerder getal en beter gewapent tot de predicatie'*.¹¹⁰ Het is dus ten vroegste vanaf januari of zelfs februari dat de hervormden van andere plaatsen naar Gent kwamen om kinderen te laten dopen.

Uit het maandelijks overzicht blijkt dat gedurende de maanden oktober, november en december 1566 elke maand minstens twintig kinderen gedoopt werden. In januari en maart 1567 was er een gevoelige stijging, ongeveer een derde meer. Daarbij dient nog opgemerkt te worden dat de cijfers van december tot maart onvolledig zijn en dat voor februari en maart rekening werd gehouden met het dopen van tien kinderen uit Eeklo.

De inlichtingen over de huwelijken en de begrafenissen zijn werkelijk te onvolledig en te vaag, opdat zij zouden toelaten verantwoorde conclusies te trekken. De eerste vermelding van een huwelijk dagtekent van 29 september. Na 23 februari zijn er geen cijfers meer bekend.¹¹¹ Zolang de hervormden over geen eigen begraafplaats beschikten, vinden we in de kronieken geen informatie over hervormde begrafenisceremonies, tenzij over de begrafenis van één hervormde, die aanleiding gaf tot incidenten.¹¹² Reeds vanaf januari 1567 beperkten de kroniekschrijvers zich herhaaldelijk tot de laconieke vermelding: *'begraven ghebeurde dicmael alle daghen'*.¹¹³

De omvang die de hervorming te Gent aannam, wordt onrechtstreeks bevestigd door de achteruitgang van het rooms-katholicisme. Marcus van Vaernewijck noteerde met groot leedwezen vernomen te hebben dat de dominicaan Lieven van den Bossche op de preekstoel verkondigde dat de pastoors en de koster van de vier voornaamste parochies van de stad er hun beklag over gemaakt hadden dat het aantal paascommunicanten van omtrent vier- à vijfduizend tot omtrent vier- à vijfhonderd geslonken was.¹¹⁴ Die cijfers kunnen niet aanvaard worden als een trouwe weergave van de werkelijkheid, gesteund op statistische gegevens. De bevolking was immers niet gelijkmatig verdeeld over elk van de vier voornaamste parochies. Ook waren al degenen die omtrent Pasen 1567 hun paasplicht niet vervulden, daarom nog geen hervormden.

De demografische gegevens die door Marcel Delmotte niet werden gebruikt, veroorloven de conclusie dat het aantal hervormden te Gent, mannen, vrouwen en kinderen, op circa zesduizend mag worden geschat.

Tabel IV. Dopen (augustus 1566 – maart 1567)

MAAND		DAG	AANTAL	<i>Ms. 159^a</i>
Augustus	25	Zondag	2	f ^o 10v ^o
September	3	Dinsdag	1	f ^o 13v ^o (M ^V V, I, p. 112)
	6	Vrijdag	1	f ^o 13v ^o
	11	Woensdag	3	f ^o 16r ^o
	15	Zondag	1	f ^o 16v ^o
	22	Zondag	3	f ^o 17v ^o
	25	Woensdag	1	f ^o 18r ^o
Oktober	29	Zondag	1	f ^o 19r ^o
	1	Dinsdag	1	f ^o 20r ^o ¹¹⁵
	6	Zondag	2 (of 3)	f ^o 20v ^o
	9	Woensdag	2	f ^o 21r ^o
	13	Zondag	5	f ^o 22v ^o (<i>Dagboek</i> , p. 34)
	20	Zondag	3	f ^o 24v ^o
	27	Zondag	4 (1 j., 3 m.)	f ^o 26r ^o (M ^V V, I, p. 309). ¹¹⁶
November	28	Maandag	5 (2 j., 3 m.)	f ^o 26r ^o
	3	Zondag	2	f ^o 27r ^o
	10	Zondag	6	f ^o 27v ^o
	11	Maandag	1	f ^o 27v ^o
	24	Zondag	5 (1 j., 4 m.)	f ^o 28v ^o
	25	Maandag	6	f ^o 28v ^o
December	30	Zaterdag		
	1	Zondag	5	f ^o 29r ^o ¹¹⁷
	4	Woensdag	1	f ^o 29r ^o
	8	Zondag	4	f ^o 30r ^o ¹¹⁸
	14	Zaterdag	4	f ^o 31r ^o (<i>Dagboek</i> , p. 46)
	15	Zondag	2	f ^o 31r ^o
	21	Zaterdag	3 (1 j., 2 m.)	f ^o 32r ^o ¹¹⁹
	25	Woensdag	1	f ^o 32v ^o ¹²⁰
	26	Donderdag	2	f ^o 32v ^o
Januari	29	Zondag	?	f ^o 32v ^o ¹²¹
	1	Woensdag	4	f ^o 33r ^o ¹²²
	4	Zaterdag	2 (meer dan 1)	f ^o 34v ^o ¹²³
	5	Zondag	2	f ^o 35r ^o
	6	Maandag	2	f ^o 36r ^o
	8	Woensdag	2	f ^o 36r ^o
	9	Donderdag	1	f ^o 36r ^o
	12	Zondag	7 (3 a.m. en 4 p.m.)	f ^o 36r ^o
	15	Woensdag	2	f ^o 36v ^o ¹²⁴
16	Donderdag	?	f ^o 36v ^o ¹²⁵	

Tabel IV. Dopen (augustus 1566 – maart 1567) (vervolg)

MAAND	DAG		AANTAL	Ms. 159 ^a
	19	Zondag	?	f° 38r ^{o126}
	25	Zaterdag	9 (of 10)	f° 39r ^{o127}
	26	Zondag	?	f° 39r ^{o128}
Februari	2	Zondag	?	f° 42r ^{o129}
	5	Woensdag	2	f° 43r ^o
	9	Zondag	3	f° 44r ^o
	16	Zondag	12 (5 uit Eeklo)	f° 44v ^o (MVV, II, p. 12) ¹³⁰
	23	Zondag	3 (of 4)	f° 45v ^o
Maart	2	Zondag	9 (3 uit Eeklo)	f° 46r ^o -47r ^{o131}
	9	Zondag	19 (20)	f° 48r ^{o132} (MVV, II, p. 138)
	16	Zondag	?	f° 50r ^{o133} (MVV, II, p. 149)
	23	Zondag	2 (van buiten Gent)	f° 51v ^{o134}
	25	Dinsdag	?	f° 52r ^{o135}

- a. Ms. 159 is de enige bron die nadere inlichtingen verstrekt over het aantal gedoopten. Uitzonderlijk worden door Marcus van Vaernewijck en in het *Dagboek* van Cornelis van Campene cijfers vermeld. Wij citeren de nadere bijzonderheden die die bronnen verstrekken in voetnoot.

Maandelijks overzicht van de doopsels		
Augustus (na de Beeldenstorm)	2	
September	11	
Oktober	22	
November	22	
December (onvolledig)	20	
Januari (onvolledig)	31	
Februari (onvolledig)	20	-5
Maart (onvolledig)	30	-5
Totaal	158	148

Tabel V. Huwelijken (september 1566 – maart 1567)

MAAND	DAG		AANTAL	BRONNEN	
				Ms. 159	Diarium
September	29	Zondag	1	f° 19r ^o	
Oktober	6	Zondag	9	f° 20v ^o	f° 13r ^o
	13	Zondag	?		f° 13r ^o
November	3	Zondag	1	f° 27r ^o	f° 192r ^o
	13	Woensdag	?	f° 28v ^o	
	24	Zondag	1	f° 28v ^o	
	25	Maandag	5	f° 28v ^o	
December	8	Zondag	2	f° 30r ^o	
	14 en vlg.	Zaterdag	?		f° 20r ^o
	29	Zondag	?	f° 32v ^o	

Tabel V. Huwelijken (september 1566 – maart 1567) (vervolg)

MAAND	DAG		AANTAL	BRONNEN	
				<i>Ms. 159</i>	<i>Diarium</i>
Januari	5	Zondag	2	f° 35r°	
	6	Maandag	1	f° 36r°	
	12	Zondag	3	f° 36r°	
	19	Zondag	?	f° 37r°	
	26	Zondag	?	f° 39r°	
Februari	2	Zondag	?	f° 42r°	
	5	Woensdag	1	f° 43r°	
	7	Vrijdag	1	f° 44r°	
	9	Zondag	2	f° 44r°	
	23	Zondag	3	f° 45v°	
	24	Maandag	?	f° 46r°	
Maart	25	Dinsdag	?		f° 29r°

Nadere informatie aangetroffen in *Ms. 159*.

29 september	<i>'voorder noene zo wasser eenen bruijghoem en een bruijt die daer trauden' (achter de Kartuizers).</i>
6 oktober	<i>'men trauder voorder noene'.</i>
20 oktober	<i>'men maecter eene de bruijt, t' dinstwifj ofte maerte van de weduwe van Jan van Pottelberghen, dwelc was de dochtre van Jan Steel, drapier'.</i>
3 november	<i>'men trauder een bruijt up de manier van de gues'.</i>
24 november	<i>'een de bruijt ghemaect'.</i>
25 november	<i>'daer wasser vijfde de bruijt ghemaect'.</i>
8 december	<i>'voorder noene zo wasser een bruijt ghetraut en tsachernoens wasser noch een bruijt ghetraut'.</i>
29 december	<i>'men trauder'.</i>
5 januari	<i>'ende zij trauden twee bruijen'.</i>
6 januari	<i>'daer was ghetraut twee personen'.</i>
12 januari	<i>'daer waren drij bruijen ghetraut, ende noch zesse bruijen huijt gheroepen'.</i>
19 januari	<i>'administreerden zulcx als bij hemlieden te doene quam, tsij doopen, trauwen ende begraven'.</i>
26 januari	<i>'en zij deden up dien dach kindren kesten, trauwen ende begraven'.</i>
2 februari	<i>'en zij trauden bruijen'.</i>
5 februari	<i>'men trauder een bruijt'.</i>
7 februari	<i>'ende bij hemlieden was ghetraut eenen die leebroere gheweest hadde te Ghent ten Jacopijnen, en hilt hem als gue, verlooghende daude relijge ende kercken'.</i>
9 februari	<i>'en binnen [in de tempel] trauden zulieden twee bruijen'.</i>
23 februari	<i>'en zulieden trauden drij bruijen up huerliedre maniere'.</i>
24 februari	<i>'ende daer waren up den zelven dach noch ghetraut'.</i>

De inlichtingen in het *Diarium* zijn zeer summier, zij bevestigen slechts dat de cijfers uit *Ms. 159* minimumcijfers zijn.

13 oktober	<i>'baptisant et suae sortis homines matrimonio iungunt'</i> .
13 november	<i>'et, ibidem (extra portam Brugensem) baptisantur ipsorum infantes et matrimonio suos iungunt'</i> .
14 december en volgende dagen	<i>'concionantur, baptisant et sepeliunt, matrimonioque suos iungunt loco supra dicto, licet ipsi eadem munera essent per magistratum interdicta; cui tamen non obediunt, palam praedicta officia exercentes in suo templo'</i> .
25 maart	<i>'celebrarunt ieiunium dediti novae religionis Calvini, exercentes quae dependent a sua religione ut concionantes, sepelientes, baptisantes, matrimonio iungentes, quotidie psallentes in suo horreo'</i> .

Tabel VI. Begrafenissen (oktober 1566 – maart 1567)

MAAND	DAG		AANTAL	BRONNEN	
				<i>Ms. 159</i>	<i>Diarium</i>
Oktober	5	Zaterdag	1	f° 20r°.	
November	19	Dinsdag	1	f° 28r°.	
	27	Woensdag	2	f° 29r°.	
	30	Zaterdag	1		f° 29v°
December	2	Maandag	2	f° 29r°	
	7	Zaterdag	1	f° 30r°	
	10	Dinsdag	1	f° 31r°	
	14	Zaterdag	1	f° 31r°	f° 20r°
	15	Zondag	1	f° 31r°	
	18	Woensdag	1	f° 32r°	
	19	Donderdag	2	f° 32r°	
	29	Zondag	?	f° 32v°	
Januari	1	Woensdag	1 (of meer?)	f° 33r°	
	8	Woensdag	1	f° 36r°	
	15	Woensdag	1	f° 36v°	
	16	Donderdag	?	f° 36v°	
	25	Zaterdag	?	f° 39r°	
	26	Zondag	?	f° 39r°	
	27	Maandag	1	f° 40r°	
Februari & Maart	?		?	f° 42r°	
				f° 45v°	
				f° 46v°	

Nadere gegevens afkomstig uit *Ms. 159* en één (30 nov.) uit het *Diarium*:

19 november	<i>'Adriaen de Meestere, aucleercooper wonende up de Zandberg'</i> .
27 november	<i>'eenen man en een vrouwe uut den Waterwijk'</i> .
30 november	<i>'allatum est cadaver hominis calvinistae (post concionem extra moenia)'</i> .
1 december	<i>'een vrouwe en een kind'</i> .
7 december	<i>'een vrouwe uijt de Abeelstrate, dewelcke met naelden achter strate te coop ghegaen hadde'</i> .

10 december	'een kint begraven'.
14 december	'Jan van der Vondele, sceppere'.
15 december	'een kint begraven'.
18 december	'een kint begraven van Joos Braye, huijssier bij de Raedt, Mr Pieter de Rijcke sanc zelve twee zo drij sallomen [psalmen] over thije'.
19 december	'twee vrouwen begraven, eene van up 't Pas, en noch eene die quam van up Merem'.
29 december	'men begroeffe'.
1 januari	'begravinghe up welc graf trelaes dede Schuerken'.
6 januari	't begraven ghebuerde dicmael alle daghen'.
8 januari	'een begraven'.
15 januari	'een begraven'.
16 januari	'lijken begraven die van ande Keyser poorte quamen, en ghebuerde alsoo verre alle daghen, dwelc te moeijlick ware om scriven'.
19 januari	'en administreeerden zulcx als bij hemlieden te doene quam, tsij doop, trauwen ende begraven, blijvende altijs in huerlieder vormen'.
25 januari	'begravinge'.
26 januari	'begraven'.
27 januari	'men begroef doen in de gueplaetsse Ghelaude Elleput, pensbackere up den Reep, wul-lewevere van zynen stijl te vooren gheweest'.
2 februari	'en begroeven meest alle daghen'.
23 februari	'tbegraven ghebuerde alle daghen meestendeel'.
24 februari	'begraven kinders en hauwe liens'.
maart	geen enkele vermelding

ART. VI. EEN VLAAMSE EN EEN WAALSE GEMEENTE

In het begin van de jaren zestig organiseerden de hervormde gemeenten in de Nederlanden zich naar buiten onder schuilnamen. Het *Livre synodal*, dat bij de Waalse gemeente te Utrecht wordt bewaard, vermeldt twee schuilnamen van ondergrondse gemeenten in Gent: *l'Église du glaive* en *l'Église de la fleur de Lys*.¹³⁶ Volgens F. Le Cornu, was *l'Église de la fleur de Lys* de schuilnaam van de Vlaamse gemeente en *l'Église du glaive* die van de Waalse.¹³⁷

Het is niet mogelijk de activiteiten van de Vlaamse en Waalse gemeenten tijdens het Wonderjaar te onderscheiden. Hagenpreken in het Frans werden gehouden door de Franse predikant Franciscus Junius. Door welke predikant na de tolerantie van de predi-caties in het Frans gepreekt werd, wordt in de bronnen niet vermeld.

Onder de bekende hervormden te Gent waren er minstens vier afkomstig uit Douai, namelijk Jan (Jean) Commelin, algemeen ontvanger van de gelden voor het bouwen van de tempel¹³⁸, Jacques Lobberjoos (of Loubergeois), lid van het consistorie, aalmoezenier en lid van het comité voor het bouwen van de tempel¹³⁹, Jude de Bonnenuict, die zijn kind liet dopen in de hervormde tempel¹⁴⁰, en Christoffel de la Becque, lid van het consistorie.¹⁴¹ Het was natuurlijk niet voor die personen alleen dat er in het Frans gepreekt werd. Gent bezat het privilege van de graanstapel.¹⁴² Een belangrijk deel van het graan werd aangevoerd uit Artesië en Picardië. De Waalse graanhandelaars vormden zeker een belangrijke groep in Gent.

In de XVIde eeuw waren er te Gent minstens twee Waalse scholen: *'de Waelsche Scole'* op de Korenmarkt en een andere in buurt van de Bijloke.¹⁴³ Op 21 maart 1567 ontbood de magistraat *'omnes ludimagistri tam latinae, Galliae et Flandricae Scholae'* om de eed van trouw af te leggen aan de Koning, de gouvernante en de magistraat.¹⁴⁴

In zijn beschrijving van de hervormde tempel vermeldde Marcus van Vaernewijck dat er op het einde achter het gebouw *'twee camerkins'* stonden, *'om de principale aldaer haren raet te houden'*.¹⁴⁵ Wellicht werden daar de belangen van de Vlaamse en de Waalse gemeente afzonderlijk besproken; de organisatie van de predicaties, de zorgen voor de armen en de zieken. Voor de niet-ingewijden vormden de hervormden te Gent maar één gemeente. Nooit hebben vertegenwoordigers van de Vlaamse en de Waalse gemeente afzonderlijk met Egmont of met de magistraat onderhandeld.

Noten

- 1 MVV, I, 80; *Dagboek*, 43-43; *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 207-208.
- 2 *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 215.
- 3 Zie Tabel I: Predicaties.
- 4 *Ms. 159*, f° 13v°.
- 5 *Discours*, f° 103r°; *Ms. 159*, f° 18r.; *Diarium*, f° 9v°. Over die predikant: Th. RUYSS (1919), *Petrus Dathenus*, Amsterdam.
- 6 MVV, I, 264.
- 7 MVV, I, 310; *Chronijcke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 218; *Dagboek*, 43; *Ms. 159*, f° 26r°; *Diarium*, f° 15v°.
- 8 J.G.C. VENNER, *Beeldenstorm in Hasselt 1567*, Leeuwarden-Maastricht, 1989, 104.
- 9 *Diarium*, f° 28v°.
- 10 MVV, II, II; *Ms. 159*, f° 27v°; *Diarium*, f° 19r°.
- 11 *Diarium*, f° 19r°; J. SCHEERDER (1985), 'Nicasius van der Schuere, een aanvoerder van de Beeldenstorm in Turnhout', *Taxandria*, Nieuwe reeks, LVII, 51-64.
- 12 *Ms. 159*, f° 28r°. Balthazar Annozium (of Pieters), waarschijnlijk geboren in Middelburg in Vlaanderen, uitgetreden dominicaan van Brugge. Gehuwd en vader van twee kinderen. Hij predikte in Axel en in Hulst. Sinds 20 oktober verbleef hij te Hulst. Half november vluchtte hij vandaar naar Gent. Hij moest door de stadsgracht zwemmen en dit is wellicht de verklaring voor zijn bijnaam 'de waterrat'. Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', p. 82 nr. 10; J. DECAVELE, 'De reformatorische beweging te Axel en Hulst (1556-1566)', BGN, XXII (1968-69: afl. 1), 19-20 en 23.
- 13 MVV, I, 223.
- 14 MVV, II, 149. Over Johannes Helmichius: A.A. VAN SCHELVEN (1914), 'Helmichius (Johannes)', NNBW, III, kol. 563-564, Leiden.
- 15 *Discours*, f° 88r°; *BR.*, 320.
- 16 Zie Tabel I: Predicaties.
- 17 *Informatie*, f° 297r° en f° 302r°
- 18 *Informatie*, f° 297r°, f° 301r° en f° 302r°.
- 19 *Informatie*, f° 297r° en f° 302r°.
- 20 *Informatie*, f° 297r°-f° 297v°.
- 21 *Informatie*, f° 297v°, f° 301r° en f° 302r°.
- 22 *Informatie*, f° 297v°.
- 23 *Informatie*, f° 302r°-f° 302v° en f° 311r°.
- 24 *Informatie*, f° 311r°.

- 25 Pieter de Rijcke wordt door de magistraat ontboden en ondervraagd: *Verslag*, doc. XXXII, 149. Over hem: Bijlage IV, nr. 29.
- 26 *Discours*, f° 78r°-f° 78v°; *BR*, p. 306.
- 27 SAG, *Documents 1566-1579*, f° 23r° (uitg. *Verslag*, doc. XXIV, 152-155); *Discours*, f° 40v°; *Verslag*, 42-44; *Justification*, 400; Ms. 159, f° 14v°. Over Jan van der Meere werden geen gegevens gevonden.
- 28 Vier leden van het consistorie ontboden voor de magistraat: SAG, *Documents 1566-79*, f° 221r°-223r° (uitg. L.-P. GACHARD, *Notice*, doc. XLIV, 175-178); *Discours*, f° 54v°; *Verslag*, 51-52; *Justification*, 403-404.
- 29 Proces-verbaal van de vergadering op 9 december 1566: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 221r°-223r° (uitg. L.-P. GACHARD, *Notice*, doc. XIX, 130-133); *Discours*, f° 72r°-73v°; *BR*, p. 316; *Verslag*, 59, *Justification*, 407; MVV, II, 24; Ms. 159, f° 30r°.
- 30 De magistraat aan Egmont, 3 december 1566: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 219r° (minuut) (uitg. L.-P. GACHARD, *Notice*, 129).
- 31 Zie Tabellen II en III.
- 32 Jacob Martens aan Margaretha van Parma, 4 augustus 1567: ARA, *Audiëntie*, nr. 244/4, f° 70r°.
- 33 *Informatie ende bezouck begonnen houden in oogst 1567, bij ons Jacob Martins, president en Jan van der Burght, raedt extraordinaris, up de commotiën, beroerteen, predicatiën, onghoorloofde vergaderinghen, tstellen van consistoriën, tbreken van aultaren, afwerpen vanden beelden, destructie van den kercken ende cloosters ende roof vandien, metgaders andere acten van muteriën ende schandale, ghebuert int voorgaende jaer binnen den steden van Ghendt, Audenaerde, Ronsee, Eccloo, Deynze en andere plaatsen, up last en ordonnantiën van den Koning*: ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 76, f° 251r°-f° 286r° (minuut) en f° 287r°-313r° (origineel). De ondervraagde personen waren: 1. Jan de Bave, pastoor van de Sint-Jacobskerk en deken van de christenheid (f° 287r°-289r°); 2. Jan Martins, pastoor van de Sint-Michielskerk (f° 289r°-290v°); 3. Gillis Nijs, pastoor van de Sint-Niklaaskerk (f° 290v°-292r°); 4. Leo Bernaerts, pastoor van de Sint-Janskerk (Sint-Baafs) (f° 292r°-293v°); 5. Jan de Vos, ridder (f° 293v°-295r°); 6. Nicolaas Triest, ridder (f° 295r°-296r°); 7. Loys Rousseel, 'solliciteu' van de stad (f° 297r°-299r°); 8. Willem Rutsemelis, procureur bij de schepenen van de Keure, toen gevangen (f° 299r°-f° 299v°); 9. Jan du Bois, gewezen pensionaris van de schepenen, toen procureur-generaal bij de Grote Raad van Mechelen (f° 299r°-301v°); 10. Pieter Stueperaert, procureur bij de Raad van Vlaanderen (f° 301 v°-302r°); 11. Joos van der Meere, procureur bij de Raad van Vlaanderen (f° 302r°-303r°); 12. Pieter van Euverbeke, onderbaljuw van Gent (f° 303r°-306v°); 13. Bavo de Rijcke (f° 307r°-307v°); 14. Nicolaas de Hondt, promotor van de inquisitie (f° 307v°-308v°); 15. Pieter van Exaerde, advocaat bij de Raad van Vlaanderen (f° 308v°-309r°); 16. Gerard Rym, baljuw van Sint-Pieters (f° 309r°-311r°); 17. Silvester Moenins, gezworen chirurgijn (f° 311r°-312r°) en 18. (op ander papier, wellicht minuut) Stevin Moenins, 'taelman' bij de schepenen van de Keure (f° 313r°-313v°).
- 34 Zie Tabel II: Leden van het Consistorie.
- 35 Sententie tegen Pieter de Rijcke jr., Christoffel de la Becque, Jacob Tayaert en Cornelis Teymont, advocaten, *ende Jan Rutinck, metg. Jan de Cueninck, procureurs, supposten gheeweest hebbende van desen hove (...) van te wesene van den Consistorie*: RAG, *Raad van Vlaanderen*, nr. 7546 (sententiën september 1566-november 1568), f° 223v°-224r°.
- 36 Zie vonnis in Bijlage I.
- 37 *Informatie*, f° 297v°.
- 38 *Informatie*, f° 301v°.
- 39 Vertoog ten behoeve van de graaf van Emont, 7 februari 1567: uitg. L.-P. GACHARD, *Notice*, 150.
- 40 *Informatie*, f° 312r°.

- 41 Ondervraging van Martin Dierkens door de magistraat, 13 oktober 1566: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 92v°; *Discours*, f° 52v°; BR, 312; Ms. 159, f° 21r°-f° 21v°; *Chronijcke van Ghendt*, hs. in dato 8 oktober 1566.
- 42 *Informatie*, f° 307r°.
- 43 *Informatie*, f° 297v°.
- 44 MVV, I, 305.
- 45 MVV, I, 305.
- 46 MVV, IV, 57.
- 47 Proces-verbaal van de verklaringen van Pieter de Rijcke e.a. aan de magistraat, 4 februari 1567: SAG, *Documents 1564-1566*, f° 103r°.
- 48 MVV, I, 304 en II, 157-159.
- 49 *Informatie*, f° 308r°.
- 50 Zie Tabel III.
- 51 Zie Vonnis in Bijlage I.
- 52 Zie Tabel II en Tabel III.
- 53 Veroordeeld als lid van het consistorie.
- 54 Gedaagd voor de Raad van Beroerten op 6 februari 1568: *Memorieboek der stad Ghendt*, II, p. 358. Vonnis niet teruggevonden.
- 55 Veroordeeld als lid van het consistorie.
- 56 Veroordeeld als lid van het consistorie.
- 57 Besluit van schepenen van de Keure, 24 oktober 1566: SAG, *Documents 1566-1579*, f° 74; *Discours*, f° 60r°; BR, 314. De magistraat liet zorgvuldig na dit te vermelden in zijn verdediging.
- 58 Ms. 159, f° 24v°. De ‘Waelpoort’ was gelegen in de huidige Noordstraat. Het was een buitenpoort, dicht bij de stad had je eerst de ‘Torrepoort’ over de Houtlei, in de Hoogstraat: M. GYSSELING, *Gents vroegste geschiedenis*, 80.
- 59 MVV, I, 308.
- 60 *Dagboek*, 38.
- 61 MVV, I, 308-309. Zie over de hervormde tempel, J. MEYHOFFER (1914), ‘Note sur le temple calviniste de Gand’, BVGBP, 2de reeks, I, 25-31.
- 62 *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 217; Ms. 159, f° 26r°.
- 63 De magistraat aan Margaretha van Parma, 4 november 1566: *Documents 1566-1579*, f° 154 (uitg. *Verslag*, doc. XLIX, 185-187); *Discours*, f° 65v°; BR, 315; *Verslag*, 55; *Justification*, 406.
- 64 *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 218-219; Ms. 159, f° 26v°.
- 65 De magistraat aan Margaretha van Parma, 4 nov. 1566: cfr. hoger, noot 63.
- 66 Ms. 159, f° 26v°.
- 67 *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 220.
- 68 MVV, I, 308-309; II, 5-8, 14-15 en 109.
- 69 MVV, II, 108-109.
- 70 MVV, II, 26.
- 71 *Diarium*, f° 21v°; Ph. DE KEMPENARE, *Vlaamsche Kroniek* (uitg. Ph. BLOMMAERT), 21.
- 72 *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 227; Ms. 159, f° 39r°; MVV, II, 98; Ph. DE KEMPENARE, *Vlaamsche Kroniek*, 21; *Discours*, f° 89r°; BR, p. 320; *Verslag*, 67; *Justification*, 412.
- 73 *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 236; Ms. 159, f° 50r°.
- 74 *Diarium*, f° 21v°; Ms. 159, f° 23r°.
- 75 MVV, II, 26.
- 76 MVV, II, 26. Zie ook Bijlage I, *Vonnis*, f° 57v° (Lieven de Zomere).

- 77 *Ms. 159*, f° 28r°.
- 78 MVV, II, 26.
- 79 MVV, II, 26.
- 80 Vonnis van Nikolaas de Zaedelaere: ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 75r°-76r°, f° 86r° en f° 96v°.
- 81 Vonnis van Bartholomeus van de Putte: ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 427r°.
- 82 Vonnis van Jan van der Bruggen: ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 132r°.
- 83 MVV, I, 305.
- 84 Vonnis van Frans Hueribloc: ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 296r° en f° 305r°.
- 85 Vonnis van Jan van der Bruggen, *cf.* hoger, noot 82.
- 86 MVV, IV, 57.
- 87 *Ms. 159*, f° 28r°.
- 88 *Diarium*, f° 19v°; *Ms. 159*, f° 29r°.
- 89 *Ms. 159*, f° 29r°.
- 90 *Diarium*, f° 20r°; Ph. DE KEMPENARE, *Vlaemsche Kroniek*, 19.
- 91 MVV, II, p. 56; *Ms. 159*, f° 32r°.
- 92 *Ms. 159*, f° 52r°; *Diarium*, f° 29r°.
- 93 Voorgebod van de magistraat, 29 maart 1567: SAG, *Documents 1564-66*, f° 153r°-f° 155r°; *Discours*, f° 103r°-105r°; *BR*, 236; *Verslag*, 77-78; *Justification*, 417; MVV, II, 156-157; *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 236-237; *Ms. 159*, f° 52r°-53r°.
- 94 *Discours*, f° 105r°; *BR*, 326; *Verslag*, 78; *Justification*, 417; MVV, I, 157; *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 237; *Ms. 159*, f° 53r°.
- 95 MVV, II, 169-173; *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 239-240; *Ms. 159*, f° 55r°-56r°.
- 96 *Ms. 159*, f° 26r°.
- 97 Zie *Vonnis* in Bijlage I.
- 98 *Ms. 159*, f° 35v°.
- 99 'Acte de soumission': L.-P. GACHARD, *Notice*, 136.
- 100 *Discours*, f° 83v.-84r. – De predikant was Petrus Dathenus; leden van het consistorie waren: Pieter de Rijcke, Jacob van der Haeghen, Cornelis Teymont, Jacob Tayaert, Reinier de Pestere, Martin Dierkens, Jacob Lobberjoos, Jan Diericx, Goris van den Bogaerde; de aalmoezenier was Claes de Zaede laere; de vijf veroordeelden waren: Joos Veys, Jan van Campene, Willem Bogaert, Jacob de Haze en Willem Biestman.
- 101 M. DELMOTTE, 'Het calvinisme', 163.
- 102 *Ms. 159*, f° 30r°.
- 103 Zie Tabel IV. Doopsels.
- 104 Dit geboortecoëfficiënt is een aanvaardbaar minimum volgens P. GUILLAUME & J.-P. POUSSOU (1970), *Démographie historique*, 12, Parijs. B.H. SLICHER VAN BATH (1960), *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)*, 92, Utrecht-Antwerpen, aanvaardt voor de 16de-18de eeuw een geboortecoëfficiënt van 42 promille.
- 105 A. DE VOS (1961), 'Godsdienstberoerten te Eeklo tijdens de XVIe eeuw', *Appeltjes van het Meetjesland*, XII, 12.
- 106 Informatie gehouden te Deinze door Jacob Martens en Jan van der Burcht, 11-15 september 1567: ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 72, f° 7r°-21r°. Zie ook J. SCHEERDER, 'De Hervorming te Deinze', 44.
- 107 L. ROBIJN (1753), *Historie van den oorsprong, voortgang en ondergang der ketterij binnen en omtrent Oudenaerde*, Gent.
- 108 A. DE VOS, 'Godsdienstberoerten te Eeklo', 13.
- 109 J. SCHEERDER, 'De Hervorming te Deinze', 45-46.
- 110 L. ROBIJN, *Historie van den oorsprong*, 55-57.

- 111 Zie Tabel V. Huwelijken.
- 112 Zie Hoofdstuk V, art. III, § 3.
- 113 *Ms. 159, f° 36r° en f° 42r°; Dagboek, 44 en 46.*
- 114 *MVV, II, 331-332.*
- 115 1 oktober: *'men deder een kint kesten te weten van up de Precheeren brugghe, ghenaeamt van den Oorebecx'.*
- 116 27 oktober: *'daer werden up dien zelven dach onder hemlieden neghen kinderen christen ghedaen'.* Ongetwijfeld telde Van Vaernewijck hier de gedoopten van 27 en 28 oktober samen.
- 117 30 november – 1 december: *'in de twee daghen voornoemt vijf kinders gedoopt'.*
- 118 8 december, in de rand bijgeschreven door dezelfde hand: *'en de zuene van Jan Commelijn kint was ooc bij guen (geuzen) kesten ghedaen'.* In zijn vonnis werd Jan Commelijn ten laste gelegd *'ayant aussi esté présent ou a esté leve l'enfant de sa fille à la nouvelle mode'*: ARA, Raad van Beroerten, nr. 6, f° 75r°-f°75v°, f° 85r°-f°85v° en f° 96r° (origineel en kopieën van het vonnis).
- 119 21 december: *'Balthazar Annozius dede drij kinderen kesten, twee meijkskens en een knechtken'.*
- 120 25 december: *'Jacques Lobberjoos dede zijn kint kesten doen'.* Dit wordt bevestigd in een vonnis van de Raad van Beroerten: ARA, Raad van Beroerten, nr. 6, f° 68v° (*'faict baptiser ung sien enffant à la calvinistique'*).
- 121 29 december: *'Men trauder en men begroeffen en men dede kinder kesten'.*
- 122 1 januari: *'een [van de vier] was de dochters kint van Michiel Delens, die Deckere van Audenaerde ghetraut heefft'.*
- 123 4 januari: *'de geus deden noch kinderen kesten. Eerst tkint van Jan de Bindere, die de gront toebehoort daer de gueskercke up staet'.*
- 124 15 januari: *'in de gues plaetse bij doctuer Schuere twee kinderen kesten ghedaen'.*
- 125 16 januari: *'warender van ghelijcken ooc kinders kesten ghedaen en lijcken begraven, die van ande Keyserpoorte quamen en ghebuerde alsoo verre alle daghen, dwelc te moeylich ware om scriven'.*
- 126 19 januari: *'en administreerden zulckx als bij hemlieden te doene quam, tsij doop, trauwen ende begraven'.*
- 127 25 januari: *'doctuer Schuerken alias onghemagestreert doopte ende dede kesten neghen zo tien jonghe kinderen'.*
- 128 26 januari: *'Nicasius van der Schuere en noch een met hem [predikten] en zij deden op dien dach kinder kesten'.*
- 129 2 februari: *'zij trauden bruijen en zij deden kinderen kesten en begroeven meest alle daghen'.*
- 130 16 februari: volgens Marcus van Vaernewijck werden er dertien kinderen gedoopt.
- 131 2 maart: een van de negen kinderen was Suzanna Jooris. Op 24 februari 1567 had de echtgenote van Dieric Jooris het leven geschonken aan een dochter, *'diemen bewaerde tot tsondaechts daer naer, den 2en in maerte, van kesten doene omdat er gheen mesdaghen in de weke meer en quamen, want de gues in de weke up wercdaghen niet vermochten noch toeghelaten en was te doopene'* (f° 46r°).
- 132 9 maart: *'neghentien kinderen kesten ghedaen, die van in stede quamen ende die van buijten quamen'.*
- 133 16 maart: *'daer waren [aantal niet vermeld] kesten ghedaen'.* Volgens Marcus van Vaernewijck werden *'een ghoet ghedeel kinderen christen ghedaen'.*
- 134 23 maart: *'de kinderen die van in ste [de stad] quamen dede kapiteijn Wijchhuys weder omme keren, datse de kindren draghen zouden in de kerck ende lietse niet passeren'.*
- 135 25 maart: *'de kinderen die hut der stede quamen om huer kestendom die en liet Passcaris niet duer de poorte draghen maer dese wederomme gaen'.*

- 136 N.C. K[IST] (1848), *Verbloemde namen der Nederlandsche hervormde kerken onder het kruis*, in: *Archief voor Kerkelijke geschiedenis*, deel XIX, 261-264. De oorsprong van de schuilnamen is te vinden in de kerkelijke zegels die de gemeenten aannamen.
- 137 F. LE CORNU, *Origine des Eglises réformées wallonnes des Pays-Bas*, Utrecht, z.d., 40 (aangehaald door E. BRAEKMAN (1960), *Guy de Brès*, 80-81, Brussel).
- 138 Jan (Jean) Commelin, graanhandelaar. Over hem, zie Bijlage IV, nr. 7.
- 139 Jacob Lobberjoos (of Loubergeois), een van de twee klerken van de Franse graanhandelaars. Over hem, zie Bijlage IV, nr. 52.
- 140 Jude de Bonnenuict, waarschijnlijk graanhandelaar. Over hem, zie Bijlage IV, nr. 14.
- 141 Christoffel de la Becque (Becanus), advocaat bij de Raad van Vlaanderen. Over hem, zie Bijlage IV, nr. 23.
- 142 Over de graanhandel te Gent, zie G. BIGWOOD (1906), 'Gand et la Circulation des Grains en Flandre', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, IV, 397-460.
- 143 F. DE POTTER, *Gent van den oudsten tijd tot heden*, IV, 166-167.
- 144 *Diarium*, f° 28r°. Zie over de Gentse schoolmeesters en schoolmeesteressen tijdens het Wonderjaar: SCHEERDER (1981), 'Schoolmeesters en schoolmeesteressen te Gent tijdens het Wonderjaar (1566-1567)', HMGOG, XXXV, 115-128 en P. BERGMANS (1896), *Analectes Beligues. Notices et documents*, 49-76, Gent (over de Gentse drukker Hendrik van den Keere, die een Franstalige school bestuurde).
- 145 MVV, II, 26.

HOOFDSTUK 7

Naar het verbod van de predicaties

Nadat Egmont in september 1566 in verschillende steden van Vlaanderen overeenkomsten met de hervormden had gesloten, verzocht hij de Vier Leden van Vlaanderen te beraadslagen over het best geschikte middel om de rust en de welvaart in het land te herstellen. Uiteindelijk werden de Vier Leden het eens om Margaretha van Parma te verzoeken de predicaties, *'la vacyne et nourriture de tout le mal'*, te doen ophouden.

Terwijl de afgevaardigden van de Vier Leden hun langdurige besprekingen voerden, verliep het getij in de Nederlanden. Begin december verbood de landvoogdes elke ongeoorloofde uitoefening van de hervormde godsdienst. De magistraat van Gent wilde dit bevel dadelijk uitvoeren, maar stuitte op de weigering van de hervormden die zich beriepen op de mondelinge toegevingen van Egmont. De gouverneur van Vlaanderen, die de zienswijze van de landvoogdes niet deelde, verzocht de magistraat zijn interpretatie van het akkoord van 23 augustus na te leven. Niet gerustgesteld door de verzekering van Egmont dat Margaretha van Parma *'tout son besoigné'* goedgekeurd had, zond de magistraat pensionaris Jan du Bois naar Brussel om precies te vernemen wat hem te doen stond.

Op 23 januari 1567 verzocht Margaretha van Parma in een nieuwe omzendbrief alle stedelijke magistraten de predicaties te doen ophouden. De Gentse magistraat vermaande de leiders van de hervormden gevolg te geven aan de bevelen van de landvoogdes. Nadat zij uiteindelijk beloofd hadden de predicaties niet meer te zullen bijwonen, wellicht onder de indruk van de nederlaag van het gewapend verzet te Oosterweel, liet de magistraat een stadsgebod afkondigen waarbij de predicaties verboden werden.

ART. I. DE REKWESTEN VAN DE VIER LEDEN VAN VLAANDEREN

§ 1. HET EERSTE REKWEST (OKTOBER 1566)

Volgens het akkoord van 23 augustus was de beperkte tolerantie van de predicaties slechts geldig totdat de Koning, op advies van de Staten-Generaal, een definitieve oplossing zou gegeven hebben aan het godsdienstvraagstuk. Krachtens die clausule konden de hervormden een weliswaar geringe hoop koesteren dat de Staten-Generaal de door hen gewenste godsdienstvrijheid zouden weten te verkrijgen. De katholieken konden echter

op betere gronden verwachten dat de Koning de predicaties opnieuw zou verbieden. Filips II was immers gekant tegen een bijeenroeping van de Staten-Generaal.¹

Toen hij zich einde september 1566 in Brugge bevond, ontbood Egmont enkele afgevaardigden van de magistraat van Gent om hen een verzoek van Margaretha van Parma mee te delen.² De magistraat zond dadelijk Joos Borluut, een van de pensionarissen, naar Brugge.³ Egmont gaf hem te kennen dat de landvoogdes van de Vier Leden van Vlaanderen een voorschot van 60.000 gulden wenste te krijgen voor de betaling van de soldaten die aan de Franse grens gelegerd waren. Bij die gelegenheid drukte Egmont ook zijn verwondering uit over het feit dat de Vier Leden nog niet hadden vergaderd om een remedie te zoeken tegen de gevaren die het land bedreigden. Voordien waren zij dikwijls bijeengekomen voor minder gewichtige zaken. Egmont stelde voor dat de Vier Leden niet alleen hun pensionarissen, maar *'nombre compétant de plus qualifiez personnages du payse* naar het hof zouden zenden om aan de landvoogdes een rekwest aan te bieden, waarin zij om een doeltreffend middel zouden verzoeken om te verhelpen aan de noodtoestand waarin het land zich bevond.⁴ Op doortocht in Gent besprak Egmont andermaal met de magistraat de voorstellen die hij te Brugge had gedaan. Besloten werd de drie andere leden uit te nodigen om in Gent te beraadslagen en om vervolgens de landvoogdes over de toestand in te lichten.⁵

Om onbekende redenen vond de vergadering naderhand begin oktober 1566 in Brugge plaats. Er werd over twee punten overlegd: over de lening van 60.000 gulden en over het aanbieden van een rekwest. De aandacht ging vooral naar het tweede punt. De vertegenwoordigers van Brugge stelden voor om bij de landvoogdes op het bijeenroepen van de Staten-Generaal aan te dringen. Borluut en de afgevaardigden van Ieper verklaarden zich hierover niet te kunnen uitspreken zonder nadere instructies van hun respectieve magistraten. De afgevaardigden van het Brugse Vrije waren bereid over beide punten advies uit te brengen. Ten slotte stelden de vertegenwoordigers van Brugge voor een project van rekwest en een voorstel van instructie voor de deputatie naar de landvoogdes op te stellen en aan de verschillende colleges over te maken.⁶

In het ontwerp van rekwest werd een somber beeld opgehangen van de toestand in Vlaanderen. Ook werd de landvoogdes gevraagd om de Staten-Generaal zo snel als mogelijk bijeen te roepen.⁷ Volgens het voorstel van instructie moesten de gedeputeerden, vóór het aanbieden van het rekwest, het advies van Egmont inwinnen. Indien Margaretha van Parma om concrete middelen zou vragen, mochten de gedeputeerden verklaren dat zij geen geschikter middel kenden dan de bijeenroeping van de Staten-Generaal. De gedeputeerden moesten ook trachten te vernemen of de afgevaardigden van de Staten van de andere gewesten die eveneens te Brussel verbleven, opdracht hadden om een bijeenroeping van de Staten-Generaal te vragen. Indien de landvoogdes de Staten-Generaal niet mocht of niet wenste bijeen te roepen, dan dienden de gedeputeerden op discrete wijze te informeren of de andere Staten het niet geschikt zouden vinden om namens de geestelijkheid, de adel en de steden, enkele notabelen naar de Koning te sturen *'om Zijne Maiesteit te representerene de goede affectie die zijlieden hebben totter conservatie van de oude religie, de oodmoedighe obediencie tot zijnen dienste ende voorts oock bij wat leedscip ende huerliedder groot regret tdesorders herwaerts over toecommen. ghebuert ende ghepasseert es'*⁸

De magistraat van Gent ging akkoord met het aanbieden van een rekwest, maar niet met het verzoek tot bijeenroeping van de Staten-Generaal. De keuze van een remedie tegen de troebelen moest worden overgelaten 'aan de discretie' van de Koning.⁹ Indien

de drie andere leden een bijeenroeping wilden vragen, dan waren die van Gent het daar niet mee eens (*'en verstaen niet hierbij vermeincht te zijne'*). Zij vonden het ook niet nodig om de geestelijkheid en de adel bijeen te roepen.¹⁰

Het advies van de magistraat van Gent gaf de doorslag. Een gewijzigd voorstel van rekwest en een nieuw voorstel van instructie werden in Zottegem aan Egmont voorgesteld. De gouverneur drong erop aan dat de Vier Leden toch een bijeenroeping van de Staten-Generaal zouden vragen en dat zij zouden aansluiten bij de afgevaardigden van de andere Staten te Brussel, indien die hetzelfde wensten. Indien zulks niet het geval was, dan zouden zij trachten hen daartoe over te halen, want *'les états-généraux doibvent cognoistre d'ou le mal procède et par conséquent pourront mieulx que aultres cognoistre et adviser sur quelque remède convenable'*.¹¹

De magistraat van Gent bleef op zijn standpunt en volhardde in zijn verzet tegen het verzoek om de Staten-Generaal bijeen te roepen.¹² Ten slotte besloten de Vier Leden het rekwest en de instructie niet opnieuw te wijzigen.¹³

Op 13 oktober gaven de schepenen van de Keure opdracht aan hun collega's Jacob Bots, heer van Angherelles en Gerard Triest, om samen met de pensionaris Borluut en de afgevaardigden van de drie andere leden, het rekwest aan Margaretha van Parma aan te bieden.¹⁴

Het vertrek van de afgevaardigden werd enkele dagen uitgesteld wegens de samenkomen van Backerzele in Gent om uiteindelijk met de hervormden over de ondertekening van de akte van submittie te onderhandelen.¹⁵ Te Brussel lieten de afgevaardigden eerst Egmont inzage nemen van het rekwest. Zij mochten zijn advies volgen, zonder evenwel iets aan de 'substantie' van het rekwest te veranderen. Vruchteloos drong Egmont er nogmaals op aan dat de afgevaardigden de bijeenroeping van de Staten-Generaal zouden vragen, volgens hem het meest geschikte middel om bloedvergieten te voorkomen.¹⁶

In het rekwest dat zij op 18 oktober aan de landvoogdes overhandigden, betoogden de Vier Leden dat het volk door de veelvuldigheid van urenlange predicaties van het werk afgehouden werd. Wegens de daaruit voortkomende loonderving geraakten velen in armoede. De nakende winter zou die toestand nog verergeren. Daarom was de vrees gewettigd dat er oproer zou ontstaan en dat er geplunderd zou kunnen worden. Het akkoord tussen Margaretha van Parma en de edelen was te beperkt om de algemene toestand in het land te saneren. Daarom smeekten de Vier Leden haar om een meer doeltreffend middel voor het behoud van de katholieke godsdienst, voor het herstel van de rechtspraak en voor de herleving van de handel.¹⁷

Na onderzoek van het rekwest in de Raad van State, gaf Margaretha van Parma aan Egmont en aan de raadsheren Viglius en Bruxelles de opdracht om aan de afgevaardigden mee te delen dat de Koning vóór zijn komst naar de Nederlanden geen bijeenkomst van de Staten-Generaal duldde. De Vier Leden moesten zelf middelen bedenken om de rust te handhaven. Zij kenden immers het best de toestand in Vlaanderen. De gedeputeerden verklaarden dat zij geen andere opdracht hadden dan het rekwest aan te bieden. Zij voegden er evenwel aan toe dat de steden niet langer soldaten op eigen kosten konden blijven onderhouden, al was het niet mogelijk die zonder groot gevaar af te danken. Ten slotte verzochten de afgevaardigden om een schriftelijk antwoord op hun rekwest.¹⁸ In een apostille, gedateerd op 25 oktober, bevestigde de landvoogdes wat Egmont reeds mondeling had meegedeeld.¹⁹

Te Brussel deden hardnekkige geruchten de ronde dat de Koning zinnens was om met een leger van 50.000 man naar de Nederlanden te komen om er de Beeldenstorm te bestraffen. Egmont spoorde de afgevaardigden van de Vier Leden aan een deputatie naar Spanje te zenden om de Koning te verzoeken de schuld voor de Beeldenstorm niet aan de magistraten toe te schrijven, het gebeurde niet met *'aigreur'* op te nemen en niet aan het hoofd van een leger naar de Nederlanden te komen, maar hulp te verlenen om de predicaties te beletten.²⁰

Tijdens hun verblijf in Brussel vernamen de afgevaardigden van de Vier Leden dat de Staten van Holland zinnens waren om de bijeenroeping van de Staten-Generaal te vragen indien andere statenvergaderingen dit eveneens wilden doen. Die van Brabant wachtten nog op de komst van de afgevaardigden uit 's-Hertogenbosch om daarover te beslissen.²¹

Zowel de afgevaardigden van Brabant als die van Holland beraadslaagden over de zending van een gezantschap naar de Koning om hem te verzoeken geen gebruik te maken van geweld. Om de rust in de Nederlanden te herstellen, wilden zij hem voorstellen de inquisitie af te schaffen, niemand meer om zijn godsdienstige overtuiging te laten vervolgen en toe te staan dat de Staten-Generaal zou bijeenkomen om te adviseren over het behoud van de katholieke godsdienst en over de soevereiniteit van de Koning.²² Sommige afgevaardigden van de Staten van Holland wensten ook een deputatie te zenden naar de keizer en naar Emmanuel Philibert, hertog van Savoie, om bij de Koning te bemiddelen, opdat hij er zou van afzien met een leger naar de Nederlanden te komen.²³

§ 2. HET TWEDE REKWEST (DECEMBER 1566)

Op hun terugreis uit Brussel besloten de afgevaardigden van de Vier Leden om op 14 november in Brugge opnieuw samen te komen nadat hun magistraten afzonderlijk over het antwoord van de landvoogdes en over het verslag van de gedeputeerden zouden hebben beraadslaagd.²⁴

De Gentse magistraat oordeelde dat de rust in het land het best zou hersteld worden, indien de Koning zelf de predicaties verbood. Hij zou hem daarbij *'met lijf ende goed'* bijstaan.²⁵ De magistraat vond het ook raadzaam een deputatie naar de Koning te zenden, maar alleen namens de Vier Leden van Vlaanderen en zonder overleg met andere Staten. Vooraf zou het vertoog van de Koning worden meegedeeld aan de subalterne steden, de kasselrijen, de edelen en aan de prelaten van de Staten van Vlaanderen, om hun advies en goedkeuring te krijgen. Vervolgens zou het vertoog van de Koning eerst aan de landvoogdes worden voorgelegd om te weten of zij het passend vond en of het aan de Koning welgevallig zou zijn.²⁶

Het advies van de subalterne steden en van de kasselrijen is niet bekend. De geraadpleegde edelen en notabelen gingen akkoord met de zienswijze van de Gentse magistraat. Zij meenden echter dat ook de Raad van Vlaanderen geconsulteerd moest worden.²⁷

De Raad van Vlaanderen wenste geen advies te geven over de te nemen maatregelen tegen de 'kwaadwilligen'. De voorzitter van de Raad, Jacob Martens, meende nochtans dat het nodig was de predicaties te beletten, het consistorie af te schaffen en met Egmont overleg te plegen. Volgens de raadsheer Jacob Hessels, wilde de Raad geen advies geven omdat de magistraat in Gent heel wat had ondernomen zonder de Raad te hebben geraadpleegd. De afgevaardigden van de magistraat merkten hierbij op dat alles wat de

magistraat gedaan had, geschiedde voor de algemene welvaart en dat dit bijgevolg zowel aan de leden van de Raad van Vlaanderen als aan de andere inwoners ten goede kwam.²⁸

De nieuwe besprekingen van de Vier Leden te Brugge duurden meer dan twee weken. De afgevaardigden van Gent waren: de eerste schepen van Gedele, Jan van Hembyze, de eerste schepen van de Keure, Joos Donaes en de pensionaris Joos Borluut. Na tien dagen bespreking waren de gedeputeerden het eens dat, om de oorzaak van *'alle desordren'* weg te nemen, overal de predicaties en alle andere vergaderingen van de hervormden, evenals de uitoefening van de hervormde godsdienst moesten ophouden.

Verskillende middelen werden voorgesteld om aan de predicaties en de andere vergaderingen van de hervormden een einde te maken. Men kon een beroep doen op de tussenkomst van de edelen die het akkoord van 23 augustus verkregen hadden omdat de hervormden de overeenkomst schonden door overal in de Nederlanden te prediken. Men kon rechtstreeks onderhandelen met de hervormden, die beweerden dat zij zich wilden schikken naar hetgeen de Koning zou bevelen op advies van de Staten-Generaal. Men zou aan de hervormden voorstellen hun predicaties en vergaderingen te schorsen, mits de belofte dat de landvoogdes, de edelen en de provinciale staten, de Koning zouden verzoeken de vergadering van de Staten-Generaal toe te staan.

Om de uitoefening van de hervormde godsdienst te doen ophouden, werd de uitaardiging van een plakkaat aanbevolen. Er zouden geen lijfstraffen uitgevaardigd worden, maar allerlei zware nadelige civielrechtelijke bepalingen, zoals ongeldigheid van de huwelijken aangegaan voor hervormde predikanten, onbekwaamheid voor kinderen uit dergelijke huwelijken om hun ouders op te volgen, giften of schenkingen te aanvaarden enzovoort. De Vier Leden waren het principieel eens over de wenselijkheid van het zenden van een deputatie naar de Koning, maar dit slechts na de schorsing van de predicaties. De afgevaardigden van Gent wensten echter een gezantschap alleen uit Vlaanderen en zonder overleg met de andere gewesten.²⁹

Op 2 december werden het proces-verbaal van de besprekingen te Brugge en de tekst van het tweede rekwes door de magistraat van Gent goedgekeurd, in aanwezigheid van de gedeputeerden van Brugge, Ieper en het Brugse Vrije, die te Gent verbleven op doorreis naar Brussel.³⁰

In het tweede rekwes betoogden de Vier Leden dat zij geen beter middel gevonden hadden tegen de troebelen *'que de couper et oster la racyne et nourriture d'iceulx'*, namelijk de predicaties, de vergaderingen van de sektariërs en de uitoefening van hun godsdienst. Door het voortduren van de predicaties nam het aantal hervormden dagelijks toe en verstoutten talrijke bannelingen zich terug te komen. Er bestond geen hoop *'de pouvoir retirer la commune à son styl et exercice accoustumé, et remectre la traffycque à son cours, demeurant chacun en doute quelle yssue et fin pourrent prendre ces diversitez, et serrant la bourse pour se munir et asseurer contre toutes occurences'*. In die omstandigheden zou de Koning bij zijn komst in de Nederlanden geen gegronde hoop op herstel van de rust kunnen worden geboden. Daarom smeekten de Vier Leden Margaretha van Parma de predicaties te doen ophouden. Zij beloofden haar daarbij naar hun beste vermogen bij te staan.³¹

De gedeputeerden van de Gentse magistraat, Gerard Triest, schepen van de Keure, Nicolaas van der Vichte, schepen van Gedele en Joos Borluut, pensionaris, moesten samen met de anderen het rekwes eerst aan Egmont meedelen. Indien hij naar concrete middelen informeerde om de predicaties te doen ophouden, mochten zij hem voorstel-

len bekendmaken die te Brugge voorgesteld werden. Het was de gedeputeerden verboden officieel te onderhandelen met gedeputeerden van andere Staten, hoewel dit te Brugge door de drie andere leden aanvaard was. Wat zij echter in de privégesprekken over de deliberaties van andere Staten konden vernemen, moesten zij aan hun respectieve magistraten mededelen.³²

In Brussel vroeg Egmont of de gedeputeerden ook hadden nagedacht over hoe het volk op een verbod van de predicaties zou reageren. Hij vreesde dat het niet zo eenvoudig zou zijn en was het niet eens om een deputatie naar de Koning tot na de schorsing van de predicaties uit te stellen. De deputatie moest immers plaatsvinden voordat de Koning troepen gelicht zou hebben om gewapenderhand in de Nederlanden op te treden.³³

Het tweede rekwist werd op 11 december aan de landvoogdes overhandigd. 's Anderendaags deelde Egmont, in aanwezigheid van de raadsheren Bruxelles en Assonleville, aan de gedeputeerden mee dat Margaretha met het rekwist instemde, maar betreurde dat de Vier Leden geen concrete middelen voorstelden om de predicaties te doen ophouden. De afgevaardigden lieten Egmont en de raadsheren het verslag lezen van de besprekingen te Brugge over de middelen die daar beraamd werden. Het was hen echter niet toegelaten om daarover met anderen dan met Egmont te handelen.³⁴

Het rekwist kwam zeker tegemoet aan de wensen van de landvoogdes.³⁵ In de apostille op het rekwist prees zij de Vliesridders om hun trouw aan 'de oude religie'. Zij verzocht hen in die gevoelens te volharden en te trachten de predicaties door onderhandelingen (*par toute négociation convenable*) te doen ophouden en een einde te maken aan de consistories, de geldinzamelingen, de avondmaalvieringen, de scholen en alle ongeoorloofde vergaderingen van de hervormden en beloofde daarbij haar steun.³⁶

ART. II. DE LANDVOOGDES EIST DE STRENGE TOEPASSING VAN HET AKKOORD VAN 23 AUGUSTUS

§ 1. DE OMZENDBRIEF VAN DE LANDVOOGDES (4 DECEMBER 1566)

Terwijl de gedeputeerden van de Vier Leden nog beraadslaagden over het beste middel om de rust en de welvaart in het land te herstellen, had Margaretha van Parma reeds een eerste stap gezet op de weg naar het verbod van de predicaties. Van 4 december dagtekenen twee omzendbrieven, de ene gericht aan de magistraten van de 'goede steden', waar geen predicaties noch uitoefening van de hervormde godsdienst plaats hadden, de andere aan de magistraten van de 'slechte steden', waar het akkoord van 23 augustus niet werd nageleefd.³⁷

De hoogbaljuw en de magistraat van Gent ontvingen de tweede versie. Hoewel Margaretha van Parma de predicaties slechts *sensu stricto* had toegelaten, veroorloofden de predikanten zich op allerlei manieren de hervormde godsdienst uit te oefenen door het toedienen van het doopsel, het inzegenen van huwelijken, het vieren van het avondmaal, het inrichten van de consistories, synoden, scholen, geldinzamelingen en andere 'onduldbare misbruiken'. Namens de Koning gaf de landvoogdes het bevel aan de magistraat om met alle mogelijke middelen de overtredingen van de predikanten en de hervormden geleidelijk te doen ophouden, te beginnen met de ergste. In de brief worden de

predicaties nog niet formeel verboden. Ten slotte moesten de hoogbaljuw en de schepen ervoor zorgen dat de toehoorders geen wapens droegen, dat zij de openbare orde niet verstoorden, dat er geen vreemde predikanten, ballingen of afvalligen in Gent verbleven, dat het avondmaal niet gevierd werd en dat er geen geldinzamelingen meer zouden worden gehouden.³⁸

§ 2. HET ANTWOORD VAN DE MAGISTRAAT

Zodra hij de brief van de landvoogdes had ontvangen, ontbood de magistraat elf leden van het consistorie: Pieter de Rijcke, Jacob van der Haeghen, Cornelis Teymont, Jacob Lobberjoos, Jacob Tayaert, Jacob van Migrode, Jan Pyls, Jan Rutinck, Abraham Rossaert, Jan de Vos en Christiaan de Rijcke. Zij verschenen vergezeld van de predikanten Johannes Helmichius, Balthazar Annozius, Nicase van der Schuere en twaalf andere hervormden: Pieter van Hoorebeke, Marc de Mil, Nikolaas de Zaedelaere, Christoffel de la Becque, Reinier de Pestere, Pieter Bauters, Jan Martens de Oude, Lieven de Zomere, Martin Volckaert, Cornelis Rediable, Willem de Coninck en Jan Coucke.

Na voorlezing van de brief verzocht de magistraat de hervormden stipt alle voorschriften van de landvoogdes na te leven, maar de hervormden waren niet geneigd gewillig te gehoorzamen. Listig vroeg Pieter de Rijcke of de brief opgesteld was op bevel van de Koning, in overleg met de Staten-Generaal. Hij wist maar al te goed dat er geen vergadering van de Staten-Generaal had plaats gehad. Hij maakte ook de opmerking dat Egmont, in aanwezigheid van de magistraat, herhaaldelijk beloofd en gezworen had *'op zijn ordre'* dat de hervormden niet zouden worden gehinderd in hun predicaties, in de uitoefening van hun godsdienst en in het toedienen van de sacramenten, op voorwaarde dat zij de wapens zouden neerleggen, zoals bepaald in het akkoord tussen de landvoogdes en de edelen.³⁹ Niet alleen Egmont, maar ook anderen, zoals de prins van Oranje, de graaf van Horn en graaf Lodewijk van Nassau, hadden uitdrukkelijk in hun akkoorden met de hervormden toegestaan dat de predicaties en de uitoefening van de godsdienst mochten geschieden, totdat de Koning een besluit zou genomen hebben op advies van de Staten-Generaal. Door het verbieden van de uitoefening van hun godsdienst, van de geldinzamelingen voor de bouw van de tempel en voor de armen, zouden in feite de toegestane predicaties en godsdienst onmogelijk worden. Indien ook het consistorie werd verboden, wie zou dan instaan om eventueel de toehoorders van de predicaties, 20 tot 30.000 personen naar de hervormden beweerden, *'in goeden ordre te houden ende wachten van de insolentie te committeren'*?

De hervormden verzochten om een kopie van de brief, omdat daarin enkele dubbelzinnige termen stonden, zoals *'apostats, cène calvinistique'* en dies meer. Zij vroegen ook dat de magistraat de brief zou doen afkondigen, opdat heel hun gemeente op de hoogte zou zijn. De magistraat weigerde de bezwaren van de hervormden te aanvaarden en beriep zich op zijn plicht gevolg te geven aan de bevelen van de landvoogdes. Aangaande de beloften van Egmont wilde hij in herinnering brengen dat die steeds weigerde *'t zelve wordt van 't exercitie in heurlieder submissie gheinseereert te wordene'* en slechts aanvaardde dat, *'indien by hemlieden yet gheexerceert wierde, dat 't zelve zoude moeten modestelic ghe-daen zyn, by conniventie, tollerantie, simulatie, ende anderssins nyet, ende tot wederroupen'*. Omdat hij daartoe geen opdracht had, weigerde de magistraat een kopie te geven van de brief van de landvoogdes.⁴⁰

De magistraat, die weinig hoop had dat de hervormden de bevelen die hij hun had overgemaakt, zouden gehoorzamen, waarschuwde de landvoogdes en de gouverneur. Tevens vroeg hij welke sancties hij tegen de overtreders zou moeten nemen.⁴¹ Margaretha bleef hierop het antwoord schuldig.

§ 3. EGMONT EN DE BEVELEN VAN MARGARETHA

Nadat de landvoogdes aan de magistraten van de steden bevolen had het akkoord van 23 augustus stipt te doen naleven, verzocht zij Egmont naar zijn ambtsgebied te vertrekken om de stedelijke overheden bij te staan in de uitvoering van haar bevelen. Zoals de andere gouverneurs ontving Egmont zeer strenge en zeer uitvoerige instructies.⁴²

Egmont was het niet eens met de zienswijze van de landvoogdes. Hij vond het niet geraadzaam haar bevelen letterlijk uit te voeren. Die waren, naar zijn inzicht, op sommige punten strijdig met de akte van submittie, met hetgeen aan de hervormden werd toegestaan in aanwezigheid van de hoogbaljuw en de magistraat en met hetgeen, volgens zijn opdracht, overeengekomen was tussen de hervormden en Backerzele. Egmont raadde de magistraat aan zich aan de overeenkomsten met de hervormden te houden om het volk geen aanleiding tot opstand te geven. Om de magistraat gerust te stellen, gaf hij hem de verzekering dat de landvoogdes drie dagen voordien *'tout nostre besoigné de Flandres'* had goedgekeurd. Zij had hem zelfs uitdrukkelijk bevolen dit aan de hoogbaljuw en aan de schepenen mee te delen.⁴³

De bevestiging dat de landvoogdes *'tout son besoigné'* goedgekeurd had, deed op zijn minst de waarheid geweld aan. In een brief aan de Koning schreef Margaretha dat zij *'tous ces jours'* woorden had gehad met Egmont omdat die aandrang op de goedkeuring van zekere verklaringen die hij aan de hervormden te Ieper en te Gent, nopens *'l'exercice de mariaige et d'enterrement de ces hérétiques'* had afgelegd. De landvoogdes wilde die interpretatie niet goedkeuren, *'sans toutesfois impugner ni casser ce qu'il avoit fait pour ung mieulx'*⁴⁴ Indien zij zelfs de 'interpretatie' van sommige punten uit de akte van submittie niet wilde goedkeuren, is het *a fortiori* uitgesloten dat zij de heel wat verder strekkende mondelinge toegevingen van Egmont aan de Gentse hervormden zou hebben goedgekeurd.

Toen Egmont vernam dat de hoogbaljuw een beroep gedaan had op het garnizoen van het Spaans Kasteel en op de soldaten van de ordonnantiebende van de graaf van Hoogstraten⁴⁵ om eventueel de bevelen van de landvoogdes *manu militari* te doen naleven, liet hij aan de hoofdbaljuw weten dat het niet raadzaam was die bevelen letterlijk uit te voeren. Slechts indien de hervormden hun overeenkomst niet naleefden, zou hij op gewapende hulp mogen rekenen.⁴⁶

§ 4. DE HERVORMDEN EN DE BEVELEN VAN DE LANDVOOGDES

Spoedig bleek dat de hervormden zich absoluut niet bekommerden om de bevelen van Margaretha van Parma. Onverstoorbaar gingen zij voort met de uitoefening van hun godsdienst: dopen, trouwen en begraven op hun manier.⁴⁷ Zij verklaarden zelfs openlijk dat zij voor niets of niemand daarvan zouden afzien.⁴⁸

De magistraat verwittigde de landvoogdes dat hij om de hervormden tot gehoorzaamheid te dwingen, geen andere mogelijkheid zag dan het gebruik van geweld. Een

gewapend optreden hield echter het gevaar in van een volksopstand. Dit risico durfde de magistraat niet nemen zonder formeel bevel van de landvoogdes en zonder de aanwezigheid en de bijstand van Egmont.⁴⁹ Het schrijven van de magistraat bleef andermaal zonder antwoord.

Einde december werden in Gent allerlei alarmerende berichten verspreid. Op de tweede kerstdag was het uitbreken van de gewapende opstand in het zuidwesten van Vlaanderen, om Valenciën te ontzetten, in Gent bekend.⁵⁰ Twee dagen later getuigden Pauwels Lambrouck en Vincent Deynoot voor de magistraat dat de 'geuzen' uit het Westkwartier manschappen trachtten te ronselen onder de vier compagnies. Zij boden 20 schellingen contant en beloofden een soldij van 20 gulden per maand.⁵¹

Terzelfder tijd verkondigden de hervormden dat zij besloten waren om op nieuwjaarsdag het avondmaal te vieren. Veel inwoners van de stad en veel vreemdelingen zouden eraan deelnemen. De magistraat vreesde dat de samenkomst van zoveel hervormden aanleiding zou geven tot *'une foulle, pillerye et massacre des gens d'esglise, cloistres et abbayes, selon que l'on veoit par expérience estre advenu es lisières du pays de Flandre'*.⁵² Het waren dus zuiver godsdienstige onlusten, geen sociale, die de magistraat vreesde.

Nog vóór het einde van het jaar deed in de stad ook het gerucht de ronde dat vóór Driekoningen *'tout yroit au rebours'*.⁵³ Daneel van Langheraert verklaarde aan de magistraat dat Jan Stoop, een linnenwever uit de Keizerstraat, aan verscheidene personen zou gezegd hebben: *'Ziedij daer dat klooster van Sinte Claeren, het zal eer dertiendach [Driekoningen] in vier staen'*.⁵⁴

Voor de derde maal wendde de magistraat zich tot de landvoogdes om te vernemen wat hem te doen stond. In tegenstrijd met haar brief van 4 december, had Egmont aan de magistraat bevolen *'bien estreitement'* de akte van submittie te onderhouden, *'et consequamment par connivence passer et dissimuler l'exercice de leurdicté religion'*. Omdat de hervormden thans zinnens waren het avondmaal te vieren en omdat hij vreesde dat dit aanleiding zou kunnen geven tot ernstige onlusten, vroeg de magistraat aan Margaretha zo spoedig mogelijk te willen preciseren welke *'exercices de ladicte religion'* hij oogluikend mocht dulden.⁵⁵

Dezelfde dag verwittigde de magistraat ook Egmont dat de hervormden van plan waren het avondmaal te vieren, hoewel hij dit steeds formeel verboden had. Tevens waarschuwde de magistraat hem dat het gerucht de ronde deed *'que auparavant ces rois tout yra à rebours en ceste ville'*. Hij sommeerde hem plechtig *'comme ayant le Gouvernement de ce pais de Flandre'* het nodige te doen om de orde te handhaven. Ten slotte verzocht hij Egmont ook nog te zorgen dat de magistraat in het bezit kwam van de ondertekende akte van submittie.⁵⁶

§ 5. OPTREDEN VAN EGMONT TEGEN DE HERVORMDEN

De brief van de magistraat aan Egmont bleef niet zonder gevolgen. Het voornemen van de hervormden om het avondmaal te vieren, ondanks zijn formeel verbod, en hun voortdurende weigering om de ondertekende akte van submittie aan de magistraat te overhandigen, kwetsten de eigenliefde van de ijdele graaf.

Op 30 december gaf Egmont het bevel aan zijn secretaris Backerzele naar Gent te gaan om de avondmaalsviering te verhinderen en de ondertekende akte van submittie op te eisen. Egmont kon er echter nog niet toe besluiten de magistraat te bevelen alle *'exere-*

cices' van de hervormde godsdienst te doen ophouden, zoals voorgeschreven door de landvoogdes. Hij bleef de mening toegedaan dat de magistraat verder aan de hervormden oogluikend *'quelques choses de petite importance'* moest toelaten. Slechts indien zij toch poogden het avondmaal te vieren, moest de magistraat hem onmiddellijk verwittigen en, zelfs met geweld, dit voornemen verhinderen.⁵⁷

Backerzele kwam op oudejaarsavond in Gent toe. De volgende morgen begaf hij zich naar de tempel, waar de hervormden vergaderd waren voor de predicatie en voor de uitoefening van hun godsdienst.⁵⁸ Volgens sommige kroniekschrijvers zou Backerzele aan de aanwezigen gevraagd hebben hem de ondertekende akte van submissie te overhandigen en voortaan *'huerlieder predicken, vergaderinghen, kinders kersten doen, begraven, trauwen en het gheven vant nachtmael'* te laten.⁵⁹

De hervormden waren zeer verwonderd toen Backerzele onmiddellijk een antwoord eiste. Zij wilden eerst beraadslagen met het consistorie van Antwerpen. Op de oktobersynode te Gent was immers beslist dat voortaan de gemeenten geen belangrijke besluiten meer zouden nemen, zonder voorafgaand onderling overleg. Toevallig moesten op dezelfde nieuwjaarsdag te Antwerpen *'compereren huijt elcker stat daer konsistorie was, te wetene eenen predicant met eeneghe depiteerden'*.⁶⁰ De hervormden vroegen acht dagen uitstel om een definitief antwoord te geven. Backerzele stemde hiermee in en gaf hen *'noch een zeem'* door de belofte dat hij zijn best zou doen om de vrijlating te verkrijgen van hun gevangenen en voor allen *'lyberteijt van levene'*, tot de komst van de Koning.⁶¹

Het is weinig waarschijnlijk dat Backerzele inderdaad de hervormden verzocht hun predicaties, vergaderingen en elke uitoefening van hun godsdienst te schorsen. Hierdoor zou hij zijn opdracht te buiten gegaan zijn. Wellicht geven de kroniekschrijvers een interpretatie weer die de hervormden schonken aan de eis van Backerzele om de ondertekende akte van submissie in te dienen en geen avondmaalviering te houden.

Na het vertrek van zijn secretaris, ontbood Egmont een deputatie van de magistraat te Gent, te Zottegem, om hem nauwkeurig in te lichten over de toestand in de stad.⁶²

De schepenen Joos Donaes en Adriaan van Riebeke, alsook de pensionaris Jan du Bois, bevestigden dat te Gent het gerucht werd verspreid dat de hervormden van plan waren om binnenkort de kerken en de kloosters, zowel binnen als buiten de stad, in brand te steken, de katholieken te verjagen en hun huizen te plunderen. Om weerstand te kunnen bieden aan de kwaadwilligen, verzochten de afgevaardigden de gouverneur naar Gent te willen komen.⁶³

Toen Backerzele onverrichter zake terugkwam, zond Egmont hem onmiddellijk terug om de ondertekende akte van submissie op te eisen. Teneinde de leiders van de hervormden gewilliger te doen gehoorzamen, mocht hij hen een kopie overhandigen van de interpretatie van het akkoord dat Egmont met de hervormden in Ieper had gesloten. Indien zij bleven weigeren, moest Backerzele naar de predicatie gaan en daar openbaar bekendmaken dat, aangezien de ondertekende akte niet ingediend werd zoals zij beloofd hadden, *'tout ce que avecq eulx pouvoit esté communiqué et traicté concernant ladicte submissie, et ce que pouvoit en estre ensuivi, eussent à tenir et estimer pour rien et de nulle valeur'*.⁶⁴

Enkele uren na zijn secretaris kwam Egmont zelf te Gent aan. De volgende morgen, 5 januari, ontbood hij een afvaardiging van de hervormden, in aanwezigheid van de hoogbaljuw en enkele schepenen. Hij berispte hen zeer streng omdat zij de ondertekende akte van submissie nog niet ingediend hadden. Hij weigerde nogmaals hun bezwaren te aanhoren en eiste dat de hervormden onverwijld de ondertekende akte aan de magistraat

zouden overhandigen en het protest zouden schrappen dat zij opgetekend hadden op de keerzijde van de akte.⁶⁵

Volgens kroniekschrijvers zond Egmont zijn secretaris naar de tempel van de hervormden, waar op dat ogenblik, op twee plaatsen, in het Nederlands en in het Frans gepredikt werd. De kronieken geven zeker geen trouw relaas van de feiten, wanneer zij vermelden dat Backerzele zou hebben verklaard dat Egmont *'hielt van niet en onweirde, en alsof 't noyt geschied en waere, al 't gene waervan hij in 't zelve Accord met hun overeengekomen was'*.⁶⁶ Egmont had alleen maar zijn mondelinge toegevingen ingetrokken, zoals blijkt uit het feit dat hij aan de hervormden nog een kopie liet overhandigen van de interpretatie van het akkoord van Ieper.

Dezelfde avond overhandigden Pieter de Rijcke, Cornelis Teymont en Jan Ruytinck eindelijk het ondertekende akkoord aan de magistraat. Die moest echter nog aandringen opdat de hervormden het protest op de keerzijde zouden doorhalen, zoals Egmont bevelen had.⁶⁷

Toen de magistraat de ondertekende akte collationeerde met het origineel, door Egmont ondertekend, stelde hij vast dat er enkele wijzigingen in aangebracht waren. Onmiddellijk verwittigde hij de gouverneur, die 's middags naar Oudenaarde vertrokken was, en vroeg hem of hij bereid was de veranderingen aan de tekst te aanvaarden.⁶⁸ Egmont meende dat het in de gegeven omstandigheden niet mogelijk was de tekstwijzigingen te doen verbeteren. De hervormden zouden kunnen denken dat men erop aanstuurde om niets meer van de overeenkomst te onderhouden. Hij hoopte dat het toch maar tijdelijk zou zijn, in afwachting dat de Koning, op advies van de Staten-Generaal, *'y donneroit quelque bon ordre'*.⁶⁹

Nadat Egmont aldus zijn instemming betuigd had met de tekstwijzigingen, overhandigde de magistraat aan Pieter de Rijcke en Cornelis Teymont de tekst van de interpretatie van de akte van submittie, door Egmont ondertekend.⁷⁰

§ 6. VOORZORGSMAATREGELEN VAN DE MAGISTRAAT TEGEN ONLUSTEN

De magistraat had niet gewacht op de reactie van Egmont om voorzorgsmaatregelen te treffen voor het behoud van de orde en de rust en het verhinderen van brandstichting en plundering. Om zoveel mogelijk elke aanleiding tot onlusten te voorkomen, verbood hij, op oudejaarsavond en op de volgende feestdagen, zoals Nieuwjaar, Driekoningen en andere, verkleed of gemaskerd te gaan en *'presenten'* voor te stellen of te verkopen die schimpig waren voor geestelijken en burgers.⁷¹

Op 3 januari 1567, dit wil zeggen vóór de komst van Egmont in Gent, besloten de hoogbaljuw en de magistraat gedurende een drietal dagen (op 5, 6 en 7 januari) de dagwacht te versterken door leden van de drie grote schuttersgilden en van de drie vrije neringen.⁷² Van 8 uur 's morgens tot 6 uur 's avonds, moesten 28 à 30 man van de Sint-Jorisgilde de wacht houden in hun lokaal tegenover het schepenhuis⁷³, evenveel van de Sint-Sebastiaansgilde in hun lokaal op de Kouter⁷⁴ en eenzelfde aantal van de Sint-Antoniusgilde in het Gravensteen. De vrije neringen van de vleeshouwers en van de visverkopers moesten elk met 24 man de wacht houden in het Vleeshuis, terwijl de vrije schippers met 40 man de wacht moesten houden in het Schippershuis en in hun kapel bij de Ketelpoort.⁷⁵

Op Driekoningendag gingen de hoogbaljuw, de eerste schepen van de Keure, Jan Damman, heer van Oombergen en secretaris Roeland van Hembyze naar de verschillende plaatsen waar de extraordinaire wacht gehouden werd. Zij spoorden de wachters aan uit al hun macht te verhinderen dat de plunderingen en de brandstichtingen die zich aan de grenzen van Vlaanderen hadden voorgedaan, ook in Gent zouden gebeuren. De wachters betuigden eensgezind hun bereidwilligheid en beloofden zelfs hun leven in te zetten, om weerstand te bieden aan de kwaadwilligen.⁷⁶

Volgens Marcus van Vaernewijck zou de magistraat tevens aan de schuttersgilden en de vrije neringen verboden hebben de predicaties buiten de stadspoorten bij te wonen. Zelfs zou hij de vrije neringen bedreigd hebben met *'verbuerte en openstellen van haer neeringhen'*.⁷⁷ Dezelfde kroniekschrijver noteerde ook dat het begin januari 1567 slecht ging te Gent wegens de graanduurte *'ende qualic overcommen van den coorne'*. De graanschepen werden tegengehouden, zelfs nadat de vastgestelde tolrechten in natura voldaan waren.⁷⁸

De chronologische opeenvolging van de feiten toont aan dat de onlusten aan de zuidergrens van het graafschap Vlaanderen de graanduurte voorafgingen. Die was een gevolg van de onvoldoende aanvoer wegens de onveiligheid van de toevoerwegen in de streek tussen Leie en Schelde. De gewapende opstand van december 1566 mag niet voornamelijk worden toegeschreven aan de sociaal-economische factoren, de ware oorzaak was van godsdienstige aard. Ondanks de graanduurte, hadden er geen onlusten plaats te Gent.

Na Driekoningen werd de extra wacht niet voortgezet. Was het alleen dankzij de voorzorgsmaatregelen van de magistraat, of was het veeleer omwille van de nederlaag van de rebellen te Watrelos en Lannoy, dat er in januari 1567 in Gent geen plunderingen en brandstichtingen in kerken en kloosters zijn gebeurd?

De magistraat bleef nochtans op zijn hoede. Op 8 januari bespraken de schepenen van de Keure met de superintendenten van de *'vingteniers'* welke maatregelen ze zouden kunnen treffen tegen alle kwaadwilligen die *'brand, foullen of insolencien'* in de stad zouden willen veroorzaken.

De superintendenten, allen notabele burgers, zegden hun volledige steun toe, evenals de schuttersgilden en de vrije neringen. Zij drukten echter de vrees uit, dat de *'vingteniers'* en hun volk niet allen bereid zouden zijn onder eed te beloven krachtig weerstand te bieden aan de ondernemingen van de kwaadwilligen. Zij meenden dat de magistraat op een andere manier zou moeten te werk gaan dan vorig jaar begin augustus. Hij zou de *'vingteniers'* en de twintigmannen individueel moeten ontbieden om hun opinie te weten te komen. Hopelijk zou dan eenieder zich bereid verklaren om deel te nemen aan de gezamenlijke verdediging van de stad.⁷⁹

Heeft de magistraat het advies van de superintendenten opgevolgd en de *'vingteniers'* en hun mannen individueel ontboden? Noch de officiële bronnen noch de kronieken geven daar enige inlichting over.

§ 7. ZENDING VAN PENSIONARIS JAN DU BOIS NAAR HET HOF TE BRUSSEL

De magistraat was blijkbaar niet gerustgesteld door de verklaring van Egmont dat Margaretha van Parma *'tout son besoigné de Flandres'* goedgekeurd had. Nadat hij vruchteloos, tot driemaal toe, de landvoogdes om nadere toelichtingen verzocht had op haar omzendbrief van 4 december, zond hij Jan du Bois, een van de pensionarissen, naar

Brussel om zekerheid te verkrijgen dat hij naderhand geen last zou ondervinden indien hij gevolg gaf aan de bevelen van Egmont.

Opdat Egmont de handelwijze van de magistraat niet kwalijk zou nemen, moest du Bois eerst *'secretelic'* contact opnemen met president Viglius om door diens bemiddeling een antwoord te krijgen op de verschillende brieven van de magistraat aan de landvoogdes. Desnoods moest de pensionaris zich persoonlijk tot Margaretha van Parma wenden om duidelijk te vernemen of de schepenen *'nyet mesdoen en zullen, dissimulerende d'exercitie van der nyeuwe religie, in 't doopen ende trauwen, metgaerders in d'exercitie van de visitatie van heurlieder ziecken, ende administratie van de funerailles, naer d' uutweisen van de declaratie van den heer van Egmont'*.⁸⁰ Na zijn onderhoud met Viglius werd Jan du Bois door de landvoogdes in audiëntie ontvangen. Zij verzocht hem zijn verzoeg schriftelijk in te dienen.⁸¹

Op welke wijze de pensionaris zijn zending voltooide, is niet bekend. Heeft hij inderdaad een schriftelijk verzoeg ingediend, of heeft de magistraat hem andere instructies gegeven? Met zekerheid is alleen bekend dat de magistraat een rekwes indiende waarin hij Margaretha van Parma nogmaals verzocht *'de specifier les poinctz qu'ilz polront dissimuler'*.⁸²

De apostille van Margaretha van Parma was geen bondig en precies antwoord op de vraag van de magistraat. Enerzijds wees zij erop dat zij haar bedoeling met haar brief van 4 december had kenbaar gemaakt, maar dat zij de magistraat nog zou adviseren nopens hun rekwes. Anderzijds gaf zij aan de magistraat het wijdlopipe bevel *'de mectre ordre aux plus griefs maux et inconueniens'*, zoals voorgeschreven in haar brief aan de gouverneurs van de provincies, in dato 13 december, waarvan zij een kopie overmaakte. Nadat de magistraat een einde zou gesteld hebben *'aux plus griefs maux et inconueniens'*, moest hij de landvoogdes verwittigen, dan zou zij hem adviseren wat hij vervolgens moest doen. Bovendien vermaande zij de magistraat te trachten door overreding te verkrijgen dat de hervormden met de predicaties zouden ophouden en dat de predikanten zich zouden terugtrekken, zoals in andere steden was gebeurd.⁸³

In de brief aan de gouverneurs werden weliswaar een aantal overtredingen aangehaald, waaraan de hervormden zich schuldig maakten en die moesten worden bestraft. Nergens werd echter uitdrukkelijk melding gemaakt van het dopen, trouwen, zieken bezoeken en het begraven van de doden, met andere woorden de *'exercices'* van de nieuwe religie die in de toelating van de predicaties *'sensu stricto'* niet begrepen waren.

§ 8. OPTREDEN VAN DE MAGISTRAAT TEGEN DE HERVORMDEN

De magistraat had het antwoord van de landvoogdes niet nodig om de naleving te eisen van de bepalingen van de akte van submittie. Op 17 januari verbood hij aan een deputatie van het consistorie, bestaande uit Cornelis Teymont, Jan Rutyneck en de predikanten Jan Werner Helmichius, Balthazar Annozius en Nicase van der Schuere, voortaan nog predicaties te houden ter gelegenheid van begrafenissen. Het akkoord met de hervormden liet immers alleen toe te prediken op zon- en feestdagen. De predikanten verklaarden, dat zij reeds enige dagen geleden besloten hadden voortaan slechts een kort gebed te doen bij het graf van de overledenen.

Terzelfder tijd werd aan de hervormden verboden voortaan nog personen uit andere plaatsen te dopen of te trouwen. Het consistorie van Gent zou aan afgevaardigden van de consistories van Deinze en Petegem voorgesteld hebben om met hun dopelingen en

trouwlustigen naar Gent te komen. Volgens Jan Rutynck stemde de informatie van de magistraat niet overeen met de waarheid. Hij had slechts aan iemand van Deinze gezegd dat er te Gent geen verbod was uitgevaardigd tegen het dopen en trouwen en had alleen maar de raad gegeven zich tot Egmont te wenden.⁸⁴

Wellicht was de magistraat reeds in het bezit van het antwoord van de landvoogdes op zijn verzoekschrift en van de kopie van de brief aan de gouverneurs, toen hij aan schoolmeester Christiaan de Rijcke verbood voortaan nog de catechismus van Calvijn en het geloof van de calvinisten aan de kinderen te onderwijzen.⁸⁵ De Rijcke beloofde te gehoorzamen.

In overeenstemming met de bevelen van de landvoogdes aan de gouverneurs voerde de hoogbaljuw met zijn soldaten een *razzia* uit nabij de hervormde tempel. Op drie kramen namen zij verdachte boeken, refreinen en spotprenten op de geestelijkheid in beslag. De verkopers werden door de hoogbaljuw voor ondervraging meegenomen.

Het optreden van de hoogbaljuw verwekte geen weerstand, hoewel er, volgens Marcus van Vaernewijck, op de predicatie wel dertigduizend aanwezigen waren.⁸⁶ Een getal dat zeker fel overdreven is. Enige herrie ontstond toen kapitein Wijchuuus, *'droncken ziinde, beghon rudelic onder tvolck te handelen'*. Daarop wilden de aanwezigen, verontrust door het optreden van de hoogbaljuw, snel de vergaderplaats verlaten.

's Avonds was er beroering in de stad. De soldaten die de wacht hielden op de Korenmarkt, stelden zich in slagorde op, bevreesd dat het volk de gevangenen uit het Sausselet zou willen bevrijden. De vier kapiteins begaven zich naar de Korenmarkt. Ook de soldaten van de ordonnantiebande van de graaf van Hoogstraten, die te Gent gelegerd waren, liepen te wapen. De burgers durfden niet meer op de Korenmarkt komen. Zij sloten de deuren van hun huizen uit vrees dat er die nacht iets zou gebeuren. Alles bleef echter relatief rustig.⁸⁷

De volgende dagen ging de magistraat verder met de uitvoering van de bevelen van de landvoogdes. Op 27 en 28 januari werd aan alle schoolmeesters en schoolmeesteressen, zowel geestelijken als leken, formeel verboden *'verboden of suspecte boucken of catechismen van der nyeuwer religie te leeren'*, zelfs indien de ouders daarom verzochten. Aan elf gedaagden werd uitdrukkelijk verboden nog school te houden.⁸⁸

ART. III. HET VERBOD VAN DE PREDICATIES

§ 1. NIEUWE OMZENDBRIEF VAN DE LANDVOOGDES (23 JANUARI 1567)

In een eerste omzendbrief (van 4 december 1566) had Margaretha van Parma alle ongeoorloofde *'exercices'* van de hervormde godsdienst verboden. Door een tweede omzendbrief (van 23 januari 1567) wilde zij een einde maken aan de predicaties die zij op 23 augustus 1566 onder druk van de omstandigheden had toegelaten.

Door de omzendbrief van 23 januari werd de komst van de Koning, aan het hoofd van een leger, officieel aangekondigd. De hertog van Alva en zijn troepen waren reeds op weg om aan de grens de intrede van de Koning voor te bereiden. Aan het slot van de brief verzocht Margaretha van Parma de magistraat onverwijld zowel de predicaties als de uitoefening van de nieuwe godsdienst te doen ophouden, door gebruik te maken van alle middelen die zij herhaaldelijk in verscheidene brieven had aanbevolen.⁸⁹

Bij de lezing van de omzendbrief, op 27 januari, zullen de oudere leden van de magistraat ongetwijfeld teruggedacht hebben aan de komst van keizer Karel V, een kwart eeuw voordien, na de beruchte opstand van de Gentenaren tegen hun roemrijkste stadsgenoot. Zij zullen wel sceptisch naar elkaar hebben gekeken, toen zij lazen dat de Koning geen ander inzicht had dan zijn onderdanen te behandelen als *'prince bening et clément'* en slechts *'avec toute humanité, douceur en voye de grâce'* op te treden.⁹⁰ Secretaris Roeland van Hembyze achtte het niet de moeite waard de uitweidingen over de welwillendheid van de Koning in het *Discours* over te schrijven. Daarentegen tekende hij zorgvuldig op dat de Koning vast besloten was *'entièrement dresser et remettre les choses en l'ordre qu'il convenoit'*.⁹¹

§ 2. DE UITVOERING VAN DE NIEUWE BEVELEN VAN DE LANDVOOGDES

Zodra hij de omzendbrief van Margaretha van Parma had ontvangen, zond de magistraat een deputatie naar de Raad van Vlaanderen om te overleggen hoe hij het best en het gemakkelijkst de bevelen van de landvoogdes zou kunnen laten uitvoeren. In plenumvergadering van de Raad van Vlaanderen werd besloten om in aanwezigheid van de hoogbaljuw en de schepenen, met hun pensionarissen en secretarissen, een afvaardiging van het consistorie en andere notabelen van de nieuwe religie te ontbieden.

Op 31 januari verschenen een aantal hervormden in de plenumvergadering van de Raad van Vlaanderen. Het waren Pieter de Rijcke, Cornelis Teymont, Jacob van Migrode en Christoffel de la Becque, advocaten, Jan de Coninck, Jan Rutinck en Pieter Stueperaert, procureurs bij de Raad van Vlaanderen, Jacob Lobberjoos, Jan de Vos, Marc de Mil, Jan Martens de Oude, Christiaan de Rijcke, Lieven Hendricx, Jan Diericx, Pieter van Hoorebeke, Frans Hueriblocq, Martin Volckaert, Cornelis Rediable, Maarten Dierkens, en de predikanten Jan Helmichius en Nicase van der Schueren.

Jacob Martens, president van de Raad van Vlaanderen, liet de hervormden opmerken dat de Koning bij zijn aanstaande komst de godsdienst in de Nederlanden in dezelfde toestand wilde vinden als bij zijn vertrek, zo niet zou het tot een gewapend conflict komen dat de ondergang van het land tot gevolg zou hebben. Derhalve vermaande hij de hervormden vóór de komst van de Koning af te zien van de predicaties en van de uitoefening van de nieuwe religie. Na onderling overleg verklaarde Pieter de Rijcke namens de hervormden dat de predicaties *'bij openbare publicatie'* toegelaten waren en dat zij die in geweten niet konden nalaten, tenzij zij op dezelfde manier verboden zouden worden. De president wilde echter met zekerheid weten of de hervormden bereid waren te gehoorzamen, indien de predicaties en de uitoefening van de nieuwe godsdienst *'van 's konings wege'* verboden werden. Na nogmaals beraadslaagd te hebben, werd aan elke afvaardigde van de hervormden individueel gevraagd of hij bereid was te gehoorzamen, indien de predicaties en de uitoefening van de nieuwe godsdienst van *'s koningswege'* zouden worden verboden. Allen beloofden, *'zo verre het hemlieden anghinck'*, te gehoorzamen of het land te verlaten, indien het verbod *'openbaerlic'* uitgevaardigd werd. Alleen Pieter Stueperaert en Nicase van der Schuere maakten voorbehoud.⁹²

De magistraat verwittigde dadelijk de landvoogdes dat de hervormden hun predicaties en uitoefening van de nieuwe godsdienst slechts wilden schorsen, indien zij openlijk verboden werden door de Koning. Hij verzocht om nieuwe instructies en om bijstand van Egmont. Ondertussen zou hij ervoor zorgen dat de punten, voorgeschreven

door de omzendbrief van de regentes aan de gouverneurs (13 december), nageleefd werden.⁹³

Volgens kroniekschrijvers verkondigden de hervormden dat zij de predicaties slechts zouden laten, indien zij verboden werden door Egmont, die ze toegelaten had. Daarbij merkte Marcus van Vaernewijck schamper op dat de hervormden meer belang hechtten aan de bevelen van Egmont, *'die maer een onghetrauwe dienaer was'*, dan aan de bevelen van de Koning en van diens zus.⁹⁴ Onverstoord zetten de hervormden hun predicaties en godsdienstoefeningen door.⁹⁵

De belofte van de magistraat aan de gouvernante was geen ijdele belofte. Tegen 3 februari ontbood hij de vier predikanten en eenenveertig van de voornaamste hervormden. Slechts een predikant en vierentwintig hervormden beantwoordden de uitnodiging.⁹⁶ De magistraat las de aanwezige hervormden een zeer uitvoerige *'Vermaning'* voor, die in feite alle punten vermeldde uit de omzendbrief van de landvoogdes aan de gouverneurs. De hervormden moesten hun consistorie ontbinden. Zij mochten geen geld meer ophalen zonder toelating. Het was de predikanten verboden nog synoden te houden in de steden te prediken in kerken, op kerkhoven of andere gewijde plaatsen. Het dopen, trouwen en begraven werd niet uitdrukkelijk verboden, slechts de avondmaalviering. De magistraat zou toezicht houden op de scholen om te zien of er geen dwalingen werden onderwezen en er scherp op toezien dat er geen ketterse drukwerken verkocht werden. Voor elke overtreding waren strenge straffen bepaald. Na de voorlezing van de *'Vermaning'* drong de magistraat nogmaals aan opdat de hervormden de predicaties en de uitoefening van de nieuwe godsdienst zouden stopzetten. Op verzoek van de hervormden, verleende de magistraat hen een handgeschreven kopie van de *'Vermaning'*.⁹⁷

Het proces-verbaal met de antwoorden van de hervormden is niet bewaard gebleven. Volgens Marcus Van Vaernewijck, die goed ingelicht was te oordelen naar de bijzonderheden die hij noteerde, zou de magistraat aan elk van de hervormden individueel gevraagd hebben of hij wilde gehoorzamen. Sommigen beloofden dit, maar anderen beriepen zich op het akkoord met Egmont en verzochten de magistraat zijn bevelen *'met trompetslaghe openbaerlic'* bekend te maken.⁹⁸ Was dit louter bedoeld om zich te kunnen verontschuldigen tegenover hun gemeente, of hoopten zij hierdoor protest en verzet uit te lokken onder het volk?

Niet alle hervormden waren geneigd om dadelijk en zonder meer gevolg te geven aan de *'Vermaning'*. Reeds de volgende dag, om 9 uur, kwamen Pieter de Rijcke, Marc de Mil en andere vooraanstaande hervormden opnieuw naar het schepenhuis om interpretatie te vragen van sommige artikelen uit de *'Vermaning'*. Ook vroegen zij toelating om hun collectes voor het onderhoud van de armen en voor de afbetaling van de bouwkosten van de tempel voort te zetten. De magistraat weigerde op dit verzoek in te gaan en verwees de hervormden naar de landvoogdes om bij haar of bij haar raadslieden uitleg te vragen, *'want'*, zo luidde het, *'g'en geloof niet hetgene wij u uyt haeren naem te kennen geven'*.⁹⁹

§ 3. EGMONT IN GENT

De hervormden moesten niet lang wachten op een gelegenheid om hun bezwaren persoonlijk aan Egmont voor te leggen. Op 6 februari kwam de gouverneur te Gent, na een rondreis door Vlaanderen. Zijn optreden in Eeklo, daags tevoren, was zeker geen gunstig

voorteken voor de Gentse hervormden. Egmont had in Eeklo inderdaad het preekverbod opgelegd en geëist dat de hervormden hun wapens zouden inleveren op het Nieuw Kasteel te Gent. Opdat zijn bevelen zouden worden nageleefd, had Egmont in de stad een compagnie 'roerocks' ('roodrokken')¹⁰⁰ achtergelaten, die allen gelogeerd werden in huizen van hervormden.¹⁰¹

Enkele uren na zijn aankomst te Gent, ontving Egmont een deputatie van de hervormden, bestaande uit Pieter de Rijcke, Karel Utenhove¹⁰², Marc de Mil, Martin Volckaert en Lieven Heindricx. Zij overhandigden een remonstrantie, waarin zij hun beklag deden over de bevelen van de magistraat, die volgens hen rechtstreeks tegen de toegezegde vrijheden indruisten. In een bijgevoegde nota specificeerden zij hun bezwaren tegen de artikelen van de 'Vermaning'. Het was nooit hun bedoeling geweest ongeoorloofde liga's op te richten, hun consistorie was slechts een vergadering van notabelen en gewone lieden, belast met de organisatie en het verzekeren van een vreedzaam verloop van de predicaties. Hun geldinzamelingen waren niet nadelig voor de Koning, maar bestemd voor het bekostigen van de bouw van de tempel, opgericht met de toelating van Egmont, en voor het onderhoud van hun vier predikanten. Aangezien het hen toegelaten was hun leer te verkondigen op de predicaties, had de magistraat niet het recht daar de verkoop te verbieden van boeken, waarin die leer gedrukt stond. Nochtans had de hoogbaljuw ter plekke alle boeken in beslag genomen en de verkopers aangehouden. De hervormden verzochten Egmont de gevangenen vrij te laten en hun boeken terug te geven. Het onderzoek door de magistraat ingesteld tegen de schoolmeesters, was volgens hen een nieuwe vorm van inquisitie. Het onderwijs van de catechismus en het zingen van psalmen was, zo zegden zij, niet alleen nuttig, maar ook noodzakelijk voor hun godsdienst.¹⁰³

Egmont gaf geen antwoord aan de hervormden. Slechts na hun vertrek nam hij kennis van de remonstrantie en van de nota, die hij zonder meer aan de magistraat overhandigde.¹⁰⁴

Om de stad te beveiligen, drong Egmont erop aan dat iedereen zou worden verplicht zijn wapens af te geven, zoals elders, o.a. in West-Vlaanderen, was gebeurd. De hoogbaljuw en de magistraat vonden het echter niet redelijk zowel de katholieken als de hervormden te ontwapenen. Egmont gaf vervolgens het bevel aan de magistraat om dit bezwaar aan de landvoogdes voor te leggen.¹⁰⁵

§ 4. DEPUTATIE VAN SCHEPENEN NAAR BRUSSEL

In Brussel betoogden Adriaan van Riebeke en Jan Sersanders, schepenen van de Keure en pensionaris Jan du Bois, dat het niet mogelijk was iedereen te ontwapenen. Zij vonden het verkieslijker om enkel van 'de kwaadwilligen' de wapens af te nemen, met name van diegenen die naar de predicaties gingen en die weigerden onder eed te beloven de oude katholieke godsdienst te onderhouden en onvoorwaardelijk de bevelen van de landvoogdes en van de magistraat uit te voeren. Indien ze iedereen, zowel de goeden als de kwaden, ontwapenden, zou het niet moeilijk zijn om tweehonderd of driehonderd man in Antwerpen of elders van wapens te voorzien en 's nachts de stad te komen plunderen. Gent lag er immers aan alle kanten open en zonder verdediging bij. Voordat ze de soldaten zouden ontslaan die de stad in dienst had, zouden ze de reacties moeten afwachten op de verbodsbepalingen die onlangs tegen de hervormden waren uitgevaardigd. Indien

de landvoogdes besloten was de predicaties te verbieden, dan zou het wenselijk zijn om benevens het garnizoen en de gewone wacht, nog driehonderd of vierhonderd kolveniers, op kosten van de Koning, naar de stad te zenden. Aangezien de voornaamste leden van het consistorie verklaard hadden te zullen gehoorzamen of het land te verlaten indien de predicaties van 's konings wege verboden werden, verzocht de magistraat de landvoogdes het predicatieverbod te willen uitvaardigen.¹⁰⁶

De zienswijze van de Gentse magistraat en zijn voorstellen ter zake waren te Brussel voorwerp van drukke besprekingen tussen de afgevaardigden en Egmont, die wellicht door Margaretha van Parma met de afhandeling van de zaak was belast. Ten slotte stemde de gouverneur ermee in dat de magistraat aan de bevolking een eed van trouw aan de katholieke godsdienst zou vragen en alleen diegenen zou ontwapenen die de eed niet zouden willen afleggen. Hij verzocht de afgevaardigden een voorstel van eedformule op te stellen en ter goedkeuring over te maken aan de magistraat.¹⁰⁷ Na overleg met de Raad van Vlaanderen wenste de magistraat dat in de eedformule, na de woorden '*anchienne religion*', nog zou worden toegevoegd: '*catholicque jusques ores observée*'.¹⁰⁸

Op 21 februari schonk Margaretha van Parma haar goedkeuring aan de voorgestelde eedformule en gaf zij aan de magistraat het bevel de eed af te nemen.¹⁰⁹ Nopens het verzoek van de magistraat om vierhonderd kolveniers naar Gent te zenden, meende Egmont dat men gemakkelijk de predicaties zou kunnen beletten nadat de '*sectarissen*' ontwapend zouden zijn.¹¹⁰

§ 5. DE EEDAFLEGGING

Zodra de magistraat van de landvoogdes de goedkeuring had, werd aan alle burgers bevolen naar het schepenhuis te komen en daar onder eed te beloven te gehoorzamen aan de Koning, de landvoogdes en de magistraat, de oude godsdienst te onderhouden en zijn uitoefening niet te beletten, weerstand te bieden aan de plunderingen die men zou willen ondernemen tegen kerken en kloosters, tegen geestelijken en tegen alle andere inwoners van de stad.¹¹¹ Er was een boete van 10 lb. parisis voorzien voor degenen die op de eerste daging niet zouden verschijnen. Degenen die zouden weigeren de eed af te leggen, zouden hun wapens binnen de drie dagen moeten afgeven. Degenen die hun wapens zouden achterhouden, zouden '*op lijfen goet*' worden gestraft.¹¹²

De eedaflegging nam zes weken in beslag. Er werden twee registers opgemaakt. In het ene noteerde de magistraat de namen van de bereidwilligen, in het andere werden de weigeraars opgetekend.¹¹³ Geen van beide registers bleef bewaard. Geen enkele officiële bron verschaft enige inlichting over de verhouding van het aantal bereidwilligen tot dat van de weigeraars.

In de verhalende bronnen vinden we toch enkele bijzonderheden over de eedaflegging. Op 27 februari werden de gezinshoofden van de Lange Munt, de Vrijdagmarkt en de Onderstraat door de schepenen van de Keure op het schepenhuis ontboden.¹¹⁴ In de Lange Munt waren er slechts vijf en op de Vrijdagmarkt nauwelijks vier die de eed wilden afleggen¹¹⁵, evenzo in de Onderstraat en in de Schepenhuisstraat.¹¹⁶ 's Anderendaags kwamen echter velen uit de Lange Munt en van de Vrijdagmarkt terug om toch de eed af te leggen. Zij hadden nagedacht over de mogelijke gevolgen hun weigering.¹¹⁷ Op 28 februari waren de mannen ontboden van de Korte Steendam en van de buurt van Sint-Jacobskerk, de Kammerstraat, de Koningstraat, de Veemarkt, de Nieuwpoortstraat,

de Houtbriel, een deel van de Sint-Jacobsnieuwstraat en de Ridderstraat.¹¹⁸ Meer dan de helft weigerde de eed af te leggen. Op de Korte Steendam, waar wel vijftig huizen stonden, waren er maar zes bereidwilligen. In de buurt van Marcus van Vaernewijck, die in de Sint-Jacobsnieuwstraat woonde, waren er acht mannen die de eed aflegden en zes die weigerden.¹¹⁹ Op driehonderd personen die ontboden werden, waren er maar honderd bereidwilligen, noteerde een andere schrijver.¹²⁰

In het begin waren er dus slechts weinigen die de eed wilden afleggen. De schepenboden, die de mannen moesten dagvaarden, werden uitgescholden.¹²¹ Toen Lieven de Moor en Jan Serlippins, twee bewoners van de Lange Munt en enkele anderen het stadhuis verlieten, nadat zij de eed hadden afgelegd, werden zij door kinderen en *'quade knechten'* op straat beledigd en met de vinger nagewezen: *'ziet, daer ghaen de papisten, daer zijn de vlabackers [vleiers], de gheteekende, de ijpocriten enz.'*¹²²

Het volk werd echter zeer ongerust, *'sonderlinghe die een bewijskin van de ghuesche hage geplucht hadden'*.¹²³ Ten slotte legden de meeste mannen de eed af.¹²⁴ Einde maart zou een delegatie van de Gentse magistraat aan de landvoogdes verslag uitgebracht hebben over de verhouding van het aantal van degenen die de eed aflegden tot dat van degenen die weigerden. Er werd gezegd *'dat de drij deelen vander stadt wel eedt ghedaen hadden'*.¹²⁵ De weigering van sommigen om de eed af te leggen, mag niet verklaard worden door motieven van sociale aard. De weigeraars wilden gaarne beloven de Koning en de magistraat bij te staan, *'met lijve ende met ghoede'*, zij wilden ook beloven de kloosters en de geestelijken niets te misdoen, maar zij waren niet bereid *'hemlien te bescheermen ende diffenderen'*. Zij wilden de roomse godsdienst, die voor hen niet de ware godsdienst was, niet verdedigen.¹²⁶

§ 6. DE NEDERLAAG VAN DE REBELLEN TE OOSTERWEEL (13 MAART 1567)

Terwijl de katholieke gezagsdragers in de Nederlanden zich inspanden om een einde te maken aan de *'abuz intollerables'* van de hervormden en stilaan ook de tolerantie van de predicaties op te heffen, opdat de Koning bij zijn terugkomst dezelfde toestand zou vinden als bij zijn vertrek, overwogen de radicale hervormden een nieuwe gewapende opstand onder leiding van Brederode.

Op 8 februari werd, zozeggend namens de *'verbonden edelen'* – in feite was het Verbond officieel ontbonden – een derde rekwes, dat door Thoulouse en Gilles le Clercq was opgesteld, door Willem Blois van Treslong aan Margaretha van Parma aangeboden. Brederode had verbod gekregen in Brussel te verschijnen.¹²⁷ Het rekwes klonk als een ultimatum. Na een klacht over het verbieden van de uitoefening van de hervormde godsdienst en het schenden van het akkoord van 23 augustus, werd met geweld bedreigd indien de landvoogdes het akkoord niet zou willen naleven.¹²⁸ Na acht dagen bedenktijd verklaarde Margaretha van Parma dat zij nooit de uitoefening van de nieuwe religie had toegestaan, maar enkel de predicaties, en dat zij haar bevelen niet zou herroepen. Zij gaf de indieners van het rekwes de raad zich niet met regeringszaken te bemoeien.¹²⁹

Met de hulp van de felle predikanten Dathenus en Moded, van de beide Marnixen en van andere personen, bracht Brederode een klein leger bijeen.¹³⁰ Daarbij zal wel dankbaar gebruikgemaakt zijn van de voor het 3.000.000 goudguldenrekwest ingezamelde gelden, die Dathenus begin januari naar Antwerpen had gebracht.¹³¹ Het ronselen van manschappen en hun concentratie te Antwerpen en in de omliggende dorpen, kon

voor de landvoogdes niet geheim blijven. Met een omzendbrief waarschuwde zij de Gentse magistraat dat dagelijks rebellen de wapens tegen de Koning opnamen, met de bedoeling zich van zekere versterkte plaatsen meester te maken. Zij verzocht de magistraat zowel overdag als 's nachts een goede wacht te organiseren om de stad te beveiligen. Indien er binnen zijn rechtsgebied benden verschenen zonder geldige paspoorten of patentbrieven, op weg naar Antwerpen of naar andere plaatsen in Holland, Zeeland en andere provincies, moesten onmiddellijk al diegenen die men zou kunnen gevangen nemen, aangehouden en terechtgesteld worden.¹³²

De magistraat van Gent, die de komst van de Koning als een zwaard van Damocles boven zich voelde, ontbood zo gauw mogelijk een honderdtal katholieke notabelen uit alle parochies, die de eed afgelegd hadden. Hij gaf hen het bevel om gedurende de hele halfvastenmarkt alle stadspoorten te bewaken, telkens met twee man in de voormiddag en met twee andere in de namiddag. Marktdagen lokken steeds veel volk en zijn een uiterst geschikte gelegenheid voor infiltratie van oproerige elementen. De wachters hadden opdracht zeer nauwkeurig de naam en het beroep op te tekenen van allen die in de stad kwamen, de plaats te noteren waar zij schikten te logeren en hoelang zij zinnens waren voor hun zaken in de stad te verblijven. De hotelhouders kregen nog eens extra bevel dagelijks op het stadhuis aan de schepenen de lijst met de namen van hun gasten in te dienen, opdat men precies zou weten welke vreemdelingen in de stad verbleven.¹³³

Er werd ook een plakkaat afgekondigd door de Raad van Vlaanderen en door de magistraat. Het bepaalde dat niemand paarden mocht kopen of uit het land voeren zonder eerst aan te geven voor wie die bestemd waren.¹³⁴ De bedoeling van het plakkaat was blijkbaar de militaire slagkracht van de rebellen af te remmen of te bemoeilijken.

Begin maart 1567 poogde Thoulouze zich meester te maken van het eiland Walcheren. Op 2 maart scheepten in Oosterweel onder zijn leiding en onder die van Jan Denys¹³⁵ en Walencourt drie vendels rebellen in. Zij konden nergens aan land gaan en moesten terugkeren. Daarop verschansten zij zich in Oosterweel en in de omliggende dorpen, waar zij kerken en kloosters plunderden. Op 13 maart werden zij onverwachts overvallen door Philippe de Lannoy, heer van Beauvoir, die aan het hoofd van een klein leger regeringstroepen een ware slachting aanrichtte. Thoulouze vond de dood.¹³⁶

Hoeveel rebellen uit Gent deelnamen aan de mislukte poging van Thoulouze om Walcheren te bezetten, kan niet in cijfers worden uitgedrukt. In de slag van Oosterweel waren twee Gentse edelen aanwezig: Claude Goetghebuer en Filips Triest.¹³⁷ Beiden hadden in augustus 1566 actief deelgenomen aan de Beeldenstorm. Een zekere Michiel de Crooc was 'vendere' van Thoulouze.¹³⁸ Daags vóór de slag hadden drie soldaten van het Spaanse kasteel zich bij de rebellen laten inlijven: twee Vlamingen en één Waal.¹³⁹ Waren het de drie soldaten die op kosten van Willem de Coninck naar Oosterweel vertrokken?¹⁴⁰ Op 5 maart werd een soldaat van kapitein Wijchuis veroordeeld om een uur lang op de Korenmarkt te staan, met de armen gebonden aan een galg, omdat hij dienst had willen nemen bij de rebellen te Antwerpen, die hem niet aangenomen hadden.¹⁴¹

Het succes van de regeringstroepen was spoedig bekend in Gent en maakte indruk op de hervormden. Werden er op zondag 16 maart nog in de voor- en de namiddag predicaties gehouden en werd bij die gelegenheid het doopsel nog toegediend, het waren er veel minder dan voordien, want '*want zij beghoesten werderomme de luijs in doore te krigene duer Antwerpen*'.¹⁴² De nederlaag te Oosterweel betekende het einde van het

gewapende verzet. ‘De inspanning van ruim drie maanden actie, het resultaat van collecten, werving, onderhandelingen, was in amper drie uren tijds vernietigd geworden’.¹⁴³

§ 7. DE PREDICATIES VERBODEN EN DE TEMPEL GESLOTEN

Het einde van het gewapende verzet viel samen met het einde van het Wonderjaar. Twee dagen na de nederlaag van de rebellen te Oosterweel had te Gent de executie plaats van Daneel de Creeckeke, een beeldenstormer uit Axel. Hij was door de Raad van Vlaanderen tot de doodstraf veroordeeld, omdat hij met enkele gezellen twee aangehouden hervormden had willen bevrijden uit de handen van de baljuw van Axel. Het ‘gepeupel’ dreigde met geweld de terechtstelling te zullen beletten, maar de magistraat liet de wacht optrekken door de vier compagnies, zodat de uitvoering van het vonnis zonder incidenten verliep.¹⁴⁴

Op 21 maart gaf de magistraat bevel aan acht schoolmeesters hun school te sluiten, omdat zij geweigerd hadden de eed van trouw aan de katholieke godsdienst af te leggen.¹⁴⁵

Nadat te Gent bekend geworden was dat Herman Moded te Antwerpen ‘op het Bierhoofd’ aan personen uit Gent verklaard had over acht dagen ook in die stad een oproer te zullen verwekken, vaardigde de magistraat een aanhoudingsbevel uit tegen de oproerkraaier. Wie hem in handen van de stadsofficiers zou overleveren, zou een beloning van 300 gulden ontvangen. Wie hem niet zou verklikken of hem een schuilplaats zou verlenen, zou met de dood aan de galg gestraft worden. Slechts wat jong volk jowde de omroeper van het gebod uit.¹⁴⁶

Inmiddels was Jan Damman, eerste schepen van de Keure, erin geslaagd enige van de voornaamste hervormden te doen beloven dat zij de predicaties niet meer zouden bijwonen, op voorwaarde dat zij openlijk verboden werden, en zelfs dat zij hun best zouden doen om het gewone volk aan het verbod te doen gehoorzamen.¹⁴⁷

Na overleg met de Raad van Vlaanderen werden de procureur-generaal van de Raad, Jan de Brune, eerste schepen Jan Damman en pensionaris Jan du Bois naar de landvoogdes afgevaardigd om haar te verzoeken de predicaties bij openbare uitroeping te doen verbieden of de magistraat daartoe toelating te verlenen. Daarop werd in Brussel de tekst vastgelegd van een voorgedragd dat de magistraat zou afkondigen om de predicaties en alle ‘*exercitiën*’ van de hervormde godsdienst te verbieden. Na de terugkomst van de afgevaardigden werd de tekst van het gebod medegedeeld aan de Raad van Vlaanderen en, na vertaling in het Nederlands, afgekondigd op de pui van het schepenhuis en op alle gebruikelijke plaatsen in de stad, samen met het plakkaat van 3 juli 1566.¹⁴⁸

In het gebod werd het preekverbod uitvoerig gemotiveerd. Aan Petrus Dathenus, ‘*de principale minister*’ van de Gentse hervormden, werd ten laste gelegd dat hij enkele dagen vóór Kerstmis naar het Westkwartier was vertrokken om geld in te zamelen voor het lichten van troepen. Een deel van het geld stelde hij ter hand van de rebellenleider Jan Denys, maar het grootste deel bracht hij over naar Antwerpen. Een deputatie van de Gentse hervormden vergezelde hem op die tocht, zodat zij zich medeplichtig maakten aan de geldinzameling en dus ook aan de troebelen verwekt door rebellen, die betaald werden met de ingezamelde gelden. Aan de Gentse hervormden werd ten laste gelegd, dat zij consistoriale en andere vergaderingen organiseerden met hun predikanten, zonder toelating van de magistraat. Zij hielden ‘*communicatie*’ met vele ministers en gedeputeerden van diverse andere steden, in de herberg ‘In de Ster’ op de Korenmarkt. Zij hadden

een armenkamer opgericht zonder *'letteren van octroye'* van de Koning en zonder dat zij de magistraat inzage verleenden van hun rekeningen. Zij doopten niet alleen kinderen die in de stad geboren waren, maar ook andere die uit steden waar de predicaties verboden waren, naar hun tempel werden gebracht. Hoewel zij slechts op zon- en feestdagen mochten prediken, vergaderden zij dagelijks *'met groote troppen'* om psalmen te zingen. Wegens alle voormelde inbreuken op het akkoord tussen de landvoogdes en de verbonden edelen, en ook van de akte van submittie, hadden de hervormden verdiend gestraft te worden *'als valschaerts'*. Om een herhaling van de voormelde feiten te voorkomen, verbood de magistraat *'expresselijck'* de predicaties en elke uitoefening van de hervormde godsdienst op de straffen waarin voorzien in het plakkaat van 3 juli 1566.¹⁴⁹

Op bevel van Egmont ontbood de magistraat de predikanten en de voornaamste leden van het consistorie om hen vóór de openbare afkondiging lezing te geven van het gebod.¹⁵⁰ Alleen Nicase van der Schuere bood zich op het schepenhuis aan. Balthazar Annozius had reeds enige dagen geleden de stad verlaten. Johannes Helmichius, die op 25 maart de laatste predicatie in de tempel buiten de Brugsepoort had gehouden, was wellicht nog in de stad, maar Van der Schuere wist niet waar hij verbleef.¹⁵¹

Terwijl het preekverbod in de stad afgekondigd werd, kwam Lieven Buus, een zilversmid, op verzoek van de magistraat de sleutels van de tempel van de hervormden afgeven.¹⁵² Na de middag gingen de baljuw, de schepenen Frans van Hembyze, Gillis Dhanins en Willem van Warenguien, vergezeld van een van de kapiteins en een vijftigtal knechten de deuren van de tempel sluiten en afgrendelen, opdat men er de hervormde godsdienst niet meer zou kunnen uitoefenen. De knechten hielden de wacht opdat niemand de overheden in hun werkzaamheden zou komen storen. Van de hervormden vertoonde zich niemand. Zo verliep paasavond 29 maart 1567, de laatste dag van het Wonderjaar, en ook op paasdag vertoonde zich niemand van de hervormden bij de tempel.¹⁵³

Door het preekverbod was *'la racyne et nourriture'* van de troebelen uitgeroeid, maar was tevens de nauwelijks ontluikende idee van enige tolerantie en verdraagzaamheid jegens andersdenkenden de kop ingedrukt.

Noten

- 1 Filips II verbood de bijeenroeping van de Staten-Generaal in zijn brieven aan Margaretha van Parma van 6 mei en 3 oktober 1566: *CFMA*, IV, 145 en 179-180.
- 2 Brief van Egmont aan de magistraat van Gent, ontvangen op 26 september 1566: *Discours*, f° 49r° (kopie – de originele expeditie werd niet teruggevonden).
- 3 *Discours*, f° 49r°.
- 4 Brief van Borluut aan de magistraat van Gent, 27 september 1566: *Doc. 1566-1579*, f° 52r°; *Discours*, f° 49r°.
- 5 *Discours*, f° 49r°; *BR*, 310. Het verblijf van Egmont te Gent op 28 september 1566 wordt bevestigd door MVV, I, 257-258; *Ms. 159*, f° 18v°; *Chron. van Ghendt*, hs., *in dato* 27 en 28 september 1566.
- 6 Brief van Borluut aan de magistraat van Gent, 28 september 1566: *Doc. 1566-1579*, f° 54r°-f° 54v°.
- 7 Ontwerp van rekwist: *Doc. 1566-1579*, f° 67r°-68r°.
- 8 Concept van instructie: *Doc. 1566-1579*, f° 67°-68r°. Een kopie van dit concept, overgemaakt aan de magistraat van Ieper, werd uitgegeven door I.L.A. DIEGERICK (1876), *Documents du XVIIe siècle*, III, 164-166, Brugge.

- ⁹ Randnota op het concept van instructie, *cf.* vorige voetnoot.
- ¹⁰ Proces-verbaal van de vergadering van de vier leden te Brugge, op 4 oktober 1566 (advies van Gent): *Doc. 1566-1579*, f° 85r°-86r°.
- ¹¹ Brief van Borluut aan de magistraat van Gent, 8 oktober 1566: *Doc. 1566-1579*, f° 93r°. De tekst van de instructie met toevoegingen door Egmont gewenst, overgemaakt door de gedeputeerden van Ieper aan hun magistraat, werd uitgegeven door I.L.A. DIEGERICK, *Documents du XVIe siècle*, II, 170-171.
- ¹² Brief van de magistraat van Gent aan Borluut, 10 oktober 1566 (minuut): *Doc. 1566-1579*, f° 110r°.
- ¹³ Proces-verbaal van de vergadering van de Vier Leden te Brugge, op 11 oktober 1566: *Doc. 1566-1579*, f° 113r°.
- ¹⁴ *Committimus* van de schepenen van de Keure voor de gedeputeerden, 13 oktober 1566 (minuut): *Doc. 1566-1579*, f° 117r°.
- ¹⁵ Backerzele kwam in Gent toe op 14 oktober 1566: zie Hoofdstuk V, Art. II, § 2.
- ¹⁶ Rapport van de gedeputeerden te Brussel, z.d. (einde oktober 1566): *Doc. 1566-1579*, f° 120r°-121r°; Brief van de gedeputeerden van Ieper aan hun magistraat, 17 oktober 1566: I.L.A. DIEGERICK, *Documents du XVIe siècle*, II, 171-174.
- ¹⁷ Het rekwes van de Vier Leden: *Doc. 1566-1579*, f° 137r°.
- ¹⁸ Rapport van de gedeputeerden: *Doc. 1566-1579*, f° 120r°-121r°.
- ¹⁹ Apostille op het rekwes: *Doc. 1566-1579*, f° 137r°; I.L.A. DIEGERICK, *Documents du XVIe siècle*, II, 181-182.
- ²⁰ Deliberatie van de magistraat over het rapport van de gedeputeerden, 10 november 1566: *Doc. 1566-1579*, f° 164r°-164v°.
- ²¹ Nota op een los blad: *Doc. 1566-1579*, tussen f° 149 en f° 150.
- ²² Verslag van de gedeputeerden van de Vier Leden, 8 november 1566, *Doc. 1566-1579*. f° 160r°-f°161v°; *Discours*, f° 66v°-67r°.
- ²³ Verslag van de gedeputeerden van de Vier Leden, 8 november 1566, *Doc. 1566-1579*, f° 160r°-161v°.
- ²⁴ *Discours*, f° 67r°.
- ²⁵ Punten en artikelen gedelibereerd door de schepenen van de Keure (13 november 1566), advies op de apostille van de landvoogdes: *Doc. 1566-1579*, f° 168r°.
- ²⁶ Besluit van de magistraat op het verslag van de gedeputeerden, 8 november 1566: *Doc. 1566-1579*, f° 162r°-162v°.
- ²⁷ Advies van de notabelen, 10 november 1566: *Doc. 1566-1579*, f° 164bis; *Discours*, f° 67v°-68r°.
- ²⁸ Antwoord van de Raad van Vlaanderen aan de afgevaardigden van de magistraat, 13 november 1566: *Doc. 1566-1579*, f° 167r°.
- ²⁹ Proces-verbaal van de vergadering van de Vier Leden te Brugge, op 15 november 1566: *Doc. 1566-1579*, f° 172r°-173v°; Brief van de gedeputeerden te Brugge aan de schepenen van de Keure, 17 november 1566, met advies van de schepenen in de rand: *Doc. 1566-1579*, f° 186r°; Brief van de schepenen van de Keure aan hun gedeputeerden (minuut), 18 november 1566: *Doc. 1566-1579*, f° 188r°; Proces-verbaal van de vergadering van de Vier Leden te Brugge, op 22-23 november 1566: *Doc. 1566-1579*, f° 196r°-199r°; Brief van de gedeputeerden te Brugge aan de schepenen van de Keure, 24 november 1566: *Doc. 1566-1579*, f° 191r°; Brief van schepenen van de Keure aan hun gedeputeerden, 26 november 1566 (minuut): *Doc. 1566-1579*, f° 195r°.
- ³⁰ Instructie van de schepenen van de Keure voor de gedeputeerden, 2 december 1566: *Doc. 1566-1579*, f° 206r°-207r°.
- ³¹ Tweede rekwes van de Vier Leden (origineel met apostille): *Doc. 1566-1579*, f° 238r°; *Discours*, f° 68r°-69v°.

- 32 Instructie van de schepenen van de Keure voor de gedeputeerden, 2 december 1566: *Doc. 1566-1579*, f° 206r°-207r°; *Discours*, f° 69v°-70v°.
- 33 Brief van de gedeputeerden aan de schepenen van de Keure, 6 december 1566: *Doc. 1566-1579*, f° 215r°-f° 215v°.
- 34 Brief van de gedeputeerden aan de schepenen van de Keure, 13 december 1566: *Doc. 1566-1579*, f° 225r°.
- 35 In een brief aan de Koning van 18 december 1566, schreef Margaretha: '*leur* (de Vier Leden) *sachant bon gré et de les trouver correspondre à mon désir et intention*': *CFMA*, IV, 223.
- 36 Apostille van de landvoogdes op het tweede rekwest: *Doc. 1566-1579*, f° 238r°; *Discours*, f° 69v°.
- 37 '*Circulaire de la duchesse de Panne à toutes les villes bonnes*', 4 december 1566: L.-P. GACHARD, *Corr. de Philippe II*, II, 605-606. De brief aan de 'slechte steden': '*Lettre de la duchesse de Panne au magistrat de Gand*', 4 december 1566: L.-P. GACHARD, *Corr. de Philippe II*, II, 603-605.
- 38 Brief van de landvoogdes aan de magistraat van Gent, 4 december 1566 (ontvangen 7 december 1566): *Doc. 1566-1579*, f° 210r°-f° 210v°; *Discours*, f° 70v°-72r°; *BR.*, 315; *Verslag*, 56-57; *Justification*, 406-407; *Ms. 159*, f° 30r°-f° 30v°; *Chronycke van Ghendt* (uitg. J. DE POTTER), 222-223. De brief is uitgegeven in *Verslag*, doc. L, 188-191.
- 39 Die woorden werden letterlijk overgenomen in art. 56 van de akte van beschuldiging opgesteld door de procureur-generaal Jan du Bois (oud-pensionaris van Gent), zie Ch. DE BAVAY, *Le procès du comte d'Egmont*, 108 en L. DE VOS, *Het proces van Egmont*, II, 216 (akte van beschuldiging, art. LVI).
- 40 Verslag van de conferentie van de magistraat met predikanten en hervormden, 9 december 1566: *Doc. 1566-1579*, f° 221r°-223r° (uitg. in *Notice*, doc. XIX, 130-133). Vermeld in *Discours*, f° 72r°-73r°; *BR*, 316; *Verslag*, 57-59; *Justification*, 407; *Ms. 159*, f° 30r°-f°30v°; *Chronycke van Ghendt* (uitg. J. DE POTTER), 222-223; *MVV*, II, 24-26.
- 41 Brief van de magistraat aan de landvoogdes, 9 december 1566 (minuut): *Doc. 1566-1579*, f° 219 (*Verslag*, doc. LI, 191-192). Vermeld in *Discours*, f° 73v°; *BR*, 316; *Verslag*, 59; *Justification*, 407. Brief van de magistraat aan Egmont, 9 december 1566 (minuut): *Doc. 1566-1579*, f° 220 (*Notice*, doc. XVIII, 129).
- 42 Brief van Margaretha van Parma aan Egmont, 13 december 1566: L.-P. GACHARD, *Corr. de Philippe II*, I, 606-610.
- 43 Brief van Egmont aan de magistraat van Gent, 25 december 1566 (kopie): *Doc. 1566-1579*, f° 240; de originele brief in ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 158, f° 103 (uitg. in *Verslag*, doc. LIII, 195-196); *Discours*, f° 74v°-75r°; *BR*, 317; *Verslag*, 60-61; *Justification*, 408. Egmont schreef brieven in dezelfde zin aan de magistraten van Oudenaarde en Ieper. Dit werd de graaf ten laste gelegd door de procureur-generaal: Ch. DE BAVAY, *Le procès du comte d'Egmont* (voor Ieper: 105, art. 46 e.v.; voor Gent: 108, art. 57 e.v.; voor Oudenaarde: 109, art. 62 e.v.).
- 44 Margaretha van Parma aan Filips II, 3 januari 1567, in *CFMA*, IV, 257.
- 45 Die soldaten verbleven sinds 26 oktober 1566 in Gent: *MVV*, I, 308; *Ms. 159*, f° 25v°.
- 46 Brief van Egmont aan de hoogbaljuw, 24 december 1566: *Doc. 1566-1579*, f° 236r°-f°236v°; L. DE VOS, *Het proces van Egmont*, II, 204 (voor Ieper), 16 (voor Gent) en 220 (voor Oudenaarde).
- 47 Zie de tabellen van doopsels, huwelijken en begrafenissen, in Hoofdstuk VI.
- 48 Brief van de magistraat aan de landvoogdes, 16 december 1566 (minuut): *Doc. 1566-1579*, f° 233r° (*Verslag*, doc. LII, 193-194); *Discours*, f° 74r°; *BR*, 316; *Verslag*, 59; *Justification*, 407-408.
- 49 Brief van de magistraat aan de landvoogdes, 16 december 1566 (zie vorige voetnoot).
- 50 *MVV*, II, 59-60.

- 51 Verklaringen van Pauwels Lambrouck, vaandrig van kapitein Stoppelaere en Vincent Deynoot. Die laatste had zich *'doen cassenen'* omdat kapitein Wijchhuus hem voor zes weken slechts 8 schellingen groten had betaald en hem niet meer wilde geven (28 december 1566): *Doc. 1566-1579*, f° 246r° (minuut).
- 52 Brief van de magistraat aan Margaretha van Parma, 28 december 1566: *Doc. 1566-1579*, f° 244(minuut); *Discours*, f° 76r.; *BR*, 317-318; *Verslag*, 61-62; *Justification*, 409.
- 53 De magistraat aan Egmont, 28 december 1566: *Doc. 1566-1579*, f° 242 (minuut: *Verslag*, doc. LIV, 197-198); *Discours*, f° 76r°-f° 76v°; *BR*, 318; *Verslag*, 62; *Justification*, 409. De originele brief: ARA, *Raad van Beroerten*, reg. nr. 158, f° 106r°.
- 54 Verklaringen van Daneel van Langheraert, oud 66 jaar, wonende aan de Keizerspoort, 30 december 1566: *Doc. 1566-1579*, f° 247 (minuut).
- 55 Brief van de magistraat aan Margaretha van Parma, 28 december 1566: *supra* voetnoot 52.
- 56 Brief van de magistraat aan Egmont, 28 december 1566: *supra* voetnoot 53.
- 57 Brief van Egmont aan de magistraat, 30 december 1566: *Doc. 1566-1579*, f° 251r°-f° 251v° (*Verslag*, doc. LV, 199-200); *Discours*, f° 76v°-77r°; *BR*, 318-319; *Verslag*, 62-63; *Justification*, 409-410. De brief werd op 31 december 1566 tussen 17 en 18 uur aan de heer van Oombergen, eerste schepen, overhandigd.
- 58 MVV, II, 73-74; *Ms. 159*, f° 33r°-f° 33v°; *Chronycke van Ghendt* (uitg. J. DE POTTER), 224.
- 59 *Ms. 159*, f° 33v°; *Chronycke van Ghendt* (uitg. J. DE POTTER), 225.
- 60 *Ms. 159*, f° 33r°; *Chronycke van Ghendt* (uitg. J. DE POTTER), 224.
- 61 *Ms. 159*, f° 33v°; *Chronycke van Ghendt* (uitg. J. DE POTTER), 225.
- 62 Brief van Egmont aan de magistraat, 1 januari 1567: *Doc. 1564-1566*, f° 59r° (*Notice*, doc. XX, 133); *Verslag*, 63; *Justification*, 410.
- 63 Nota van secretaris Hembyze in de marge van de minuut van de brief van Egmont aan de magistraat, 1 januari 1567 (*Notice*, doc. XX, 133-134); *Discours*, f° 77r°-f° 77v°; *Verslag*, 63; *Justification*, 410.
- 64 Brief van Egmont aan de magistraat, 4 januari 1567: *Ontvangen brieven*, f° 169r°; *Discours*, f° 77v°-78r°.
- 65 *Discours*, f° 78r°-f° 69v°; *BR*, p. 319; *Verslag*, 63-64; *Justification*, 410; *Ms. 159*, f° 34v° en *Chronycke van Ghendt* (uitg. J. DE POTTER), 225-226, vermelden het ontbieden van drie of vier 'geuzen', maar *'den waeromme en wist men niet'*. Volgens Marcus Van Vaernewijck waren de afgevaardigden van de hervormden Pieter de Rijcke en andere advocaten, zoals de zoon van Jan Diericx. Egmont vroeg hun o.a. *'te willen cessen van uut te deelen tnachtmael, in dwelcke zij hem beloofden te ghelieven'*: MVV, II, 78.
- 66 *Ms. 159*, f° 34v°-35r°; *Chronycke van Ghendt* (uitg. J. DE POTTER), 226.
- 67 *'Procès verbal de la comparution devant le magistrat de Gand, de Pierre de Rijcke, Corneille Teymont, avocats et Jean Rutyneck'*, 5 januari 1567 (*Doc. 1564-1566*, f° 66r°); brief van de magistraat aan Egmont, 5 januari 1567 (minuut): *Geschreven brieven 1550-1584*, farde 1566; *Discours*, f° 82r° en f° 85r°; *BR*, 319; *Verslag*, 64. Niet vermeld in *Justification*.
- 68 De wijzigingen in de tekst waren de volgende: in de inleiding hadden de hervormden toegevoegd *'tant qu'en eulx est'*, zodat hun belofte om het akkoord te onderhouden, slechts voorwaardelijk was. In het tweede artikel, waarin gezegd werd dat zij geen predicaties of vergaderingen mochten houden in kerken binnen of buiten de stad, hadden zij bijgeschreven *'ny aulcun exercice de leur religion'*, zodat het kon worden geïnterpreteerd dat *'exercice'* wel toegelaten was op de plaatsen waar zij mochten prediken.
- 69 Brief van Egmont aan de magistraat, 6 januari 1567: SAG, *Ontvangen brieven*, f° 170r°; *Discours*, f° 85v°; *BR*, p. 319-320. Niet vermeld in *Verslag* en ook niet in *Justification*.
- 70 Dit is de interpretatie van de akte van submittie, door Egmont geschonken aan de hervormden van Ieper op 20 september 1566 (*Notice*, doc. IX, 121).

- 71 MVV, II, 73; *Ms. 159*, f° 33r°.
- 72 Besluit van de hoogbaljuw en van de magistraat, 3 januari 1567: *Doc. 1564-1566*, f° 61r°; *Discours*, f° 87r° (ontbreekt in *BR*, *Verslag*, 65); *Justification*, 411; *Ms. 159*, f° 34r°; *Chron. van Ghendt*, hs., in dato 3 januari 1567.
- 73 Het Sint-Jorishof, op de hoek van de Botermarkt en de Hoogpoort. Over dit gebouw: F. DE POTTER, *Gent van den oudsten tijd*, II, 203-213.
- 74 Over het voormalig gildehof van Sint-Sebastiaan: F. DE POTTER, *Gent van den oudsten tijd*, IV, 357-361.
- 75 Over het nu verdwenen Schippershuis en over de eveneens verdwenen Schipperskapel bij de Ketelpoort: F. DE POTTER, *Gent van den oudsten tijd*, IV, 218-222.
- 76 *Discours*, f° 87r° (niet vermeld in *BR*); *Verslag*, 65-66; *Justification*, 411-412.
- 77 MVV, II, 76.
- 78 MVV, II, 76-77. Zonder vermelding van datum, maar vóór de aankomst van Egmont in Gent op 4 januari 1567.
- 79 Bevel aan de superintendenten om voor de schepenen van de Keure te verschijnen (7 januari 1567), en proces-verbaal van die bijeenkomst (8 januari 1567): *Doc. 1564-1566*, f° 69r°; *Discours*, f° 87r°-f°87v° (niet in *BR*); *Verslag*, 66. In *Justification*, 411-412 wordt geen onderscheid gemaakt tussen de toespraak ten overstaan van de bijzondere wachters en die ten overstaan van de superintendenten.
- 80 Instructie van de magistraat voor pensionaris Jan du Bois, 10 januari 1567: *Doc. 1564-1566*, f° 70r°-71v° (minuut) (*Notice*, doc. XXIII, 140-142). De zending wordt vermeld in *Discours*, f° 90v°-91r°; *BR*, 320-321; *Verslag*, 67-88; *Justification*, 412.
- 81 Brief van Jan du Bois aan de schepenen van de Keure, 13 januari 1567: *Doc. 1564-1566*, f° 72r°. De pensionaris meldde ook aan de schepenen dat ‘de gouvernante hem hare verwondering te kennen gegeven had, dat men gheen debvoiren en dede om te weeren de consistoriën, achtervolgende haer brief van 4 december’.
- 82 Rekwest van de magistraat aan de landvoogdes: ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 158, f° 112r° (expeditie) – een kopie: *Doc. 1564-1566*, f° 76r°-f°76v° (*Notice*, doc. XXIV, 142-144); *Discours*, f° 91r°; *BR*, 320-321; *Verslag*, 68; *Justification*, 413.
- 83 Apostille van de landvoogdes op het rekwest van de magistraat, 22 januari 1567: *Notice*, doc. XXIV.
- 84 Relas van het vóór de schepenen ontbieden van Mr. C. Teymont en J. Rutynck (17 januari 1567): *Doc. 1564-1566*, f° 73r°-f°73v°; *Discours*, f° 87v°-88r°; *Verslag*, 66; *Justification*, 412. Niet vermeld in *BR*.
- 85 Verbod voor Christiaan de Rijcke, 24 januari 1567: *Doc. 1564-1566*, f° 78r°. Zie ook J. SCHEERDER (1981), ‘Schoolmeesters en schoolmeesteressen te Gent tijdens het Wonderjaar’, HMGOG, Nieuwe Reeks, XXXV, 119.
- 86 MVV, II, 98.
- 87 *Discours*. f° 89r°; *BR*, 320; *Verslag*, 78; *Justification*. 412; MVV, II, 98-100; *Ms. 159*, f° 39r°-40r°; *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 227-228; *Dagboek*, 50.
- 88 Lijst der schoolmeesters en meesteressen gelast op 27 januari 1567 voor de magistraat te verschijnen: *Doc. 1564-1566*, f° 74; Lijst der schoolmeesters en meesteressen ontbonden op 28 januari 1567: *Doc. 1564-1566*, f° 87r°-88r°; *Discours*, f° 89r°; *BR*, 320; *Verslag*, 67, § 95-96; *Justification*, 412; MVV, II, 103-104; *Ms. 159*, f° 40r°; *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 228; *Dagboek*, 50. Enkel het proces-verbaal tegen Michiel van de Velde is bewaard gebleven. Daaruit blijkt dat hij zijn leerlingen psalmen leerde zingen en hen de catechismus van Calvijn onderwees. Tot zijn verontschuldiging voerde hij aan dat hij om den brode aan de kinderen leerde wat de ouders vroegen. Hij veronderstelde dat er meer schoolmeesters waren die hetzelfde moesten doen. De magistraat verbood hem nog school te houden: *Doc. 1564-1566*, f° 86r°. Het is niet mogelijk precies uit te maken hoeveel perso-

- nen gedagvaard werden. In de lijsten vinden we de fraters en de grauwezusters, maar zonder vermelding van het aantal. Zie ook J. SCHEERDER, 'Schoolmeesters en schoolmeesteressen', 115-128.
- 89 Brief van de landvoogdes aan de magistraat, 23 januari 1567 (ontvangen 27 januari). Origineel niet teruggevonden. In het *Discours*, f° 88v°-89r° vinden we slechts fragmenten uit die brief. De integrale tekst werd gepubliceerd in A.C. DE SCHREVE L (1894), *Troubles religieux du XVIe siècle au quartier de Bruges*, 155-158 (doc. 45), Brugge.
- 90 A.C. DE SCHREVEL, *Troubles religieux*, 156.
- 91 *Discours*, f° 88v°.
- 92 *Discours*, f° 91v°-92v°; *BR*, 322; *Verslag*, 68-69; *Justification*, 413-414; Verslag van de vergadering van de Raad van Vlaanderen: RAG, *Raad van Vlaanderen*, nr. 7616 (*Secrete Camere, 1562-1570*), f° 216v°-218r°; MVV, II, 104-105; *Ms. 159*, f° 41r°-f°41v°; *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 230-231.
- 93 Brief van de magistraat aan de landvoogdes, 1 februari 1567: *Doc. 1564-1566*, f° 95r°-f°95v° (minuut, uitg. in *Notice*, doc. XXV, 144-145); *Discours*, f° 92v°; *BR*, p. 322; *Verslag*, 69; *Justification*, 414.
- 94 MVV, 104.
- 95 Zie de tabellen van de doopsels, huwelijken en begrafenissen in Hoofdstuk VI.
- 96 Lijst van 45 personen door de magistraat ontboden (2 februari 1567): *Doc. 1564-1566*, f° 98r° (*Notice*, doc. XXVI, 147-148).
- 97 Vermaning van de magistraat aan de hervormden, 3 februari 1567: *Doc. 1564-1566*, f° 100°-101v° (*Notice*, doc. XXVI, 145-147); *Discours*, f° 92v°-94v°; *BR*, 22-323; *Verslag*, 69-72; *Justification*, 414; MVV, II, 111-112, zegt ten onrechte dat de hervormden ontboden worden door de Raad van Vlaanderen; *Ms. 159*, f° 42°-f°42v°; *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 232-233.
- 98 MVV, II, 112.
- 99 Minuut van proces-verbaal, 4 februari 1567: *Doc. 1564-1566*, f° 103. De demarche van de hervormden wordt vermeld in *Ms. 159*, f° 43r° en in *Chron. van Ghendt (in dato 4 februari 1567)*.
- 100 Naam aan die soldaten gegeven omwille van de overwegend rode kleur van hun kledij.
- 101 *Ms. 159*, f° 43v°; *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 233. Over het optreden van Egmont in Eeklo: A. DE VOS (1961), 'Godsdienststroebelen te Eeklo', in: *Appeltjes van het Meetjesland*, XII, 12-13.
- 102 Karel Utenhove, geboren in Gent op 18 maart 1536, bekend humanist, zoon van Karel, heer van Markegem, en broeder van Nicolaas. Zie Bijlage IV, nr. 82.
- 103 '*Rémonstrance présentée le 7 février 1567*': *Doc. 1564-1566*, f° 105r°-f°105v° (*Notice*, doc. XXVIII, 149-151); *Discours*, f° 94v°-95r°; *BR*, p. 323-324; *Verslag*, 72-73; *Justification*, 415.
- 104 *Discours*, f° 96r°; *BR*, 324. Niet vermeld in *Verslag* en ook niet in *Justification*.
- 105 *Discours*, f° 96r°; *BR*, 324; *Verslag*, 73-74, § 106; *Justification*, 415.
- 106 *Instruction donnée par le magistrat à des députés envoyés vers la duchesse de Parme et le comte d'Egmont*, in *Doc. 1564-1566*, f° 108r° (*Notice*, doc. XXVII, 148-149); *Discours*, f° 96r°-97r°; *BR*, 324; *Verslag*, 73-74; *Justification*, 415-416.
- 107 Brief van de gedeputeerden aan de magistraat, 13 februari 1567: *Doc. 1564-1566*, f° 113r°; Brief van Jan du Bois aan de magistraat, met project van eedformule, 15 februari 1567: *Doc. 1564-1566*, f° 122r°-123r°; *Discours*, f° 97r°-f°97v°.
- 108 *Discours*, f° 97v°.
- 109 Brief van de landvoogdes aan de magistraat, met eedformule, 21 februari 1567: *Doc. 1564-1566*, f° 128r° (*Notice*, doc. XXIX, p. 151); *Discours*, f° 97v°-98r°; *BR*, 324; *Verslag*, 74-75; *Justification*, 416 – '*Formule du serment*': *Doc. 1564-1566*, f° 129r° (*Notice*, doc. XXX, 152);

- Discours*, f° 98r°-f°99v°; Nederlandse vertaling: *Verslag*, 75. De eedformule ook in *Ms. 159*, f° 50 (14 maart 1567) en in *Chron. van Ghendt*, hs., in dato 1 maart 1567.
- 110 Brief van de gedeputeerden aan de magistraat, 21 februari 1567: *Doc. 1564-1566*, f° 132r°.
- 111 *Discours*, f° 98v°; *BR*, 324; *Verslag*, 75-76; *Justification*, 416.
- 112 *Discours*, f° 98v°; *Verslag*, 76; *Ms. 159*, f° 46r°; *Chron. van Ghendt*, hs., in dato 27 februari 1567.
- 113 *Discours*, f° 98v°; *BR*, 324; *Verslag*, 6; *Justification*, 416; *Dagboek*, 52; *MVV*, II, 131 en 132 vermeldt enkel dat 'de goedwilligen' opgetekend werden.
- 114 *MVV*, II, 130; *Ms. 159*, f° 46r°; *Chron. van Ghendt*, hs., in dato 27 februari 1567.
- 115 *Ms. 159*, f° 46v°; *Chron. van Ghendt*, hs., in dato 27 februari 1567.
- 116 *Ms. 159*, f° 46v°.
- 117 *Ms. 159*, f° 46v°; *Chron. van Ghendt*, hs., in dato 28 februari 1567.
- 118 *MVV*, II, 130.
- 119 *MVV*, II, 132-133.
- 120 *Ms. 159*, f° 46v°.
- 121 *MVV*, II, 133.
- 122 *MVV*, II, 133.
- 123 *MVV*, II, 133.
- 124 'Daer warter wel noch zoo vele bevonden die eedt deden dan die gheenen eedt ghedaen en hadden': *MVV*, II, 133.
- 125 *Ms. 159*, f° 52v°.
- 126 *MVV*, II, 132.
- 127 Brief van Margaretha van Parma aan Filips II, 10 februari 1567: *CFMA.*, IV, nr. CDLXXX, 281; R. VAN ROOSBROECK, *Het Wonderjaar*, 246; M. DIERICKX, 'De eerste jaren van Filips II 1555-1567', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IV, 347.
- 128 'Requête des nobles confédérés à la duchesse de Parme' (8 februari 1567): *Corr. Card. Granvelle* (uitg. E. POULLET), II, 266-269. Ook in I.L.A. DIEGERICK, *Documents du XVIe siècle*, II, 278 e.v.
- 129 'Réponse de la duchesse de Parme au seigneur de Brederode' (16 februari 1567): *Corr. Card. Granvelle* (uitg. E. POULLET), II, 270-273. Ook in I.L.A. DIEGERICK, *Documents du XVIe siècle*, III, 291 e.v.
- 130 R. FRUIN, *Het Voorspel*, 236; P.J. BLOK, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, II, 39.
- 131 J. VAN VLOTEN (1858), *Nederlands opstand tegen Spanje, in zijn wording en eerste ontwikkeling (1567-1572)*, 230, Haarlem.
- 132 Brief van de landvoogdes aan de magistraat, 25 februari 1567: *SAG, Collection d'autographes*, reeks 2ter, vol. I, op datum; *Discours*, f° 98v°-99r°. Zie ook R. VAN ROOSBROECK, *Het Wonderjaar*, 343-344.
- 133 *Ms. 159*, f° 47r°; *Chronycke van Ghendt* (uitg. J. DE POTTER), 236.
- 134 *Ms. 159*, f° 47r°. Het gaat wellicht over het plakkaat van 15 februari 1567, afgekondigd te Gent op 1 maart 1567: *RAG, Raad van Vlaanderen*, nr. 725, f° 152r°.
- 135 Over Jan Denys: E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux du XVIe siècle* (Namenregister in deel IV).
- 136 R. VAN ROOSBROECK, *Het Wonderjaar*, 344 e.v.
- 137 *Ms. 159*, f° 49r°.
- 138 *Ms. 159*, f° 50v°. Een zekere Michiel de Croock werd door de Raad van Beroerten gedaagd tegen 6 februari 1568 en op 29 maart 1568 bij verstek verbannen. Over hem: Bijlage IV, nr. 20.
- 139 J. VAN VLOTEN, *Nederlands opstand tegen Spanje*, II, 237; *Ms. 159*, f° 68r°.
- 140 ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 67r° (zie Bijlage I).
- 141 *Ms. 159*, f° 47v°.

- 142 *Ms. 159*, f° 50r°.
- 143 R. VAN ROOSBROECK, *Het Wonderjaar*, 358.
- 144 *Dagboek*, p. 54; *Diarium*, f° 27; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsche Martyrologium*, p. 34-35. Over Daneel de Creecke: J. DECAVELE, *De reformatorische beweging te Axel en te Hulst*, BGN, XXII (1968-1969; afl. 1), 21-22 en p. 24.
- 145 *Ms. 159*, f° 50v°.
- 146 Voorgebod van de magistraat, 22 maart 1567: *Doc. 1564-1566*, f° 141r° (minuut); *Discours*, f° 102r°; *BR*, 325; *Verslag*, 76; *Justification*, 416; *Ms. 159*, f° 50v°-51r°; *Chron. van Ghendt*, hs., *in dato* 22 maart 1567. Ook te Antwerpen werd een beloning uitgelooft voor de aanhouding van Herman Moded. Van haar kant zou Margaretha van Parma wel 3000 gulden hebben willen geven hebben om te weten 'huijt wiens name hij [Moded] alle dese tweedracht en veraderije en mijterije int gheloove ghemaect hadde': *Ms. 159*, f° 51r°.
- 147 Besluit van de schepenen van de Keure, 24 maart 1567: *Doc. 1564-1566*, f° 412r°-f°412v°; *Discours*, f° 102r°-f°102v°; *BR*, 325; *Verslag*, 76-77; *Justification*, 416.
- 148 Maatregelen door de schepenen van de Keure getroffen om de predicaties te doen ophouden. Minuut van proces-verbaal, 29 maart 1567: *Doc. 1564-1566*, f° 157r°-158v° (*Notice*, doc. XXXII, 153-154); *Discours*, f° 102v°; *BR*, 325-326; *Verslag*, 77-78; *Justification*, 417. Het plakkaat van 3 juli 1566: RAG, *Raad van Vlaanderen*, nr. 274, f° 46r° (afgekondigd te Gent op 6 juli 1566).
- 149 Voorgebod van de schepenen van de Keure, 29 maart 1567: *Doc. 1564-1566*, f° 153r°-155r° (minuut); *Discours*, f° 103r°-105r°. De inhoud van het voorgebod wordt uitvoerig, maar niet letterlijk weergegeven in *Ms. 159*, f° 52r°-53r°. Een beknopte weergave in *Chronycke van Ghendt* (uitg. F. DE POTTER), 236-237 en in MVV, II, 156-157.
- 150 Brief van Egmont aan de magistraat, 27 maart 1567: *Doc. 1564-1566*, f° 149r° (*Notice*, doc. XXXI, 152-153).
- 151 Maatregelen door de schepenen van de Keure getroffen (29 maart 1567): zie hoger, noot 148.
- 152 Voor Lieven Buus, zie Bijlage IV, nr. 6.
- 153 *Ms. 159*, f° 53r°.

Besluit

Het doel van die studie was, door een detailonderzoek van de gebeurtenissen te Gent tijdens het Wonderjaar, het karakter van de troebelen nader te bepalen. Ging het om een godsdienstige revolutie of was het een sociale revolutie?

Drie vragen moesten worden beantwoord: waarom ontstond er in 1566-1567 een opstand? Door welke motieven werden de opstandelingen gedreven en welk doel streefden zij na? Waarom had een plundering van kerken en kloosters tijdens het Wonderjaar plaats?

De graanduurte en de honger waren niet de oorzaak van de opstand tijdens het Wonderjaar. De jaren 1545-1546 en 1556-1557 waren eveneens jaren van graanduurte. Zij verwekten geen troebelen waarvan de weerslag in de Gentse kronieken terug te vinden is. Toen de Beeldenstorm in Gent losbrak, was de graanduurte al meer dan een half jaar voorbij. Andere oorzaken verklaren waarom er in 1566-1567 een revolte plaatsvond.

Na het vertrek van Filips II uit de Nederlanden kwamen de hoge edelen in verzet tegen het regeringsbeleid. Zij slaagden erin de verwijdering te verkrijgen van Granvelle en het bewind in handen te krijgen. Hun regering schiep wanorde in het bestuur en leidde tot verval van de rechtspraak. Vooral dit laatste begunstigde de verbreiding van het protestantisme. Praktisch werd het hoe langer hoe meer onmogelijk om de antireformatorische wetgeving in al haar strengheid toe te passen. Oranje wenste zelfs dat aan Egmont opdracht zou worden gegeven de Koning te overhalen godsdienstvrijheid toe te staan. Die wens door Oranje uitgesproken in zijn beroemde rede op de oudejaarsavond van 1564, werd niet uitdrukkelijk geformuleerd in de instructie die aan Egmont werd meegegeven. De Koning wilde niet horen van een wijziging inzake kettervervolging. Hij gaf intengendeel het bevel om uit te zien naar doelmatiger middelen om de ketteren te bestraffen.

Wat de hoge edelen niet bereikt hadden, zouden de lagere edelen nastreven. In hun rangen bevonden zich vurige calvinisten. De lagere edelen sloten een Verbond en dienden een smeekschrift in. Hun spectaculaire mars op Brussel om afschaffing van de plakaten en schorsing van de inquisitie te verkrijgen, was het sein voor de terugkeer van talrijke ballingen en vluchtelingen, mensen die geleden hadden om hun geloof en die hoopten voortaan in hun vaderland ongestraft hun godsdienst te mogen beleven en verkondigen.

Op steeds talrijker plaatsen was de prediking van het Woord Gods georganiseerd, voorlopig in open lucht, buiten de steden. De toehoorders behoorden tot alle klassen van de samenleving. Het waren zeker niet allemaal overtuigde hervormden die naar de pre-

ken gingen luisteren, maar het is toch niet aannemelijk dat louter nieuwsgierigheid talrijke aanwezigen op de hagenpreken zou bewogen hebben tien of twintig kilometer heen en weer te voet af te leggen.

Op de hagenpreken werd de beeldencultus aangeklaagd. Zeker niet alle hagenpredikanten spoorden hun toehoorders aan over te gaan tot het neerhalen van de beelden in kerken en kloosters. Die taak diende voorbehouden te worden aan de overheid. Sommige radicalen konden echter geen geduld opbrengen en gingen zelf tot Beeldenstorm over.

Aan de Beeldenstorm werd zeker deelgenomen door individuen die niet gedreven werden door louter godsdienstige motieven. Er waren gehuurde en betaalde beeldenstormers, en ook personen die hoopten zich bij die gelegenheid iets te kunnen toe-eigenen. Het is moeilijk te aanvaarden dat graanduurte en honger de drijfveer zouden geweest zijn van de leiders en van de oorspronkelijke groep Gentse beeldenstormers. Immers, daags vóór de Beeldenstorm had in Gent een graanoproer plaats. Waarom zouden toekomstige beeldenstormers, op het ogenblik dat de gemoederen opgehitst waren en dat zij zich vlak bij drie kerken en het dominicanenklooster bevonden, nog langer dan een dag gewacht hebben om een sociaal oproer te ontketenen?

Anderen hadden de Beeldenstorm gepland en wel om twee redenen: beelden verwijderen en de kerken zuiveren om er te kunnen prediken. Vóór de Beeldenstorm verzochten de hervormden over een kerk te kunnen beschikken. Daags na de Beeldenstorm poogden zij in een kerk te prediken. Dit was niet alleen het geval in Gent, maar ook op andere plaatsen. Dat arme lieden aan de Beeldenstorm deelgenomen hebben, is geen argument ten gunste van het sociale karakter van de Beeldenstorm. Ook een arme kan een godsdienstig overtuigd mens zijn. Er zijn in Gent overigens verschillende gevallen bekend van arme beeldenstormers die tot aan hun dood op het schavot of op de brandstapel trouw bleven aan de hervormde godsdienst.

Na de Beeldenstorm werd door Egmont met de hervormden een akkoord gesloten. Nauwelijks had de gouverneur de stad verlaten, of de hervormden maakten bezwaar tegen de ondertekening van het akkoord, omdat het niet uitdrukkelijk vermeldde dat de uitoefening van hun godsdienst toegelaten was. Zelfs nadat Egmont mondeling sommige *'exercices de leur religion'* toegestaan had, bleven zij aandringen op de uitdrukkelijke vermelding dat de toelating om te prediken *'comprehendeert texercitie van huerlieder religie met diesser ancleeft'*.

Niet alleen in Gent, maar ook op andere plaatsen in Vlaanderen waren de hervormden niet tevreden over de akkoorden die Egmont met hen had gesloten. Zij wilden immers godsdienstvrijheid. Op 1 oktober had er in Gent een synode plaats waarop werd besloten aan de Koning een rekwesst aan te bieden om godsdienstvrijheid te krijgen mits een buitengewoon geschenk van 1.000.000 goudgulden. Het rekwesst was een listig middel om geld in te zamelen, om desnoods met geweld godsdienstvrijheid te verwerven.

De hervormde gemeente te Gent was degelijk georganiseerd en was zeer actief. Het succes van de hervorming te Gent tijdens het Wonderjaar kan niet verklaard worden door de werkloosheid. Indien die werkelijk zo groot zou geweest zijn, dan zou het geen zin gehad hebben dat de magistraat aan Pieter de Rijcke en aan andere leden van het consistorie verbod op werkdagen te prediken uit vrees dat de mensen hun werk zouden verwaarlozen. In het tweede rekwesst verzochten de Vier Leden van Vlaanderen de land-

voogdes de predicaties te verbieden omdat er anders geen hoop bestond het volk weer aan zijn dagelijks werk te krijgen.

De revolte die eind december 1566 losbrak, was geen gevolg van een nieuwe graan-duurte. De stijging van de graanprijzen in januari was een gevolg van het gewapende verzet in het zuiden van Vlaanderen, waardoor de aanvoer van graan belemmerd werd met alle gevolgen van dien.

Na de mislukking van de eerste gewapende opstand, verbood Margaretha van Parma de predicaties. Andermaal grepen hervormden naar de wapens, maar zij werden opnieuw verslagen. De nederlaag van Oosterweel luidde het einde in van het Wonderjaar.

De troebelen van het jaar 1566-1567 hadden een religieuze oorzaak: de hervormden wilden godsdienstvrijheid. Sommigen trachtten dit doel langs vreedzame wegen te bereiken, door het aanbieden van smeekschriften en onderhandelingen, anderen deinsden niet terug voor het gebruik van geweld: Beeldenstorm en gewapende opstand. Wie wil bedenken dat de zestiende eeuw geen tijdperk was van een zegevierend materialisme, maar een tijd waarin hartstochtelijke godsdiensttwisten woedden, zal de gebeurtenissen van het Wonderjaar begrijpen.

Bijlage I

Vonnis van de Raad van Beroerten – 29 maart 1568 (n.s.)

ARA, *Archief van de Raad van Beroerten*, register n° 6, f° 66r°-69r° (authentiek afschrift).

f° 66r°.

Veu par Monseigneur le duc d' Alve, marquis de Coria, notre gouverneur et capitaine général pour le Roy notre Sire des pays de pardeça, les deffaultz obtenuz par le procureur général de sa Majesté impétrant de mandement criminel et demandeur d'une part, contre maistre Cornelle Rediable, medecin, Jehan van den Leure, Martin Volckaert et Pierre van Hoorenbeke, marchans, maistre Jehan de Vettere, advocat au conseil en Flandre, Lievin van den Wincle, brasseur au Pot d'Etain, maistre Regnier de Peystere, parcydevant secre[taire] de la ville de Gand, Lieven Tocq, marchand de toille, Olivier de Hooge, Lievin Onghena, Christiaen van den Walle, Laurent van Gavre, Johan de Vos le viel, in daubourg, marchand de fromaige, Jehan Martins le viel, covreur, Henry de Bucq, Gille van der Beke, brasseur au Saumon, Henry de Canegis, espissier, Guill[aum]e de Cueninck, massier, Lievin Hendricx, merchier, Gooris van den Boogaerden, marchand de drap, Nicasius van den Scheure, ministre, bourgeois de Gand, Marcq de Mil, Pierre de Bellemakre, Lievin d'Herde, filz de Lievin, Lievin de Zomere, marchand de bois, Charles Ootgheer escrivier, Anthone van den Meulene, hoste à l'escluse, sur la Hoochporte, Jehan et Pierre Rutsemelis, frères, maistre Christien de Rycke, maistre d'escolle, Pierre Balde, masson, Gillis Dhooge, alias van den Wetere, Gerard van den Bylande, Jehan Simoens, Jacques van den Haghen, seigneur de Gotthem, maistre Gerard van Hagen, advocat, son frère, Laurin de Witte, mosnier, Franchois Busbier, Johan van Evenackre, Christofle Vytwaes, alias Westhuisse, Gilles Huereblock, Guill[aum]e van Overdam, cousturier, Daniel Coene, aussy cousturier, Jacques van Hercke, Claude de Ruddere, Jousse van Yversele, Adrien Deynoot, Lievin Deynoot, filz de Philippe, Laurent van Loo, Pol Oisterlinck, Vincent van der Biest, cousturier, Jacques de Meyere, tambourin, Christofle Seys, bouchier, Johan Spierinck, tondeur des draps, Jehan Forket, tisserant, Nicolas Faillant, Laurens Straetman, //

f° 66v°.

corduanier, Adrien Rootaert, francote, Cornelle de Vos, alias van den Brugghe, maistre Guill[aum]e Mayart, advocat au conseil en Flandres, maistre Lucas Mayart, procureur au

dit conseil, frère du dit maistre Guill[aum]e, maistre Jehan van Campene, advocat au mesme conseil, Abraham Rossart et Pierre Bauters, tordeurs de fillet, sire Estienne van Mierbecke, prestre apostat, maistre d'escolle, Jehan Gerolfs, merchier, Guill[aum]e Biestman, Lucas Mynsheren, peinstre, Jacques de Pruet, Adrien Alart, sauseteur, maistre Jehan Piels, postulant devant la loy au dit Gand, Jacques Lobbergoes, Guill[aum]e Bogaert, Laurens Neerinck, Cornille van der Stricht, Adrien Deynaert, bouchier, Josse de Bil, masson, Lievin Ingelbin, Arnoult de Bruine, cousturier, maistre Jacques de Migroede, advocat, Johan de Grave, tanneur, maistre George van der Beeke, marchand de draps de soye, Arnoult de Neve, Pol van den Kerchove, alias van den Velde, Arnoult de Langhe, Lucas Claeys et filz de Omaer, Henry van der Scheure, Josse de Riethage, marchand de bois, Fredrik de Bevere, Gillis de Walle, Johan Caym, verrier, Michel de Crock, Pierre de Meyere, alias den armen duvele, et Henry Daens tous bourgeois et manans de la dite ville de Gant, adjournez à comparaitre en personne pardevant son Excellence devant dite, contumasez et déboutez de toutes exceptions et deffense d'aultre, chargez tous les susnommez d'avoir favorisé les sectoires ou hanté les nouvelles presches, et pardessus ce le dit maistre Cornelle Rediable, grandement se meslé de leurs affaires et diffamé d'avoir esté du consistoire; Jehan van der Leure, esté ung des principaulx faul-teurs des nouveaux prédicans et commis à l'érection de leur temple; Martin Volckaert logé ung des prédicans, collecté aulmosnes es presches et famé d'avoir esté ung des prin-cipaulx et chiefz des dites sectes, commis à distribuer les aulmosnes et faist //

fo 67r°

baptiser ung sien enfant à la calvinistique; maistre Jehan de Wettere, famé d'avoir esté en Alemagne ou en France quérir les prédicans de la nouvelle religion dans le commenche-ment des troubles, grand fauteur de la dite religion et ayant cueilli les aulmosnes pour les povres d'icelle; aussy a faict Lievin van den Winckle et logé les prédicans, aussy famé d'avoir esté receveur général des deniers collectés à Gant pour les envoyer en Anvers pour obtenir la liberté de conscience; maistre Renyer de Peystere, esté aulmosnier du dit consistoire et comme tel esté pardevant le magistrat pour les affaires des sectes; Lieven Tock, favorisé de la dite religion, collecté aulmosnes et tenu assambles et conventicles; Olivier Dhooge, aussy favorisé et s'entremis des affaires d'icelles; Lieven Onghena, conduit avec Maistre Jehan son frère, comme chiefz des briseurs tant au dit Gand que la entour d'une église à aultre et se vanté avoir de ce eu charge de la main souveraine, aussy d'avoir dict à Baulduyn Deskens, que huict mois auparavant les dites nouvelles presches faictes au dit Gand, il avait esté en Allemaigne pour amener par deça au l'cuns de leurs partisans; Christien van de Walle, Laurens de Gavre et Jehan de Vos, favorisé les dits sectaires; et le dit de Vos, avoir esté du consistoire, comme pareillement a esté Jehan Martins le viel et Henry de Buck, Gilles van der Becke et Henry de Canegis, fort favorisé iceulx sectaires et cueille aulmosnes es presches; Guill[aum]e de Cuenick, logé le prédi-cant Balthazar Annozius et envoyé à ses fraiz, trois soldars du dit nouveau château du dit Gand à Oistruwele, au secours du seigneur de Toulouse, //

fo 67v°.

chief d'une troupe des rebelles; Lievin Hendrick, esté ung des principaulx faul-teurs des prédicans et du consistoire, et comme tel bien souvent esté pardevant le magistrat pour

les affaires des dites sectes; Gooris van den Bogaerde, hanté et avancé les predicans et fréquenté leurs presches, et estant de ce reprins par le dit magistrat comme an ayant aultrefois esté eschevin et membre d'icelluy, respondi entre aultres propos, qu'en peu de temps l'ordonnance de feu de très heureuse mémoire l'empereur Charles le Quint (appellée la Caroline) ne s'observerait plus; Nicasius van de Scheure, se porté pour ministre et par ses presches abusé le peuple; Marcq de Mil, esté du Consistoire et comme tel souvent comparut pardevant le magistrat, et sous diacre, cueilli les aulmosnes; Pierre de Bellemakre, s'entremis fort comme consistoriant des affaires d'iceulx sectaires; Lievin d'Herde, et Lievin de Zomere, fort favorisé les sectaires et s'entremis de leurs affaires et le [dit] de Zomere ayant esté maistre ouvrier du temple des dits sectaires; Charles Vitgeer, esté leur aulmosnier; Anthone van der Muelene, d'avoir grandement assisté les dits prédicans et les logé; Jehan Rutsemelis, d'avoir favorisé les dits sectaires et esté entre eulx ministre et comme tel presché allentour de Bruges et ailleurs; Pierre Rutsemelis, son frère, commis bris d'ymaiges; maistre Christien de Rijcke, logé les dits prédicans, esté du consistoire, tenu plusieurs assamblés des sectaires en sa maison et souvent avec eulx se trouvé devant le magistrat; Pierre Balde, y commis bris d'ymaiges et Gilles Dhooge, alias van den Watere, fort favorisé les prédicans, commis bris d'ymaiges et cueille aulmosnes pour les povres des dits sectaires; Gerard van den //

f° 68r°.

Bijlande, Jehan Simoens, Laurens de Witte, aussy commis bris d'ymaiges; Jacques van der Haghen eu grande hantise avecq les prédicans, esté du consistoire et comme tel comparu souvent devant le dit magistrat, aussy esté ung des commis à l'érection du temple, maistre Gerard van der Haghe, famé d'avoir aussy esté du consistoire et cueilli aulmosnes; Franchois Busbier fort favorisé les sectes comme aussy a fait Jehan van Evenackere, Christofle Wijtmaes, alias Westhuyse, et anté les ministres; Claude de Ruddre, Jousse van Yversele, Adrien Deynoot, Laurens van Loo, Pol Oisterlinck, Jacques de Meyere, Christofle Seys, Jehan Focket, Nicolas Faillant, Laurens Straetmans, Cornelle de Vos, alias van Brugghe, d'avoir commis bris d'ymaiges; maistre Guill[aum]e Mayaert, logé en se maison à Stalendriesche ung prédicant qui estoit mis à argent par le magistrat du dit Gand et le salvé de sorte qu'il ne fut apprehendé par ung censier catholique qui aultrement l'eust prins; maistre Lucas son frère, se meslé de cueillier aulmosnes; maistre Jehan van Campene, d'avoir annoté et rédigé par escript les noms et surnoms de ceulx qui désiroient estre cogneux pour ceulx de la nouvelle religion; Abraham Rossart ung des principaulx fauteurs des prédicans et réfuté pour consistoriant, s'ayant comme tel souvent trouvé vers le magistrat pour les affaires d'iceulx sectes; Pierre Bauters et Lucas, s'entremis des affaires des dites sectes; sire Estienne van Mierbeke, maistre d'escolle, d'avoir taché de corrompre les escolliers; Jacques de Pruet, esté ung des principaulx bri-seurs //

f° 68v°.

au dit Gand, comme pareillement ont brisé; Adrien Allart, Cornille Vanderstricht, Adrien Deynoot, Josse de Bil, Arnoult de Brune, Arnoult de Neve, Arnoult de Langhe, Henry van de Scheure, Fredericq de Bevere, Gillis de Wale, Pierre de Meyere et Henry Daens; et maistre Jehan Piels, d'avoir fort avancé et hanté les prédicans, esté du consis-

toire et comme tel souvent comparu devant ceulx du dit magistrat pour les affaires de la dit nouvelle religion; Jacques Lobbergoes, esté ung des principaulx faulteurs des dits prédicans, esté du consistoire, fait baptizer ung sien enffant à la calvinistique, commis à l'érection du temple et collecté aulmosnes; Guill[aum]e Bogaert et Laurens Neerinck s'entremis des affaires des dits sectaires et leurs grands fauteurs; maistre Jacques de Migroede, esté ung [des] premiers et principaulx promoteurs de la ditte nouvelle religion et fauteur de leurs predicans; comme aussi a esté maistre Georges van der Becke, lequel oultre ce est famé d'avoir esté diacre et instigue le filz de sa femme à se mesler au bris en l'église St.Jacques au dit Gand; Lucas Claeyskens, filz de Omaer, presché en ung conventicle ou asssemblée longtemps auparavant la générale tolérance et Jehan Caym s'entremis des affaires des dits sectaires.

Veues aussy les informations par le dit procureur général productes à la verifcation des faitz dessus posez, ensamble les actes et exploictz et //

f° 69^r°.

jointz et par espécial l'acte du déboutement des dits adjournéz de toutes exceptions et deffen(ses) son Excellence vuydant le prouffict desdits déffault et déboutements, bannit les dits adjournez et chacun d'eulx perpétuellement et à jamais hors de tous les pays et seigneuries de sa Majesté et confisque tous et quelzconques leurs biens meubles et immeubles droictz et actions, fiefz et héritaiges de quelque nature ou qualité et de la part où ilz soient situéz au prouffict de sa dite Majesté. Faict à Bruxelles, le XXIXe jour de mars XV^c soixante sept avant Pasques [29 maart 1568].

Ainsi signé le duc d' Alva et plus baz J. de la Torre.

Collation est faicte à son original, signé comme dessus, reposant ès mains de mon secrétaire soubzscript et trouvé accorder de mot à aultre.

Par moy

DE LA TORRE

Bijlage II

Confessies van Filips Triest

ARA, *Archief van de Raad van Beroerten*, nr. 1, f° 35r^o.

Eodem die a prandio presentibus F. Pays et praeposito in tortura: Philips Triest seeght dat hij van de Aa heeft geleent L crocen gelijk in sijn confessie heeft geseght ende hij soude hem doen hebben voor een hondert gulden twee, ende soude hem doen hebben bevel van Joos van der Aa lieutenantschap tot Vianen, ende hadde hij goet hij soude mede goet hebben want hij van de Aa bevel hadde van twee hondert knechten ende seyde voirts dat hij eedt doen soude den Coninck getrou te sijne ende Bredero als meester om sijn cot te beschudden.

Seeght dat alsoo hij patient inthuys van den Prince converseerde heeft kennisse gehadt aen den capiteyn Clou.

Seeght voirts dat van der Aa hem seyde dat alle geestelijcke goeden souden gehouden worden voir vry peys ende but al daer men se vonde, ende bij dien middele souden sij aen de recompense geraken dwelck de voorseyde Clou hem oock heeft geseght ende doude religie te nyete te doen ende nyeuwe te onderhouden ende op die hoepe gevolght.

Heeft te Vianen eedt gedaen den Coninck getrou te syn ende Brederode syn cop te beschudden ende alle geestelijcke goeden te houden voor vry but.

Seeght met Engel Goetgebuer Rutselens als capiteyn de kercken helpen breken tot Ghent alomme medegeloopen hebbende Sint Jans en Sint-Peters in de camer van den abt aldaer Goetgebure hem gaff voor syn paert X of XII guldens ende Sint Jans oock X oft XII guldens, seecht dat hy in als wel heeft gehadt wel vijftich pont vlaems gout ende silver.

M. Peeter de Rijcke pensionaris van den Lande van Waes, es van de Consistorie van den heere van Gottem, woonende Sint-Pieters by den huynetters hoeck een edelman, de tweeder van de Consistorie Lieven Gericx [of Herix] een Coopman van syden laken woonende in de Munte, Jan van den Groetblox daer meester Peeter de Rycke de dochter aff heeft, leeft op syn rente woonende achter de prekeren aen 't water. Een advocaat van den Rade woonende in de Borckstrate ongetrouwd, een lanck man met een langen sweellen en rossen baert, Peeters in den 'Bonten Hert' of de Hoogmarct hiel de schole

van de Consistorie gehouden ende hielden dickmaels die vergaderingen daer hy die spreekt oock dicmaels quam.

Seeght dat na syn beste duncken dat die te nachtmale geweest syn wel XX of XXX duy-sent ende heeft hij patient soo dicmael te nachtmale geweest alstem hier belieft heeft.

(Depost) – Jan van Rove woonende bij Sint Pieters kercke, een edelman, was van die consistorie, een advocaat genaempt Jacques Broer van Gottem woonende by den sr. Got-ten, seeght datter eenen advocaat was die den president seyde een pistolet dier lijff schieten soude ende was selve gevangen ende men weet synen naem nyet.

Eenen coopman van grane van den Daele genoempt woonende op de Corenleye, Jan eenen braeckman een graanvercooper lach en woonende op naest huis van Egmont.

Kent oock wel Fritz Benoot die met hem heeft gelogiert by van der Aa. Seeght dat een Huelen edelman woonende te Brugge hem heeft geseeght dat hy van wegen der Con-sistorien presenteerde V guldens.

Die twee broers converseerden dagelyckx.bij den Prince ende met hem patient ende andere in zijn herberge adiit nyet wetene sy en waren van der religien.

Seeght dat de broedere van Tholouse hadde syn scep met appreste gereert om nae Austruweel te comen, mer doen hy hoorde dat se verslagen waren keerde wederom alsoe men seyde.

Seeght dat hy metten Prince ende de predicant is getrocken naer Breda ende van daer na Vianen met twee peerden met een Loys Carlier hier gevangen de welcke t'Antwerpen is geweest metten geusen gedelegeert ende weet watte rumoer; es lieutenant ende vendere geweest van Cock.

Seeght dat de meyninge was ende opelijck geseyt wordde van een ijgelijck dat se souden binnen Amsterdam comen ende de stadt van hem houden ende souden daer vry but maken.

Seeght dat den roep ginck dat S[ijne] E[xcellentie] soude aff comen met V of VI peerden tot assistentie van der religie ende dat Brederode was lieutenant van den Hertog van Cleve.

Seeght dat hy tot Egmont nyet en is geweest.

Heeft hy Horne int cloister geweest daer hy heeft gebroken ende stucken gesmeten tgene datter resteerde, wat bijna gedaen was eer hij daer quam.

Seeght daar oock eenen geweest te hebben die blau causens hadde gekregen van een casuffele hier mede 8 genougen de welcke oock geaccuseert is bij A. Doelars 2 examina-tor.

(s) Philips TRIEST

Bijlage III

Visitatie en estimatie van de schade in de Sint-Baafskerk

RAG, *Archief van het bisdom Gent*, nr. B 4960 (minuut). Los stuk.

f° 1v^o.

Visitatie ende estimatie ghedaen bij Eerwerdighe ende discrete heeren van Capittle vande kerke van Ste Baefs binnen Ghendt daertoe ghesommeert zijnde bij Mre Francois Cortewijle ende Mre Jan vander Burcht raetheeren (sic) in de Camere van Vlaenderen daertoe ghecommiteert omme te oversiene de scade in huerlieder voor seide kerke ghebuert bij de brekinghe onlancs ghebuert metgaders de reparatie ghedaen ofte begonst te doene / ende vorts van sulc als noch van node te doene es omme deselve kerke te bringhen in goeden en soffisante state hebben tselve bij huerlier ghedeputeerde ghedaen daer toe gheroupen ende ontboden diversche personen ende werclieden hem dies verstaende / Gheven te kennen zo hier naer volcht. //

f° 2r^o.

[Doorgehaald]:

~~/ Den tweesten Octobris de ghedeputeerde heeren ende cannonijken der kerke van Sinte Baefs der steede van Ghendt tselve capitele bij den hove ghesommeert [doorgehaald, daarboven geschreven 'daer toe vermaent'] zijnde omme te doen estimerene de scade in de vornomde kerke ghedaen over een jaer ofte bet / bij sommige quaetwillighe ghebuert / hebben in de vornomde saeke gheprocedeert ter goeder trouwe bij personen ende lieden van eere hem dies verstaende zo hier naer volcht.~~

Dierst de coste ~~van de brekinghe~~ alsnu ghedaen ende betaelt commende ten laste van fabrike van Ste Baefskerke voorscreven sichtent Ougst XV^c LXV^{tich}

Alvoren van ornamenten ende de sommige X lb. XVII s. VIII gr.
juweelen ende bouken te vervoeren / reijsen
/ salarissen / ende andere ontcosten / bij de
vornomde fabrike ghedoocht en betaelt bij
diversche artijckelen

Item ten versoeke van den capitein voor sijncrijs gheleevert int casteel mits daer sommige juweelen ghedaen waeren te conserveren bedraghende	V lb II s.gr.
Item ten diverschen stonden veel aerbeijders ende hellebardiers ende soldaten over haeren dienst in de kerke ghedaen betaelt	XI lb. XV s. II gr. / [tot hier doorgehaald]
Dierst / Item betaelt Arendt vander Brugghe scrijwerker van diversche nootsakelijke reparatie //	XXVII s. II gr.
f° 2v^o.	
Item een sancmeester van sommige officien te scrijven waerof de boucken ghebroken waeren	V s. X gr
Item Jan van Laerbeke van sommich motaelen werc te vereghenen ende te accommoderen op daude werc	XXII s. IIII gr.
Item van reparatie ghedaen aen thelich Sacraments huijs in Ste Catelijne cappelle op tSant wesende over de kerke van Ste Baafs	XII s. IIII gr.
Item van reparatie van ghelesen in de sanctuarie ghebroken	XI s. I gr.
Item betaelt Jan Couthats ghelughieter van reparatie van de motaelen pilaeren aen den hooghen altaer	XII lb. gr.
Item betaelt Jan Mont steenhandere met zijn complicjen van thelich Sacramentshuijs te repareeren en de ghestoelte aen de hoghe altaer in de vornomde kerke van Ste Baafs	XVII lb. VIII gr.
[Oorspronkelijk volgde dan, achteraf doorgehaald:] ‘Van stellinghen te maken omme tvorschreven werc’.	VII s. IIIIgr.
[dit bedrag werd bij het voorgaande opgeteld, doorgehaald leest men bij de voorgaande post]:	XVI lb. XIII s. IIII gr.

Item van andere diversche cleen reparatien noch bijzonder ghedaen bedraghende	VIII s. V gr.
Item betaelt Laureis Rooman van sloten ende ander ijswerck te vermaeken	II lb. III s. II gr. VI
Item betaelt Joris van Ryviere van diversche scilderie	XXVIII s. VIII gr.
Item den beeldesnijder van diversche beel- den	[geen bedrag vermeld]
Somme van de betaelde reparatue bij de fabrijcke ghedaen	XXXVII lb. V s. VI gr. VI p.

ƒo 31°.

~~/ Andere costen nopende de fabrijske noch te doene bij estimatie ende priesae van lijden hem dies verstaende zo hier volcht. Hier naer volcht de reparatie noch te doene bij de vornomde fabrijske van Ste Baefs also die bij estimatie van lieden van eeren hem dies verstaende gheestimeert es in presentie van de ghedeputeerden van Capitele ende van mij notaris onderscreven. Ghedaen ter goeder trouwe van eerbaere ende discrete meester Jan Mijnsheeren principael beeldesnijder, Jan Scoremans steenhouder ende beeldesnijder, Joris van der Rijviere scildere ende Arendt van der Brugge scrijnwercere /~~

Andere reparatie noch in de vornomde kerke te doene.

Dierst ghevisiteert de tafele van den hooghen altaer om dien te rapareeren ende de duere gheheel nieuwe te maken gheestimeert bij sommige persoon tien lb. X s. gr. ende bij een andere twee hondert gulden sonder stofferen van scilderije.

/ Item de duere van de vornomde hoghen altaer gheheel te hiete, bedorven ende ghe- broken, die te repareren met scilderen ende ghesmeeden werc als vooren waere	VII lb. X s. gr. /
--	--------------------

Item de mottaalen candelaere met seven
kersen daerien de Epistele sincht te repa-
ren

Item noch eene motaale candelaer van de selve figure in Sente Lievens capelle te repareren stamen	IIII lb. X s. gr.
---	-------------------

Item dorghele van de kerke staende aen de sanctuarie gheheel ghebroken	L lb. gr.
---	-----------

Item in de cappelle van Ste Nicolas der vor- nomde kerke / te repareren van beelden, scilderie ende de beelde van Ste Pauwels	IX lb. gr.
---	------------

~~/ Item van veele diverse boucken in de
vornomde kerke bedorven ende ghedestru-
eert die qualic te estimeren zijn dan bij
goede discretie tot /
//~~

f^o3v^o.

Item de taele van de priemesse altaer met reparatie van beelden ende scilderie	XX s. X gr.
Item in Ste Catelijne capelle de tafels vanden altaer	IX lb. X. s. gr.
Item Ste Machuijts capelle te repareren	II lb. X s. gr.
Item Ste Blasius altaer de tafele	II lb. X s. gr.
Item Ste Huberechts capelle de tafele ende anders aldaer te repareren	II lb. gr.
Item in de capelle van Ste Barbare	XX s. grote
Item Ste Jans Baptiste altaer de tafels	XXXIII s. gr.
Item de capelle van de zeven weeden gheestimeert bij sommighe personen vier lb. gr. ende bij een andre sonder stoffatie [woord doorgehaald] sonder de dueren ii ^c gulden	
Item in de cappelle van de vonte	XV s. gr.
Item de tafele vanden altaer van Sinte Aubert met ghesnede werc binnen te repareren bij sommighe persoonen acht lb. tien s. gr. ende bij een sonder stoffatie twee hondert gulden	
Dit es de estimatie van scade in de crocht der selver kerke	
De altaer tafele van onsse vrouwe cappelle in den crocht	II lb. gr.
Item te reparerne een steene epytaphie aldaer	V s. gr.
Item te reparere de sepulture van mevrouwe van Kalkene aldaer	XIII s. gr.
Item de Sente Aldegonde capelle	XII s. gr.

Item Ste Goddelieve altaer	V s. gr.
f^o4r^o	
Item te repareren theelich graf capelle met andere daeraen clevende	XX s. gr.
Item van te repareren alle siegen zeetelen ende scutsele aen de altaeren der selver kerke al tsamen gheestimeert	IIII lb. gr.
Somme van de reparatie die bij de vornomde fabrijke noch te doene es bedraecht	-
~~/ Somme totale van gheent dat gherepareert ende betaelt es ende noch te repareren es bedraecht tsamen /~~	
Hiernaer volcht de reparatie ghedaen in de vornoemde kerke van Sinte Baefs zo die ghevisiteert es ende doen visiteeren met persoonen werclieden hem hier dies verstaende van de capelle metten altaere ende disch vanden Heleghe Gheest bij de heleghe gheestmeesters der vornomde kerke als bij de selve ghedaen visiteeren bij eerbaere ende discrete Gheraert Doosterlinc thomaes Heylinc es bevonden bij den selven heleghe gheestmeesters bedraeghen tsamen	X lb. gr.
~~/ De selve reparatie vande vornomde capelle ende disch vanden heeleghe Gheest tsamen es bedraeghende~~	
Somme hieraf bedraecht per se	~~X lb. gr. /~~
//	
f^o4v^o.	
Hier naer volcht de reparatie ghedaen bij de Almosenie der vornomde kerke ende oic noch te doene vanden altaertafele vanden Heeleghe Cruijse aen de voorzijde ten laste vande almoesenie de selver kerke	
Dierst betaelt den xij ^{ten} october lxxvj Adriaen Rooman scrijwerkers om tvergaderen ende lijmen van de dueren der vorseide altaer	X s. gr. I d. gr.

Item den xvij ^{te} junij lxxvij betaelt ~~Hans de Witte~~ Jan Scoremans beeldesnijder om trepareren van de voet onder de vornomde tafele	vj s. gr.
Item den xvij julij lxxvij betaelt mre Francois Horenbaut scildere voor trepareren van de scildereije van de twee dueren die buijten ende binnen vol scilderije zijn betaelt	ij lb. vj s. viij gr.
compt tsamen	III lb. II s. IX gr.
Item boven deesen doen visiteeren bij sommige persoonen hem dies verstaende de reparatie vande vornomde tafele noch te doene van tbinnen werck van ghesneeden beelden ende ghescildert daeraf de sommige gheheel waeren ende sommige ghebroken ende sommige verloren en die zijn geestimeert tot vive pont gr. ende bij eenen andere hondert gulden sonder stoffatie	V lb. gr.
Totale somme van Aelmoesenyne Authaer deese altaer compt tot	VIII lb. II s. IX d. gr.
~~/ Sonder hierinne te begripen diverse reparatie van epijtaphien bij de hoirs van overledenen ghedaen ende te doene. Ende ooc de reparatien van andere diverse altaeren ende capellen ghedaen ende te doene bij diverse ambachten ende neerijnghen ende andere lieden ghedaen ende te doene /~~ //	
f ^o 5r ^o	
Dit es de reparatie ghedaen bij de meesters ende guberneurs van onse vrouwe capelle binnen de vornomde kerke van Ste Baefs	
Betaelt Laureis Rooman, smet, voor die leveringhe van ijserwerck int stellen van de motaalen pilaeren ende ander ijserwerc naer zijn bilet	XXXI s. IIII gr. VI d.
Betaelt Jan van Laerbeke motaelscuerer voor stellen van pilaeren ende tsaudeeren	VIII s. gr.

Betaelt Mre Jan Mijnsheere voor dachueren II lb. VII s. II gr.
ende leveren van aelbastere blaestere bij bilet

Betaelt den selven voor beelden te makene II lb. VII s. gr.
de twee van haute ende twee van Avesnes
steen

Betaelt de reparatie van de altaer tafele XVII s. IIII gr.
ende oprechten van de beelde van Maria

Item Lucas Breydele beeldsnijders voor XXIIII s. gr.
tsnijden van inghelen ende andere pilaeren
ende afstoppen bij zijn bilet

Item betaelt Matheus Vaech van dachuren VII s. gr.

Betaelt Mre Joris van Rieviere scildere van XXVII s. gr.
scilderen ende vergulden

Somme totale van deese reparatie in onsse X lb. IX s. gr.
Vrauwe capelle

Item noch te estimeeren de scade van bouc- / ~~XXXII lb. gr.~~ /
ken, juweelen ende ornamenten der vor-
nomde kerke met veele costen daer op ghe-
reesen te verwoeren ende te betaelen de
arbeijters die sommighe sticken ende juwee-
len bewaert ende bescut hebben / welc
principalic de scade vande boucken qualic te
estimeeren es dan ter goeder discretie
bedraghen tsamen.

Bijlage IV

Gentse beeldenstormers en protestanten, actief gedurende het Wonderjaar 1566-1567

In de loop van het onderzoek naar de gebeurtenissen gedurende het Wonderjaar te Gent (1566-1567) traden verscheidene Gentse beeldenstormers en protestanten op de voorgrond. Zij worden in de hierna volgende biografische nota's nader geïdentificeerd.

1. PIETER ANDRIES, zeepzieder, woonde eerst in de Oudburg, daarna naast de Sint-Niklaaskerk. Na zijn aanhouding op 29 augustus 1566 werd hij maandenlang in verscheidene gevangenissen te Gent opgesloten. Einde februari 1568 kreeg de magistraat de opdracht de zaak Andries aan de Raad van Beroerten over te maken. Op 15 maart 1568 deelde de Raad aan de commissarissen Cortewille en Van der Burcht mede dat Andries de doodstraf schuldig was. Nadat hij gebiecht had, werd hij op 30 maart 1568 op het Sint-Veerleplein gehangen. Hij werd begraven in de kerk van de augustijnen. Vermogen: 2.390 lb. 3 s. 8 d.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', p. 89; AGS, *Secretarias Provinciales*, libro 1413, f° 198v°, f° 238r°-238v°; Ms159, f° 91v° en f° 116r°-116v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 40; IDEM, *Liste*, nr. 175; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 159, nr. 3.

2. PIETER BAL[DE], metsers, woonde 'In de Ram', in de 'Pitstege' (nu Stadhuissteeg), tegenover Denys Rijckaert [nr. 67]. Tijdens de Beeldenstorm richtte hij veel schade aan bij de cellebroeders. Toen de magistraat na de Beeldenstorm overging tot aanhoudingen van beeldenstormers, vluchtte hij naar Antwerpen, waar hij evenals de gebroeders Ongheena [nrs. 60 en 61] en Antheunis van der Muelene [nr. 99] een onderkomen vond op het 'Bierhoofd', ten huize van Pauwels van Hulze. De markgraaf van Antwerpen gaf geen gevolg aan het verzoek van de magistraat van Gent om de vluchtelingen uit te leveren. Op 29 maart 1568 werden Pieter Bal en zijn vrouw bij verstek verbannen door de Raad van Beroerten. Vermogen: 720 lb.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 111; *Discours*, f° 36v°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 365 (echtgenote: nr. 366 en nr. 10.639); M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 159, nr. 6.

3. PIETER BAUTERS, twijnder, woonde in de 'Schelstrate' (Scheldestraat) *In de Ghulden Weere1t*. Hij woonde predicaties bij. Op 9 december 1566 nam hij deel aan onderhandelingen op het stadhuis. Gedaagd voor de Raad van Beroerten, bij verstek verbannen op 29 maart 1568. Vermogen: 627 lb. 2 s. 10 d.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 111; *Discours*, f° 72-73v°; *Informatie*, f° 279v°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 458 (echtgenote: nr. 459); M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 169, nr. 62; K. DEGRYSE (1989), *Pieter Seghers. Een koopmansleven in troebele tijden*, 23-24, 110 en 112, Antwerpen; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 137, 198 en 218.

4. ARTUS BOUSSE, barbier-chirurgijn en hellebaardier van de hoogbaljuw van Gent. Nam deel aan de Beeldenstorm. Nochtans werd hij eind augustus kapitein van een compagnie van de burgerwachten. Op 9 april 1567 werd onder zijn leiding de 'ghuekeercke' afgebroken door zijn regiment. Bousse werd baljuw en pensionaris van Deinze, waar hij ijverig de hervormingsgezinden vervolgde. Op beschuldiging van een leidende rol gespeeld te hebben tijdens de Beeldenstorm te Gent, werd hij op 28 september 1568 aangehouden en na een uitgebreid onderzoek ter dood veroordeeld en te Gent terechtgesteld op 11 augustus 1569. Hij stierf katholiek. Vermogen: roerende goederen op 19 augustus 1569 geschat op 152 lb. 10 s. 7 d. In 1573 vond men nog klederen en meubelen te Gent, die geschat werden op 49 lb. 6 s.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 89-90; SAG, reeks 93, nr. 39; *Register P.P. Ordonnantiën politique 1568 – Meije 1570*, f° 307v°-310r°; *Diarium*, f° 83r°, f° 84r°, f° 85v°-86r°, f° 89v°, f° 90r°, f° 91v°; *Ms 159*, f° 7r°, 55r°-v°, 164r°, 167r°, 169r°, 181v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 53-54; J. SCHEERDER, 'De hervorming te Deinze', 58-59.

5. LIEVEN BRAEKELMAN, graanhandelaar, woonde op 'het Pas'. Schepen van de Keure in 1564. Gewezen Heilig-Geestmeester van Sint-Baafs. Werd ijverige calvinist. Lid van het comité voor het bouwen van de tempel. Als aalmoezenier, organiseerde hij huis-aan-huis-collecten ten voordele van de calvinistische armen en voor het bouwen van de tempel. Gedaagd voor de Raad van Beroerten op 4 mei 1568 en bij verstek verbannen. Vermogen: 4.168 lb. 11 s. 6 d.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 114; *Discours*, f° 92v°-94v°; *Informatie*, f° 287v°, f° 297v°, f° 300v°, f° 302v°, f° 307v°, f° 308v°, f° 313v°; *Diarium*, f° 15r°; *Ms 159*, f° 121r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 939; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 167, nr. 14.

6. LIEVEN BUUS, goudsmid, woonde op het Sint-Veerleplein. Hij was koster van de calvinistische tempel. Gedaagd voor de Raad van Beroerten tegen 4 februari 1568 en opnieuw tegen 9 november 1568. Hij werd op een onbekende datum door de Raad van Beroerten bij verstek verbannen omdat hij in de gevangenis zat in Vlissingen. Ook zijn echtgenote werd verbannen. Vermogen: 348 lb.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 145; AGS, *Secretarias Provinciales*, libro 1413, f° 267v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 1805 en nr. 1806 (zijn echtgenote); M.

DELMOTTE, *Sociale aspecten*, 377; IDEM, ‘Het Calvinisme’, 169, nr. 73; J. SCHEERDER ‘Documenten in verband met confiscatie’, 183 en 213.

7. JAN (Jean) COMMELIN, geboren in Douai, graanhandelaar, woonde in de Burgstraat. Hij woonde predicated bij in Gent en in Antwerpen. Lid van het consistorie en algemeen ontvanger van de gelden voor het bouwen van de tempel. Hij was aanwezig op het doopsel van zijn kleinkind in de tempel. Gedaagd voor de Raad van Beroerten, ter dood veroordeeld op 6 april 1568 en dezelfde dag in Koekelberg bij Brussel (*te Coeckelberg bueten de Vlaemsche porte*) onthoofd. Over het lot van zijn zoon, die samen met hem werd aangehouden, is niets bekend. Vermogen: 26.017 lb. 13 s. 6 d. (ponden Tournois). Hij bezat ook nog gronden in Waziers, Flers en Aubry. Die werden in beslag genomen, maar hun waarde is niet bekend. In *Ms 159* zegt de auteur dat ‘*Commelin was wel ghegoedt tot tien duysent pond Vlaams*’.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, ‘Notes’, 106; *Informatie*, f° 288r°, f° 292v°, f° 302v°, f° 304r°, f° 311v°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 75r°-f° 75v°, f° 85r°-f° 85v°, f° 96r°; *Ms 159*, f° 118r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Martyrologe courtraisien et bruxellois*, 76-77; IDEM, *Liste*, nr. 1.654 (echtgenote: nr. 1.655); M. DELMOTTE, ‘Het Calvinisme’, 167, nr. 1; I. MEYHOFFER (1909), ‘Jean Commelin’, *Bull. Soc. D’histoire du protestantisme français*, 58, 322-326; P. BEUZART (1912), *Les hérésies pendant le Moyen-Age et la Réforme, dans la région de Douai*, 158-159, Le Puy; J. SCHEERDER, ‘Documenten in verband met confiscatie’, 137, 184-185 en 213.

8. GYSELBRECHT COOLS, loodgieter, woonde in de ‘Saaisteeg’ (nu Schepenhuisstraat) en was ongeveer 36 jaar oud. Vóór het Wonderjaar werd hij op 24 maart 1563 aangehouden wegens verkrachting van een non, die hij hielp bij haar vlucht uit het klooster, en voor een belangrijke diefstal van lood. Uit zijn vonnis blijkt dat hij volk ronselde om gewapenderhand de kerken, kloosters en godshuizen te bestormen en dat hij geplunderd zou hebben. In het klooster van de vrouwenbroeders, waar hij als loodgieter gewerkt had en dus goed bekend was, bracht hij de beeldenstormers op het spoor van verborgen kunstwerken. Hij berokkende ook veel schade in het klooster van de cellebroeders. Cools werd na de Beeldenstorm door de magistraat aangehouden en op 7 september 1566 op de Korenmarkt gehangen. Fris zegt dat Cools katholiek stierf, maar Cools werd niet in gewijde aarde begraven, maar in een kuil omtrent de galg op de Muide (*Ms 159*, f° 14r°). Cools was niet onbemiddeld. Zijn huis in de Saaisteeg werd door Delmotte op 420 lb. geschat. Gyselbrecht Cools had een broer, Maarten, die het klooster van de Vrouwenbroeders verliet en calvinistisch predikant werd. Hij predikte te Gent op 28 oktober 1566.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, ‘Notes’, 91; SAG, *Bouc van den Crime 1566-67*, f°35r°-36r°; *Ms 159*, f° 11v°, f° 14r°, f° 26r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 33; IDEM, *Liste*, nr. 1.674; M. DELMOTTE, ‘Het Calvinisme’, 159, nr. 9.

9. JAN COOMAN, tuinier en metselaarsknaap, ongeveer 40 jaar oud, woonde ‘*In Hukelgem*’ in de ‘Onze Vrouwenstraat’ (nu Sint-Kwintensberg). Op 11 april 1551 werd zijn vader, Gooris Cooman, in Gent als doopsgezinde op de brandstapel terechtgesteld. Hij stelde zich in dienst van de beeldenstormers ‘*up hope ende belofte van loon ende salaris daarop te ontvangen*’. Volgens Marcus van Vaernewijck kreeg hij van Lieven Onghena

[nr. 61] *'een gouden kroon die desen man hielp verdrijncken'*. Na zijn terechtstelling werd hij onder de galg begraven. Vermogen niet bekend.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 91; SAG, *Bouc van den Crime* 1566-67, f° 36; *Diarium*, f° 7; *Ms 159*, f° 11v°, f° 14r°; M. VAN VAERNEWIJCK, I, 227; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 13 en 33; IDEM, *Liste*, nr. 1.679.

10. GILLIS COORNE, geen geboren Gentenaar, maar verbleef sinds twaalf jaar in de stad. Hij woonde op *'t Plaatsken'* achter de Vrijdagmarkt, was ongeveer veertig jaar oud en meester roodverwer van beroep. In juli en augustus 1566 trad hij op als kapitein om de calvinistische predicaties te beschermen. Hij was een van de leiders tijdens de Beeldenstorm. Op 29 augustus 1566 werd hij door de magistraat aangehouden. Einde februari 1568 kreeg de magistraat van Gent opdracht om de zaak Coorne aan de Raad van Beroerten over te maken. Die veroordeelde Coorne tot de doodstraf. Op 30 maart 1568 werd hij op het Sint-Veerleplein gehangen. Hij stierf als calvinist. Vermogen: 436 lb. 4 s. Marcus van Vaernewijck zegt echter dat hij *'rijk bedeghen was'*.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 91-92; *Informatie*, f° 308r°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 1, f° 117v°, f° 119v°, f° 132v°; AGS, *Secretarias Provinciales*, libro 1413, f° 198v°, f° 238r°-238v°; *Diarium*, f° 60v°, f° 61r°; UBG, *Ms 153*, f° 263r°; *Ms 159*, f° 11v°, 116v°; UBG, *Ms 2.489*, f° 311r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 41-42; IDEM, *Liste*, nr. 1.689; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', p. 159, nr. 8.

11. JAN COUCKE, beroep niet gekend, woonde op 'het Sluizeken'. Lid van het comité voor het bouwen van de tempel. Aanwezig op de besprekingen van de calvinisten met de magistraat op 9 december 1566 en 3 februari 1567. Gedaagd voor de magistraat op 5 mei 1567, vluchtte hij. Door de Raad van Beroerten verbannen op 29 maart 1568. Vermogen: 1.730 lb.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 118; *Discours*, f° 72-73v°, f° 92v°-94v°; *Informatie*, f° 302v°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); *Ms 159*, f° 30r°, 47r°, 60r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 1.849; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 168, nr. 43; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 137, 172-174 en 209-210.

12. JACOB CRISPIJN, schoenlapper, gaf zich later uit als licentiaat in de medicijnen, ongeveer 45 jaar oud, woonde achter de Vrijdagmarkt, niet ver van Gillis Coorne [nr. 10]. Op 24 februari 1568 moest de magistraat zijn proces aan de Raad van Beroerten overmaken. Op 30 maart 1568 werd hij op het Sint-Veerleplein gehangen en stierf hij als calvinist. Liet geen bezit na.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 92; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 1, f° 117v°, 119v°; *Ms 159*, f° 12v°, 116r°-116v° (*'meester Jacob Scoelap, medecijn'*); A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 42; IDEM, *Liste*, nr. 1915; M. DELMOTTE, *Sociale aspecten*, 268-269.

13. PIETER DE BELLEMAKERE, rentenier, woonde achter de Vrijdagmarkt. Schepen van de Keure in 1547 en in 1550. Hij was aanwezig op de geheime vergadering van de calvinisten te Wondelgem op 16 augustus 1566. Volgens het vonnis was hij lid van het consistorie. Volgens de *Informatie* aalmoezener of diaken. Hij was ook lid van het

comité voor het bouwen van de tempel. Op 4 november werd hij samen met Marc de Mil [nr. 24], Lieven Heindricx [nr. 47] en Jacob Lobberjoos [nr. 52] door de magistraat ontboden. Zij kregen verbod nog van huis tot huis geld in te zamelen voor de armen. Hij werd ingedaagd door de Raad van Beroerten op 4 februari 1568 en op 29 maart 1568 bij verstek verbannen. Vermogen: 2.914 lb. 8 s. 6 d.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 112; *Discours*, f° 65r°-v°; *Informatie*, f° 288r°, f° 297r°, f° 298r°, f° 304r°-304v°, f° 312r°, f° 313v°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6 (f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); *Ms 159*, f° 17r°-17v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 2.698; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 167, nr. 27; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 137, 165-167 en 208.

14. JUDE DE BONNENUICT (BONJUWIET), waarschijnlijk graanhandelaar, woonde in de Cataloniëstraat. Hij woonde de predicaties bij, droeg geldelijk bij voor het bouwen van de tempel en liet er zijn kind dopen door Moded. Voor de Raad van Beroerten gedaagd op 10 februari 1568. Op 5 april 1568 in Brussel aangehouden. Op 1 juli 1568 werd hij naar Vilvoorde overgebracht. Na grondig onderzoek, op 23 januari 1569 de doodstraf schuldig bevonden. Op 29 januari 1569 onthoofd. J. de Bonnenuict was waarschijnlijk de schoonbroer van Jan (Jean) Commelin [nr. 7]. Vermogen geschat op 750 lb. 18 s., maar hij bezat ook nog goederen in de omgeving van Douai.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 90 (meende ten onrechte dat Jude de Bonnenuict een vrouw was); ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 1, f° 234r°, nr. 6, f° 332r°, f° 437r°; AGS, *Secretarías Provinciales*, libro 1413, f° 351r°-351v°; P. BEUZART, *Les hérésies pendant le Moyen Age et la Réforme*, 158; A.L.E. VERHEYDEN, *Martyrologe courtraisien et bruxellois*, 95; IDEM, *Liste*, nr. 804; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 169, nr. 58; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 137, 187 en 214-215.

15. DANEEL DE BRABANDERE (of DE BACKERE), droogscheerder, nam deel aan de Beeldenstorm in de Sint-Jacobskerk. Op 20 december 1567 uit de gevangenis ontslagen. De schepenen veroordeelden hem tot een geseling 'tot den bloede' en zes gulden schadevergoeding te geven aan de Sint-Jacobskerk. Hij moest terug in de gevangenis tot dat hij de onkosten van zijn gevangenschap betaald zou hebben.

Bronnen en literatuur: *Ms 159*, f° 13r° en f° 103v°.

16. JACOB DE BRUYNE, woonplaats niet bekend. Werd op 20 februari 1568 in Brussel aangehouden, op 31 maart tot de doodstraf veroordeeld en op 2 april 1568 te Brussel gehangen. Vermogen 48 lb.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 105; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 73v°, f° 83v°, f° 92v°; *Ms 159*, f° 112v°, f° 116v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Martyrologe courtraisien et bruxellois*, 74; IDEM, *Liste*, nr. 2.233; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 159, nr. 21.

17. HENDRIK DE BUCK, goudsmid, woonde op de Leertouwersgracht. Aalmoezenier van de calvinisten. Door de Raad van Beroerten gedaagd en bij verstek verbannen op 29 maart 1568. Ook zijn echtgenote werd verbannen. Vermogen: 380 lb. 15 s. 6 d.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 115; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 2.240 (echtgenote: nr. 2.241); M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 169, nr. 70; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 137, 192-193, 216.

18. JAN DE CONINCK (CEUNINCK), procureur-postulans bij de Raad van Vlaanderen, woonde in de 'Keizersdree' (thans Gewad), waar ook Pieter de Rijcke [nr. 29] woonde. Vurig calvinist, lid van het comité voor het bouwen van de tempel. Gedaagd voor de Raad van Vlaanderen en bij verstek verbannen op 15 juli 1567. Vermogen: 1.200 lb.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 117; *Informatie*, f° 295v°, f° 297r°, f° 299v°, f° 301v°, f° 302r°, f° 304r°, f° 307r°, f° 309r°; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 168, nr. 49.

19. WILLEM DE CONINCK, olieslager, woonde aan de 'Hoochbrugghe' (wellicht de brug die thans 'Onthoofdingsbrug' heet). Op 18 december 1567 bezochten de commissarissen het huis van Lieven Buus [nr. 6] 'bij de Pharahildeplaetse' (Sint-Veerleplein), vervolgens het huis van Willem de Coninck en moesten daarna langs de Onthoofdingsbrug gaan om de woning van Jan Commelin [nr. 7] 'in de Burchstrate' te bereiken. De Coninck was lid van het comité voor het bouwen van de tempel. Op 9 december 1566 en 3 februari 1567 was hij aanwezig op de besprekingen van de calvinisten met de magistraat. Hij huurde drie soldaten van het Spanjaardenkasteel om aan de zijde van Thoulouse in Oosterweel te strijden. Op 2 mei 1567 gedaagd door de magistraat, nam hij de vlucht. Door de Raad van Beroerten bij verstek verbannen op 29 maart 1568. Vermogen: 108 lb.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 117; *Discours*, f° 72-73v°, f° 92v°-94v°; *Informatie*, f° 297v°, f° 301v°, f° 302r°, f° 306v°, f° 307v°, f° 308v°, f° 309r°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 2.352; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 170, nr. 87; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 183 en 213.

20. MICHIEL DE CROOCK, beroep niet gekend, werd door de Raad van Beroerten gedaagd tegen 6 februari 1568 en is op 29 maart bij verstek verbannen. Zijn vermogen wordt geschat op 80 lb.

Bronnen en literatuur: ARA, *Raad van Beroerten*, reg. nr. 6, f° 66v° (zie Bijlage I); V. FRIS, *Notes*, 118; M. DELMOTTE, *Sociale aspecten*, 387; IDEM, 'Het calvinisme', 170 (nr. 90); A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 2433.

21. JORIS DE GUSSEME, een 'curdewaghen cruydere', woonde op 'het Sluizeken' en was 40 à 45 jaren oud. Door de magistraat aangehouden op 29 augustus 1566 en op 7 mei 1567 samen met Gillis van Hauweghem [nr. 103] en Joris van Westhuyse [nr. 110] op de Vrijdagmarkt gehangen. Geen bezit.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 92; SAG, *Bouc van den Crime*, 1566-67, f° 96-97; *Diarium*, f° 37; *Ms 159* f° 11r°, f° 15r°, en f° 60r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 35; IDEM, *Liste*, nr. 2.572.

22. LUCAS DE HEERE (of MIJNSHEEREN), schilder en rederijker, woonde in de Bennesteeg. Hij bemoeide zich met de zaken van de hervormden, was aanwezig op de geheime vergadering in Wondelgem. Gedaagd voor de Raad van Beroerten op 3 februari 1568 vluchtte hij naar Engeland. Verbannen op 29 maart 1568. In Londen was hij lid van het consistorie van de Nederlandse vluchtelingenkerk. Vermogen: 271 lb. 10 s. 9 d.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 122; *Informatie*, f° 312r°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 7801; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 169, nr. 77; J. DECAVELE, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen*, I, 204-205; H.A. ENNO VAN GELDER, *Gegevens betreffende roerend en onroerend bezit*, II, 56; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 137, 187 en 215.

23. CHRISTOFFEL DE LA BEQUE (BECANUS), advocaat bij de Raad van Vlaanderen, geboren in Douai. Op 21 juli 1566 werd hij door de Gentse magistraat gevangen gezet wegens deelname aan verboden predicaties, maar begin augustus in vrijheid gesteld. Hij was lid van het consistorie. In mei 1567 werd hij voor de Raad van Vlaanderen gedaagd en op 15 juli 1567 bij verstek verbannen. Hij vluchtte naar Emden, waar hij ouderling werd van de Waalse gemeente. De la Beque was een zeer rijk man. Zijn vermogen wordt geschat op 9.060 lb. 1 s.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 112; *Discours*, f° 72-73v°; *Informatie*, f° 292v°, 294r°, f° 307r°, f° 309r°, f° 313r°; RAG, *Raad van Vlaanderen*, nr. 7.546, f° 223v°-224r°; *Diarium*, f° 42v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 2.745 (echtgenote: 2.746); M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 167, nr. 6; R. VAN ROOSBROECK, *Emigranten*, 66 ('Becanus').

24. MARC DE MIL, linnenhandelaar en vroeger tinnenpotgieter, woonde achter de Vrijdagmarkt. Lid van het comité voor het bouwen van de tempel. Zamelde aalmoezen in voor calvinistische armen. Op 2 en 5 mei 1566 door de magistraat ingedaagd, maar hij was reeds naar Engeland gevlucht. Gedaagd voor de Raad van Beroerten, bij verstek verbannen op 29 maart 1568. Vermogen: 13.427 lb. 9s. 3d.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 127 nr. 97; *Discours*, f° 65v°, f° 72-73v°, f° 92r°-95v°; *Informatie*, f° 287v°, f° 289v°, f° 294r°, f° 297v°, f° 300r°, f° 301v°, f° 302v°, f° 304r°-304v°, f° 306v°, f° 307r°, f° 309r°, f° 310v°, f° 311, 313r°-313v°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); *Diarium*, f° 15, f° 37, f° 56, f° 58; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 3.113; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 167 nr. 2; H.A. ENNO VAN GELDER, *Gegevens betreffende roerend en onroerend bezit*, II, 3; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 137, 168-169 en 209.

25. REINIER DE PESTERE, secretaris van de schepenen van Gedele, woonde in de Steenstraat. Lid van het consistorie, aalmoezenier. Op 2 mei 1567 door de magistraat gedaagd. Voortvluchtig en door de Raad van Beroerten bij verstek verbannen op 29 maart 1568. Vermogen: 2.266 lb.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 130; *Discours*, f° 72-73v°, f° 92v°-94v°; *Informatie*, f° 288r°, f° 300r°, f° 301v°, f° 304v°, f° 309r°, f° 312r°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); *Diarium*, f° 56r°, f° 58r°; A.L.E. VERHEY-

DEN, *Liste*, nr. 3.240 (echtgenote: nr. 3.241); M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 168, nr. 36.

26. JACOB DE PRUET, smid, vader van Jan [nr. 27, ook een smid], woonde in de Onderstraat. Hij richtte grote schade aan in de Sint-Jacobskerk, '*waarschijnlijk omdat hij den deken vanden christenen, her Jan Bave (die daer pastuer es) niet wel en mochte*'. Toen de magistraat in de nacht van 29-30 augustus 1566 overging tot arrestaties, kon hij vluchten. Door de Raad van Beroerten bij verstek verbannen op 29 maart 1568. Vermogen: 91 lb. 7 s.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 131; *Informatie*, f° 288r°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); *Diarium*, f° 56r°; MVV, I, 209; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 3.279; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 159, nr. 18.

27. JAN DE PRUET, smid, zoon van Jacob [nr. 26], woonde in de Onderstraat. De datum van zijn aanhouding is niet bekend. Op 9 mei 1567 werd hij in vrijheid gesteld. Zijn vonnis bepaalde dat hij een kaars van zes pond moest offeren in de Sint-Jacobskerk en dat hij gedurende drie jaar de stad niet mocht verlaten zonder de toelating van de magistraat.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 102-103; SAG, *Bouc van den Crime* 1566-1567, f° 98r°; *Ms 159*, f° 61r°; *Diarium*, f° 37v°.

28. CHRISTIAAN DE RIJCKE, schoolmeester, woonde op de Hoogpoort, '*In de Regenboog*', tegenover het Sint-Jorishof. Hij was lid van het consistorie en van het comité voor het bouwen van de tempel. Op 11 september 1566 werd hij door de magistraat ontboden, omdat hij zijn leerlingen naar de predicatie buiten de stad had geleid. Onder beschuldiging van te hebben '*logé les dicts prédicans, esté du consistoire, tenu plusieurs assablées des sectaires en sa maison et souvent avec eux se trouvé devant le magistrat*' voor de Raad van Beroerten gedaagd, bij verstek verbannen op 29 maart 1568. Vermogen: 3.360 lb. (geen roerende goederen).

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 133; *Discours*, f° 40r°-41v°, f° 72r°-73v°, f° 92v°-94v°; *Informatie*, f° 301v°, f° 302v°, f° 304r°, f° 311r°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); *Diarium*, f° 258r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 3.390 (echtgenote: nr. 3.391); M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 167, nr. 24; J. SCHEERDER, 'Schoolmeesters en schoolmeesteressen', 115-117, 119 en 127-128; IDEM, 'Documenten in verband met confiscatie', 182 en 212; F. DE POTTER, *Gent*, II, 232-233.

29. PIETER DE RIJCKE, advocaat bij de Raad van Vlaanderen, woonde in de 'Keizersdreef' (thans Gewad). Hij was gehuwd met een schoondochter van Frans Hueriblock [nr. 48] De Rijcke was een leider van de Gentse hervormde gemeente: lid van het consistorie en van het comité voor het bouwen van de tempel. Hij voerde onderhandelingen met Egmont en Backerzele ten gunste van de hervormden op 13 en 26 september, op 5 januari en 7 februari. Hij werd door de magistraat ontboden op 2 en 9 september, op 10 oktober, op 9 december en op 3 februari. Volgens Marcus Van Vaernewyck zou hij 400 lb. Vlaams (*i.e.* 2.400 lb. tournois) geschenken hebben voor het bouwen van de tempel en voor de armen. Op 14 april 1567 werden Pieter de Rijcke en vijf van zijn collega's

voor de Raad van Vlaanderen gedaagd. Zij werden op 15 juli 1567 bij verstek veroordeeld en hun goederen werden verbeurd verklaard. Het vermogen van Pieter de Rijcke bedroeg 3.751 lb. 18 s. 2 d. In dit bedrag is echter niet begrepen de opbrengst van de verkoop van de onroerende goederen van zijn echtgenote.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 133-136; *Discours*, f° 37r°-38v°, f° 41v°, f° 42v°, f° 43r°, f° 46v°, f° 55r°, f° 60r°, f° 61r°, f° 72r°-73v°, f° 92v°-95v°; *Informatie*: door elk van de 18 ondervraagde getuigen werden inlichtingen verstrekt; *Ms 159*, f° 13r°, f° 14v°, f° 17r°, f° 18v°, f° 21r°, f° 30r°, f° 35r°-35v°, f° 42r°, f° 44r°, 57r°, f° 58v°, f° 70v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 3.397 (echtgenote: nr. 3.398); M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 167, nr. 21.

30. CLAUDE DE RUDDERE, geen beroep bekend, aangeduid als 'een deugnietken' die bij de Brugse poort woonde. Voor de Raad van Beroerten gedaagd en op 30 maart 1568 bij verstek verbannen. Vermogen: 16 lb. 10 s.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 132; *Ms 159*, f° 12v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 3.380; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 159, nr. 24.

31. LIEVEN DE SMET, lakenhandelaar, woonde 'In de Samson', nog bestaand huis op de Hoogpoort. Vooraanstaand calvinist. Hij woonde op 16 augustus 1566 de geheime vergadering in Wondelgem bij. Hij was aalmoezenier van de hervormde gemeente en schonk 25 lb. gr. voor het bouwen van de tempel buiten de Brugse poort. Op 5 mei 1567 voor de magistraat gedaagd, vluchtte hij uit de stad, maar kwam op 25 juli 1567 terug. Hij verscheen voor de schepenen, die hem op 30 juli onder huisarrest stelden. Op 18 maart werd hij door de magistraat ter dood veroordeeld en op 30 maart op het Sint-Veerleplein gehangen. De Smet was een rijk man. Vermogen: meer dan 7.500 lb.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 108; *Informatie*, f° 312r°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 1, f° 117v°, f° 119v°, f° 132v°; *Diarium*, f° 60-61; *Ms 159*, f° 116v°; A.L.E. VERHEYDEN *Gentsch Martyrologium*, 40-41; IDEM, *Liste*, nr. 3.521; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 159 nr. 1, 167 nr. 7.

32. JAN DE VETTERE, woonde ten huize van Jan de Coninck [nr. 18], procureur bij de Raad van Vlaanderen, in de 'Keizersdrevē' (thans Gewad). Aalmoezenier van de calvinisten. Door de Raad van Beroerten bij verstek verbannen op 29 maart 1568. Vermogen: 534 lb. De Vettere had ook nog bezittingen in de streek van Aalst.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 109; *Informatie*, f° 297, f° 302; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 3.671; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 169, nr. 64.

33. JAN DE VOS, kaaskoper, woonde op de Oudburg. Als lid van het consistorie nam hij deel aan de onderhandelingen met de magistraat op 9 december 1566 en op 3 februari 1567. Hij was ook lid van het comité voor het bouwen van de tempel. Op 2 mei 1567 werd hij door de magistraat ingedaagd, maar hij was al naar het land van Kleef gevlucht. De Raad van Beroerten verbande hem bij verstek op 29 maart 1568. Ook zijn echtgenote werd verbannen. Vermogen: 3.845 lb. 5 s. 6 d.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 139-140; *Discours*, f° 72r°-73v°, f° 92v°-94v°; *Informatie*, f° 287v°, f° 289v°, f° 292v°, f° 297v°, f° 304r°, f° 311v°, f° 313v°;

Diarium, f° 15r°, f° 37r°, f° 56r°, f° 59r°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); *Ms 159*, f° 30r°, f° 42r°, f° 60r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 3.732 (echtgenote: nr. 3.733); M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 167, nr. 19; J. SCHEEDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 137, 174-175 en 210.

34. JACOB DE VROE, metselaarsknecht, woonde in de St-Pietersparochie. Een rederijker, oud-lid van de kamer van Sint-Barbara, maar overgegaan naar de kamer van Maria ter Eere. Een van de principale beeldenstormers in de kerk van de Sint-Pietersabdij. Aangehouden op 17 januari 1567. Op 12 mei 1568 door de baljuw van Sint-Pieters gehangen buiten de Kortrijkse poort, aan de weg naar Oudenaarde. Stierf als calvinist. Geen bezit.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 99; *Diarium*, f° 64v°; *Ms 159*, f° 37r° en f° 123r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 44-45; IDEM, *Liste*, nr. 3.756.

35. JAN DE WULFJAGHERE (JAN CATSELEUR), woonplaats niet bekend. Volgens Marcus Van Vaemewijck noemde men de bode van Antwerpen 'Wulfjagher in de wandelinghe'. In de confiscatierekeningen vinden we zijn echte naam: 'Jan Catselaar'. Als beeldenstormer aangehouden op 29 augustus 1566. Op 24 februari 1568 kreeg de magistraat van Gent het bevel om de informatie tegen twaalf personen, o.a. de Wulfjaghere, aan de Raad van Beroerten over te maken. Op 18 maart 1568 schreef Alva aan de commissarissen van het hoofdkwartier van Gent dat die twaalf de doodstraf verdienden. Op 30 maart 1568 werd de Wulfjaghere op het Sint-Veerleplein gehangen. Hij liet geen bezit na.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 99; MVV, III, 40; *Diarium*, f° 60v°-61r°; *Ms 159*, f° 11v°, f° 69v°, f° 116r°-116v°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 1, f° 117v°; AGS, *Secretarias Provinciales*, libro 1413, f° 238r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 42 ('de Wulfjaghere'); IDEM, *Liste*, nr. 1.314 ('Catselaar').

36. CLAEYS DE ZAEDELAERE, apotheker, woonde op de hoek van de 'Vismarkt' (nu Groentenmarkt) en de Hoogpoort. Hij woonde de vergadering bij in Wondelgem, was aalmoezenier van de calvinisten en schonk zesduizend bakstenen voor het bouwen van de tempel. Gedaagd voor de Raad van Beroerten, aangehouden in Brussel op 20 februari 1568. Ter dood veroordeeld en op 6 april 1568 onthoofd in Koekelberg, buiten de Vlaamse poort. Vermogen: 6.706 lb. 19 s.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 109; *Discours*, f° 72-73v°, f° 92v°-94v°; *Informatie*, f° 288r°, f° 304v°, f° 308r°, f° 312r°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 5, f° 13v°-15r°; *ibidem*, nr. 6, f° 75v°-76r°, f° 86r°, f° 96v°; *ibidem*, nr. 55 (76), f° 288r°, f° 304v°, f° 308r°; *Diarium*, f° 38v°, f° 55v°, f° 56r°, f° 58v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Martyrologe courtraisien et bruxellois*, 77, nr. 57; IDEM, *Liste*, nr. 3.873; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 167 nr. 11; J. SCHEEDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 137, 163-165 en 208.

37. LIEVEN DE ZOMERE, meester-timmerman, woonde op 'de Nyeuwen Aert'. Hij was meester-werkleider bij het bouwen van de tempel. Aanwezig bij de onderhandelingen met de magistraat op 9 december 1566 en 3 februari 1567. Door de Raad van Beroerten gedaagd en bij verstek verbannen op 29 maart 1568. Vermogen: 250 lb.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 141; *Discours*, f° 72r°-73v°, f° 92r°-94v°; *Informatie*, f° 304r°-304v°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); *Ms 159*, f° 30r°-47r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 3.882; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 169, nr. 79; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 178 en p. 211.

38. ARENT DE ZUTTERE (of DE PUTTERE), bezemmaker, evenals Van der Vane [Lieven of Andries, zie nr. 102] werd hij op 16 mei 1567 aan een boom gehangen, een mijl buiten de stad, op de weg naar Antwerpen. Hij stierf als calvinist.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 99; *Ms 159*, f° 12v° en f° 62r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 36; IDEM, *Liste*, nr. 3.895.

39. GILLIS D'HOOOGHE (alias VAN DE WATER), beroep niet gekend, woonde op de 'Wijenaert' (thans Bisdomein). Hij begunstigde de predikanten, nam deel aan de Beeldenstorm en was aalmoezenier van de calvinisten. Door de Raad van Beroerten verbanen op 29 maart 1568. Vermogen 109 lb. 6 s.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 119; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 4.046; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 159, nr. 16; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 137, 188-189 en 215.

40. GILLIS DIERICX, een jong ongehuwd man, neef van Marc de Mil [nr. 25]. Van hem zou, volgens de verklaring van advocaat in de Raad van Vlaanderen Pieter van Exaerde, meer informatie over het Gents consistorie te vernemen zijn.

Bronnen en literatuur: *Informatie*, f° 309r°.

41. JAN DIERICX, advocaat, woonde op Steendam. 'Zeer eloquent, staut ende gheleert, connende diverse talen, gheusghezinde'. Als lid van het consistorie maakte hij meer dan eens deel uit van deputaties van de hervormden naar de magistraat en naar Egmont. Hij was ook lid van het comité voor het bouwen van de tempel. Zijn naam komt niet voor op de lijsten van gedaagden door de Raad van Beroerten en ook niet in de confiscatierekeningen.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 119; *Verslag*, 70; *Informatie*, f° 287v°; *Ms 159*, f° 16v°, f° 20v° en f° 26r°.

42. MARTIN DIERKENS, rentenier, zoon van een priester, woonde aan de Posteernepoort. Op 8 en 9 oktober 1566 werd bij hem thuis een vergadering gehouden om 'dispensiers', diakens en subdiakens voor de armenzorg van hun gemeente aan te stellen. Aangesteld als diaken, zamelde hij gelden in die hij aan ontvanger van de aalmoezen Marc de Mil [nr. 24] overhandigde om ze aan de armen uit de delen. In zijn vonnis werd hij ook beschuldigd van met vrouwen en kinderen psalmen gezongen en predicaties bijgewoond te hebben. Op 2 en 5 mei 1567 werd hij, samen met achttien andere voortvluchtigen, door de magistraat gedaagd. Door de Raad van Beroerten gedaagd, werd hij op 20 februari 1568 aangehouden en op 31 maart 1568 (Verheyden) of 3 april (*Ms 159*) te Brussel onthoofd. Vermogen: 1.793 lb. 15 s. (geen roerend goed gevonden).

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 106; *Discours*, f° 92v°-94v°; *Informatie*, f° 288r°, 289v°, f° 291r°, f° 292v°, f° 297v°, f° 300r°, f° 304r°-304v°, f° 309r°, f° 313r°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 75r°, f° 84v°-85r°, f° 94r°-v°, f° 436r°; *Diarium*, f° 37r°, f° 56r°, f° 58v°; *Ms 159*, f° 21r°-f° 21v°, f° 60r°, f° 116v°, A.L.E. VERHEYDEN, *Martyrologe courtraisien et bruxellois*, 75; IDEM, *Liste*, nr. 3.697; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 168, nr. 42; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 194 en 217.

43. GILLIS. Voornaam niet bekend. We weten alleen dat hij een linnenwever was die 'omtrent de Naelde' woonde.

Bronnen en literatuur: *Ms 159*, f° 13r°.

44. CLAUDE GOETGHEBUER, Gents edelman met een slechte reputatie. Hij leidde de Beeldenstorm op Sint-Pieters. Eind augustus 1566 nam hij de vlucht. In maart 1567 zou hij deelgenomen hebben aan de werving van manschappen voor het gevecht in Oosterweel bij Antwerpen. Op 13 januari 1568 waagde hij het terug in te Gent in het openbaar te verschijnen en legde hij aan baljuw Ferdinand de la Barre een vrijgeleide voor dat door Joost Courtewille, secretaris in de Raad van State en in de Geheime Raad, was ondertekend. Niettemin werd hij op 16 januari 1568 aangehouden. Op 21 januari kwam de drossaard van Brabant hem ophalen. Onderweg naar Brussel wist hij te ontsnappen. Op 26 januari werd hij weer aangehouden en naar Vilvoorde overgebracht. Daarna werd hij in vrijheid gesteld. Volgens Marcus van Vaernewijck en ook volgens de schrijver van *Ms 159* verbleef hij begin februari 1568 in Antwerpen. Aanhoudingen in Antwerpen door tussenkomst van Goetghebuer worden bevestigd door Gentse kroniekschrijvers, maar ook door de Antwerpsenaar Godevaert van Haecht. Eind februari 1568, toen zijn vrijgeleide vervallen was, werd hij door Alva gedagvaard, maar vluchtte hij naar Duitsland. Vermogen: 6.120 lb.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 119-120; MVV, III, 243; *Informatie*, f° 294v°, f° 300v° en f° 305r°; *Diarium*, f° 55r°-55v°; *Ms 159*, f° 7r°, f° 107r°, f° 108r°-108v°, 110r°-110v°, f° 123v°, f° 159r°; *Kroniek van Godevaert van Haecht*, II, 10; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 5.010; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 159, nr. 2.

45. SIMON GOETHALS de oude, woonde op de Muide. Lid van het consistorie, was aanwezig op de vergadering met de magistraat op 9 september 1566.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 121; *Discours*, f° 40v°; *Verslag*, 155; *Ms 159*, f° 14v°.

46. ADAM HAYMAN (of HEYMAN), brouwer, woonde 'In de Hoorn', aan de Veldstraat. Aalmoezenier van de calvinisten. Na het Wonderjaar nam hij de vlucht. Kwam terug naar Gent en werd op 25 maart 1568 aangehouden. De confiscatierekeningen vermelden dat hij op vrije voeten werd gesteld. Zijn niet verkocht roerend vermogen werd geschat op 337 lb. 3 s.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 123; *Informatie*, f° 308r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 5.458; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 137, 152-154 en 207.

47. LIEVEN HEINDRICX, zijdenlakenhandelaar, schepen van de Keure in 1558, woonde in de Lange Munt, *In de Granaatappel*. Lid van het consistorie en van het comité voor het bouwen van de tempel. Door de magistraat gedaagd op 5 mei 1567, vluchtte hij voor de komst van de hertog van Alva naar Engeland. Door de Raad van Beroerten gedaagd, werd hij op 29 maart 1568 bij verstek verbannen. Vermogen: 13.401 lb. 19 s.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 122-123; *Discours*, f° 65v°, f° 92v°, f° 94v°; *Informatie*, f° 287v°, f° 288v°, f° 289v°, f° 290r°, f° 291r°, f° 292v°, f° 294r°-294v°, f° 295v°, f° 297r°, f° 298r°, f° 300r°-300v°, f° 301v°, f° 302v°, 304r°-304v°, f° 306v°, f° 309r°, f° 311v°, f° 313v°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); *Diarium*, f° 15r°, f° 37r°, f° 38v°, f° 56r°, f° 58v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 5.295 (doublet: nr. 5.320); M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', p. 167 nr. 3; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 154-159, p. 207; F. DE POTTER, *Gent*, VI, 131-133 en 157.

48. FRANS HEURIBLOCK, een rijke poorter, zoon van Jacob, woonde aan de Leie tegenover het dominicanenklooster (Predikherenlei). Schepen van de Keure in 1556, in 1561 en in 1565. Zijn dochter Josyne was gehuwd met Pieter de Rycke, de jonge. Hij maakte deel uit van het consistorie dat niet zelden bij hem thuis vergaderde. Hij nam de leiding op voor de constructie van de calvinistische tempel en schonk 3 lb. gr. voor het bouwfonds. Door de Raad van Beroerten op 20 februari 1568 gedaagd, werd hij dezelfde dag aangehouden ondanks de voorspraak van verschillende geestelijken, zoals de twee pastoors van de St.-Niklaaskerk (zijn parochiekerk), die attesteerden dat hij zeker *'chirai-gen ende ornamenten der keercken voornoemt* (de Sint-Niklaaskerk) *ghesalveert hadde*. Volgens Marcus van Vaernewijck werd hij tot de doodstraf met het zwaard veroordeeld en op 29 december 1568 in Vilvoorde onthoofd. Vermogen: 12.367 lb. 4 s. 4 d.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 106-107; *Discours*, f° 92v°, f° 94v°; *Informatie*, f° 287v°, f° 288v°, f° 289v°, f° 290v°, f° 291r°, f° 292v°, f° 294v°, f° 297r°-297v°, f° 298r°, f° 300v°, f° 302v°, f° 304r°-304v°, f° 307r°, f° 308r°-308v°, f° 309r°, f° 311v°, f° 313v°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr.1, f° 154r°, f° 207r°, f° 208r°, f° 209r°, f° 210r°, f° 211r°; *ibidem*, nr. 3, f° 320r°; *ibidem*, nr. 5, f° 13r°-16r°; *ibidem*, nr. 6, f° 296r°, f° 299r°, f° 304r°, f° 305r°, f° 306r°; *Diarium*, f° 15r°, f° 56r°, f° 58v°; *Ms 159*, f° 118r°, f° 155v°; MVV, IV, p. 15; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 7-9; IDEM, *Martyrologe courtraisien et bruxellois*, 92-93, IDEM, *Liste*, nr. 5.666 (dochter Josyne: nr. 5.667); M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 167, nr. 4; J. DECAVELE, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen*, I, 247 noot 68; H.A. ENNO VAN GELDER, *Gegevens betreffende roerend en onroerend bezit*, II, 56; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 136, 146-149 en 206-207.

49. JAN HUGHE, tijkwever, woonde in de Bennesteeg. Gedaagd voor de Raad van Beroerten tegen 6 februari 1568. Hij kreeg het bevel in Brussel te blijven, maar vluchtte. Bij verstek verbannen op 5 april 1568. Vermogen: 60 lb.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 123; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 5.677; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 159, nr. 20; H.A. ENNO VAN GELDER, *Gegevens betreffende roe-*

rend en onroerend bezit, II, 56; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 137, 188 en 215.

50. DIERIK JOORIS, een rijke handelaar, woonde *'In de Clocke te Putte'* (Gouden Leeuwenplein). Hij logeerde predikant Petrus Carpentier. Op zijn buitengoed in Wondelgem werd op 16 augustus 1566 een geheime vergadering van calvinisten gehouden. Lid van het comité voor het bouwen van de tempel. Op 1 september 1567 nam hij de vlucht. Op 7 mei 1568 gevangen genomen. Tijdens zijn verhoor op 10 juni 1568 beweerde hij onschuldig te zijn. Op 4 november 1568 werd hij opnieuw ondervraagd. Twee dagen later werd hij in voorlopige vrijheid gesteld.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 123-124; *Informatie*, f° 291r°, f° 297r°, f° 311v°-312r°; *Diarium*, f° 79v°; *Ms 159*, f° 69r°, f° 70r°, f° 76r°-76v°, f° 121v°, f° 123r°, f° 129r°, f° 148r°.

51. JAN LAUTE, tijkwever, woonde op 'het Zand' (buurt van Brusselsepoort en de Sint-Lievenspoortstraat). Op de predicatie van 30 juni 1566 verhinderde hij de aanhouding van de predikant. Na de Beeldenstorm was hij bode van het consistorie. Hij was op 9 september 1566 aanwezig bij de onderhandelingen van het consistorie met de magistraat. Na het einde van het Wonderjaar hield hij zich schuil, maar werd op 19 september 1567 aangehouden en werd na een langdurige gevangenschap op 24 januari 1569 op het Sint-Veerleplein op de brandstapel terechtgesteld. Vermogen: 210 lb.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 93 (*'certainement mêlé à l' iconoclastie?'*); *Discours*, f° 40r°-41v°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 1, f° 119r°-v°, f° 132r°; *Ms 159*, f° 82r°, f° 159r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 50-51; IDEM, *Liste*, nr. 6.581; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 169, nr. 84.

52. JACOB LOBBERJOOS (LOUBERGEAIS), een van de twee klerken van de Franse graanhandelaars, woonde op de Korenlei. Lid van het consistorie en van het comité voor het bouwen van de tempel. Volgens Marcus van Vaernewijck zou hij belast geweest zijn met de inzameling van geld voor het lichten van troepen tegen de Koning. Op 2 en 5 mei 1567 werd hij voor de magistraat gedaagd. Op 29 maart 1568 werd hij door de Raad van Beroerten bij verstek verbannen. Hij was beschuldigd *'d'avoir esté ung des principaulx faulteurs des dits prédicans, esté du consistoire, faict baptiser ung sien enffant à la calvinistique, commis à l'érection du temple et collecté aulmosnes'*. Na zijn vlucht uit Gent werd hij een voornaam lid van de Waalse gemeente in Emden. Vermogen: 11.008 lb. 11 s.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, *Notes*, 125; *Discours*, f° 42v°, f° 43r°, f° 46v°, f° 52r°, f° 60r°, f° 61r°, f° 65r°-65v°, f° 72r°-73v°; MVV, IV, p. 25; *Informatie*, f° 287v°, f° 292v°, f° 297v°, f° 299v°, f° 300r°, f° 301r°, f° 304r°-304v°, f° 307r°, f° 313v°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); *Diarium*, f° 58r°; *Ms 159*, f° 50r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 7.057 ('Lobberjoos') en nr. 7.121 ('Loubegeois'); M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 167, nr. 5; IDEM, *Sociale aspecten*, 410; R. VAN ROOSBROECK, *Emigranten*, 65-66 en 94; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 137, 199-200 en 219.

53. JAN MARTENS de oude, leertouwer en rentenier, woonde op de Leertouwersgracht (thans Plotersgracht). Hij was aanwezig op de geheime vergadering in Wondelgem, aalmoezenier van de Calvinisten en lid van het comité voor het bouwen van de tempel. Voor de Raad van Beroerten gedaagd en bij verstek verbannen op 29 maart 1568. Vermogen: 600 lb.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 126; *Discours*, f° 72-73v°, f°92-94v°; *Informatie*, f° 288r°, f° 312r°, f° 313v°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); *Diarium*, f° 15; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 7.405; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 169, nr. 63; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 192 en p. 216.

54. TRIESTRAM MARTENS, straatwagenvoerder ten dienste van de leertouwers, woonde op de Leertouwersgracht (thans Plotersgracht). Door de magistraat op 31 augustus 1566 samen met negen andere verdachten aangehouden. Aangezet door Jan Ongheena [nr. 60], die in de Kalversteeg dicht bij de Plotersgracht woonde, haalde hij vóór het Tempelhof een kruisbeeld neer. Daarna hield hij met zijn geweer voor kloosters de wacht terwijl de beeldenstormers binnen aan het werk waren. Hij leidde anderen naar de kloosters. Op 28 maart 1567 diende hij een rekwes in om vrijspraak te verkrijgen. Hij beweerde dat hij alleen maar naar het dominicanenklooster en naar het Rijke Gasthuis meegelopen was 'zonder yeuwers (ergens) yet ghebroken hebbende, andveert ofte ontvreemd'. Op 11 december 1567 werd hij met drie andere beeldenstormers op de Korenmarkt gehangen. Martens was een overtuigd hervormingsgezinde. Toen hij uit de gevangenis gehaald werd voor zijn terechtstelling, zegde hij 'bidt voor mij terwijl ik nog in leven ben, want als ik weg ben mogen uitvaarten noch zielemissen mij helpen'. Op het ogenblik dat hij naar de ladder ging om gehangen te worden, zag hij kapitein Bousse [nr. 4] naast de baljuw van St.-Pieters staan en riep hij uit: 'die verdient nog meer of minstens evenzeer als ik gestraft te worden, want tijdens de Beeldenstorm 'ghijnck hij int breken met een syncroer'. Martens werd niet in gewijde aarde begraven. Hij liet geen bezit na.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 93-94; ARA, nr. 1, f° 169 (rekwes); *Diarium*, f° 53; *Ms 159*, f° 100r°-101r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 37-38; IDEM, *Liste*, nr. 7.414; M. DELMOTTE, *Sociale aspecten*, 280-282.

55. LUCAS MAYAERT, jong advocaat bij de Raad van Vlaanderen. Broer van Willem [nr. 56], aalmoezenier van de calvinisten. Gedaagd voor de Raad van Beroerten en op 29 maart 1568 bij verstek verbannen. Vermogen: 3.531 lb.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 125; *Informatie*, f° 297; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); *Diarium*, f° 65; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 7.252; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 167, nr. 22; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 185 en 214.

56. WILLEM MAYAERT, broer van Lucas [nr. 55], jong advocaat bij de Raad van Vlaanderen. Hij woonde vanaf het begin de predicaties bij. Gedaagd voor de Raad van Beroerten, en op 29 maart 1568 bij verstek verbannen. Vermogen: 7.124 lb. 3 s. 4 d.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 125; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); *Diarium*, f° 56r°, f°58r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 7.251; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 167, nr. 10.

57. LIEVEN MOENINS, procureur bij de schepenen van de Keure, zoon van Silvester [nr. 58]. Woonde in de Onderstraat. Einde augustus 1567 ondervraagd door de commissarissen verklikte hij zowel verschillende leden van het consistorie als leden van het comité voor het bouwen van de tempel.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 127-128 (Lieven was niet op de geheime vergadering in Wondelgem, zijn vader Silvester wel); *Discours*, f° 92v°-94v°; *Informatie*, f° 313.

58. SILVESTER MOENINS, chirurgijn, woonplaats niet gekend. Vader van Lieven [nr. 57]. Einde augustus 1567 bekende hij aan de commissarissen Martens en Van der Burght dat hij de predicaties bijwoonde voor en nadat zij toegelaten waren. Hij verschafte ook inlichtingen over de geheime vergadering op 16 augustus 1566 ten huize van Dierik Jooris [nr. 50] in Wondelgem. Op 26 september 1566 werd hij onder huisarrest geplaatst. Voor de Raad van Beroerten gedaagd tegen 7 juni 1568, maar niet verschenen.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 127-128; *Informatie*, f° 294r°, f° 311r°-312v°; *Ms 159*, f° 83r°.

59. JAN NEYT, alias '*quaden Jan*', beroep niet gekend, woonde buiten de Waalpoort. Hij was een van de voornaamste beeldenstormers. Vooral in de abdij van Drongen richtte hij veel schade aan. Hij stierf in de gevangenis op 21 februari 1567.

Bronnen en literatuur: *Ms 159*, f° 12v° en f° 45r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 34.

60. JAN ONGHENA, gewezen schoolmeester, rederijker, lid van de rederijkerskamer Maria ter Eere. Woonde in het Kalverstraatje. Hij leefde meest van de rederijkerij waarin hij goed bedreven was. Aangespoord door zijn broer Lieven [nr. 61], was hij op 22 augustus een van de voornaamste leiders van de Beeldenstorm in Gent. 's Anderdaags las hij zijn volgelingen te Drongen een commissie voor krachtens dewelke de Beeldenstorm toegelaten was. Toen de magistraat te Gent de arrestatie van beeldenstormers inzette, vluchtte hij naar Antwerpen. De markgraaf gaf geen gevolg aan het verzoek van de magistraat van Gent voor zijn uitlevering. Op 24 mei 1567 te Antwerpen aangehouden, werd hij na een jaar gevangenschap op 31 juli 1568 naar Gent overgebracht. Op 2 augustus 1568 werd hij daar op de Korenmarkt gehangen. Hij stierf als katholiek. Vermogen: 96 lb.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 94-95; *Informatie*, f° 288r°, f° 290r°, f° 291r°, f° 293r°, f° 294v°, f° 296v°, f° 300v°, f° 305r°; *Diarium*, f° 39v°, f° 71r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 39, 46-47; IDEM, *Liste*, nr. 7.915; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 159, nr. 17; J. DECAVELE, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen*, I, 203-204.

61. LIEVEN ONGHENA, een leertouwer, gewezen soldaat in Duitsland en Frankrijk. Broer van Jan [nr. 60], woonde '*In den Schilt van Bourgoigne*' (in de buurt van het Dronghenhof). Hij was een van de voornaamste leiders van de Beeldenstorm. Hij beweerde over een commissie te beschikken om de beelden te vernielen. Na de Beeldenstorm kon de magistraat hem niet aanhouden omdat hij naar Antwerpen was gevlucht en de mark-

graaf hem niet wilde uitleveren. Voor de Raad van Beroerten gedaagd, werd hij op 29 maart 1568 bij verstek verbannen. Vermogen: 228 lb.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 128-130; *Discours*, f° 36v°; *Informatie*, f° 228r°, f° 290r°, f° 291v°, f° 293r°, f° 294v°, f° 295v°, f° 296r°, f° 298v°, f° 300v°, f° 305r°, f° 306r°, f° 310r°-310v°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); *Ms 159*, f° 7r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 7.916; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 159, nr. 13, 169, nr. 81; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 185 en 214.

62. KAREL OOTGHEER, schrijnwerker, woonde *In 't Firmament'*, in de 'Zaadsteeg' (nu Schepenhuisstraat). Hij was lid van het consistorie en van het comité voor het bouwen van de tempel. Hij nam deel aan onderhandelingen van de calvinisten met de magistraat. Hij werd op 5 mei 1567 voor de magistraat gedaagd, maar was reeds gevlucht. Gedaagd voor de Raad van Beroerten en op 29 maart 1568 bij verstek verbannen. Vermogen: 312 lb.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 130; *Discours*, f° 32v°, f° 40r°-41v°; *Informatie*, f° 288r° en f° 304r°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 7.927; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 169, nr. 74; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 202 en 220.

63. KALLE PINTKEN, vroedvrouw, werd op 3 december 1566 door de baljuw van Sint-Pieters uit de gevangenis gehaald. Zij mocht gedurende de tijd van drie jaar de stad niet verlaten. Van Campene vermeldt dat zij *gebrocht hadde te coope Tsente Pieters up de maert diversche ghestolen kerckgoedt'*.

Bronnen en literatuur: C. VAN CAMPENE, *Dagboek*, 28-29; *Ms 159*, f° 16v° en f° 29r°.

64. GABRIEL PLUVIER, 'een *Wale*', knopenmaker. De literaire bronnen vermelden niet de naam van de 'Wale', die op 30 augustus 1566 als beeldenstormer aangehouden, op 11 december 1567 op de Korenmarkt werd opgehangen. Verheyden suggereert een assimilatie van 'een Waal' en G. Pluvier omdat Pluvier gemeenschappelijk met Willem uutten Putte, Triestram Martens [nr. 54] en Camille Houtekeen geciteerd wordt voor een identieke executie.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 99-100; *Ms 159*, f° 12v° en f° 100r°-101r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 37-38; IDEM, *Liste*, nr. 8.312; ARA, *Rekenkamers*, reg. nr. 14.123, f° 16v°.

65. JAN PYLS (of PIELS), procureur-aanklager bij de schepenen van de Keure, woonde in de Onderstraat. Lid van het consistorie en van het comité voor het bouwen van de tempel. Gedaagd voor de Raad van Beroerten en op 29 maart 1568 bij verstek verbannen. Vermogen: 3.962 lb.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 131; *Discours*, f° 38v°, f° 40-41v°, f° 72-73v°, f° 92-94v°; *Informatie*, f° 297v°, f° 300r°, f° 302v°, f° 304v°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); *Diarium*, f° 56; *Ms 159*, f° 60r°-60v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 8.510; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 167 nr. 18;

IDEM, *Sociale aspecten*, p. 431; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 204 en p. 221.

66. CORNELIS REIABLE (REDIABLE), geneesheer, woonde in de Wellinckstraat. Lid van het consistorie en van het comité voor het bouwen van de tempel. Op 2 en 5 mei 1567 door de magistraat gedaagd. Voortvluchtig. Door de Raad van Beroerten op 29 maart 1568 bij verstek verbannen. Vermogen: 2.499 lb. 6 s. 8 d.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 131; *Informatie*, f° 301v°, f° 311v°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); *Ms 159*, f° 60r°-60v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 11.272; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 168, nr. 31; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 137, 193-194 en 217.

67. DENYS RIJCKAERT (ook vermeld als 'Jan Denijs' en als 'Jan Nijs'), ticheldekker, geboren in Rijsel, ongeveer 50 jaar oud, woonde in de 'Pitstege' (nu Stadhuissteeg). Beeldenstormer, aangehouden op 29 augustus 1566, gehangen op de Korenmarkt op 7 september 1566. Niet katholiek gestorven, niet in gewijde aarde begraven. Vermogen: *nihil*.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 98; SAG, *Bouc van den Crime 1566-67*, f° 38r°; *Ms 159*, f° 11v°, f° 14r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 33; IDEM, *Liste*, nr. 8.873.

68. JAN ROOZE, leidekker, geboren in Rijsel, woonde in de Onderstraat. Einde februari 1568 diende de Gentse magistraat zijn dossier aan de Raad van Beroerten over te maken. Op 13 maart 1568 schreef Alva aan de commissarissen van het Gents Kwartier, dat Jan Rooze de doodstraf schuldig was. Op 30 maart 1568 werd hij op het Sinte-Veerleplein gehangen. Hij stierf als calvinist. Vermogen: *nihil*.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 97; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 1, f° 117v° en f° 119v°; AGS, *Secretariás Provinciales*, libro 1413, f° 238r°; *Diarium*, f° 60v°-61r°; *Ms 159*, f° 12v° en f° 116v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 40; IDEM, *Liste*, nr. 8.731.

69. ABRAHAM ROSSAERT, twijnder, een oude man, woonde aan de Brabantdam. Lid van het consistorie en van het comité voor het bouwen van de tempel. Op 2 en 5 mei 1567 voor de magistraat gedaagd. Op 29 maart 1568 door de Raad van Beroerten bij verstek verbannen. In zijn vonnis luidde het: '*ung des principaulx fauteurs des prédicans et réputé pour consistoriant, s'ayant comme tel souvent trouvé vers le magistrat pour les affaires d'iceulx sects*'. Vermogen: 1.871 lb. 15 s.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 132; *Discours*, f° 40r°-41v°, f° 92v°-94v°; *Informatie*, f° 292v°, f° 297v°, f° 300r°, f° 302v°, f° 304r°-f° 304v°, f° 309r°, f° 313v°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 1.918 ('Crissaert'), nr. 8.794 ('Rossaert') (zijn echtgenote: nr. 8.795); M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 168, nr. 40 en IDEM, *Sociale aspecten*, 433.

70. JAN RUYTINCK (of RUTINCK), advocaat-postulant bij de Raad van Vlaanderen. Als lid van het consistorie verscheen hij herhaaldelijk voor de magistraat: op 10 oktober 1566, 9 december 1566, 17 januari 1567 en 3 februari 1567. Hij maakte deel uit van de deputatie naar Egmont op 5 oktober 1566. Op 26 april 1567 werd hij door de Raad van

Vlaanderen gedaagd die hem op 15 juli 1567 bij verstek verbande en zijn goederen in beslag nam. Vermogen (roerend goed): 72 lb. 3 s. 6 d. Marcus van Vaernewijck noemde hem echter een rijk man. Mogelijk had hij elders onroerende bezittingen.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 132-133; *Discours*, f° 52r°, f° 55r°-f° 55v°, f° 72r°, f° 87v°, f° 92v°, f° 93r°; *Informatie*, f° 294r°, f° 295r°, f° 299v°, f° 300r°, f° 302v°, f° 303r°, f° 304r°-304v°, f° 308v°, f° 309r°, f° 313r°; *Diarium*, f° 42v°; *Ms 159*, f° 20v°, f° 58v°, f° 70v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 8.851; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 170, nr. 91 en IDEM, *Sociale aspecten*, 435.

71. JAN RUTSEMELIS (RUDCHEMELIS) broer van Pieter [nr. 72]. Na zijn studies te Genève predikte hij in de buurt van Brugge en elders. Hij werd door de Raad van Beroerten verbannen op 29 maart 1568. Korte tijd later werd hij gevangen genomen en op 22 mei 1568 in Brussel op de brandstapel geëxecuteerd.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 107-108; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (Zie Bijlage I) – Vonnis (ter dood veroordeeld); f° 155r°, 160r°; *Ms 159*, f° 125; A.L.E. VERHEYDEN, *Martyrologe courtraisien et bruxellois*, 81; IDEM, *Liste*, nr. 8.833 ('Rudchemelis'); M. DELMOTTE, *Sociale aspecten*, 434; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 202 en p. 220.

72. PIETER RUTSEMELIS, broer van Jan [nr. 71], woonde bij zijn vader op de Hoogpoort. Beeldenstormer. Door de Raad van Beroerten bij verstek verbannen op 29 maart 1568.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 107-108; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 8.855; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 202 en p. 220.

73. WILLEM RUTSEMELIS, afkomstig van Oudenaarde, 57 jaar oud, procureur bij de Schepenen van de Keure, woonde op de Hoogpoort tegenover het Sint-Jorishof. Reeds op 29 augustus 1567 kreeg de magistraat van Gent het bevel om de informatie tegen Rutsemelis en elf andere personen aan de Raad van Beroerten over te maken. Op 18 maart 1568 schreef Alva aan de commissarissen van het Kwartier van Gent dat Rutsemelis en de anderen de doodstraf verdiend hadden. Op 30 maart 1568 werd hij op het Sint-Veerleplein gehangen. Willem Rutsemelis stierf als katholiek en werd begraven in het klooster van de dominicanen. Vermogen: 1.017 lb. 10 s.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 97; *Informatie*: Ondervraging van W. Rutsemelis, f° 298r°-299r° – Verklaring van Nicolaas Triest: f° 295r°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 1, f° 117v°; AGS, *Secretarías Provinciales*, libro 1413, f° 198v°, 238r°-v°; *Diarium*, f° 60v°-61r°; *Ms 159*, f° 11v°, f° 116r°-116v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Marlyrologium*, 38-40; IDEM, *Liste*, nr. 8.854, M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 159, nr. 4.

74. JACOB SEYS (SEYSSENS), loodgieter, woonde in de Bagattenstraat. Op 10 mei 1567 werd hij met vijf andere arme beeldenstormers weer in vrijheid gesteld.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 103; *Ms 159*, f° 13r° en f° 61v°; M. DELMOTTE, *Sociale aspecten*, 320-321.

75. JOOS SEYS (CHEYS), linnenhandelaar, *'vele up Inghelandt tracterende'*, woonde op de 'Nieuwen Aert' (thans Oude Beestenmarkt) bij de Nieuwbrug. Schepen in 1539. Hij begunstigde ten zeerste de predicaties. Voor de Raad van Beroerten gedaagd tegen 6 februari 1568 en op niet gekende datum verbannen. Hij kwam terug naar Gent in 1578 en werd schepen van Gedele in 1579. Vermogen: 1.697 lb. 4 s. 3 d.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 116; *Informatie*, f° 292v°, f° 297v°, f° 309r°; *Diarium*, f° 56r°, f° 58r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 1.397 ('Cheys'), nr. 9.231 ('Seys'); M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 168, nr. 44 en IDEM, *Sociale aspecten*, 437.

76. JACOB TAEYAERT, advocaat bij de Raad van Vlaanderen, geboren in Axel, lid van het consistorie, nam deel aan onderhandelingen met de magistraat. Op 16 april 1567 door de Raad van Vlaanderen ingedaagd en alle goederen die men nog vond, geïventariseerd. Op 15 juli 1567 voor vijftig jaar uit het graafschap Vlaanderen verbannen en al zijn goederen geconfisqueerd. Vermogen: 1.020 lb.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 137; *Discours*, f° 46v°, f° 60r°-61r°, f° 72r°-73v°; *Informatie*, f° 297v°, f° 300r°, f° 304v°, f° 309r°, f° 310v°, f° 313r°; *Diarium*, f° 42v°; *Ms 159*, f° 57r°, f° 70r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 9.695; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 168, nr. 53 en IDEM, *Sociale aspecten*, 440.

77. JAN TAY[AERT], schoolmeester, woonde in de Onderstraat. Op 16 augustus nam hij deel aan de geheime vergadering in Wondelgem. Nergens vonden we dat hij door de Raad van Beroerten gedaagd of veroordeeld werd. Op 10 november 1569 verbood Cornelius Jansenius, bisschop van Gent, hem nog langer school te houden omdat hij een van zijn kinderen had laten dopen in de calvinistische tempel en samen met zijn vrouw de 'Geuzen predicatiën' had bijgewoond.

Bronnen en literatuur: *Informatie*, f° 312r°; *Diarium*, f° 91v°; C. en Ph. Van CAMPENE, *Dagboek*, p. 237-238; J. SCHEERDER, 'Schoolmeesters en schoolmeesteressen', 124-125.

78. CORNELIS TEYMONT, advocaat (?), woonplaats niet gekend. Hij was een van de voornaamste Gentse calvinisten, die steeds aan de onderhandelingen van de calvinisten met de magistraat en met Egmont deelnam. Met vijf andere advocaten voor de Raad van Vlaanderen gedaagd op 14 april 1567. Op 15 juli 1567 bij verstek voor vijftig jaar verbannen en al zijn goederen geconfisqueerd. Vermogen: 4.065 lb. 18 s.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 137; *Discours*, f° 38v°, f° 40-41v°, f° 52, f° 55v°, f° 61r°, f° 65v°, f° 72-73v°, f° 92v°-94v°; *Informatie*, f° 295v°, f° 296r°, f° 297r°-297v°, f° 299v°, f° 300r°, f° 301v°, f° 302v°, f° 304r°-304v°, f° 307r°, f° 309r°, f° 311v°, f° 312r°, f° 313r°; *Diarium*, f° 42v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 9.735; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 167, nr. 16.

79. LIEVEN TOCT (TOC, of TOCQ), koopman van getwijnd garen, woonde in de 'Papestraat' (thans Priesterstraat). Lid van het consistorie en van het comité voor het bouwen van de tempel. Hij organiseerde geheime vergaderingen en collecteerde aalmoezen. Op 27 mei 1567 werd hij voor de magistraat gedaagd. Op 29 maart 1568 door de Raad van Beroerten bij verstek verbannen, onder beschuldiging van te hebben *'favorisé la*

dicte religion, collecté aulmosnes et tenu asemblées et conventicles. Vermogen: 3.407 lb. 18 s. 9 d.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 137-138; *Discours*, f° 40r°-41v°; *Informatie*, f° 313v°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 10.589; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 167, nr. 23; H.A. ENNO VAN GELDER, *Gegevens betreffende roerend en onroerend bezit*, I, 579; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 137, 169-170 en 209.

80. FILIPS TRIEST, edelman, zoon van Adriaan Triest die woonde 'up 't Zant' (buurt van de Brusselsepoortstraat en de Sint-Lievenspoortstraat). Na zijn aanhouding te Harlingen werd hij op 25 september 1567 overgebracht naar het kasteel van Vilvoorde. Op 1 juni 1568 werd hij, met zeventien andere gevangenen, 'op de Peirdemarct' te Brussel onthoofd. Vermogen: 1.628 lb.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 109; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 1, f° 35r°-36v°; *Confessies*, zie Bijlage II; A.L.E. VERHEYDEN, *Martyrologe courtraisien et bruxellois*, 85; IDEM, *Liste*, nr. 9.931; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 168, nr. 45; G. BONNEVIE-NOËL, 'Liste critique des signataires', 104.

81. LIPPEN TYNCKE, een 'arme drommel', werd op 10 mei 1567 weer in vrijheid gesteld. Geen verdere gegevens bekend.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 103; *Ms 159*, f° 12v° en f° 61v°; M. DELMOTTE, *Sociale aspecten*, 320-321.

82. KAREL UTENHOVE, humanist en vooraanstaand calvinist, zoon van Karel, heer van Markegem en broer van Nicolaas. Ingelicht over de Beeldenstorm in de Nederlanden kwam hij terug uit Augsburg naar zijn geboortestad, waar hij intensief samenwerkte met het consistorie. Op 18 juni 1569 werd hij samen met zijn vader en zijn broer Nicolaas voor de Raad van Beroerten gedaagd, die hen bij verstek verbande en hun goederen confisqueerde. Tijdens het Calvinistische bewind in Gent (1578-1584) speelde hij een voorname rol.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 138; *Discours*, f° 94v°; *Verslag*, 72; *Informatie*, f° 321r°; W. JANSSEN, *Charles Utenhove, sa vie et son oeuvre (1536-1600)*, Maastricht, 1939; A. DESPRETZ, *De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)*, HMGOG, nieuwe reeks, XVII (1963), 119-229; J. DECAVELE, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, I, 90-93.

83. JAN VAN CAMPENE, advocaat, woonplaats niet gekend. Broer van de kroniekschrijvers Cornelis en Filip van Campene. Studeerde in Leuven en verbleef daarna in Parijs en in Poitiers. Woonde in Brussel en vestigde zich ten slotte als advocaat in Gent. Beschuldigd de namen genoteerd te hebben van degenen die wilden bekend zijn als aanhangers van de nieuwe godsdienst. Gedaagd voor de Raad van Beroerten tegen 10 februari 1568, bij verstek verbannen op 29 maart 1568. Vermogen: 2.743 lb. 3 s. 3 d.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 115-116; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); *Diarium*, f° 55r°, f° 56r°, f° 58v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 10.220; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 167, nr. 28.

84. HENDRIK VAN CANENGYZ (CANENGIES), kruidenier, woonde op de hoek van het Sint-Veerleplein. Aalmoezenier van de calvinisten. Door de Raad van Beroerten bij verstek verbannen op 29 maart 1568. Vermogen niet bekend.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 116; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 10.224; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 192 en 216.

85. JAN VAN COTTEM (VAN GOTTEM), slager, woonde op Sint-Pieters. Hij werd aangehouden in de nacht van 29 op 30 augustus 1566. We vinden zijn naam niet terug in de lijst van terechtgestelden en ballingen die op 27 november 1568 op bevel van Alva werd bekendgemaakt.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 84-86 (lijst), 121; *Ms 159*, f° 12v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 10.894.

86. ABRAHAM VAN DEN ABEELE, kousenmaker, woonde op 't Zand bij de St.-Lievenspoort. Op 10 februari 1568 werd hij voor de Raad van Beroerten gedaagd en op 20 februari 1568 in Brussel aangehouden. Herhaaldelijk vroeg Alva om nadere inlichtingen aan de commissarissen Cortewille en Van der Burcht. Op 18 juni 1568 werd hij door de Raad van Beroerten tot de doodstraf met het zwaard veroordeeld en de volgende dag terechtgesteld. Vermogen: 788 lb. 13 s.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 105; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 1, f° 213r°, f° 216r°, f° 226-227v°; *ibidem*, nr. 6, f° 195r°-195v°; *Ms 159*, f° 112v°, f° 130v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Martyologe courtraisien et bruxellois*, 88, nr. 91; IDEM, *Liste*, nr. 10.288; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 159, nr. 5 en 169 nr. 56; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 137, 182-183 en 212-213.

87. GORIS VAN DEN BOGAERDE, zijden lakenhandelaar, woonde in de Lange Munt. Schepen van Gedele in 1565. Hij begunstigde de predikanten en woonde de predicaties bij. Door de magistraat ontboden en terechtgewezen, weigerde hij te gehoorzamen en verklaarde 'meer gesticht te zijn in de predicaties dan in het katholiek geloof' (27 juli 1566). Op 2 mei 1567 gaf hij geen gevolg aan de indaging van de magistraat. Door de Raad van Beroerten gedaagd en bij verstek verbannen op 29 maart 1568. Vermogen: 2.522 lb. 18 s. 16 d.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 113; *Discours*, f° 92v°-94v°; *Informatie*, f° 300v°, f° 304r°-304v°, f° 313r°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); SAG, *Keure Resolutiën 1566*, f°361v°-362v°; *Diarium*, f° 56r° en f° 58r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 10.322; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 168, nr. 30.

88. LIEVEN VAN DEN WYNCKELE, brouwer, woonde 'In den Timmen Pot' op de Hooppoort. Hij bevorderde de predicaties, was aalmoezenier van de calvinisten en ontvanger-generaal van de te Gent ingezamelde gelden om godsdienstvrijheid te verkrijgen en die gelden naar Antwerpen te zenden. Op 5 april 1567 vluchtte hij naar Engeland. Gedaagd voor de Raad van Beroerten, bij verstek verbannen op 29 maart 1568, beticht van 'logé les prédicans, aussy famé d'avoir esté receveur général des deniers collectés à Gant pour les envoyer en Anvers pour obtenir la liberté de conscience'. Vermogen: 2.400 lb. Geen roerend vermogen gevonden.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 141; *Informatie*, f° 296r°, f° 297r°, f° 302r°, f° 304r°, f° 309r°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 10.519; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 168, nr. 37; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 142 en p. 206.

89. BARTHOLOMEUS VAN DE PUTTE, 'apothecaris' of kruidenier, woonde *In de Rooselaere* op de Burgstraat. Schepen van Gedele in 1540, 1542 en 1546. Hij woonde de predicaties bij, voor en na de toelating. Zamelde geld in tijdens de predicaties en schonk drie kleine bomen voor het bouwen van de tempel. Gedaagd voor de Raad van Beroerten op 4 februari 1568, maar voorlopig in vrijheid gesteld. Opnieuw aangehouden in Gent op 25 maart 1568, ter dood veroordeeld door de Raad van Beroerten en onthoofd op het Sint-Veerleplein op 29 november 1568. Stierf katholiek. Vermogen: 2.527 lb. 16 s.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 107; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 427r°; *Diarium*, f° 80r°; *Ms 159*, f° 152r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 48-49; IDEM, *Liste*, nr. 10.472; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 168, nr. 29; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 137, 160-163 en 208.

90. GILLIS VAN DER BEKE, brouwer, woonde op de Kraanlei *In den Zalm*. Was schepen van Gedele in 1549. Als aalmoezenier van de calvinisten collecteerde hij op de predicaties voor de armen. Door de Raad van Beroerten gedaagd en bij verstek verbanen op 29 maart 1568. Vermogen: 2.450 lb. 14 s. 6 d.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 112; *Informatie*, f° 307v°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66-69 (zie Bijlage I); A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 10.540; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 168, nr. 32; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 137, 139-142 en 206.

91. JORIS VAN DER BEKE, kramer, woonde op de Steendam. Ijveraar voor de nieuwe religie en diaken. Beschuldigd van de zoon van zijn vrouw tot Beeldenstorm in de Sint-Jacobskerk te hebben aangezet. Vermogen: 221 lb. 13 s. 6 d.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 112; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 10.534; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 169, nr. 83.

92. JAN VAN DER BRUGGHEN, houthandelaar, woonde op de hoek van de Zonnestraat, tegenover het klooster van de Minderbroeders. Hij woonde de predicaties bij en hield een kind bij de calvinisten ten doop. Leverde hout en schonk geld voor het bouwen van de tempel. Gedaagd voor de Raad van Beroerten en gevangen genomen. Ter dood veroordeeld op 23 april 1568 en de volgende dag in Brussel onthoofd. Vermogen: 1.337 lb. 15 s.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 105; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 1, f° 182r°; *ibidem*, nr. 6, f° 78v°-79r°, f° 89v°, f° 132r°; *Ms 159*, f° 157r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Martyologe courtraisien et bruxellois*, 79; IDEM, *Liste*, nr. 10.358 (doublet: nr. 10.549); M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 168, nr. 48; H.A. ENNO VAN GELDER, *Gegevens betreffende roerend en onroerend bezit*, II, 151; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 137, 149-151 en 207.

93. GERARD VAN DER HAEGHEN, advocaat, woonde samen met zijn broer Jacob [nr. 94], heer van Gottem, bij de Huidevettershoek op Sint-Pieters. Lid van het consistorie. Door de Raad van Beroerten gedaagd en bij verstek verbannen op 29 maart 1568. Vermogen: 7.351 lb. 11 s. 7 d. (roerend goed verkocht voor vertrek).

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 121; *Informatie*, f° 307r°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66-69 (zie Bijlage I); A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 10.593 (doublet: nr. 10.910); M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 167, nr. 9; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 198 en 218.

94. JACOB VAN DER HAEGHEN, heer van Gottem (ten oosten van Dentergem en Markegem), broer van Gerard [nr. 93]. Als heer van Gottem was Jacob Van der Haeghen een buurman van Catharina van Boetzelaer vrouwe van Praet, geboren, die de hervormde predicaties in haar heerlijkheid Aalter begunstigde, en ook van Karel Utenhove [zie nr. 82], heer van Markegem, eveneens een vooraanstaand protestant. In Gent woonde Jacob Van der Haeghen op Sint-Pieters, bij de Huidevettershoek. Hij was lid van het consistorie en van het comité voor het bouwen van de tempel. Hij nam deel aan onderhandelingen met de magistraat op 9 september 1566, op 9 en 16 oktober 1566 en op 9 december 1566; met Egmont op 10 en 23 september 1566 en op 8 oktober 1566. Door de magistraat gedaagd op 5 mei 1567, was hij reeds gevlucht naar Wezel. Hij werd door de Raad van Beroerten bij verstek verbannen op 29 maart 1568. Vermogen: 7.351 lb. 11 s. 7 d.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 121; *Discours*, f° 40r°-41v°, f° 42r°, f° 43v°, f° 52r°, 60r°, f° 61r°, f° 72r°-73v°, f° 92r°-94v°; *Informatie*, f° 287v°, f° 295v°, f° 296r°, f° 297v°, f° 299v°, f° 300r°, f° 302r°, f° 304r°-304v°, f° 307r°, f° 310v°, f° 313r°-313v°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 1, f° 35r°; *ibidem*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); *Diarium*, f° 37r°; *Ms 159*, f° 14v°, f° 15r°-15v°, f° 20v°, f° 21v°, f° 25r°, f° 26r°, f° 28r°-28v°, f° 34r°, f° 42r°, f° 60r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 10.589; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 167, nr. 8; R. VAN ROOSBROECK, *Emigranten*, 67-68, 115-124, 134, 285 en 330; J. DECAVELE, *Katharina van Boetzelaer*, AVGBP, 5de Reeks, V (1969), 151-171; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 198 en 218.

95-96. JOOS en zijn broer SYMOEN VAN DER HUYBEERTS, werden op 20 december 1567 uit de gevangenis ontslagen. Een van de broers die deelgenomen had aan de Beeldenstorm in de Sint-Jacobskerk, werd tot tot bloedens toe gezeseld, op een wagen met galg boven het hoofd ten toon gesteld vóór het stadhuis en voor vijftig jaar uit het graafschap Vlaanderen verbannen. De andere broer werd veroordeeld om in zijn hemd, met een niet-brandende toorts in de hand, de schepenen om vergiffenis te vragen.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 103-104 (geen namen); *Ms 159*, f° 12v° en f° 103v°; M. DELMOTTE, *Sociale aspecten*, 321.

97. JAN VAN DER LEURE, graan- en wijnhandelaar, woonde in de Drapstraat. Lid van het consistorie. Aanwezig op de geheime vergadering van 16 augustus 1566 in Wondelgem. Op 5 mei 1568 door de magistraat gedagvaard, nam hij de vlucht. Voor de Raad van Beroerten gedaagd, werd hij op 29 maart 1568 bij verstek verbannen. Vermogen: 5.460 lb. 7s. 3d.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 124; *Informatie*, f° 287v°, f° 292v°, f° 297v°, f° 302v°, f° 304r°, f° 307r°, f° 311v°, f° 312r°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); *Diarium*, f° 56r°, f° 58v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 10.448; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 167 nr. 13; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 185-187 en 214.

98. MARTEN VAN DER MOTEN, beroep niet gekend. Hij werd op 10 mei 1567 in vrijheid gesteld, maar moest zich ter beschikking houden van de magistraat.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 103; *Ms 159*, f° 12v° en f° 61r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 34, nota 3.

99. ANTHEUNIS VAN DER MUELENE, brouwer, geboren in Oudenaarde, woonde op de Hoogpoort 'In de Cluse'. Alleen in het *Brief Recueil* en in het *Verslag* wordt van der Muelene beschuldigd van deelname aan de Beeldenstorm. In de *Informatie* en in het *Vonnis* wordt hij alleen beticht de predicaties ten zeerste bevorderd te hebben en de predikanten Herman Moded en Pieter Carpentier te hebben gelogeerd. Op 29 maart 1568 door de Raad van Beroerten bij verstek verbannen. Vermogen: 3.968 lb. 4 s. 6 d.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 126; *Brief Recueil*, 305; *Verslag*, 41, 145 en 147; *Informatie*, f° 299v°, f° 202r°, f° 304r°, f° 308r°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66-69 (zie Bijlage I); A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 10.353; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 167 nr. 17; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 137, 143-145 en 206.

100. JAN VAN DER RIVIERE, schilder-kruidenier, woonde in de Sint-Jacobsnieuwstraat op de hoek van de Goudstraat 'In de drij Heemerkins'. Hij werd voor de Raad van Beroerten gedaagd in februari 1568 en in Gent aangehouden op 25 maart 1568. Op 14 januari 1569 op het Sint-Veerleplein onthoofd. Hij stierf als calvinist. Vermogen: 336 lb. 7s.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 96-97; *Ms 159*, f° 159r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 51; IDEM, *Liste*, nr. 10.476; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 159, nr. 10; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 137, 180-181 en 211.

101. PIETER VAN DER STRAETEN, kuiper en bordeelhouders, ongeveer 40 jaar oud, woonde 'In den Engel' op de Kalendarberg. Voor de Raad van Beroerten gedaagd en in Brussel gearresteerd op 20 februari 1568. Tot de strop veroordeeld op 31 maart 1568. Op 3 april 1568 gehangen. Vermogen: 89 lb. 14 s. 6 d.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 108; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 73v°-74r°, f° 83r°-83v°, f° 93r°; *Ms 159*, f° 116v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Martyrologe courtraisien et bruxellois*, 75; IDEM, *Liste*, nr. 10.698; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 159, nr. 19.

102. LIEVEN (of ANDRIES) VAN DER VANE, werd op 16 mei 1567 aan een boom gehangen, een mijl buiten de stad, op de weg naar Antwerpen. Hij stierf als calvinist. Kan wellicht geïdentificeerd worden met 'Andries Halfhane' uit de informatie van Gerard Rym, zie hoger, Hoofdstuk V, voetnoot 388.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 98; *Ms 159*, f° 12v° en f° 62r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 36.

103. GILLIS VAN HAUWEGHEM (VAN HAUWEGHEN), 'gheseyt Mandeken', mandenmaker. De juiste datum van zijn aanhouding hebben wij niet teruggevonden. Zijn naam komt niet voor in de lijsten van personen aangehouden op 29 en 31 augustus 1566. Op 7 mei 1567 werd hij samen met Joris de Gusseme [nr. 21] en Joris van Westhuuse [nr. 110] op de Vrijdagmarkt gehangen. Geen bezit.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 92-93; SAG, *Bouc van den Crime*, 1566-1567, f° 96r°-97r°; *Diarium*, f° 37r°; *Ms 159*, f° 11v°, f° 12v°, f° 60v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 35; IDEM, *Liste*, nr. 3.065 ('De Mandemakere').

104. PIETER VAN HOOREBEKE, graanhandelaar, woonde in de Abeelstraat. Lid van het comité voor het bouwen van de tempel en liet er een van zijn kinderen dopen. Was op 9 december 1566 aanwezig op de onderhandelingen van de hervormden met de magistraat. Door de magistraat gedaagd op 5 mei 1567. Door de Raad van Beroerten bij verstek verbannen op 29 maart 1568. Te Emden deed hij dienst als diaken van de vreemdelingen. Vermogen: 4.099 lb. 8 s.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 123; *Discours*, f° 72r°-73v°; *Informatie*, f° 304r°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); *Ms 159*, f° 30r°, 60r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 11.011; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 167, nr. 15; R. VAN ROOSBROECK, *Emigranten*, 94; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 198 en 218-219.

105. JACOB VAN MIEGHEM (VAN MEIJGEM), beroep niet gekend, woonde waarschijnlijk in de Slijpstraat. Hij was een ontwikkeld man, die veel had gereisd, o.m. tweemaal naar West-Indië. Hij had Mexico bezocht en sprak vloeiend Spaans. Op 24 augustus 1566 begaf hij zich met een predikant naar de magistraat om een kerk te vragen voor de predicaties van de calvinisten. Hij werd door de Raad van Beroerten gedaagd tegen 4 februari 1568. De datum waarop hij verbannen werd, is niet bekend. Zijn naam komt niet voor in het vonnis van 29 maart 1568. Hij wordt als laatste vermeld op de lijst van terechtgestelden en verbannen die op 27 november 1568 op bevel van Alva door de Schepenen van de Keure moest worden bekendgemaakt. Vermogen: 108 lb.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 126-127; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66-69 (zie Bijlage I); *Ms 159*, f° 151r°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 11.156; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 169, nr. 86; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 137, 177-178 en 210.

106. JACOB VAN MIGRODE, advocaat bij de Raad van Vlaanderen, woonplaats niet gekend. Hij was 'Un des premiers et principaux promoteurs de la dicte nouvelle religion et fauteur de leurs prédicans'. Lid van het consistorie. Nam op 9 september 1566 deel aan de onderhandelingen tussen een aantal vooraanstaande hervormden met de magistraat. Voor de Raad van Beroerten gedaagd, werd hij op 29 maart 1568 bij verstek verbannen. Vermogen niet bekend.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 127; *Discours*, f° 38v°, f° 40-41v°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 68v° (zie Bijlage I); *Ms 159*, f° 14v°; A.L.E. VERHEY-

DEN, *Liste*, nr. 3.170 ('de Mygrode'), nr. 11.160 ('van Migrode'); M. DELMOTTE, *Sociale aspecten*, 149.

107. WILLEM VAN OOSTENDE, geen beroep bekend. Werd in de nacht van 14 op 15 september 1566 aangehouden en op 16 mei 1567 in Destelbergen opgeknoot.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 95-96; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 36; *Ms. 159*, f° 62r°.

108. LOYS VAN QUICKELBERGHE, steenhouwer-graveur, een jonge man, 'zeer constich in wapen, steenen ende ander subtyl dijngben te graveren ende zijn colueren te gheven', woonde op Sint-Pieters. Beeldenstormer die meer dan een jaar gevangen zat voordat hij op 12 mei 1568 op bevel van de baljuw van Sint-Pieters buiten de Kortrijksepoort werd onthoofd. Stierf als katholiek. Vermogen (uit verkoop van zijn werktuigen): 3 lb. 12 s.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 96; MVV, IV, 69; RAG, *Raad van Vlaanderen, Secrete Camere 1562-1570*, f° 197v°-198r° (30 okt. 1566); *Diarium*, f° 64v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 44; IDEM, *Liste*, nr. 11.260; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 159, nr. 29 en IDEM, *Sociale aspecten*, 295-296.

109. LAMBERT VAN RYSE, geboren in Grave, woonde 'up den voet' van de Sint-Michielsbrug. Na maandenlange gevangenschap werd hij op 9 mei 1567 voor vijftig jaar verbannen. Volgens zijn vonnis had hij alleen in het klooster van de dominicanen beelden vernield. In andere kerken hielp hij 'zommeghe ornamenten en chyraigen conserveren'.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 102-103; *Diarium*, f° 37v°; SAG, *Bouc van den Crime, 1566-67*, f° 98r°.

110. JORIS VAN WESTHUYSE (WYCKUSE), smid-slotenmaker, ongeveer 50 jaar oud, woonde in de Oudburg. Hij bekende deelgenomen te hebben aan de Beeldenstorm in verscheidene kerken en kloosters. Na zeven maanden gevangenschap werd hij op 8 mei 1567 samen met Joris de Gussemé [nr. 21] en Gillis van Hauweghem [nr. 103] op de Vrijdagmarkt gehangen. Op weg naar de galg, en zelfs toen zij reeds op de ladder onder de strop stonden, hitste het drietal het volk nog tegen de geestelijkheid op. Westhuyse was 'een zeer arm man'.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 99; SAG, *Bouc van de crime, 1566-1567*, f° 96-97; *Diarium*, f° 37r°; *Ms 159*, f° 11v° en f° 60v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Gentsch Martyrologium*, 35; IDEM, *Liste*, nr. 11.474.

111. MARTIN VOLCKAERT, graanhandelaar, woonde in Onderbergen. Schepen van de Keure in 1539. Hij logeerde een predikant, was aalmoezenier van de calvinisten en lid van het comité voor het bouwen van de tempel, waar hij zijn kind liet dopen. Gedaagd voor de Raad van Beroerten, werd hij op 29 maart 1568 bij verstek verbannen. Vermogen: 1.884 lb. 3s.

Bronnen en literatuur: V. FRIS, 'Notes', 139; *Informatie*, f° 297v°, f° 302v°, f° 304r°-304v°, f° 307r°, f° 313r°-313v°; ARA, *Raad van Beroerten*, nr. 6, f° 66r°-69r° (zie Bijlage I); *Discours*, f° 72r°-73v°, f° 92r°-94v°; A.L.E. VERHEYDEN, *Liste*, nr. 12.726; M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme', 168, nr. 39; J. SCHEERDER, 'Documenten in verband met confiscatie', 137, 195 en 217.

Index

Karel V, Filips II, Margaretha van Parma, Marcel Delmotte, Marcus van Vaernewijck, Cornelis en Filips van Campene, Jan van de Vivere, Brussel en Gent, namen die zeer vaak voorkomen, zijn niet opgenomen in de index.

- Aaigem, 150.
Aalst, 124, 12, 249
Aalst, Land van, 64, 85
Aalter, 264
Aarschot, Filips III van Croÿ, hertog van, 124
Abeele, Abraham van den, 74, 89, 95, 100, 262
Adaems, Vincent, 82, 97
Affligem, abdij van, 125
Alart, Adrien, 228, 229
Alleu, Pays de l', 83, 141, 146, 159
Alva, Fernando Alvarez de Toledo, hertog van, 9, 170, 206
Amsterdam, 145, 149, 232
Andries, Pieter, 74, 89, 94, 100, 105, 125, 241
Annozius, Balthasar, 166-169, 187, 191, 199, 205, 214
Antwerpen, 34, 38, 48, 49, 73, 80, 84, 89, 92, 124-125, 127, 129, 140-141, 145-146, 149, 152, 154, 157, 159, 176, 202, 209, 211-213, 221, 228, 243, 252
Arenberg, graaf van, 54, 57, 124
Armenteros, Tomas, 30, 38
Armentiers, 79, 141, 144, 146, 159, 161
Artesië, 38, 176
Artsen, Symoen, 11
Assonleville, Christophe d', 198
Atrecht, 37
Aurijs, Willem, 78
Axel, 136, 156, 187, 213
Backerzele, Jan Casembroot, heer van, 129-130, 136-138, 154-155, 157, 179, 195, 200-203, 215
Baenst, familie de, 103
Baius, Michaël, 32, 42
Bal (Balde, Baelde), Pieter, 89, 100, 110, 125, 152, 227, 229, 242
Ballaert, Hendrik van, 104, 114, 117
Bambeke, Joos van, 104
Barbagallo, Corrado, 39
Barre, Ferdinand de la, heer van Moeskroen, 83, 179
Bate, Joos, 74
Batenburg, 48
Batenburg, Diderik van, 48, 49
Bault, Joos de, 56, 108, 110
Bauters, Lucas, 199
Bauters, Pieter, 170, 199, 228, 229, 242
Bave, Jan de, 188
Beaupré, abdij van, 129, 154
Bécourt, Octavien, 141, 143, 159-161
Becque, Christoffel de la, 52, 133, 157, 170-172, 186, 188, 192, 199, 207, 228, 230, 263
Beeke, Georges van der, 228, 230, 263
Beke, Gillis van der, 174-175, 227-229, 263
Beke, Joris van der, 174-175
Belle, 83, 100
Bellemaekere, Pieter de, 79, 97, 171-172, 174-176, 227, 229, 244
Benoot, Fritz, 232

- Bergen (Henegouwen), 37, 39, 124
 Bergen, Jan van Glymes, markies van, 29, 36, 39
 Berghe, Pieter van den, 56
 Berlaymont, Charles de, 54
 Bernaerts, Leo, 42, 82, 129, 188
 Bernaerts, Vulmarus, 42
 Bestere, Noël de, 141, 143, 160-161
 Bevere, Fredrik de, 228, 229
 Bèze, Théodore de, 59
 Biest, Vincent van der, 227, 229
 Biestman, Guillaume (Willem), 190, 228, 229
 Bil, Josse de, 228, 229
 Bindere, Jan de, 191
 De Blasere, NN. de, 159
 Bleckere, Adriaen de, 74, 90
 Blok, P.J., 142
 Blois van Treslong, Willem, 211
 Boetzelaer, Catharina van, 264
 Bogaerde, Goris vanden, 56, 171-172, 190, 227, 229, 262
 Bogaert, Guillaume (Willem), 190, 228, 230
 Bois, Jean (Jan) du, 133, 136, 138-140, 188, 193, 202, 204-205, 209, 213, 216, 218-219
 Bonnenuict, Jude (Judocus), de, 186, 192, 245
 Borluut, Joos, 53, 60, 96, 123, 140, 150, 194-195, 197, 214-215
 Bosch, Jeroen, 107.
 Bossaert, zie Rossaert
 Bossche, Jan van den, 62
 Bossche, Lieven van den, 108, 181
 Bots, Jacob, heer van Angherelles, 195
 Bourgondië, Adolf van, heer van Wakken, 66, 87, 150, 179
 Bousse, Artus (Arent), 10, 71-72, 93, 101, 110, 122, 128, 242
 Brabandere (de Backere), Daneel de, 126, 245
 Brabant, Staten van, 196
 Braekelman, Lieven, 171-172, 174-176, 179, 242
 Brakel, 154
 Braye, Joos, 186
 Brecht, heer van, 140
 Breda, 34-35, 48, 232
 Brederode, Hendrik van (heer van Culemborg), 34, 36, 145, 231, 232
 Brès, Guy de, 37, 40
 Breydel, Cornelis, 104
 Breydele, Lucas, 239
 Broer, Jacques, 232
 Broucke, France, 150
 Brugge, 48, 57-58, 82, 96, 141, 148, 187, 194, 196-198, 215, 229, 232
 Brugghe, Arendt vander, 234
 Bruggen, Jan van der, 179, 190, 263
 Brugse Vrije, 58, 194, 187
 Bruine, Arnoult de, 228, 229
 Brully, Pierre, 37
 De Brune, 213
 Brunne, Jehan, 162
 Brune, Johan de, 146
 Brunswijk, Erik, hertog van, 54, 57
 Bruyne, Jacob de, 90, 100, 245
 Bruxelles, Philibert de, 195, 198
 Buck, Hendrik de, 174-175, 227, 228, 245
 Buckstaele (Bocstaele), Jacob van, 56
 Burght (Burcht), Jan van der, 170, 190, 233
 Busbier, Francois, 227, 229
 Buus, Lieven, 214, 221, 242
 Buysere, Jacob de, 69
 Bylande, Gerard van, 82, 227, 229
 Calvijn, Johannes, 165, 206, 218
 Campene, Je(h)an van, 190, 228, 229, 261
 Canengies, Hendrik, 174, 262
 Carlier, Loys, 232
 Carpentier, Pieter, 48, 76 95, 123, 126, 130, 165-167, 170
 Cassel, 82, 83
 Casteleur, zie Wulfaghere
 Cauwenhove, Jan van, 35
 Caym, Johan, 228, 230
 Cellier, Robert du, 61, 77, 159
 Claeys, Lucas, 228, 230
 Claysone, Karel, 106
 Clercq, Gilles le, 34, 79, 125, 142-145, 151, 160-161, 211
 Clyte, Gadiffer van der, 82, 97
 Coene, Daniël, 227, 229
 Commeli(j)n, Jan, 176, 186, 191-192, 243
 Coninck, Jan de, 49, 166, 171-172, 188, 207, 246
 Coninck, Willem de, 176, 170, 199, 212, 246
 Cools, Gyselbrecht, 74, 81, 84, 94, 98, 109-110, 125, 127, 141, 152, 166, 243
 Cools, Martin, 166, 168, 243
 Coolsbrouc, Gerard van, 107
 Cooman, Jan, 74, 84, 94, 98, 125, 127, 151-152, 243

- Coorne, Gillis, 50, 56, 74, 89, 94, 100, 125, 152, 244
- Copermans, Guido, 181
- Cornu, Guillaume, 39
- Cortewyle, Franchois, 233
- Cottem, Jan van, 126, 152, 262
- Coucke, Jan, 170, 199, 244
- Couthats, Jan, 234
- Creeckeke, Daneel de, 213, 222
- Crispyn, Jacob, 126, 153, 244
- Croes, Cornelis, 52
- Croock, Michiel de, 212, 220, 228, 229, 246
- Cruce, Jan van der, 84
- Cueninck, Guillaume de, 227-229
- Culemborg, 48
- Curtius, Petrus, 33
- Daele, Balthazar van den, 74
- Daens, Henry, 228, 229
- Damman, Jan, 125, 131, 136, 139-140, 147, 158, 163, 204, 213
- Dathenus, Petrus, 59, 135, 136, 141-147, 160-162, 165-169, 190, 211, 213
- Deinze, 47, 52, 56, 57, 61, 97, 126, 141, 170, 181, 188, 190, 205
- Delens, Michiel, 191
- Delumeau, Jean, 40
- Demetrius, Em., 97
- Dendermonde, 135, 143, 157, 161
- Denys, Jan, 145-146, 162, 212-213, 220
- Deskens, Baulduyn, 228, 229
- Deynaert, Adrien, 228, 229
- Deynoot, Adrien, 227, 229
- Deynoot, Lievin, 227, 229
- Deynoot, Vincent, 201, 207
- Dhanins, Gillis, 214
- Dhondt, Clays, 76
- Dieppe, 49, 90
- Dierkens, Martin, 167, 171, 173-175, 189, 190, 207, 251
- Diericx, Gillis, 49, 133, 156, 251
- Diericx, Jan, 81, 171-172, 176, 190, 207, 217, 251
- Diksmuide, 150
- Doens, Jan, 63
- Doens, Willem, 89, 104
- Donaes, Jan, 203
- Donaes, Joos, 197, 203.
- Donckt, Jan van, 150
- Doornik, 37, 38, 40, 48, 86, 124, 129, 141, 143, 145-146, 154, 159, 161-162
- Douai, 37, 146, 186, 243
- Dubois, Pieter, 149
- Duucs, Mijnen 's, 38
- Eeklo, 52, 126, 170, 181, 188, 208-209
- Egmont, Lamoraal van, graaf van, 32-36, 49, 53-59, 71, 84, 96, 121, 124-127, 129-133, 135, 139, 142-144, 147-149, 151, 153, 155-159, 163-164, 166, 170-171, 181, 187-188, 193-210, 214-218, 223, 232
- Elleput, Ghelaude, 186
- Emmanuel-Philibert, hertog van Savoie
- Emden, 37
- Estaires (Steegers), 90, 100, 141, 146
- Euverbeke, Pieter van, 188
- Evenackre, Johan van, 227, 229
- Exaerde, Pieter van, 188
- Faillant, Nicolas, 227, 229
- Faveau, Simon, 38
- Fiennes, Eustache de, heer van Esquerdes, 154
- Focket, Jehan, 227, 229
- Frederik III, paltsgraaf, 166
- Fris, Victor, 10, 69, 74 e.v.
- Fruin, Robert, 142
- Gavre, Laurent van, 227-229
- Genève, 48, 89
- Gentbrugge, 52, 113
- Geraardsbergen, 129-130, 154
- Gerix, Lieven, 231
- Gerolfs, Jehan, 228, 229
- Gheerolf, Jacob, 107
- Ghusseme, Jooris de, 74, 90, 94, 246
- Goes, Hugo van der, 107, 109
- Goetghebuer, Claude, 69, 90, 100, 106-107, 110, 212, 252
- Goetghebuer, Engel Rutselens, 231
- Goethals, Simon, 62, 130, 155, 170, 172, 252
- Gorinchem, 48
- Gottem, 232
- Gracht, Frans van der, 104
- Grange, Peregrin de la, 141, 144, 160
- Granvelle, Antoine Perrenot de, 29-30, 39, 82, 93, 178, 223
- Grave, Jan de, 56, 228, 229
- 's Gravenhage (Den Haag), 100
- Gressy, Tanneken, 38
- Grevelingen, 144
- Grimminge, 154
- Groen van Prinsterer, G., 6, 142
- Groetbloex, Jan van den, 231

- Gruutere, Karel de, 35
 Gusseme, Joris de, 100, 125, 152
 Haag (Den), zie 's Gravenhage
 Hagen, Frans van der, 140
 Haeghen, Gerard van der, 171-172, 174-175, 227, 229, 264
 Haeghen, Jacob van der, heer van Gottem, 49, 130-131, 133-136, 145, 155-156, 158, 170-172, 176, 190, 199, 227, 229, 264
 Haeghen, Jan van der, 129, 139, 264
 Halfhane, Andries, 152
 Haméricourt, Gérard, 42
 Hames, Nicolas de, 34, 154
 Harlingen, 90
 Hart, Jansz in 't, 145
 Hasselt, 166
 Hauweghem, Gillis van, 74, 90, 94, 100, 126, 153, 266
 Havet, Antonius Josephus, 42
 Hayman (Heyman), Adam, 252
 Hazaert, Pieter, 37
 Haze, Jacob de, 190
 Heere, Jan de, 106-107
 Heere, Lucas d', 50, 59, 79, 97, 247
 Heindricx (Heyndrics), Lieven, 49, 56, 171-172, 176, 207, 209, 217, 227, 228, 229, 253
 Helfhout, Frans d', 107
 Helmichius (Micheus), (Werner)-Jan, 166-167, 169, 179, 187, 199, 205, 207, 214
 Hembyze, Frans van, 214
 Hembyze, Jan van, 133, 157, 180, 197
 Hembyze, Roeland van, 9, 71204, 207
 Hercke, Jacques van; 227, 229
 Herde, Lievin d', 79, 227, 229
 's Hertogenbosch, 48, 196
 Hessels, Jacob, 61, 106, 196
 Heulle, Gauthier van den, 83
 Heuribloc(q), Frans, 49, 62, 171-172, 176, 179-180, 207, 253
 Heuribloc(q), Gillis, 227, 229
 Heylinc, Thomaes, 237
 Heyman, Adam (Adriaan?), 174-175
 Heyse, Pieter, 105
 Holland, 212
 Holland, Staten van, 196
 Hondschote, 141, 146
 Hondt, Nikolaas de, 174, 188
 Hooghe, Gillis d' (van den Watere), 89, 100, 227, 229, 251
 Hoogstraten, heer (graaf) van, 124, 140, 143-145, 200, 206
 Hoorebeke, Pieter van, 170, 199, 227, 229, 266, 297
 Hoorenbaut, Franchois, 237
 Hopperus, Joachim, 100
 Horn, Filips van Montmorency, graaf van, 29-33, 49, 124, 129, 135, 143, 144-145, 199, 232
 Houtekien, Cornelis, 74
 Huele, Jacques van, 232
 Hughe, Jan, 90, 100, 253
 Hughe, Willem, 103, 105, 113
 Huldeman, Jan, 133, 156
 Hulst, 166, 187
 Hulze, Pauwels van, 89, 125, 241
 Huybant, Jehan, 83
 Huybeerts, Joos van der, 126, 153, 264
 Huybeerts, Symoens van der, 126, 153, 264
 Ieper, 57, 76, 83-84, 133, 142, 146, 148, 158, 197, 200, 214-215
 Ingelbin, Lievin, 228, 229
 Ingelmunster, 76
 Isabella van Denemarken, 107
 Izegem, 76
 Jacobs, Daniël, 10, 74 e.v.
 Jansenius, Cornelius, 42
 Jode, Pieter de, 177
 Jooris, Dieric, 49, 60, 79, 128, 167, 173, 191, 254
 Jooris, Suzanne, 191
 Junius (du Jon), Franciscus, 34, 49, 76, 80, 94-95, 186
 Kamerijk, 39
 Kaprijke, 52
 Kasele, Lieven van, 152
 Keere, Hendrik van den
 Keihem, 150
 Kerchove, Pol van den (van den Velde), 228, 229
 Kien, Matthijs de, 105, 107
 Kinderen, Antheunis vanden, 74
 Komen, 76, 84, 146
 Kortrijk, 67, 85-87, 92, 133, 139, 146, 162
 Kuttner, Erich, 75, 85-87, 92
 Laerbeke, Jan van, 234, 237
 La Gorgue, 146
 Lambrouck, Pauwels, 201, 217

- Langeraad, L.A., 142
 Langhe, Arnoult de, 228, 229
 Langheraert, Daneel van, 201, 217
 Lannoy, 143-144, 146, 162, 204
 Lannoy, Jean de, 40
 Lannoy, Philippe de, heer van Beauvoir, 212
 Laute, Jan, 52, 130, 155, 254
 Laventie, 146
 Le Quesnoy, 141, 146, 161
 Leupegem, 128
 Leure (Luere), Jan van der, 49, 79, 97, 133,
 171-172, 227, 228, 264
 Lobberjoos (Loubergeois), Jacob (Jacques), 49,
 131, 133-136, 148, 155, 170-172,
 174-176, 186, 190-192, 199, 207,
 228-230, 254
 Lodewijk, graaf van Nassau, 34, 49, 126,
 143-145, 153, 161, 199
 Londen, 37
 Loo, Laurent van, 227, 229
 Luther, Martinus, 37, 39
 Maaseik, 166
 Maastricht, 166
 Machelen, 97
 Machon, Nicolas, 141-144, 160
 Maillart, Philippe, 38, 39
 Manilius, Ghelein, 50
 Mansfeld, Karel, graaf van, 29, 124
 Mariakerke, 49
 Marnix van Sint-Aldegonde (zie ook
 Thoulouze), Jan van, 211
 Marnix van Sint-Aldegone, Filips van, 211
 Markegem, heer van, 164
 Marot, Clément, 59
 Martens (Martins), Jacob, 42, 52, 97, 170,
 188, 190, 196, 207
 Martens, Jan, 79, 170-171, 176, 188, 199,
 207
 Martens, Triestram, 84, 126, 153, 255
 Matte, Sebastiaan, 83, 141-142, 146
 Mayaert, Lucas, 47, 52, 174-175, 227, 229,
 255
 Mayaert, Willem, 47, 49, 52, 227, 229, 255
 Mayere, Jan de, 163
 Mechelen, 38, 145
 Mechelen, Jan van, 133, 156
 Meere, Jan van der, 155, 170, 172, 188
 Meere, Joos van der, 188
 Megen, Charles de Brimeu, graaf van, 29, 35,
 124
 Melanchton, Philip, 39
 Menen, 76, 83
 Mermier, Estienne, 48, 141, 143, 159, 161
 Mesen, 48
 Metz, 37
 Meulenaere, Antoon, 42
 Meulene, Antoon van der, 49, 125, 152, 227,
 229
 Meyere, Jacques de, 227, 229
 Meyere, Pierre de, 228, 229
 Meyntkens, Jan, 11
 Mieghem, Jacob van, 122, 150, 266
 Mierbeke (Mylbeke), Etienne van, 228
 Migrode, Jacob van, 126, 130, 153, 155, 170,
 172, 199, 207, 221, 230, 266
 Mil, Marc de, 49, 170-172, 174-176, 199,
 207-209, 227, 229, 247
 Moded, Herman (de Strycker), 47, 49, 55, 60,
 75, 79, 88, 99, 123, 126, 130-131, 133,
 135-136, 141, 144, 147, 151, 157, 160,
 163, 166-168, 170, 173-174, 211, 213,
 221
 Moenins, Lieven, 49, 167, 256
 Moenins, Silvester, 79, 96-97, 171-173, 188,
 256
 Moenins, Steven, 188
 Moerbeke, 140
 Moerman, Jan, 105
 Moerman, Pieter, 105
 Moeykens, Anthonis, 74
 Mont, Jan, 234
 Montigny, Jan van, heer van Villers, 154
 Montigny, Floris van Montmorency, baron
 van, 29, 35, 36
 Moor, Lieven de, 211
 Morillon, Maximilien, 71, 82, 93
 Moulbais, heer van, 159
 Moten, Marten van der, 126-128, 153, 265
 Muelene, Anthonis van der, 89, 99-100, 229,
 265
 Munich, Lucas, 103-104
 Mynsheren, Lucas (zie ook d'Heere), 228,
 229, 234, 239
 Nassau, Lodewijk van, 34
 Nederbrakel, 154
 Neerinck, Laurens, 228, 230
 Neve, Arnoult de, 228, 229
 Neyt, Jan, 126, 153, 256
 Nieuwkerke, 146, 150
 Nijs, Gillis, 188

- Noircarmes, heer van (Filips van Sint-Aldegonde, gouverneur van Henegouwen), 99, 146
- Nuyens, J.W.F., 142
- Oecolampadius, Johannes, 39
- Oisterlinck, Pol, 227, 229
- Olsene, 82
- Onghena, Jan, 50, 80-81, 89, 94, 97, 99, 106, 125, 228, 229, 256
- Onghena, Lieven, 48-50, 69, 71, 75, 80, 84, 89, 99-100, 106, 125, 228, 229, 256
- Oostende, Willem van, 153, 267
- Oosterlinck, Gheraert d', 237
- Oosterweel, 38, 212, 225, 232
- Ootgheer, Karel, 122, 130, 150, 155, 170, 172, 174-175, 227, 229, 257
- Oranje, Willem van Nassau, prins van, 29-33, 49, 57, 124, 127, 129, 135, 140, 143-145, 161, 199, 223
- Orchies, 146
- Ortelius, Abraham, 97
- Oudenaarde, 47, 48, 52, 100, 124, 126, 128, 130, 133, 154-155, 170, 181, 188, 191, 203, 216
- Overdam, Guillaume van, 227, 229
- Pallant, Floris van, 99
- Pape, Jan de, 140
- Parmentier, Charles, 10
- Pascharis, Frans, 122, 128, 139, 191
- Payen, Pontus, 144
- Perez, Marcus, 145
- Persijn, Hippoliet, 42
- Pestere, Reinier de, 79, 133, 170-172, 174-175, 180, 199, 227-229, 247
- Petegem, 205
- Picardië, 186
- Pijls (Pyls, Piels), Jan, 49, 127-128, 130, 133, 153, 155, 170-172, 174, 199, 228, 229, 257
- Pintken, Calle, 74, 94, 126, 153, 257
- Pirenne, Henri, 151
- Pluvier, Gabriël, 74, 90, 94, 100, 152, 257
- Pollare, Pieter van, 163
- Poperinge, 76, 83, 146
- Pottelberghen, Jan van, 184
- Pourc, Jan de, 47
- Provoost, Jacques, 126, 153
- Pruet, Jacob de, 74, 93, 125, 152, 248
- Pruet, Jan de, 74, 95, 125, 152, 248
- Putte, Bartholomeus van de, 190, 263
- Quickelberghe, Loys van, 74, 82, 83, 90, 94, 98, 100, 153, 267
- Rachfahl, Felix, 33, 34, 142
- Rahlenbeck, Charles, 34
- Rassenghien, heer van (Maximilien Vilain), 146
- Reael, Laurens, 145
- Rediable (Reiable), Cornelis, 62, 126, 153, 170-172, 199, 207, 227-229, 258
- Riebeke, Adriaan van, 202, 209
- Riethage, Josse de, 228, 229
- Rijckaert, Denijs, 49, 74, 81, 84, 95, 98, 100, 125, 128, 135, 139, 258
- Rijcke, Bavo de, 171, 188
- Rijcke, Christiaan de, 130, 156, 167, 170-172, 199, 206-207, 218, 227, 229, 248
- Rijcke, Pieter de, jr. en sr., 48, 49, 79, 97-98, 123, 126, 128, 131, 133, 135-137, 139, 150, 164, 166, 170-172, 174, 176, 178, 186, 188-190, 199, 203, 207-209, 217, 224, 231, 248
- Rijsel, 37, 83, 146, 148-149, 156, 158-159
- Risoir, heer van, 130, 155
- Riviere, Jan van der, 89, 104, 265
- Riviere, Joris van, 235, 239
- Roesbrugge, 146
- Ronse, 52, 85, 126, 128, 154, 170
- Rooman, Adriaen, 237
- Rooman, Laureis, 235, 237
- Roosbroeck, Robert van, 142
- Rootaert, Adrien, 227, 229
- Rooze, Jan, 74, 90, 94, 100, 126, 153, 258
- Rossaert, Abraham, 80, 130, 133170-172, 174-175, 199, 228, 229, 258
- Rousseel, Loys, 188
- Rove, Jan van den, 232
- Ruddere, Claude de, 126, 227, 229, 249
- Rutsemelis, Jan, 89, 100, 136, 157, 227, 229, 258, 259
- Rutsemelis, Pieter, 89, 100, 157, 227, 229, 259
- Rutsemelis, Willem, 74, 82, 83, 89, 94, 98, 100, 125, 152, 157, 188, 259
- Ruytinck (Rutinck; Rutynck), Jan, 49, 100, 135, 139, 148, 157, 170-172, 188, 199, 203, 205-207, 217-218, 258
- Ryckaert, Denys, 74, 81, 84
- Rym, Gerard, 61, 77, 82, 96, 100, 123, 126, 129, 188

- Ryse, Lambert van, 152, 267
 Rythovius, Martinus, 42
 Schelven, A.A. van, 142-143, 145
 Schoelap, Jacob, 74
 Schuere, Henry van der
 Schuere, Nicase van der, 47, 49, 166,
     168-169, 179, 191, 199, 205, 207, 214,
     228, 229
 Scorel, Jan van, 105
 Scoremans, Jan, 234, 237
 Secleer, Lieven van, 156
 Secleers, Joris van, 114
 Sedan, 37
 Segovia, 32
 Serlippens, Jan, 211
 Sersanders, Jan, 209
 Sevecote, NN, van de, 153
 Seys, Andries, 105
 Seys, Christofle, 227, 229
 Seys, Jacob, 126, 153, 259
 Seys, Joos, 49, 133, 156, 260
 's Hertogenbosch, 48, 196
 Simoens, Jean, 227, 229
 Sint-Amandsberg, 49, 50
 Sint-Kruis, 48, 51, 52
 Sint-Niklaas, 143
 Sint-Pieters-Aalst, 150
 Sint-Truiden, 54, 55, 79, 124, 144, 166
 Smet, Lieven de, 49, 74, 79, 80, 95, 97,
     174-175, 249
 Spierinck, Johan, 227, 229
 Steegher, 159
 Steel, Jan, 184
 Steene, Jan van den, 33, 151
 Steenvoorde, 69, 82, 146
 Steppe, Reinier, 82, 97
 Stoevere, Lieven de, 105
 Stoop, Jan, 201
 Stoppelaere, Antheunis (de), 122, 128, 217
 Straatsburg, 37
 Straeten, Pieter van der, 74, 90, 94, 100, 265
 Straetman, Laurens, 227, 229
 Stricht, Cornille van der, 228, 229
 Strycker, Herman. Zie Modet.
 Stueperaert, Pieter, 171, 207
 Sylvanus, zie Wybo
 Tay, Jan, 79, 80, 97
 Ta(e)yaert, Jacob, 133, 136, 139, 156-157,
     170-172, 176, 188, 190, 260
 Tayaert, Jan, 260
 Templeuve, 146
 Teymont, Cornelis, 49, 79, 97, 126, 130, 133,
     148, 155, 157, 170-172, 174, 176, 188,
     190, 199, 203, 205, 207, 217-218, 260
 Thieulin, Martin, 141
 Tielt, 48, 52
 Tiletanus, Judocus, 32, 42
 Titelmans, Petrus, 32, 37, 39, 76, 178
 Thoulouze, Jan van Marnix, heer van, 34,
     154, 211-212, 228, 232
 Tocq (Toct), Lieven, 62, 130, 155, 170, 172,
     174-175, 227-229, 260
 Tongeren, 166
 Tongerlo, abdij van, 125
 Tourcoing, 141, 146
 Traisnel, Christophe, 145
 Triest, Gerard, 131, 133, 140, 195, 197
 Triest, Filips, 10, 36, 90, 100, 106, 107,
     231-232, 261
 Triest, Nicolaas, 35, 82, 188
 Tritsenaere, Hans de, 74
 Trouillère, heer van La, 147
 Turnhout, 47
 Tyncke, Lippen, 126, 153, 261
 Utenhove, Jan, 37
 Utenhove, Karel jr., 126, 153, 209, 219, 261
 Utenhove, Nicolaas, 219, 261
 Utrecht, 186
 Vaech, Matheus, 239
 Valenciijn (Valenciennes), 37-39, 124, 141,
     143-144, 146, 159-160, 201
 Vane, van der, Andries (of Lieven), 126, 152
 Van der Wee, Herman, 6, 40
 Vane, Lieven van der, 265
 Vanegies, Hendrik van, 175
 Veechove, Frans van, 181
 Velde, Frans van de, 107
 Velde, Lichiel van de, 218
 Ventrye, 159
 Verheyden, Alphonse, 10
 Vettere, Jan de, 49, 126, 170, 172, 174-175,
     227-229, 249
 Veurne, 84
 Veys, Joos, 190
 Vianen, 231, 232
 Vichte, Nicolaas van der, 197
 Vier Ambachten, 52
 Viglius, Aytta van Zuichem, 31, 91, 100, 104,
     195, 205
 Villavicencio, Lorenzo de, 9, 10, 31, 32

INDEX

- Vitgeer, Charles, 229
 Vloten, J. van, 142
 Volckaert, Martin, 49, 170-172, 174-175, 199, 207, 209, 227, 229, 267
 Vondele, Jan vanden, 186
 Vos, Corneille de (van den Brugghe), 227-229
 Vos, Jan de, 35, 170-172, 175-176, 188, 199, 207, 249
 Vroe, Jacob de, 90, 100, 250
 Vytwaes, Christofle (Westhuse), 227, 229
 Waas, Land van, 231
 Waasten, 141, 146
 Wakken, 76
 Walcheren, 212
 Walencourt, heer van, 212
 Walle, Christiaan van den, 227, 228
 Walle, Gillis de, 228, 229
 Warengien, Willem van, 214
 Water, J.W. Te, 142
 Wattepatte, Mathieu, 159
 Wattepatte, Pierre, 141-144, 146, 159, 160-162
 Watrelos, 38, 143-144, 146, 159-162, 204
 Wesel, 264
 Wesenbeke, Jacob van, 33
 Westhuse, Joris van, 74, 100, 125, 152, 267
 Westkwartier, 133, 144, 146, 161, 201, 213
 Wettre, zie Vettere
 Wille, Ambroise, 141, 143, 159
 Wilrich, Pieter, 140, 159
 Winkle, Lievin van den, 227, 228
 Winghene, Jan van, 128
 Wille, François, 149
 Winne, Lieven de, 108
 Witte, Laurin de, 227, 229
 Woerden, 99
 Woestijne, Thijs van de, 67
 Wondelgem, 47, 50, 60, 75, 79, 144, 247
 Wulfjaeghere, Jan de, 74, 94, 125, 152, 250
 Wulpen, 37
 Wybo, Joris, Sylvanus, 48, 49
 Wychuus, Frans (van), 105, 122, 127-128, 139, 191, 206, 212, 217
 Wynckele, Lieven van de, 49, 62, 167, 174-175, 262
 Wytmaes, Christofle, 227
 Yversele, Jousse van, 237, 239
 Zaedelaere, Clays (Nikolaas) de, 79, 97, 170, 174-175, 188, 190, 199, 250
 Zeeland, 4, 38, 212
 Zevokote, 48
 Zomere, Lieven de, 170, 174-175, 178, 189, 199, 227, 229, 250
 Zomere, Willem de, 178
 Zottegem, 130, 135-136, 147, 163, 195, 202
 Zuttere, Arent de, 126, 152, 251
 Zwingli, Huldrych, 39
 Zwolle, 48

Bestuur van de vzw Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent

Voorzitter:

Prof. dr. MARC BOONE (Universiteit Gent)

Secretaris:

Prof. dr. ANNE-LAURE VAN BRUAENE (Universiteit Gent)

Penningmeester:

Prof. dr. CHRISTOPHE VERBRUGGEN (Universiteit Gent)

Redactiesecretariaat:

Dr. TIM DE DONCKER (Universiteit Gent; Stadsarchief Gent)

Bestuursleden:

Prof. dr. GITA DENECKERE (Universiteit Gent), CHRISTINE DE WEERDT (Stam Gent), Prof. dr. JELLE HAEMERS (KU Leuven), PIETER-JAN LACHAERT (Stadsarchief Gent), MARIE CHRISTINE LALEMAN (Dienst Stadsarcheologie en Stadsarchief Gent), Dr. THIJS LAMBRECHT (Rijksarchief Gent), Prof. dr. MARJAN STERCKX (Universiteit Gent), CHANTAL VANCOPPENOLE (Rijksarchief Gent)

Gelieve uw correspondentie te richten aan Anne-Laure Van Bruaene, Sint-Pietersnieuwstraat 35, B 9000 Gent (AnneLaure.VanBruaene@UGent.be). Auteurs kunnen terecht bij het redactiesecretariaat (Tim.DeDoncker@UGent.be).

www.mgog.be

Uitgaven van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent

Volgende uitgaven zijn nog voorradig en kunnen besteld worden bij prof. dr. A.-L. Van Bruaene of via de website. Een korting van 30 % wordt toegestaan aan leden en studenten.

HANDELINGEN, jaarlijks tijdschrift

I – 1944 tot en met LXVII – 2013 (nieuwe reeks)

De Handelingen zijn online te consulteren op de website van de Centrale Bibliotheek van de Universiteit Gent.

VERHANDELINGEN, boekenreeks van de MGOG

13. K. DE VINCK, *De metamorfosen van een stadsgezicht. De Graslei en de Korenlei te Gent van de middeleeuwen tot vandaag* (1976), € 10.
14. J. ART, *Herders en parochianen. Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914* (1979), € 10.
15. M. BOONE, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)* (1990), € 10.

16. P. TRIO, *De Gentse broederschappen (1182-1580): ontstaan, naamgeving, materiële uitrusting, structuur, opheffing en bronnen* (1990), € 10.
17. M. CHERRETÉ, *Historische ontwikkeling van de instellingen in het Land van Aalst tijdens Middeleeuwen en moderne tijden, inzonderheid van het landscollege* (1992), € 5.
18. M. BERCKMOES, M. STRUYFS, *Honderd jaar geschiedenis van de Maatschappij – Indices op de Handelingen* (1993), € 10.
19. V. LAMBERT, *Chronicles of Flanders (1200-1500): chronicles written independently from Flandria Generosa* (1993), € 10.
20. K. DEVOLDER, *Gij die door 't volk gekozen zijt... De Gentse gemeenteraad (1830-1914)* (1994), € 15.
21. H. CAILLIAU, *Soo gelukkig als een begijn: het begijnhof OLV-Ter Hooie te Gent (1584-1792)* (1995), € 10.
22. A.-L. VAN BRUAENE, *De Gentse memorieboeken als spiegel van stedelijk historisch bewustzijn (14de-16de eeuw)* (1998), € 15.
23. H. BOUCKENOOGHE, *Meisjesopvoeding en sekse-ongelijkheid: het Gentse meisjesonderwijs tijdens het Ancien Regime* (1998), € 10.
24. L. DERYCKE, *De Sint-Michielswijk (1480-1520): een sociaal-topografische reconstructie* (1999), € 15.
25. K. MESTDACH, *Het Gentse Sint-Elisabethbegijnhof op het elan van de Contrareformatie (1598-1795)* (2000), € 15.
26. J. DAMBRUYNE, *Mensen en centen. Het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief* (2001), € 20.
27. S. MEERSSEMAN, *Gent van den oudsten tijd tot heden. Registers op het werk van F. De Potter* (2002), € 15.
28. J. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld* (2002), € 30.
29. J. BACKS, *Mortaliteit in Gent (1830-1950)* (2003), € 20.
30. K. LAMONT, *Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse Gentenaar Marcus van Vaernewijck: een ideeën- en mentaliteitshistorische studie op basis van zijn kroniek, Van die beroerlicke tijden...* (2005), € 20.
31. W. RYCKBOSCH, *Tussen Gavere en Cadzand. De Gentse stadsfinanciën op het einde van de middeleeuwen (1460-1495)* (2007), € 20.
32. M. MERTENS, *Een liberale zuil in Gent? Aspecten van het Gentse (georganiseerde) liberalisme tijdens het interbellum* (2008), € 15.
33. L. VANDERSTEENE, *De Geschiedenis van de Rechtenfaculteit van de Universiteit Gent. Van haar ontstaan tot de Tweede Wereldoorlog (1817-1940)* (2009), € 20.
34. H. LOWAGIE, *Met brieven an de wet. Stedelijk briefverkeer in het laatmiddeleeuwse graafschap Vlaanderen* (2012), € 25.
35. T. VAN HAVERE, *De droom van een archivaris. De uitbouw van het Gentse stadsarchief en zijn collectie (1800-1930)* (2015), € 25.

VLAAMSE HISTORISCHE MONOGRAFIEËN, boekenreeks uitgegeven in samenwerking met het 'Genootschap voor Geschiedenis te Brugge'

1. F. BUYLAERT, *Repertorium van de Vlaamse adel, ca. 1350 - ca. 1500* (2011), € 30.
2. J. HAEMERS, *De strijd om het regentschap over Filips De Schone. Opstand, facties en geweld in Brugge, Gent en Ieper (1482-1488)* (2014), € 30.